НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА

В'ячеслав Іванов

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

КИЇВ 2013

УДК 340. 15 (477) (075.8)

ББК 67.3 (4 Укр) Я 73

І - 20

Рекомендовано Вченою радою
Київського університету права НАН України
(протокол № 10 від 27 червня 2013 року)

Рецензенти:
В. Д. Бабкін, д-р юрид. наук, проф.
Р. А. Калюжний, д-р юрид. наук, проф.
О. В. Потехін, д-р істор. наук, проф.

Іванов В. М.
І – 20 Історія держави і права України : підручник. / В.М. Іванов - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.

У підручнику відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія держави і права України» за змістовими модулями висвітлюються процеси еволюції суспільного ладу, державного устрою і права України від найдавніших часів до нашого сьогодення. До кожної теми додаються історико-правові джерела, документи, пропонуються завдання для самостійної роботи з опрацювання навчального матеріалу.

Для студентів юридичних навчальних закладів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться історією державно-правового розвитку України.

З М І С Т

Змістовий модуль II

ДЕРЖАВА І ПРАВО ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Змістовий модуль ІІІ

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ

УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРІОД ВТРАТИ ДЕРЖАВНОСТІ.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Україна не вперше у своїй історії увійшла в епоху кардинальних змін та затрималася в ній на невідому кількість років. Початок XXI століття приніс новий тягар кризових явищ у соціально-політичній сфері, економіці, освіті та науці. Розбалансовані державні механізми й правова система, деформовані виміри духовних та моральних цінностей. Українське суспільство в пошуках цивілізованої перспективи свого розвитку звертається до аналізу свого минулого, власної історії державно-правового розвитку. Без вивчення минулого, глибокого усвідомлення історичних подій та явищ неможливо творити нову демократичну правову державу.

Історія держави і права України посідає важливе місце серед комплексу наук, які вивчають історію українського суспільства, економіки, культури, політико-правової думки та ін. Частина загальної історії нашого народу - вона викликає жвавий інтерес і є предметом гострих дискусій.

В історії народу та держави, як і в юридичній практиці, принципове значення має біблійне питання - що є істина, та як її досягти. Говорячи юридичною мовою, в історії держави і права ми маємо справу з доказами – пам’ятками, джерелами права, документами, які є своєрідними свідками історичних подій. Отже історія держави і права України водночас є юридичною наукою. Об’єктом її вивчення є становлення та еволюція державно-правових явищ на території України.

Історії держави і права України - одній з основних фундаментальних юридичних навчальних дисциплін - належить важливе місце в системі юридичної освіти.

Тому роль якісної історико-правової літератури, покликаної допомогти студентам, особливо першокурсникам, навчитися самостійно працювати з книгою, творчо мислити, робити висновки, давати оцінку явищам і подіям, зростає. За останні два десятиріччя, відтоді як Україна стала незалежною суверенною державою, вийшло чимало наукових та навчальних праць, присвячених її багатовіковій, тернистій історії становлення та розвитку.

Студентам добре відомі історико-правові праці професора кафедри теорії та історії держави і права Київського університету НАН України В.М. Іванова, які вже неодноразово видавалися і були рекомендовані Міністерством освіти і науки України у якості навчальних посібників для вищих навчальних закладів. Пропонований підручник є результатом узагальнення та доопрацювання попередніх видань, він не лише доповнює науковий доробок відомих в цій галузі наук вчених, а й подає власне, авторське бачення державно-правових процесів в Україні з найдавніших часів до нашого сьогодення.

Висвітлено великий за обсягом і важливий за значенням фактичний та літературний матеріал, якому дається належне наукове тлумачення. Автор пропонує і обґрунтовує власну періодизацію курсу на основі ретельного аналізу попереднього досвіду періодизації історії держави і права України.

Розглянуто початок державно-правового розвитку на теренах України, що пов’язується з появою найдавніших рабовласницьких державницьких утворень у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї.

На належному науковому рівні висвітлюється період давньоруської державності й права основний зміст якого пов'язаний з формуванням, розвитком і занепадом Київської Русі. Автор переконливо розкриває систему давньоруського права та його визначної пам’ятки - Руської Правди.

Детально охарактеризовано закономірності литовсько-руської форми української державності і права. Належна увага приділена подальшому розвитку українського права, джерелами якого в цей період, а також литовського й білоруського права, були Литовські статути.

Досліджено процес виникнення, функціонування та ліквідації царизмом Української національної держави - Гетьманщини та її правової системи, спроби кодифікації українського права.

Розглянуто також особливості суспільно-політичного устрою і правового становища українських земель у періоди їх входження до складу Речі Посполитої, Російської й Австро-Угорської імперій і поширення на них дії польського, російського та австрійського права

Уважно розглядається недовгий, але насичений подіями період відтворення національної Української держави і права у 1917 - 1921 рр. Зосереджуючи увагу як на здобутках, так і на недоліках, автор намагається дати об'єктивний аналіз державо- і правотворчої діяльності Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, Західноукраїнської Народної Республіки.

Значний за обсягом матеріал присвячений історико-правовому аналізу складного й суперечливого шляху Радянської України. Переконливо показано, як набуті унаслідок соціальної революції атрибути української державності поєднувалися з делегуванням переважної більшості владних повноважень Союзу РСР. В результаті однопартійна більшовицька державно-правова система, зруйнувавши залишки демократії, призвела до встановлення тоталітарного режиму. В умовах партійної монополії на владу, незважаючи на проголошену й закріплену конституціями суверенність, посилювались унітаристські тенденції у державному будівництві. Таким чином, у складі СРСР Україна залишалась економічно й політично залежною від союзного центру. Поданий у підручнику матеріал достатньо глибоко розкриває еволюційний шлях радянської правової системи від правого нігілізму і революційної правосвідомості до кодифікацій законодавства, створення Зводу законів СРСР і УРСР. Проте, як доводить автор, чіткі правові форми та відносно висока юридична техніка часто-густо співіснували з юридичною догмою та політичним цинізмом.

Здійснена успішна спроба систематизованого розгляду державно-правового розвитку України після 1991 р. Висвітлюються закономірності державного будівництва у пострадянський період, характеризується конституційний процес, результатом якого стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, досліджуються проблеми розбудови соціальної, правової держави в Україні, аналізується судова реформа, формування правової системи і розвиток галузевого законодавства.

Оскільки пропонована праця адресована, передусім, майбутнім юристам, особливу цінність становить її документальність. За задумом автора, основою історико-правової підготовки майбутнього юриста має стати вивчення пам'яток і джерел українського права, правової культури українського народу. Тому до кожної теми подаються першоджерела та завдання для самостійної роботи студентів, які передбачають поглиблене вивчення джерельної бази історії державно-правового розвитку України. Такий алгоритм будови навчального матеріалу має спонукати студентів до роздумів, більш глибокого опанування курсу.

Проте слід зазначити, що в підручнику висвітлюються лише основні історичні документи та джерела права. Зважаючи на обмежений обсяг видання, в ньому з величезного загалу документального матеріалу аналізуються найбільш фундаментальні документи й першоджерела. Деякі з них (Процес короткий наказний 1734 р., Інструкція судам 1730 р. та ін.) автор вперше вводить до навчально-методичного забезпечення курсу історії держави і права України.

При роботі з навчальним матеріалом студентам стане в нагоді термінологічний словник-глосарій, що міститься наприкінці підручника. Систематизації сприйняття навчального матеріалу сприятиме пропонована в підручнику коротка хронологія історії держави і права України. Подається список джерел, навчальної та наукової літератури, що має допомогти студентам зорієнтуватися в історіографії основних проблем української історико-правової науки і, звичайно, якомога повніше в усіх аспектах уявити собі основний зміст курсу історії держави і права України.

Навчальний матеріал викладено у доступному стилі, що сприятиме самостійній роботі студентів над складними і суперечливими проблемами історії державно-правового розвитку України.

Отже, пропонований підручник має допомогти студентам у глибокому вивченні й оволодінні знаннями історії держави і права України, як основи історико-правової та професійної соціалізації майбутніх юристів, їхній участі у

ствердженні верховенства права в демократичній державі, сприятиме патріотичному вихованню студентської молоді.

Ректор Київського університету права Національної академії наук України професор, Заслужений юрист України Ю. Л. Бошицький

Вступ до курсу „Історія держави і права України ”

Предмет, метод та завдання курсу

На сучасному етапі політичного та соціально-економічного розвитку України актуальним і вкрай необхідним стає підвищення рівня державно-правової свідомості як частини самосвідомості народу. Без глибокого осмислення минулого, яким би складним і суперечливим воно не було, неможливо творити нову державу, серцевиною якої має стати право.

Всесвітня історія свідчить про тісну взаємопов’язаність держави і права. Право – основа держави, частина духовної культури народу. Високорозвинене право завжди надавало надзвичайної сили і народові, й державі. І навпаки: держави, де панувало «безправіє», були приречені. Їх не змогли врятувати навіть «великі ідеї», якщо вони перебували понад Законом.

Предметом історії держави і права України є пізнання загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах України. Дослідження державно-правових явищ ґрунтується на їх науковій систематизації та періодизації в хронологічній послідовності.

Розглядаючи в рамках одного предмета два соціальних феномени – державу й право, історія держави і права України виходить з того, що політичні й правові явища тісно взаємопов’язані у своєму історичному розвитку. Досвід минулого переконливо свідчить: політичні відносини як складова соціальних відносин суспільства стимулюють вдосконалення правових норм. І навпаки: норми права регулюють, упорядковують усі сфери людських взаємин, у тому числі й політичні.

Мета курсу «Історія держави і права України» – сприяти поглибленню знань майбутніх юристів щодо історичних підвалин українського державо- і правотворення, на ґрунті узагальнення й аналізу досвіду минулого допомогти збагнути сутність нової системи права в державі, в якій має утвердитися верховенство закону. Сучасна історико-правова наука прагне подолати

однобічність в оцінках і висвітленні минулого. Лише за таких умов вона буде наукою, а не «політикою, спрямованою в минуле». Відхилення від історичної правди небезпечне тим, що воно volens nolens слугує соціальному протистоянню.

Історія держави і права України посідає важливе місце в системі соціально-гуманітарних, українознавчих дисциплін, які вивчають усе розмаїття взаємин людей (виробничих, соціальних, духовних та ін.). Водночас як самостійний ***об'єкт*** вона має досліджувати державно-правові явища в історичному розрізі. Це, зокрема:

- організація й діяльність органів державної влади, центрального та місцевого управління, судочинства;
- джерела національного права, кодифікації, еволюція галузей права, зміст найважливіших юридичних інститутів та норм (право власності, злочин, кара та ін.);
- взаємозв'язки державних органів та правових інститутів.

Історія держави і права України має свою ***методологію,*** яка визначає основні підходи, принципи та методи вивчення історико-правових явищ.

Стратегію історико-правових досліджень визначають *філософсько-світоглядні підходи:* ідеалістичне або матеріалістичне розуміння історії державно-правового розвитку, яке відповідно поєднується з метафізичним чи діалектичним методами пізнання. Представники ідеалістичної концепції виходять з первинності духу й свідомості, а тому основу історичного процесу вони вбачають у розвитку духовності, морального вдосконалення людей. Прихильники матеріалізму вважають, що первинним є матеріальне життя; саме економіка визначає духовний розвиток людей і суспільства. Сучасна вітчизняна історико-правова наука розглядає державно-правовий розвиток як природно-історичний процес, на який через діяльність суспільних верств, класів, національної еліти, правителів, політичних діячів та лідерів впливають також суб'єктивні фактори.

Наукове вивчення історико-правової дійсності передбачає врахування *принципів історико-правових досліджень,* тобто основних правил, яких слід дотримуватися при вивченні явищ і подій в історії державно-правового розвитку України. Серед найважливіших принципів історико-правової науки вирізняють такі:

- принцип історизму вимагає вивчення всіх державно-правових явищ у відповідності з конкретно-історичними обставинами. Історичний аналіз держави і права не можливий поза часовими вимірами;

- принцип об'єктивності означає опору на державно-правові факти в їхньому об'єктивному (справжньому) змісті, з урахуванням як позитивних, так і негативних проявів;

- принцип системності надає можливість розглядати історію держави і права як розвиток складної цілісної державно-правової системи. При цьому слід враховувати, що кожна складова цієї системи (держава в цілому, органи влади й управління, судові й правоохоронні органи, джерела, галузі, інститути права), в свою чергу також є певною системою. Без урахування взаємозв'язку та взаємообумовленості розвитку державно-правових явищ уявлення про історію держави і права України буде неповним і недостовірним;

- принцип соціального підходу передбачає вивчення історії державно-правового розвитку з урахуванням інтересів народу, загальнолюдської моралі. Аналізуючи державно-правові явища й події, слід співвідносити інтереси класові й вузькогрупові із загальнолюдськими. Діяльність правителів, органів влади й управління, судових і правоохоронних органів, розвиток джерел, інститутів та норм права має оцінюватися лише в гуманітарному вимірі, з позиції загальнолюдських цінностей.

Існують також *конкретно-наукові, прикладні методи* історико-правової

науки: структурно-функціональний аналіз, порівняльний, моделювання, хронологічний, статистичний тощо.

Отже науковість і достовірність у висвітленні історії держави і права України можуть бути досягнуті лише за умови дотримання всіх принципів і методів пізнання.

Історія держави і права України – одна з базових юридичних наук і навчальних дисциплін історико-теоретичного напряму. Вона вивчає об'єктивні закони й закономірності державно-правового розвитку нашої Вітчизни від найдавніших часів до сьогодення. Як одна з фундаментальних державно-правових дисциплін, що вивчає правові аспекти суспільного життя, вона тісно пов'язана з теорією держави і права, використовує розроблені нею узагальнення і понятійний апарат, а також дає конкретний державно-правовий матеріал для таких узагальнень. Але принципова відмінність між ними полягає в тому, що теорія держави і права досліджує загальні закономірності розвитку певних типів держави й правових технологій, а історія держави і права України – виникнення й розвиток державно-правових систем, їхні особливості, а також характерні риси в тих чи інших історичних умовах.

Зауважимо, що історія держави і права тісно пов'язана з конституційним правом, бо вона досліджує історію конституційного процесу і державного правового розвитку в Україні. Крім того, ця наука, вивчаючи державні й правові інститути практично аж до сьогодення, стикується з чинним правом, зокрема, адміністративним, цивільним, земельним, трудовим, кримінальним, процесуальним та ін., допомагаючи зрозуміти його сутність, відстежити негативні й позитивні риси. Але на відміну від галузевих юридичних наук історія держави і права вивчає розвиток державно-правових явищ на території України у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку.

Як і кожна наука, історія держави і права України виконує певні ***завдання***. Серед них:

- пізнання та пояснення історії державно-правового розвитку в Україні;
- визначення стійких тенденцій, закономірностей розвитку історико-правових явищ;
- формування національної свідомості, високих моральних і правових цінностей, поваги до минулого українського народу та віри в його майбутнє.

Історико-правова наука, вивчаючи й узагальнюючи досвід минулого, виконує також і прогностичну функцію, сприяє уникненню повторення помилок. Незнання минулого ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти у майбутньому.

Періодизація історії держави і права України

Періодизація курсу має важливе значення для опанування предмета історії держави і права України. Як один з елементів суспільного життя, право розвивається разом із суспільством. Правові відносини, інститути, норми різних етапів розвитку українського суспільства являють собою своєрідний комплекс правових приписів, притаманний даному часу, але в подальшому замінений іншими правовими приписами. Іноді вони дещо випереджають розвиток суспільного ладу і прискорюють його еволюцію, іноді, навпаки, відстаючи від розвитку суспільства, гальмують цей розвиток. У сучасній історико-правовій науці представлені різні підходи до періодизації.

Автори академічного курсу «Історія держави і права України» за редакцією академіка НАН України В. Я. Тація, академіка Академії правових наук України А. Й. Рогожина (К., 2000 р.) питання періодизації вирішують з урахуванням *теорії суспільно-економічних формацій.* Принципове значення при цьому вони надають відокремленню рабовласницьких, феодальних, капіталістичних і соціалістичних державно-правових утворень.

Професор П. П. Музиченко у навчальному посібнику «Історія держави і права України» (К., 2000) наголошує на необхідності відійти від формаційного підходу до періодизації, беручи за основу *цивілізаційну теорію,* згідно з якою певний період історичного розвитку визначається не стільки об’єктивно-матеріальними (способом виробництва,

співвідношенням класових сил), скільки ідейно-духовними, культурологічними факторами (існуючими в рамках культури уявленнями про світ, соціальні цінності, стереотипи поведінки).

Професор Л. Окіншевич у своїх курсах з історії українського права (Український Вільний університет, Мюнхен) застосував *поділ його на епохи:* 1) феодальну (X–XV ст.), станової держави (XVI – середина XIX ст.), 3) модерної держави. Позитивною рисою такої схеми є відповідність її аналогічним етапам в історичному розвитку інших європейських націй, членом комплексу яких є й український народ. Такий підхід дозволив би застосовувати історико-порівняльний метод, зокрема, у дослідженнях правових норм за певними аналогічними історичними етапами.

Автори навчального посібника «Історія українського права» за редакцією професора О. О. Шевченка (К., 2001) виходять з того, що *періоди розвитку української держави й українського права не збігаються.* У багатьох випадках українське право існувало і застосовувалось за відсутності української держави. Отож, в основу періодизації ними покладене співвідношення джерел права. При цьому вчені стверджують, що українське право мало два основних джерела – звичай і закон. Але від середини XIV ст. звичаєве право поступово трансформується в загальне і стає головним джерелом права. Воно містить не тільки юридичні норми, а й норми моралі, етики, піднесені чесноти миролюбства, працьовитості, гідності і загалом свідомості народу. Якщо звичаєве право – досить консервативне, то загальне – динамічно розвивається. Тому й законодавство національної української держави із середини XVII ст. базується на загальному праві. Закон і загальне право України співіснували аж до кінця XVIII ст., збагачуючи й доповнюючи одне одного. Подальші періоди характеризуються домінуванням закону як джерела права й пануванням закону влади.

Усі ці, як й інші варіанти періодизації слугують поглибленню вивчення державно-правового розвитку України. Разом з тим, видається доцільним у визначенні періодизації курсу виходити з сутності предмета курсу «Історії

держави і права України». Вивчення загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права у конкретних історичних умовах України дає можливість запропонувати таку періодизацію курсу:

1. *Початок державно-правового розвитку на теренах України (середина I тис. до н. е.– середина I тис. н. е.).* Він був закладений появою найдавніших рабовласницьких державницьких утворень у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. В цих державних утвореннях проживали не лише греки-колоністи, скіфи та кочові племена, а й пращури слов'ян. Передові для тих часів грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання впливали на розвиток ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я.

2. *Період давньоруської держави й права (VI – середина XIV ст.).* Основний зміст цього періоду пов'язаний з формуванням, розвитком і занепадом Київської Русі. Саме тоді виникла давньоруська правова система, було створено видатну пам'ятку права Руси-України – Руську правду. Продовженням давньоруських державно-правових традицій стало Галицько-Волинське князівство.

3. *Литовсько-руська держава і право (друга половина XIV – середина XVI ст.).* Давньоруська державно-правова організація значною мірою була успадкована Великим князівством Литовським, Руським та Жемайтійським –яке в переважній більшості складалося з українців та білорусів. Відбувся подальший розвиток українського права, видатними пам'ятками якого, а також білоруського й литовського права, є Литовські статути. Включення комплексу українських земель до складу Речі Посполитої, призвело до подальшої їх колонізації польсько-литовськими феодалами та втрати залишків автономії.

4. *Козацька держава і право.* В умовах соціального, національного і релігійного гніту центром боротьби за волю українського народу, головним чинником державотворення стає *Запорозька Січ* – військово-демократична форма української державності. Універсальним джерелом права на Січі було

козацьке звичаєве право. В результаті перемоги українського народу в національно-визвольній війні 1648–1654 рр. постала козацька держава – *Гетьманщина (середина XVII – друга третина XVIII ст.).* Входження за березневою угодою 1654 р. до складу Росії прирікало Україну на поступове обмеження й ліквідацію її автономії. Серед основних джерел права гетьманські статті – конституції Гетьманської держави. Проте дедалі більше царський уряд обмежував дію гетьманського законодавства. Не набула законодавчого оформлення й спроба кодифікації українського права.

5. Суспільно-політичний устрій і правове становище українських земель визначалися їхнім *входженням до складу Російської й Австро-Угорської імперій і поширенням на них дії російського та австрійського права (XVIII – початок XX ст.).*

6. *Період відродження української національної держави і права (1917–1921 рр.).* Воєнно-політична боротьба мала наслідком багатодержавність розвитку України. Визначними подіями українського державотворення були утворення «Першої» УНР, що мала стати демократичною парламентською республікою, квазімонархічного Гетьманату, «Другої» УНР, що характеризувалася тяжінням до президентської республіки, виникнення ЗУНР та об’єднання її з УНР. В цей період виникає національне українське законодавство.

7. *Період становлення і розвитку України як радянської республіки, а з 1922 р. як союзної радянської республіки у складі СРСР (1917–1991 рр.).* Виникає й діє радянське право, в якому домінуючим є загальносоюзне законодавство. В межах періоду можна виокремити низку етапів, для яких характерними є власні закономірності державно-правового розвитку.

8. *Період розбудови та розвитку сучасної Української держави і права,* який розпочався з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Визначальними подіями державно-правового характеру стали Всенародний референдум 1 грудня. 1991 р. та прийняття Конституції України 28 червня 1996 р.

Пропонована періодизація виходить із розуміння права, яке у своєму найдосконалішому вигляді – писаному законодавстві – основне джерело має у владі, що репрезентує державу. Але правові відносини і норми, які не мають своїм джерелом державне законодавство (насамперед, звичаєве право), у переважній частині залежать від умов соціально-культурного розвитку і не міняються із політичними змінами. Тому слід враховувати, що в історичному процесі державно-правового розвитку України при змінах форми влади, навіть втраті національної державності, тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті.

Історіографія курсу

Знання про історію цивілізації, що склалася на теренах сучасної України, сягають сивої давнини. Відомості про нашу країну та її людність містять твори античних і візантійських авторів, ранньосередньовічні європейські й арабські хроніки. Значне місце серед них належить Геродоту, який у У ст. до н.е. присвятив дослідженню Скіфії одну з книг своєї багатотомної "Історії".

Перші спроби дослідити виникнення давньоруської держави і права були здійснені в літописах на початку II тисячоліття. Упорядник і редактор першого з відомих літописів – «Повісті минулих літ» (бл. 1113 р.) чернець Києво-Печерського монастиря Нестор відводить давньоруській державі центральне місце, пов'язує історію Київської Русі зі світовою. Зауважимо: призначення влади князя він убачає в тому, щоб «правду діяти на цьому світі, у правді суд судити». Цілком імовірно, що і раніше були намагання відповісти на питання «откуда есть пошла земля Руська». Недаремно серед джерел «Повісті», окрім грецьких хронік та місцевих переказів, за твердженням академіка О. Шахматова, були давньоруський літописний звід 1037–1039 рр. та два київських – 1073 і 1095 рр., які не збереглися.

Важливим джерелом для пізнання державно-правового розвитку України є також мемуарно-історична література XVI – першої половини XVII ст. (мемуари М. Литвина, «Щоденник» Е. Лясоти, «Опис України» Г. Боплана та ін.). 1647 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов «Синопсис» – перша

друкована праця з історії України. Видатними працями з історії держави і права України, які з'явилися у XVIII ст., є козацькі літописи С. Величка, Г. Граб'янки. В них зображено побут, устрій, військова організація козацтва, причини повстань і визвольної війни проти іноземного панування.

Науковий погляд на розвиток історіографії української держави і права започаткувала «Історія Русів» невідомого автора (90-ті роки XVIII ст.). Автор оглядає історію України з найдавніших часів, а історію княжих часів – як самостійне державне життя під управою київських князів. Стверджується, що козаки – прямі нащадки русів, й обґрунтовується, відтак, право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток. Вперше використано архівні джерела у фундаментальній 4-томній праці «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського (1822 р.). Плідно працювали над проблемами української державності М. Маркевич, М. Максимович, П. Куліш. Ідеї окремішності української політичної історії, непорушності національних прав українців, української національної демократії обстоював у своїх працях М. Костомаров.

Порівняно з іншими галузями юридичних знань, історія держави і права України є відносно молодою наукою. Її становлення здебільшого пов'язується із зверненням науковців у XIX ст. до вивчення національних і регіональних особливостей державно-правового розвитку на українських землях в контексті загальної історії держави і права. Пожвавлення інтересу до історії українського права викликала робота кодифікаційних комісій. З'являються праці І. Даниловича «Огляд історичних відомостей складання Зводу місцевих законів західних губерній» (1837), П. Данєвського «Про джерела місцевих законів деяких губерній та областей Росії» (1847).

Значна робота з вивчення історії українського права проводилась на історико-філологічних та юридичних факультетах університетів Києва, Одеси, Харкова.

Першим у Російський імперії висловив думку про необхідність вивчення руського права у порівнянні з правом слов'янських і германських народів М. Іванишев, який у 1838 - 1865 роках працював в Університеті св. Володимира

на посадах професора, завідувача кафедри, декана юридичного факультету та ректора. Йому належить пріоритет у дослідженні общинних (копних) судів, державної унії Польщі і Великого князівства Литовського, правової природи шляхетських сеймиків. М. Іванишев віднайшов і проаналізував низку юридичних документів, серед яких важливе джерело русько-литовського права „Устава на волоки" (1557 р.).

Серед перших досліджень у галузі історії права давньоруської та литовсько-руської доби – праці ректора Новоросійського (Одеського) університету Ф. Леонтовича. Його наукові дослідження базувалися на досконалому знанні історичних джерел, історико-правової літератури. Серед численних праць з історії литовсько-руського права: „Руська Правда і Литовський статут" (1864), „Джерела русько-литовського права" (1894), „Правоздатність литовсько-руської шляхти" (1911) та ін. Не втратили актуальності його праці з історії давньоруського права: „Джерела з історії слов'янських законодавств" (1866), „Звичаєве право південних слов'ян" (1873), „Історія руського права" (1902) та ін. Ф. Леонтовичу належить першість наукового висновку про наступність положень Руської Правди в Литовському Статуті, що стало основою концепції західноруського права.

Дослідженням з історії права давньоруської і литовсько-руської доби була присвячена наукова діяльність професора Університету св. Володимира М. Владимирського-Буданова. Його фундаментальні праці заклали підвалини історії права як галузі вітчизняної юридичної науки. Передусім, це „Обзор історії руського права", що вийшов сімома виданнями у 1886-1915 рр. та „Хрестоматія по історії руського права", три випуски якої вийшли протягом 1872-1875 рр.

У 1879 р. професор Університету св. Володимира О. Кістяківський вперше зібрав, систематизував і опублікував зі своєю передмовою видатну пам'ятку українського права - «Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року.».

Палким прихильником історичної школи права в Україні був професор Університету св. Володимира в Києві В. Антонович. Єдиним джерелом влади

він вважав народ, засуджував станові привілеї, віддавав перевагу „вічовому принципу широкого демократизму” та вимагав повного підпорядкування держави громадянському суспільству. В. Антоновичу належить видатний внесок в у розробку проблем історії козацтва, гайдамаччини, селянства, міщанства, шляхетства, духівництва.

Центральне місце серед істориків України кінця XIX – першої третини XX ст. належить М. Грушевському, який в роботі „Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” обґрунтував історичну закономірність здобуття Україною державності. Його історико-правові погляди виходять з розуміння українського історичного процесу, який розглядався ученим у контексті єдиного культурного потоку на тлі еволюційного розвитку людства. М. Грушевський – родоначальник української історичної школи, творець новітньої концепції суспільної історії України, яку він виклав у капітальній праці – „Історія України-Руси” (1898-1936), а також у ґрунтовних дослідженнях „Нариси історії українського народу (1904)”, „Ілюстрована історія України” (1911) та ін.

У радянський період процес вивчення історії української держави і права має свої особливості. Подальшому його розвитку сприяло повернення у 1924 р. М. Грушевського в Україну. Під його керівництвом в Академії наук досліджувалася не тільки історія української держави, а й історія українського права.

Вагомий внесок у розвиток української історико-правової науки внесла *„Комісія для виучування історії західноруського і українського права ВУАН” (1919-1934 рр.)*, яку спочатку очолював Ф. Тарановський, а з 1920 року - М. Василенко. До складу комісії на різних етапах її роботи входили: С. Борисенок, А. Кримський, О. Левицький, М. Максимейко, О. Малиновський, Л. Окіншевич, М. Слабченко, І. Черкаський та ін. Результатом її плідної роботи стали 8 томів (тираж 7 тому було знищено з ідеологічних міркувань) «Праць комісії для вивчення історії українського права», які містили результати дослідницьких робіт, науково-полемічні та

бібліографічні матеріали. Комісією було підготовлено і в 1928 р. видано перший том „Матеріалів до історії українського права”, в якому опубліковано пам’ятки українського права „Суд і розправа в правах малоросійських”, „Процес короткий приказний”, „Інструкція судам 1730 р.” та ін. Другий том „Матеріалів до історії українського права” був заборонений в 1930 р. на стадії друку. Крім того членами комісії було підготовлено велику кількість праць, опублікованих у наукових збірниках ВУАН, наукових і фахових юридичних часописах.

Значну роботу з вивчення архівних документів, етнографічних матеріалів правового характеру, а також по збиранню і дослідженню матеріалів звичаєвого права здійснила „*Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН” (1918-1934 рр.).* Члени комісії підготували низку наукових праць, присвячених аналізові ролі звичаєвого права на різних етапах історичного розвитку України, впливу звичаєвого права на Руську правду, Литовські статути та інші джерела права України. Після обрання головою комісії О. Малиновського, крім вивченя дореволюційного звичаєвого права, зусилля членів комісії спрямовувалися також на „революційне звичаєве право”, тобто нові звичаї і традиції.

У 30-х роках важливих результатів у вивченні кодифікації українського права першої половини XVIII ст. досяг В. Мєсяц. Репресії проти української інтелігенції і диктат більшовицької ідеології, що посилилися в 30-ті роки, перервали плідну працю українських дослідників.

У цей же період у *Галичині* продовжували діяльність з вивчення історії українського права В. Заікін, І. Крип’якевич, Я. Падох, М. Чубатий та ін. Вагомий внесок у дослідження історії держави і права України зробили *вчені української діаспори* Д. Дорошенко, Р. Лащенко, О. Оглоблін, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко, С. Шелухін, В. Юрченко, А. Яковлів та ін.

В умовах тоталітарного сталінського режиму історія української держави і права спеціально не досліджувалася. В передвоєнні та перші повоєнні роки історико-правові дослідження майже виключно пов’язані з працями С. Юшкова, який здійснив розгорнутий аналіз текстів „Руської правди”, Статуту

кн. Володимира та інших пам’яток давньоруського права. Однак уже *у другій половині XX ст.* над проблемами історії держави і права України працюють такі вчені, як Б. Бабій, А. Дубровіна, В. Кульчицький, П. Михайленко, А. Пашук, А. Рогожин, Ар. Ткач, П. Щербина, С. Фукс та ін. В результаті плідної діяльності колективів істориків права з’являються фундаментальні праці: Історія держави і права Української РСР (1917–1960) / Ред. В. Корецький та ін.– К., 1961; История государства и права Украинской ССР (1917–1973) / Ред. Б. Бабий и др.– К., 1976; История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. / Ред. Б. Бабий и др.– К., 1987. Проте остання праця залишилася незавершеною: третій том, що охоплює період з 1938 по 1987 рр., не вийшов.

Зважаючи на гостру потребу в нових історико-правових дослідженнях, ***нині*** цю тематику активно вивчають вчені Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України, Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого, Одеської національної юридичної академії, юридичних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Львівського національного університету ім. І. та ін.

З’явилося чимало *праць* з історії держави і права України, в яких подається й аналізується величезний фактичний і літературний матеріал, діалектично поєднується узагальнення з ретельним висвітленням особливостей розвитку української державності та права (Історія держави і права України / За ред. Рогожина А. Й.: У 2-х ч.– Харків, 1993–1996. Перевидання в К., 1996; Історія держави і права України / За ред. Гончаренка В. Г.– К., 1996; Історія держави і права України / За ред. А. С. Чайковського.– К., 2000; Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка.– К., 2001; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України 1917–1920 рр.– К., 1997; Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія Держави і права України. –., 2001; Музиченко П. П. Історія держави і права України.– К., 2000; Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка.– К., 1997; Правова ідеологія і право України на етапі становлення талі тарного режиму (1929-

1941) / Відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – К., 2001. та ін.).

За останні роки видано ряд збірників документів (Собрание малоросійских прав 1807 г.– К., 1992; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.– К., 1997 та ін.), хрестоматій (Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка.– К., 1996; Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка.– К., 1997), перевидано раритетні видання (Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998 та ін.).

Під егідою Інституту держави іправа ім. В. М. Корецького НАН України видано десятитомну Антологію української юридичної думки, яка увібрала в себе кращі здобутки вітчизняних правознавців ХУШ-ХХ століть (Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична книга, 2002-2005). Відкривається вона томом, у якому представлені праці із загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права. У другому томі подано праці відомих вітчизняних юристів ХІХ-ХХ століть, присвячені дослідженню видатної пам’ятки політико-правової культури України – Руської Правди: істрії її створення, джерелам, змісту та системі. Третій том містить праці з історії держави і права України козацько-гетьманської доби. Зміст Антології побудовано як за тематичним, так і за галузевим принципом. Нею в історичній ретроспективі охоплено всі основні галузі права – конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, тощо.

Результатом значної за обсягом наукової праці колективу авторів, істориків права з Харкова, Києва, Львова став двотомний академічний курс з історії держави і права України, який рекомендовано Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти (Історія держави і права України. Академічний курс: Підручник. В 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина.– К., 2000.). За значний внесок у розвиток української історико-правової науки авторський колектив підручника було удостоєно Державної премії України в галузі науки і техники.

Сьогодні, як слушно зауважує авторитетний історик права І. Усенко, «і громадськість, і науковці все більше консолідуються навколо ідеї, що не можна штучно перекреслювати жодного періоду нашої непростої історії. Слід відзначити, що сучасна незалежна Україна, шо постала перед світом у 1991 р., є спадкоємцем всієї правової спадщини, яка протягом віків створювалась на українській землі».

* * *

Завдання для самостійної роботи

1. Що є предметом та об’єктом курсу «Історії держави і права України»? З’ясуйте різницю між предметом і об’єктом науки.
2. Розкрийте методологічні засади курсу «Історії держави і права України». Охарактеризуйте основні світоглядні підходи, принципи та систему методів історико-правової науки.
3. У чому полягає зв’язок «Історії держави і права України» з іншими юридичними дисциплінами?
4. Розкрийте основні завдання курсу «Історії держави і права України».
5. Назвіть основні підходи до періодизації курсу «Історії держави і права України». В чому полягає їх принципова відмінність?
6. Які періоди «Історії держави і права України» можна виокремити, виходячи із сутності предмета цієї науки? В чому полягає їх основний зміст?
7. Охарактеризуйте донауковий період історіографії державно-правового розвитку України.
8. Науковий погляд на розвиток історіографії української держави і права припадає на... . Закінчіть речення. Які праці даного періоду вам відомі і хто їх автори?
9. У чому полягали особливості вивчення державно-правового розвитку України в радянський період?
10. Охарактеризуйте сучасний період розвитку «Історії держави і права України».

11. Занотуйте бібліографічні дані підручників, навчальних посібників та додаткової літератури з історії держави і права України. Поцікавтесь, ци є вони у бібліотеках, які ви відвідуєте. Заплануйте найближчим часом первісне ознайомлення з цими виданнями.

Змістовий модуль І
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ЗА СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ТА ЗА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

Тема 1. Рабовласницькі державні утворення і право на території Північного Причорномор'я і Приазов'я

Держава скіфів та її право

Серед перших паростків державності на теренах України історико-правова наука традиційно називає *Скіфію*. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кімерійських) племен та прибулих (іранських) кочових племен. Давньогрецький історик Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше.

У VII–V століттях до нашої ери утворюється могутній *союз скіфських племен.* Основу його становили *скіфи царські* – наймогутніше і найчисленніше плем'я, яке проживало на лівобережжі нижньої течії Дніпра, а також у степовому Криму. До цього союзу входили також *скіфи-кочівники* (правий берег нижнього Дніпра), *скіфи-землероби* (між Інгулом і Дніпром), *еліно-скіфи* (в басейні Північного Бугу). В межах степової смуги України проживали *скіфи-хлібороби (орачі).* Деякі вчені саме їх вважають пращурами українського народу. Існують різні гіпотези відносно того, чи входили праслов'яни лісостепового межиріччя Дністра і Дніпра до складу Скіфії. Об'єктивно міра політичної залежності місцевого населення від іраномовних кочівників зумовлювалась їх віддаленістю від центру Скіфії та конкретно-історичною обстановкою. Якщо південні райони правобережної частини Середнього Подніпров'я могли безпосередньо входити до складу Скіфії, то лісостепові племена перебували, швидше, під її впливом.

За правління царя Атея (IV століття до н. е.) Скіфії належала величезна територія Причорномор'я від Дунаю до Дону. Центром держави було Кам'янське городище на Нижньому Дніпрі. Після розгрому сил Атея військом Філіпа ІІ Македонського (339 р. до н. е.) почався занепад Великої

Скіфії. Володіння скіфів значно зменшились у III ст. до н. е. під тиском сарматів.

У Нижньому Подніпров'ї та в Степовому Криму рештки скіфського населення утворили нову державу, що її Страбон назвав *Малою Скіфією.* Найбільшого піднесення вона досягла в другому столітті до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Столиця держави – Неаполіс (поблизу Сімферополя) була важливим ремісничо-торговельним і культурним центром. Скіфія вела успішну боротьбу з античними містами-державами, зокрема, взяла під контроль Ольвію. Влада скіфів поширилась на всю Тавриду.

На зламі II–III століть н. е. скіфське царство зазнало нищівного нападу готів. Вторгнення у 375 р. гунів призвело до остаточного розпаду Скіфії.

Суспільний лад у скіфському царстві характеризується соціальним розшаруванням. Розкопки курганів свідчать про різкий контраст поховань знаті й простих людей. *Панівну верхівку* суспільства становили: царська сім'я, військова аристократія, родоплемінна знать, багаті купці, які постійно збагачувалися за рахунок воєнних походів, работоргівлі, експлуатації общинників і рабів.

За Геродотом, відособленою соціальною групою, яка відігравала значну роль у житті суспільства, були жерці.

Найчисленнішу верству населення становили *вільні общинники,* які відбували військову службу, платили данину, виконували інші повинності. Основу скіфського війська становила легкоозброєна кіннота, головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, захищених панцирями та щитами.

У Малій Скіфії (степовому Криму) основну масу міського населення становили вільні ремісники й купці.

На найнижчому щаблі скіфської соціальної ієрархії перебували *раби*. Хоча кількість рабів була значною, вони не відігравали вирішальної ролі у виробництві, їх використовували у домашньому господарстві, а також як товар у торгівлі з грецькими містами. Головними джерелами рабства були:

підкорені народи, військовополонені, народжені від рабині та ін.

Про соціальну нерівність серед скіфів свідчать археологічні дослідження їхніх поховань. При похованні царя чи знатного скіфа вбивали і клали вмогилу кращих дружин, наложниць, слуг, конюха з кіньми. Також умогилу клали коштовну зброю, цінні прикраси, розшитий золотом одяг, золотий та срібний посуд. Над могилою насипали величезний курган заввишки понад 20 м. та близько 400 м. в діаметрі. Могили простих скіфів були невеликими за розмірами, а разом з померлими до могил клали: чоловікам – списи, стріли, а жінкам – прості прикраси.

Державний лад. Скіфія була державою рабовласницького типу. *За формою правління – один із різновидів рабовласницької монархії.* За даними писемних джерел, вона поділялася на три частини, кожну з яких очолював цар. Один з них, що владарював над скіфами царськими, був верховним царем. У свою чергу, царства поділялися на округи – номи. На чолі царств і номів стояли представники царської династії. *Верховному цареві* належала вся повнота законодавчої та розпорядчої влади. Він самостійно вирішував питання внутрішньої та зовнішньої політики, виконував судові функції. Базуючись на уявленні про божественне походження царської влади, цар виконував також функції жерця.

Апарат державного управління складався з найближчих родичів, найвідданіших слуг і військової верхівки. Найвпливовіші з них складали наближений до царя дорадчий орган – *царську раду*. За часів Геродота у скіфському суспільстві існував також демократичний орган – *народні збори* всіх воїнів, на яких обговорювалися важливі питання суспільного життя і престолонаслідування. Із зміцненням царської влади, починаючи від Атея, значення зборів втратило силу.

Виникнення державного апарату не знищило повністю колишньої родової організації, особливо у місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини й вожді.

Державна структура скіфів була ще досить крихкою і значно відрізнялась від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав. Але вона була

політичною організацією за своїми основними *функціями:*

– підтримання відносин залежності й панування;

– зміцнення верховної влади;

– накопичення багатств у руках пануючої верхівки.

Право. Основними *джерелами права* у Скіфії були: звичай та правила, встановлені царською владою. Певний вплив на право справляла релігія. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо від еллінів, таврів, неврів та інших груп населення.

Цивільно-правові норми захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Верховна власність на землю належала цареві. Скіфське право захищало приватну власність на рухоме майно, худобу, домашні речі, рабів, особисті речі, зброю, знаряддя виробництва.

Було розвинене *зобов'язальне право,* яке регулювало відносини купівлі-продажу, дарування, міни. Зазвичай договори скріплювалися клятвою.

Здійснювалася правова регламентація данницьких відносин. Так, відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувались пограбуванням майна, худоби, захопленням полонених (рабів).

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу провадився за чоловічою лінією. Практикувалося багатоженство. Жінки не мали жодних прав на власність і спадщину. Якщо вдову після смерті чоловіка не було вбито й поховано разом із ним, то вона, як і майно померлого, переходила у спадщину до його старших родичів. Майно після смерті батька успадковував молодший син, а старші сини наділялися частинами рухомого майна при одруженні.

Кримінальне право перебувало у початковому стані. Зазвичай існувала кровна помста. Найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя, замах на життя можновладця, непокора царському наказові, що каралися скіфами на смерть. Жорстоко переслідувалося нехтування законами, порушення звичаїв та боговідступництво. Чітко визначеної системи покарань не існувало. Суддя сам визначав покарання за злочини, серед яких, окрім

смертної кари, були калічення, вигнання за межі держави.

Античні міста-держави Північного Причорномор’я та їх право

Колонізація Північного Причорноморя була частиною так званої Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. Вона зумовлювалася низкою причин, головною з яких вважають відносне перенаселення в материковій Греції. Греки-засновники північнопричорноморських поселень були в основній своїй масі малозаможними та безземельними землеробами. Інші їх тогочасні заняття (ремісництво, торгівля) були другорядними. Отже, *грецька колонізація Північного Причорномор’я мала, переважно, аграрний характер,* як господарське освоєння греками вільних на той час земель. Колонії засновувалися, переважно, упорядковано, ще в метрополії обиралися або призначалися керівники груп колоністів – ойкісти.

Найдавніше поселення на Березанському півострові (тепер острів) Борисфеніда могло виникнути у середині VII ст. до н. е. Інші міста-колонії з’явилися здебільшого у VI ст. до н. е. (Ольвія на Бузькому лимані, Феодосія, Пантикапей у Східному Криму, Керкінтіда на місці сучасної Євпаторії, Тіра, біля сучасного Белгород-Дністровського та багато інших), а також у V ст. до н. е. (Херсонес поблизу Севастополя). Окрім Херсонеса, який заснували вихідці з Гераклеї Понтійської, більшість згаданих міст заснована вихідцями з району малоазійського міста Мілет. Чисельність населення міст була різною і залежала від рівня розвитку міста (Ольвія близько 20 тис., Херсонес близько 15 тис.).

Новозасновані колонії, як і метрополії, були рабовласницькими полісами, але політично від них не залежали. Вони підтримували з метрополіями соціально-економічні стосунки, укладаючи угоди щодо взаємного сприяння в торгівлі, надання громадянам рівних прав, мали з ними єдині культи й літочислення тощо.

Майже тисячолітня історія цих держав поділяється на *два великих етапи.* На першому (VII–I ст. до н. е.) міста-держави, виконуючи функцію грецької колонізації Північного Причорномор’я, формально були незалежними

утвореннями. В матеріальному, духовному та державно-правовому житті колоністів абсолютно домінували еллінські традиції. Тому цей період називають еллінським або грецьким. В останній третині V ст. до н. е. частина причорноморських міст входить до складу Афінського Морського союзу. На другому етапі (І ст. до н. е.– 70-ті роки IV ст. н. е.) – підкорилися Риму. Міста – держави Північного Причорномор’я стали для Римської імперії своєрідним бар’єром перед натиском кочовиків на їх східні кордони. На північному узбережжі Понту (Чорного моря) спочатку спорадично з’являються римські війська, а від середини II до середини III ст. н. е. в Тірі, Ольвії, Херсонесі розміщуються постійні загони римлян. Відповідно відбувається переорієнтація культурно-економічних зв’язків.

Занепад міст-держав відбувся на зламі III–IV ст. н. е. внаслідок кризи рабовласницької формації, загострення внутрішніх класових суперечностей і наступу кочових племен.

Грецькі міста мали *розвинену економіку,* ремісниче виробництво, землеробство, рибальство. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів із бронзи, міді; славилося їхнє керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництво. Освоюючи порівняно неширoку (5–10 км) смугу морського або лиманного узбережжя, переселенці мали ефективне сільськогосподарське виробництво. Найбільшу роль в економіці північнопричорноморських держав відігравало садівництво й виноградарство (особливо Херсонес, Пантикапей), виробництво зерна (особливо Ольвія), тваринництво, городництво. Кожний із полісів карбував власну монету.

Торговельні стосунки з кочівниками та місцевими племенами відбувалися на обмінній основі. Розрахунки із заморськими купцями здійснювалися головним чином монетами різних місць карбування. На середземноморські ринки експортувалися зерно, риба, шкіра, худоба, сіль. Торгували й рабами. Предметом імпорту з Греції були тканини, металеві, мармурові вироби, вино й оливкова олія. Античні міста мали *високу культуру.* Споруджувалися кам’яні будинки, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою. Вступаючи

у взаємовідносини як з грізними степовиками, так із землеробами українського Полісся та Лісостепу, міста-держави встановлювали з ними тісні економічні зв’язки. Хоча метрополії і вбачали в них, передовсім, джерело надходження прибутків і рабів з «варварського світу», існування таких міст на Північному березі Чорного моря було могутнім стимулом для прискорення процесу соціально-економічного розвитку племен, що їх оточували.

Суспільний устрій характеризується виразним соціально-класовим розшаруванням. *Панівним класом* були судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Основна маса населення – *вільні землероби, ремісники, торговці.* Але вільними повноправними громадянами були тільки чоловіки – громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності.

Чисельною соціальною групою були також *осідлі чужоземці,* вихідці з «варварського світу», які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом.

На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні *раби*, яких було віднесено до об’єктів права. Джерелами рабства були купівля на невільничих ринках, захоплення або купівля у племенах «варварського світу», військовий полон, народження від рабині. Праця приватних рабів широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, у ремісничому виробництві, соледобуванні та ін. Рабів інколи відпускали на волю, здійснивши обряд посвяти божеству. Релігійна громада в такому випадку ставала покровителькою цих рабів. За мужні дії під час війни міська влада також давала рабам волю. Прикладом тому є рішення міської влади Ольвії в 331 році до н. е., в період облоги міста військами Олександра Македонського під керівництвом полководця Зопіріона, про надання рабам громадянства. Проте, на відміну від Аттіки, в Північному Причорномор’ї були відсутні численні групи державних рабів.

Крім громадян і рабів, існували й *інші категорії людей* – залежних або напівзалежних, котрі могли працювати практично в усіх сферах життя полісів. Так, у сільському господарстві, де землею володіла або держава, або громадяни, особисто вільні були економічно залежними.

Соціальний статус не завжди відповідав матеріальному становищу: могли бути й багаті вільновідпущеники, й бідні громадяни.

Державний лад міст будувався на тих же засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. *За формою правління це були демократичні (V–II ст. до н. е.) або аристократичні (починаючи з I ст. до н. е.) республіки.* Вищий законодавчий орган державної влади – *народні збори,* які, наприклад, в Ольвії, скорочено називалися «Народ». Практично це були збори міської общини, за участю лише повноправних громадян міста, до яких належали греки у віці 25 і більше років. Решта населення міста (раби, чужоземці, жінки) не мала права брати участь у владних органах. Хоча за великі заслуги перед полісом іноземцям могли надаватись такі права. Збори вирішували найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Збори також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, які мали заслуги перед містом. В Ольвії, наприклад, за розбудову міста й значні пожертви до міської скарбниці громадян нагороджували золотим вінком або встановлювали їхні статуї.

Народними зборами щорічно обирався постійно діючий виконавчий орган – *Рада міста,* яку очолював голова; обирався секретар. До складу Ради міста входив також головний жрець міста, який відав релігійними культами. Рада організовувала підготовку та попередній розгляд рішень, декретів та постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені «Ради і народу».

Окремою ланкою міського управління були виборні колегії – *магістратури* або окремі посадові особи – *магістрати,* які обиралися з числа повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами та іншими галузями життєдіяльності

міста. Найбільшими правами користувалась колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями, стежила за станом фінансів і в разі необхідності скликала народні збори. Її очолював перший архонт; йому належало право командування військом міста, хоча військовими справами займалася окрема колегія стратегів. Колегія номофілаків (стражів закону) наглядала за поведінкою мешканців, вимагала від них дотримання законів; колегія агораномів відала питаннями торгівлі. Колегія продиків (юристів) виконувала прокурорські або адвокатські функції.

У містах-державах Північного Причорномор'я функціонували *суди,* у тому числі й суд присяжних. У судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним.

Підґрунтям ***права*** міст-держав Північного Причорномор'я була правова система Афінської полісної демократії, а його особливістю – вплив звичаю місцевого або сусіднього з ним населення. Основними *джерелами* вважалися закони народних зборів, декрети ради міста, постанови колегій посадових осіб, які приймалися з урахуванням звичаїв і традицій, а також місцеві звичаї.

Розвинутій правовій регламентації підлягали *відносини власності.* Право регулювало майнові відносини, захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і в державній власності.

Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовили розвиток *зобов'язального права.* Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування, поклажі та ін. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, у присутності чиновників. Регламентувалося право оренди землі, найманої праці. Для регуляції особистих стосунків між громадянами і в родинах широко застосовувалось звичаєве право.

У *кримінальному праві* найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Серед видів покарань застосовувались смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

Боспорське царство та його право

Боспорська держава *виникла* у V ст. до н. е. на основі об’єднання ряду грецьких держав-полісів та приєднання територій місцевих племен синдів, меотів, торетів та інших на Керченському й Таманському півостровах, а також Південному узбережжі Азовського моря. Центром цього краю було місто Пантикапей (сучасна Керч), яке й стало столицею царства.

Спочатку тут правила династія Археанактидів, а з 438 р. до н. е.– династія Спартокідів. У III ст. до н. е. один із представників династії Спартокідів (Євмел) проголосив себе царем; власне, із цього часу Боспор вважається царством. У IV–III ст. до н. е. Боспорське царство досягає найбільшого *розквіту* й поширює свій вплив на Північне узбережжя Чорного моря. В середині II ст. до н. е. Боспор переживає економічну й зовнішньополітичну *кризу,* яка ще більше загострилась повстанням рабів у Пантикапеї у 107 р. до н. е. під проводом Савмака. На початку I ст. до н. е. Боспорське царство підпадає під владу понтійського царя Митридата VI Євпатора. Щоправда, ненадовго – після поразки Митридата у боротьбі із Римом у середині I ст. до н. е. Боспор опинився *під владою римлян.* За імператора Нерона (54–68 рр. н. е.) мала місце спроба перетворити Боспор на римську провінцію, але в останній чверті I ст. н. е. він стає васалом Риму, який, однак, вважав Боспор союзною державою. За римських часів царі офіційно титулувалися «друг кесаря й друг римлян».

У III ст. н. е. на нього нападають готські племена, які розорили значну кількість поселень і міст. Остаточно Боспорське царство було зруйновано наприкінці IV ст. кочовими ордами гунів і підвладних їм племен. Території Боспору в VI ст. увійшли до складу Візантії.

Суспільний лад у Боспорському царстві характеризувався наявністю рабовласників і рабів, вільних і невільників.

До *пануючої верхівки* належали царі з їх оточенням, представники родоплемінної й військової знаті, жерці, чиновники державного апарату, судновласники, власники земельних ділянок, ремісничих майстерень.

Інтенсивний експорт зерна, риби, худоби, рабів сприяв формуванню прошарку багатих людей, які займалися торгівлею й работоргівлею. Найбільшими купцями вважалися сам цар і його посадовці, в тому числі й воєначальники. Рабовласницько-купецька знать відігравала вирішальну роль у житті Боспорського царства.

Вільні люди, общинники за користування землею, яка вважалася власністю царя, значну частину врожаю віддавали державі. На них покладалося виконання повинностей на користь держави, в тому числі й несення військової служби.

Основною продуктивною силою були *раби*. Їхня праця використовувалась на різних промислах, у будівництві, ремісництві, виноробстві, домашньому господарстві. У землеробстві, крім рабської, використовувалася праця вільних селян-общинників. Вони були основними платниками натуральних податків і несли тягар повинностей як на користь держави, так і місцевої аристократії.

Державний устрій. Боспорське царство *сформувалося як союз грецьких полісів,* кожний з яких зберігав певну частку самостійності. На чолі держави стояв *цар* – монарх згаданих племен і архонт грецьких міст. Архонти видавали закони для всього об’єднання античних полісів, хоча кожен із них як незалежне місто-держава мав власне право. Отже, щонайменше, до III ст. до н. е. тут зберігалася антична форма правління. Поступова ліквідація залишків автономії й самоврядування сприяла *переродженню Боспорської держави у монархію.* За своєю формою Боспор нагадував греко-варварські монархії елліністичного часу.

Державно-політичний устрій у Боспорському царстві римського періоду лишився майже таким, як і за правління Спартокідів. Залежність від Риму передбачала сплату імперії данини («форос»), комплектування допоміжних військ тощо.

Проте цар Боспору вважався одноосібним правителем, розпоряджався всіма її матеріальними та людськими ресурсами. У руках царя зосереджувалась вища законодавча, виконавча й судова влада і, навіть,

жрецькі функції. При вступі на престол боспорський цар затверджувався римським імператором, від якого одержував регалії своєї влади – курульне крісло, скіпетр та ін.

Функції *центрального управління* здійснювало найближче оточення царя. Монарх призначав із числа вищої придворної знаті усякого роду управителів. Центральний апарат управління становили: міністр палацу, особистий секретар, начальник фінансів, охоронці царських скарбів, казни, керуючий справами релігійних культів, спальник та ін. Для зв'язку із сусідніми племенами й державами при дворі утримувалися перекладачі.

У *місцевому управлінні* спочатку зберігалося полісне самоврядування у вигляді народних зборів, ради, виборних посад. Але з часом традиції демократичного ладу, притаманні грецьким полісам, поступово зникли. Певна автономія була у місцевих племен, що визнали владу боспорського царя. У них залишалися власні царки, або вожді, зберігалися племінний устрій, спосіб життя, родовий побут, звичаї, але вони зобов'язані були сплачувати данину боспорським правителям.

У перших століттях нашої ери за римських часів держава поділялася на округи, управління якими доручалося *царським намісникам.* Органи місцевого самоврядування ліквідовуються.

Право. Збереглося мало відомостей про боспорське право. Його *джерелами* були: законодавча діяльність царів Боспору, право грецьких міст-держав, звичаї місцевих племен, норми римського права. Право захищало інтереси рабовласників. Воно регулювало *майнові відносини,* насамперед державної та приватної власності на землю, рабів, худобу, рухоме майно. Здебільшого власниками земель були боспорська знать і місцева аристократія. Землі належали також і храмам. Усі землевласники могли користуватися землею, виконуючи певні службові обов'язки та повинності на користь царя, який вважався верховним власником усіх земель. Товарне виробництво, жвава внутрішня й зовнішня торгівля стимулювали розвиток *зобов'язального права,* договірних відносин: купівлі-продажу, позики, дарування та ін.

У *кримінальному праві* найтяжчими злочинами вважалися повстання, змова та замах на життя царя, державна зрада тощо. Каралися й злочини проти особи, власності. Серед видів покарання застосовувалися: смертна кара, конфіскація майна, штрафи. До нас дійшло небагато свідчень про судочинство в Боспорському царстві. Вірогідно, що суд творили цар із своїми наближеними, які зналися у судових справах, та місцеві правителі. Існувала посада судового виконавця.

* * *

У першому тисячолітті до нашої ери людство на території України розвивалося дуже нерівномірно. Тут сходилися різні племена й народи. Тому й перші державні утворення, що виникли на українських землях, формувалися в різні часи по-різному. Так, скіфська держава характеризувалася неподільною єдністю влади та її ж верховною власністю на землю, природні та людські ресурси. На вузькій смузі Чорноморського узбережжя греки-колоністи розвинули полісну цивілізацію, яка поєднувала державну владу й приватну власність, що сприяло демократії вільних громадян.

Виникали й розвивалися економічні та політичні зв’язки між Скіфською державою, грецькими містами-державами, Боспорським царством і землеробами українського Полісся та Лісостепу. Скіфи-орачі, яких вважають пращурами сучасних українців, становили значну частину населення Скіфської держави. Передові для тих часів грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання впливали на розвиток раннього слов’янського населення Середнього Подніпров’я.

Завдання для самостійної роботи

1. Спираючись на знання, отримані з курсу історії України, проаналізуйте процес формування, розвитку та причини занепаду

Скіфської держави. Знайдіть у джерелах, що додаються до даної теми, дані про розселення скіфів.

2. Охарактеризуйте суспільство Скіфії, звернувши увагу при цьому на причини його соціального розшарування. Наведіть аргументи на підтвердження різкого контрасту між знатними і простими людьми у Скіфський державі. Дайте характеристику складу та правовому становищу панівної верхівки скіфського суспільства. З'ясуйте яка верства населення Скіфії була найчисленнішою. Охарактеризуйте правове становище вільних общинників. Розкрийте джерела рабства та становище рабів у скіфському суспільстві. Поясніть, чому раби, кількість яких у скіфів була значною, не мали вирішальної ролі у виробництві.
3. Використовуючи знання, отримані з курсу теорії держави і права, дайте характеристику державному ладу Скіфії. Поясніть, яка це була держава за формою правління, формою територіального устрою, політичним режимом. Складіть схему центральних органів влади й управління та розкрийте їх повноваження. З'ясуйте, який воєнно-демократичний орган існував у скіфському суспільстві за часів Геродота та які питання належали до його компетенції.
4. Назвіть та розкрийте основні джерела права Скіфії. Які відносини врегульвували норми скіфського права? Охарактеризуйте процес розвитку правового регулювання у скіфів відносин власності, виконання зобов’язань, сплати данини. Розкрийте засади розвитку родинного та спадкового права. Охарактеризуйте стан розвитку кримінального права. Які види злочинів можна виокремити та які покарання застосовувалися у скіфів. Випишіть у зошит окремо риси кримінального права скіфів, які носили характер приватної розправи та риси, що набували публічно-правового значення.
5. Пригадайте причини грецької колонізації Північного Причорномор'я. Знайдіть у джерелах, що додаються, дані про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Розкрийте процес

заснування, соціально-економічного та культурного розвитку античних полісів на території сучасної України та встановіть характер їхніх зв'язків із метрополією. З'ясуйте причини занепаду античних міст-держав Північного Причорномор'я.

6. Поясніть причини соціально-класового розшарування суспільства полісів Північного Причорномор'я та охарактеризуйте правове становище суспільних верств міст-держав. Використовуючи знання з курсу Історії держави і права зарубіжних країн, здійсніть порівняльний аналіз суспільно-політичного устрою полісів Північного Причорномор'я та Аттіки.
7. Дайте загальну характеристику державного ладу античних полісів Північного Причорномор'я. З'ясуйте, в чому полягає принципова відмінність їхнього державного устрою від Скіфії? Розкрийте порядок формування та повноваження органів влади й управління, посадових осіб, порядок створення та юрисдикцію судових органів міст-держав.
8. Розкрийте основні засади та охарактеризуйте джерельну базу правової системи полісів Північного Причорномор'я. Дайте власне пояснення, які фактори спричинили значний розвиток правової регламентації соціально-економічних відносин та суспільно-політичного життя в полісах Причорномор'я.
9. Проаналізуйте правові норми, що містяться у тексті громадянської присяги херсонеситів, яка подається у джерелах до теми.
10. Охарактеризуйте зміст та процедури цивільно-правового регулювання, зокрема, права власності, зобов'язального, спадкового та шлюбно-сімейного права. З'ясуйте, які види злочинів вирізнялися в полісах та які види покарання за них застосовувалися.
11. Здійсніть аналіз процесу формування, розвитку та причин занепаду Боспорської держави. Зверніть при цьому увагу на процес її перетворення в царство.

12. Дайте загальну характеристику суспільного ладу Боспорського царства. З'ясуйте особливості формування пануючої верхівки, її склад та правовий стан. Охарактеризуйте соціально-правовове становище вільних людей та рабів.
13. Зробіть порівняльний аналіз державного устрою Боспору як союзу античних полісів та Боспорського царства. Розкрийте структуру та функції органів центральної влади й управління. З'ясуйте, як здійснювалося управління територіями.
14. Назвіть та охарактеризуйте джерела боспорського права. Які інтереси воно захищало? Розкрийте характерні риси правового регулювання відносин власності, спадкування, родинних відносин. Поясніть, які фактори стимулювали розвиток зобов'язального права, договірних відносин та охарактеризуйте правове регулювання зобов'язальних відносин. Розкрийте характерні риси кримінального права. Охарактеризуйте основні види злочинів та систему покарань. З'ясуйте, як здійснювалося судочинство в Боспорський державі.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Геродот про розселення скіфів•

Ці племена живуть по річці Іпаніду на захід від Борисфену; а якщо переїхати через Борисфен з боку моря, то спершу буде Полісся, а від нього вгору живуть скіфи-хлібороби, яких. елліни, що живуть на річці Іпаніду, називають борисфенітами, а самих себе ці елліни звуть ольвіополітами . Ці скіфи-хлібороби на схід займають простір на три дні дороги аж до річки, що має назву Пантікапу, а на північ.—.простір на одинадцять днів плавби в гору по Борисфену. Над ними вже на широкий простір розкинулась пустиня; за пустинею живуть андрофаги (людоїди), особливе плем'я, зовсім

• Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С. 9.

не скіфське. Вище них лежить уже справжня пустиня, і там не живе, наскільки нам відомо, жоден народ.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють; вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Полісся. Ці кочівники на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги, який-простягається до річки Герри.

По той бік Герри знаходяться так звані царські володіння і живуть найкращі й найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами.

Повідомлення Страбона про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря♣

Це місто (Херсонес) раніше користувалося автономією, але потім, спустошуване варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Євітатора.

Пантікапей являє собою горб, на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки його були під одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада, аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові...

Великий Херсонес і виглядом, і розміром подібний до Пелопоннесу; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперевних війн.

Громадянська присяга херсонеситів*

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою [богиня], богами й богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, територією та укріпленими

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С.15.

* Текст подано за: Давня історія України: Навч. посібник: У 2-х кн. / Толочко П. П. (керівн. кол.), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. –К., 1994. –Кн. 1. – С. 183-184.

пунктами херсонесців.

Я буду однодумним щодо порятунку і свободи держави та громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітіди, Калос Лімена та інших укріплених пунктів і з решти території, якою херсонесці управляють чи управляли, нічого нікому не зраджу, ні елліну, ні варвару, але оберігатиму все це для херсонеського народу.

Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, й не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб.

Я буду ворогом тому, хто замишляє і зраджує чи відторгає Херсонес, або Керкінітіду, або Калос Лімен, або укріплені пункти й територію херсонесців.

Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян.

Я оберігатиму для народу састер (значення цього терміна не з'ясоване; можливо, це найменування однієї із святинь херсонесців) і не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі.

Я не даватиму або прийматиму дарів на шкоду державі і громадянам.

Я не замишлятиму ніякої несправедливої справи проти будь-кого з громадян, що не відпали, і не дозволю цього й не потаю, але доведу до відома й на суді подам голос за законами.

Я не укладатиму змови ні проти херсонеської громади, ні проти будь-кого з громадян, хто не оголошений ворогом народу; якщо я вступив із кимось у змову або пов'язаний будь-якою клятвою чи закляттям, то мені, що порушив це, і тому, що мені належить, хай буде найкраще, а тому, хто додержує — протилежне.

Якщо я довідаюсь про якусь змову, що існує або зароджується, я доведу до відома службових осіб.

Хліб, який звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки в Херсонес.

Зевс, Гея, Геліос, Діва, божества олімпійські! Тому, хто перебуває в усьому цьому, хай буде благо мені самому і потомству й тому, що мені належить, а тому, хто не перебуває, хай буде зле й мені самому, й потомству, й тому, що мені належить, і хай ні земля, ні море не приносять мені плоду, хай жінки не розроджуються благополучно...

Тема 2. Державність Київської Русі

Утворення й розвиток Давньоруської держави

Археологічні пам'ятки (черняхівська, зарубинецька, корчуватська культури) свідчать про те, що предками українців були східні слов'яни. Східні слов'яни упродовж І тисячоліття н. е. пройшли шлях від військово-демократичної організації племен до ранньофеодальної держави. На цьому шляху простежується принаймні чотири етапи.

Наприкінці старої ери завершується епоха первіснообщинного ладу у східних слов'ян. В історії їхнього розвитку настає ***етап розкладу родового ладу і зародження «військової демократії»*** (II ст. до н. е.– II ст. н. е.). У писемних джерелах тих часів (римські історики Пліній Старший, Тацит) слов'яни згадуються під назвою *«венеди»*. Венеди становили єдиний, стійкий і найчисленніший масив, що заселяв терени Центральної та Східної Європи. Венедську єдність праслов'ян зруйнувало вторгнення германського племені готів.

Наступний етап (II–VI ст.) характеризується як ***етап розквіту «військової демократії»*** – перехідної форми управління суспільством, що поєднувала елементи громадського самоврядування та публічної влади. Східні слов'яни, які називалися *антами*, за свідченнями готського історика Іордана і візантійського історика Прокопія Кесарійського, в IV ст. населяли територію від Дунаю до Азовського моря. Видатний український історик М. Грушевський вважав об'єднання антів спробою предків українського народу створити державність з організованим військом та участю населення в політичному житті. Цієї ж думки дотримується і чимало сучасних дослідників, зазначаючи, що *об'єднання антів складалося з князівств (княжінь).* Навала аварів наприкінці VI ст. не зруйнувала основи східнослов'янської державності – князівств. Саме на цьому етапі з'являються такі *елементи державності,* як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада з її ще недосконалим апаратом, відчужена від народу військова дружина.

У письмових джерелах VII ст. уже не трапляється назва «анти», зате дедалі частіше – *«слов'яни», «склавени», «склавіни».* Починається наступний етап історії східних слов'ян – ***етап утворення ядра давньоруської державності – своєрідної федерації князівств*** (VII– перша половина IX ст.). До УІІІ ст. на території, яка населялася східними слов'янами, утворилися племенні союзи, що виникли як військові об'єднання, засновані одночасно на родовому й територіальному принцпах. Пізніше вони будуть названі в «Повісті минулих літ»: поляни, древляни, сіверяни, дреговичі, бужани, волиняни, уличі, тиверці, білі хорвати, радимичі, кривичі, словени, в'ятичі. Слід зазначити, що в давньоруських літописах інтенсивні державотворчі процеси на наших теренах пов'язуються із розвитком Києва - важливого адміністративно-політичного і культурного центру союзу племен полян. Місто розташувалося у вигідному географічному місці, де перетиналися торговельні шляхи, які вели до могутньої Візантійської імперії; пізніше Київ стає центром південної частини східних слов'ян. Тому тут розвиток класових відносин і становлення державності відбувалися швидше, ніж в інших слов'янських племен. У VIII ст., за умов боротьби з кочівниками, навколо нього об'єдналися кілька союзів племен. Кожна з племінних земель була незалежним княжінням, яке сплачувало Києву данину і виставляло на його вимогу свої дружини. *Військова демократія переростає у військово-ієрархічне правління.*

На рубежі VIII–IX ст. придніпровський союз союзів племен об'єднував не лише регіони Київського, Переяславського, Чернігівського князівств, а, за твердженням академіка Б. Рибакова, охоплював територію близько 120 тис. кв. км і сягав на північ аж до Західної Двіни.

В іноземних джерелах, зокрема візантійських та арабських, щодо цих об'єднань, особливо племен полян і сіверян, вживають назву *«Русь».* Проте поширення цей термін набуває з IX століття. Уперше давньоруський літопис повідомляє під 852: „Нача прозывати Руська земля".

Змістом ***завершального етапу формування давньоруської державності є об'єднання південного і північного ранньодержавних утворень у***

Давньоруську державу з центром у Києві. На півночі також відбувалося об’єднання ільменських слов’ян (словени, кривичі) й окремих неслов’янських племен (меря, весь, мурома) навколо Новгорода. Але, за літописом, ці племена не змогли самі зорганізувати державу і запросили варягів на князювання. *У 882 році* представник новгородської знаті Олег, родич або воєначальник варязького князя Рюрика, підступно вбив київських князів Аскольда і Діра, захопив Київ й утвердився на Київському престолі. Цьому сприяла політична криза в київській державі внаслідок незадоволення боярства політикою і хрещенням (про що повідомляє Никонівський літопис) правлячої верхівки, в тому числі й Аскольда. В такий спосіб відбулось об’єднання двох величезних слов’янських центрів, і ця подія традиційно вважається датою утворення однієї з найбільших країн Європи, найменованої істориками «Київська Русь».

Звичайно, Олег аж ніяк не був творцем держави для русів. Київська монархічна держава на той час здобула міжнародне визнання, утвердивши себе походами дружин київського князя Аскольда на Візантію (860, 863 близько, 866, 874). Олег і його дружина фактично вступили на службу до Києва.

Процес консолідації слов’янських земель об’єктивно зумовлений низкою *внутрішніх факторів*: спільність території, тісні економічні зв’язки, спорідненість матеріальної та духовної культури, релігії, схожість мови, традицій, суспільного, державного, військового устрою, судочинства, звичаєвого права. Серед *зовнішніх причин* об’єднання – головною, безперечно, була необхідність спільної боротьби проти експансії сусідніх народів.

З початку X століття набуває офіційного значення назва держави – „Русь”. Походження терміну є предметом давніх дискусій істориків. Деякі дослідники стверджують про північне, варязьке походження назви „Русь”, пов’язуючи її із „Ruotsi” (так фіни називали шведів). Проте вітчизняні вчені наголошують на південному, слов’янському походження цього терміну. Так Б. Рибаков пояснюючи літописний вислів „Поляне, яже нене зовомая Русь”,

робить висновок, що вже полянський союз Середнього Подніпров’я називався ім’ям одного з племен народу „рос”, відомого вже в УІ столітті. Назва „Русь” первісно мала географічний зміст. Землі між річками Десною на півночі, Сеймом на сході, Россю на півдні, Горинню на заході мають найбільше гідронімів та топонімів, пов’язаних з цією назвою: Рось, Росава, Роставиця, Ростовець. Перше серед кількох давньоруських міст, що мали назву Переяслав, називалося Переяслав-Руський. З Новгорода та Пскова до Києва іздили - „на Русь!”. „Ім’я Русі, - пише М. Грушевський, - вказує на Полянську землю і старий її центр – Київ”. В процесі утворення тут держави ця назва стала її назвою, а пізніше набула також етнічного значення назви власне українського народу.

Як стверджує П. Толочко, назва „Русь” є цілком органічною для південних земель східнослов’янського світу. Вона не принесена з далекої півночі, а побутувала тут очевидно ще з сарматських часів. Звідси поширилася на всі східнослов’янські землі, але впродовж ІХ-ХІІІ століть родовою лишалася тільки для Середнього Подніпров’я.

Літописне повідомлення про закликання варягів на княжіння частиною північно-східних слов’янських племен використано в так званій *норманській теорії*, яка відмовляє східним слов’янам у здатності самим створити власну державу. Норманізм у XVIII ст. започаткували німецькі вчені Г. Байєр, Г. Міллер, А. Шлецер, які працювали в Російській академії наук. Вони штучно перебільшили роль варягів у долі Русі, вважаючи норманів засновниками східнослов’янської державності. У ХІХ ст. їх підтримали М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін. Наукову неспроможність норманізму переконливо довели М. Ломоносов, М. Грушевський, Б. Греков, Б. Рибаков та ін. Авторитетний історик права ХІХ ст. М. Владимирський-Буданов зазначав, що прийшлі варяги-князі застали тут готовий державний устрій. На відміну від прибережних територій Західної Європи, куди нормани прямували у великій кількості, Русь не знала такої інтенсивної їх експансії. Очевидним є лише варязьке походження правлячої династії Рюриковичів.

Не знайшли підтвердження також і спроби пояснити виникнення

Давньоруської держави з позиції *теорії пантюркізму*. Прихильники цієї теорії вважають, що Давньоруська держава була утворена Хозарським каганатом, а київські князі були, відповідно, тюркського походження. Так професор Гарвардського університету (США) О. Пріцак у своїй праці «Походження Русі» (1992 р.). шляхом етимологічних пошуків намагається довести ідентичність полян і хозар. Але дані археологічного вивчення Києва переконливо доводять, що його матеріальна культура характеризується слов'янською самобутністю. Речі хозарського кола, за висновком академіка П. Толочка, складають мізерну долю відсотка від загальної кількості знахідок. Відносно впливу хозарів можна зазначити лише той факт, що необхідність боротьби з набігами хозарських племен змушувала слов'ян консолідувати свої сили й об'єднуватися навколо Києва.

Отже, виникнення Давньоруської держави з центром у Києві – закономірний результат внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян.

У подальшій історії Київської Русі можна виділити три основних періоди. ***Період консолідації державності*** (кінець IX–X ст.) пов'язується з князюванням Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964) та Святослава (964–972). У процесі завершення політичного об'єднання Русі відбувалось становлення феодального суспільного ладу, утворення апарату влади. За цей час було створено величезне господарське й політичне об'єднання.

Найбільший ***період розвитку держави*** (X – перша третина XII ст.) припадає на час правління Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1016, 1019–1054), а також Володимира II Мономаха (1113–1125) та Мстислава Великого (1125–1132). На противагу територіальному зростанню попереднього періоду в цей час переважає внутрішній розвиток, зміцнення законопорядку. Характерною рисою були швидкі темпи соціально-економічного розвитку. Русь досягла значних успіхів у розвитку господарства, міст, культури.

Надзвичайно важливою подією було *прийняття християнства,* яке

принесло нову культуру й духовність. Щоправда, на перших етапах долучення Русі до християнства переважали політичні розрахунки. То було прагнення прийняти не стільки нову віру, скільки нову ефективнішу політичну ідеологію. Християнство, яке з 988 р. стало державною релігією, своєю підтримкою й освяченням великокнязівської влади сприяло зміцненню внутрішнього й зовнішнього становища Русі, забезпеченню їй рівноправного становища в колі християнських держав.

Утвердженню міцної централізованої держави сприяло проведення під час правління Володимира *адміністративної реформи*. Територія країни, що значно збільшилась за рахунок підкорення в'ятичів, радимичів, сусідніх литовських племен, була поділена на вісім волостей. На чолі кожної волості були поставлені спочатку намісники, а потім сини Великого князя. Реформа Володимира ліквідувала владу місцевих князів племен, скасувала автономію земель. У такий спосіб Володимир зміцнив владу Києва і запобіг розвиткові відцентрових тенденцій, що підігрівалися місцевою аристократією. Важливе значення мала й *військова реформа,* внаслідок якої було створено сильне військо (що складалося з великокнязівської дружини, дружин місцевих князів, народного ополчення, найманих загонів) і споруджено фортифікаційні укріплення. В результаті *судової реформи* відбулося розмежування світських та церковних судів.

Це була доба досягнення Києвом політичної могутності й стабільності, економічного та культурного розвитку.

Наступний ***період розпаду та занепаду державності*** (друга третина XII ст.– перша половина XIII ст.) характеризується загостренням міжусобної боротьби, посиленням нападів кочовиків, економічним застоєм. Сильні відцентрові тенденції спостерігаються під час княжіння Ярополка Володимировича (1132–1139), Всеволода Ольговича (1139–1146), Ізяслава Мстиславича (1146–1154) та Ростислава Мстиславича (1158–1167). Занепад Києва почався з розгрому міста в 1169 р. військами володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. ознаменувало собою завершення київського

періоду в історії України. Давньоруська держава розпалася на 15 окремих земель, які не визнавали влади Києва.

Серед причин занепаду Київської Русі можна назвати такі:

- надто великі для середньовіччя розміри держави за відсутності захищених природних кордонів, надзвичайна родючість земель, що притягувала завойовників;
- розвиток вотчинного землеволодіння, княжі чвари та міжусобиці;
- слабкість державного устрою, невпорядкованість права успадкування великокнязівського престолу за наявності величезної кількості нащадків;
- перманентна зовнішня агресія кочових народів (із 1061 по 1210 рр. половці вчинили 46 набігів на руські землі), татаро-монгольська навала;
- неспроможність замирення з Володимиро-Суздальським князівством, Польщею, Угорщиною, Литвою.

Суспільний лад

За соціальною структурою і правовим статусом населення Київської Русі поділялося на *численні, строкаті групи,* які ще не мали того майже замкненого характеру, що його матимуть пізніше суспільні стани. Саме ця чисельність станів приводила до того, що правові відмінності між ними не мали жорстких меж, поступово переходячи від вищих, упривілейованих, до нижчих, з меншими правами, і, навіть, до найнижчих, що не мали жодних прав. Умовно тогочасне суспільство можна поділити на три великі категорії: феодали, особисто вільна верства, феодально залежне населення.

Феодали. Найвище місце в суспільній ієрархії посідали *Великий князь* і численні члени різних відгалужень династії Рюриковичів. Наприкінці X ст. склалися великокнязівський домен і домени *місцевих князів,* які стали адміністративними й господарськими центрами феодальних володінь. Феодали були пов’язані між собою системою васальних відносин. Клас *бояр* або «княжих мужів» складався у X–XI ст. з бояр земських (старовинного, місцевого походження) і дружинників князя (вояцько-лицарських елементів, здебільшого варязького походження). Згодом різниця між ними зникає і вони

складають групу бояр-землевласників.

На відміну від Західної Європи, де феодальне землеволодіння узалежнювалося службою своєму сюзерену, на Русі бояри, як про це свідчить Розширена редакція Руської правди, користувалися правом спадкового володіння вотчинами. Боярське успадкування вотчин могло зберігатися навіть із переходом від одного князя до іншого. Бояри у багатьох випадках мали свої військові дружини, брали участь у князівських радах, обіймали вищі посади в князівській адміністрації.

Помітне місце в панівній верхівці давньоруського суспільства X ст. посідали *«старці»*. У літописних розповідях про діяння князя Володимира вони згадуються поряд з боярами у якості радників. Деякі вчені (В. Мавродін, І. Фроянов). Вважають, що «старці» – це племінна знать, що виконувала судово-адміністративні функції.

Поряд із великими феодалами виростав клас *дрібних феодалів*, які отримували жалувані землі без права успадкування, дарування чи продажу. Такі тимчасові держателі земель могли жалувані або інші землі викупити і в такий спосіб стати довічними власниками. Верства бояр не була замкненою кастою. За визначні заслуги перед князем (державою) до неї міг увійти представник нижчих верств чи іноземець.

На щабель нижче від бояр стояла *міська знать* («старці градські», «нарочиті мужі»), найвизначнішими представниками якої були великі купці («гості»), що займалися зовнішньою торгівлею, вступали в родинні зв’язки з боярами й домінували в міській політиці. Міська верхівка часто виступала союзником боярства, яке мешкало в містах, у боротьбі проти посилення влади князя. За даних обставин, з XII ст. князі змушені були укладати «ряд» (договір) із вічем.

Із уведенням християнства на Русі почалося формування *духовенства*, верхівку якого становили митрополит, єпископи, ігумени монастирів. Духовенство ділилося на чорне (монастирське) і біле (мирське). Значну роль відігравало чорне духовенство, серед якого було чимало вихідців із вищих верств населення. Досить часто князі й бояри ставали засновниками

монастирів.

Все ***вільне населення*** Київської Русі позначалось загальним терміном *«люде».* Найчисельнішою соціальною верствою були вільні общинники (селяни), яких називали *смердами.* У Руській правді є статті, які захищають життя і власність смердів, регламентують порядок спадкування їхнього майна. Смерд мав право переїжджати з місця на місце, звертатися до суду. Основним обов'язком смердів була сплата князям, боярам та іншим власникам (залежно від того, на чиїй землі посажений) данини, а також відбування військової повинності під час війни. Збір данини отримав назву «полюддя».

У XII ст. з'являються ознаки зростаючого поневолення селянства феодалами, що проявляється у ширшому застосуванні «уроків» (відробіток на користь власника землі), захопленні феодалами общинних земель. Збільшення боярських землеволодінь призводить до виникнення численної групи смердів, які працюють на боярській землі, залишаючись дочасу особисто вільними. Проте їхня дієздатність дедалі більше стає обмеженою. В разі смерті такого селянина і відсутності спадкоємця по чоловічій лінії (сина), ця земля разом з усім майном поверталася феодалу.

До особисто вільної соціальної верстви також належала більшість міського населення: *ремісники*, що поділялися на майстрів та підмайстрів і гуртувалися в ремісничі корпорації, а також *дрібні торгівці, крамарі, рядове духовенство.* Ремісники й торгівці несли основний тягар міських повинностей. Вони сплачували податки грішми, платили натурою (хлібом, пшоном, солодом), відробляли на будівництві й ремонті міських укріплень. Місто в цей час ще не мало свого окремого самоуправління і його людність ще не відокремилась від решти населення в замкнену суспільну групу.

Феодально залежне населення, за Руською правдою, становили напівзалежна та цілком залежна верстви. До першої належали *рядовичі,* які перебували у тимчасовій феодальній залежності на умовах «ряду» (договору). Численним різновидом рядовичів були *закупи* – селяни, які розорившись, брали у феодалів «купу» (позику) і за це мали працювати у

їхньому господарстві. До відробітку боргу вони втрачали значну частину своєї правоздатності й опинялися в становищі, близькому до невільників. Позикодавець мав право фізично карати закупа «за вину». У разі неповернення купи він перетворювався на холопа.

Холопи, челядь повністю залежали від феодалів і були їхньою власністю. Вони не мали ні особистих, ні майнових прав. В Руській правді термін «челядин» має широке поняття і стосується різних категорій залежного населення. Джерелом формування челяді на Русі був, переважно, полон. Соціальне становище холопа було аналогічним рабському. Життя холопа захищалося лише стягненням ”урока” (відшкодування), він не міг виступати свідком, не був суб’єктом злочину. За злочин холопа відповідав феодал, він же отримував «урок», якщо хтось неправомірно вбивав холопа. Руська правда встановлювала відповідальність за надання допомоги холопу-втікачеві та обов’язок сприяти тому, щоб його було спіймано. Джерелами холопства були: самопродаж чи продаж батьками дітей, вступ на службу до феодала «без ряду», народження від холопів, одруження з чужою рабинею, продаж боржника, який збанкрутував, безнадійна заборгованість, покарання за злочини. У холопство навертали також закупів-втікачів. Проте холопи могли самі викупити себе на волю чи, як повідомляє Данило Заточник, бути звільненими феодалом за вірну службу. Холоп міг одержати волю через суд.

Окремий прошарок населення, за Руською правдою, становили *ізгої* – люди, які вибули з однієї соціальної верстви і не потрапили до іншої. Найчастіше на ізгоїв перетворювалися смерди, які в процесі феодалізації втратили зв’язки з общиною, та холопи, які викупилися чи були відпущені на волю. Матеріально незабезпечені, вони змушені були проситися під владу пана або під патронат церкви і згодом ставали залежними від землевласників. Ізгоями могли стати й вихідці з вищих верств суспільства: збанкрутілі купці, діти священиків, які не навчилися грамоті, князі-сироти, які втратили «причетність» до руської землі. Такі ізгої вважались вільними доти, поки не потрапляли до когось в услужіння. Під патронатом церкви перебували також *прощеники* (в минулому вільні, а потім феодально

залежні люди, які були ”прощені” паном, тобто відпущені на волю) та *задушні люди* (холопи, яких феодал відпустив на волю за заповітом).

Державний устрій

Давньоруська система політичної влади була заснована на *принципах ранньофеодального монархізму і федералізму.* Існує ряд концепцій руської державності. С. Соловйов основу давньоруської державності вбачав у династичних князівських стосунках і, виходячи з цього, заснував «родову теорію», за якою Русь перебувала у сімейно-родовому володінні Рюриковичів. Цього підходу дотримувався В. Ключевський, який вважав князівську династію елементом політичної єдності держави.

В. Сергєєвич, виходячи з теорії договірного права, замість родової єдності на перший план виводив міжкнязівські угоди із взаємними зобов'язаннями.

За М. Костомаровим державна організація Русі походить від племенної організації, яка згодом стає земською організацією і набуває елементів державності. Тому він уявляв Русь федерацією князівств, очолюваних представниками єдиного княжого роду.

Концепцію походження Русі як земської держави відстоював М. Владимирський-Буданов. Рід, община, волость все це послідовно пережили східні слов'яни на шляху послаблення кровних та посиленням територіальних засад їхньої єдності. Вища форма – „земля" є союзом волостей і передмістя під владою старшого міста. Органи влади, на думку М. Владимирського-Буданова, виражали інтереси усієї руської землі, отже земська держава мала „народний", надкласовий характер.

На думку О. Преснякова, Русь не можна визначити ні як єдину державу, ні як федерацію. Одночасно існували багато невеликих держав.

С. Юшков вважав Київську Русь комплексом окремих держав, пов'язаних між собою системою сюзеренітету – васалітету.

Безперечно, Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Періодично вона набувала ознак клаптикової ранньофеодальної імперії, міжкнязівської федерації або конфедерації під колективним правлінням

династії Рюриковичів.

У період феодальної роздробленості (XII–XIII ст.) вона дедалі більше перетворювалася на конгломерат самостійних князівств, зв'язаних відносинами колективного сюзеренітету. Руссю вже правив не лише Великий князь київський, а й ряд інших сильних князів, які сиділи в удільних столицях і мали наділи у Київській землі. Основним змістом міжкнязівських відносин стає юридично закріплене поняття *вотчинних володінь*.

Переважна більшість сучасних дослідників визначає Київську Русь за *формою правління як ранньофеодальну монархію.*

Центральне управління уособлювали Великий князь, боярська рада, князівські з'їзди (снеми) та віче. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у державному устрої Русі..

На чолі держави стояв *Великий князь київський.* В IX–X ст. його повноваження обмежувалися керівництвом дружиною, організацією воєнних походів, збиранням данини, охороною кордонів, дипломатичною діяльністю, здійсненням судочинства на основі звичаєвого права. Київські князі тоді володіли переважно київською землею. Князівства племен зберігали певну автономію. Вони сплачували Києву данину й залучалися до участі у воєнних та зовнішньополітичних акціях. З кінця X ст., починаючи з Володимира Великого, Великий князь розглядається як верховний володар і розпорядник усієї землі держави. У зв'язку з ускладненням структури війська (дружина, війська васалів, ополчення) зростає обсяг його діяльності як воєначальника. Функції щодо захисту кордонів передбачають організацію сторожової служби, будівництва укріплень, встановлення й підтримання зовнішніх зв'язків. З'являються нові функції: господарсько-розпорядчі (організація будівництва шляхів, укріплень, мостів та ін.), придушення народних повстань, опору пригнічених, керівництва збором податків, мита за торгівлю, плати за судочинство, штрафів. Великий князь усіляко сприяв поширенню християнства у суспільстві. З прийняттям

християнства князівська влада набула більш реального державно-політичного змісту, але не втратила й певної сакральності (божественності). В XI–XII ст. особливо вагомою стає *законодавча функція* князя.

Процес *децентралізації влади* пов'язується з реформою Ярослава Мудрого, за якою кожний член швидко зростаючої династії Рюриковичів отримував реальну (чи уявну) частку володінь. Унаслідок цього статус Великого князя був обмежений до рівня титулованого глави династично зв'язаного конгломерату князівств. Міжкнязівські відносини не були юридично унормовані, навіть принцип «старшинства» не мав жодного юридичного обґрунтування і стверджувався правом сили. У намаганні посісти на київському престолі численні представники династії безперервно ворогували й воювали між собою. Проте, відомі випадки *дуумвірату* – співправління двох князів (Святослав і Всеволод Ярославичі) і навіть *триумвірату* – трьох князів (Ростиславовичі: Роман, Мстислав, Рюрик).

Княжа (боярська) рада, пізніше *боярська дума*, була постійним дорадчим органом при князеві. Це був становий орган, який сягав своїм корінням періоду військової демократії. Рада складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час – і керівників союзників. До компетенції князівської ради входила участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань. Інколи вона виконувала функції вищої судової влади. Про це, зокрема, свідчить текст «Повчання» Володимира Мономаха. Рада не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність мала стабільний характер. Це пояснюється насамперед тим, що князь був заінтересований у підтримці найважливіших рішень впливовими особами держави.

До структури центральних органів влади належали *князівські з'їзди (снеми),* які скликалися Великим князем для вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів. Так, на снемах у 1072 р. у Вишгороді було схвалено «Правду Ярославичів», у 1101 р. та у 1103 р. під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. Важливі рішення,

спрямовані на припинення чвар між Рюриковичами за спадкове право на управління удільними отчими територіями та об'єднання військових сил перед половецькою загрозою прийняв Любецький з'їзд князів 1097 р. З'їзд закріпив два основоположні принципи взаємин між Рюриковичами: а) принцип успадкування земель батьків („хай кожен тримає отчину свою") та принцип суверенітету князів - намісників Великого князя в їхніх володіннях („не переступати межі братньої"). У снемах, крім власне Рюриковичів, брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи – церковна знать. У період послаблення влади Києва значення князівських з'їздів набуло особливої вагомості – їхні рішення певний час мали силу загальнодержавних законів. Але вони не змогли зупинити процес феодальної роздробленості.

Віче було демократичним елементом у системі органів влади Київської Русі. Як один із найархаїчніших інститутів народовладдя, віче виросло із племінних сходів давніх слов'ян. Збиралося віче на княжому дворі, торговищі чи церковному майдані. Головував на його зборах князь, а в деяких випадках єпископ або тисяцький. Участь у вічових зборах брали усі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), але вирішальна роль на них належала міській феодальній верхівці. У компетенції віча було запрошення князя на престол, комплектування ополчень і вибори ватажків. Віча могли виконувати функції суду, домагатися зміни посадових осіб князівської адміністрації. Віче скликалося перед початком воєнних дій, під час облоги, інколи – на знак протесту проти політики князя. На віче укладалися «ряди» (договори) з обраними населенням князями, і цю практику можна вважати витоками вітчизняного конституціоналізму.

У Київській Русі віча не стали постійним органом влади, за винятком Новгорода і Пскова. Перша згадка у літописі про віче у Києві належить до 1068 р., а остання – 1202 р.

Верв була органом місцевого селянського самоврядування – спершу родова, а згодом територіальна сільська громада, що об'єднувала самостійних господарів одного або кількох сіл. Члени верви спільно

володіли неподільними землею, лісами, випасами та іншими угіддями. Вони були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини, а також, як повідомляє Руська правда, за вчинені на території громади злочини. У вервній громаді періодично відбувалися переділи орної землі, існувала обов'язкова сівозміна. Функції управління у верві здійснювали «копні» збори, судові справи на основі норм звичаєвого права провадив вервний суд.

Управління територіями до X ст. здійснювалося на основі *десятинної системи*, що зберігалася від періоду військової демократії. Київські князі ставили у центрах васальних князівств свої гарнізони – тисячі, в містах, менших за значенням,– сотні, десятки. *Тисяцькі, соцькі, десятники* виконували, крім військових, адміністративні, судові, фінансові й інші функції. З розвитком феодалізму її витісняє *двірсько-вотчинна система,* за якої управління територіями здійснювалося через бояр-вотчиників та службовців княжого двору. Усі нитки управління сходилися у дворі князя. Різниці між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи з оточення князя та його особисті слуги (тіуни).

Найповажнішими посадовими особами були: *дворецький*, який керував двором князя і виконував важливі державні доручення, *печатник*, котрий очолював канцелярію, *стольник*, в обов'язки якого входило постачання князівського двору продовольством, *тіун конюший,* який відповідав за княжу стайню. На місцевому рівні владні функції здійснювали *воєводи, посадники, волостелі, старости,* яким допомагали мечники, вірники, мостники та ін. Княжі службовці не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину податків та поборів, що збиралися з населення (система кормління).

Судові органи – як особливі державні структури – в Київській Русі не існували. Суд не був відділений від адміністрації і захищав насамперед інтереси вищих верств населення. Суди поділялися на світські й церковні.

До судів світських належали суди княжі, князівської адміністрації

(посадників, волостелів), вічові, доменіальні (вотчинні). Існував у Київській Русі і громадський суд – суд общини (верви).

Княжий суд чинив сам князь як зверхній суддя або, за його дорученням,– урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив князівської влади. Справи, де хоча б однією зі сторін були феодали, підпадали під юрисдикцію виключно князівського суду. Про князя як суддю Руська правда згадує досить часто. У княжому судочинстві брали участь окремі процесуальні особи: «ябедник» (обвинувач), «метальник» (писар), «істці» (слідчі). Враховувалась думка представників громадськості – «старців». Судові рішення щодо важливих справ могли прийматися разом з боярами. Княжий суд відбувався на княжому дворі в столиці князівства або у інших місцях державної території, де спинявся князь, об'їжджаючи землі. Для вирішення майнових спорів (розподіл спадщини, суперечки за межу і т. ін.) князь відправляв своїх «отроків», або «дітських».

На місцях діяли постійні княжі суди – *суди намісників* (посадників, волостелів). Юрисдикції князівського суду підлягало все населення, за винятком «церковних людей».

З утвердженням феодальних відносин і зростанням великого землеволодіння на Русі виникли *вотчинні суди.* Це були суди землевласників над феодально залежним населенням (закупами, холопами). У справі холопа рішення суду феодала було остаточним і оскарженню не підлягало. Закупи мали право оскаржувати рішення вотчинного суду у князівському суді.

Найнижчою судовою інстанцією, під юрисдикцію якої підпадали члени селянських общин, були *громадські суди (суди верви).* Вони розглядали справи, що не потребували втручання князівського суду. До складу громадського суду входили вервний староста й авторитетні члени громади («добрі люди»).

Церковні люди (населення, залежне від монастирів) і духовенство підлягали з усіх справ *церковному суду,* де функції суддів виконували архімандрити, архієпископи, єпископи, митрополит. Церковний суд мав

великий вплив на життя усього населення. До його виключної юрисдикції належали справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків, справи про порушення моралі, розпусту, двоєженство, віровідступництво, святотатство, чаклунство, знахарство, здійснення язичницького культу, справи, пов'язані з церковним майном.

* * *

Могутня Київська Русь посідає значне місце у Всесвітній історії. Виникнення й розвиток Давньоруської держави обумовлювалось інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Київська Русь являла собою центр об'єднання східнослов'янських народів. Це була удільна ранньофеодальна династична монархія на чолі з Великим князем. Відсутність кодексу престолонаслідування при сповідуванні принципу рівності усіх представників династії Рюриковичів, юридична невизначеність системи міжкнязівських відносин породжували взаємні претензії, що нерідко призводило до військових конфліктів. Аристократичну тенденцію у державному устрої уособлювали боярська рада та міжкнязівські з'їзди (снеми). Вона, як і демократична інституція – віче, належно не розвинулася і не перетворилася на відповідні витоки парламентаризму. В процесі зміцнення феодалізму відбувся перехід з десятинної системи управління державою, що сформувалася з дружинної організації, на нову – двірсько-вотчинну.

Судові функції здійснювали органи влади й управління, захищаючи насамперед інтереси вищих верств населення.

Завдання для самостійної роботи

1. На основі аналізу джерел, що додаються до теми, наведіть дані про розселення та звички венедів, антів й слов'ян. Охарактеризуйте процес формування державності у східних слов'ян. На які етапи його можна умовно поділити?

2. У чому полягав процес перетворення органів суспільного

самоврядування у слов’янських племенних союзах на державні органи?

3. Ознайомтеся з фрагментом Повісті минулих літ (додається), в якому подається сюжет про прихід на Русь варягів. У чому полягає наукова неспроможність норманської та пантюркської теорій походження державності у східних слов’ян? Якими факторами був зумовлений процес виникнення Давньоруської держави?

4. Розкрийте, у чому полягає основний зміст періодів консолідації, розвитку та занепаду Київської держави.

5. На грунті знань, отриманих з теорії держави і права, охарактеризуйте форму правління, форму державного устрою та форму політичного режиму Київської Русі; при цьому зверніть увагу на відмінності в політичному механізмі на різних етапах розвитку держави.

6. Зробіть порівняльний аналіз правового становища панівних верств суспільства. Поясніть, який характер носили відносини між феодалами. Використовуючи знання з історії держави і права зарубіжних країн, з'ясуйте які існували відмінності у правовому становищі феодалів на Русі та в Західній Європі та поясніть, чим вони обумовлювалися.

7. Дайте характеристику соціально-правового становища вільного населення Київської Русі. Зверніть при цьому увагу на появу у XII столітті ознак зростаючого поневолення вільних селян феодалами.

8. З'ясуйте, в чому полягали особливості соціально-правового становища економічно залежних людей та які правові механізми і в яких межах охороняли їхню особисту свободу.

9. Поясніть, в чому полягало становище особисто залежного населення як суб’єктів права.

10. Здійсніть загальну характеристику державного устрою Київської Русі.

11. Складіть схему організації влади й управління Давньоруської держави.

12. На основі аналізу джерел, що додаються, наведіть приклади та зробіть власні висновки щодо ролі віче та снемів (міжкнязівських з'їздів) в системі органів центрального управління.

13. Охарактеризуйте систему управління територіями. Поясніть, в чому полягав і що спричинило перехід від десяткової до двірсько-вотчинної системи управління. З'ясуйте, які посадові особи здійснювали управлінські функції і в чому полягали їхні повноваження. Назвіть орган місцевого селянського самоврядування та розкрийте його функції.

14. Ознайомтеся з повідомленням літописця (додається) про діяльність Великих князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого Розкрийте основний зміст реформ Володимира та Ярослава.

15. Поясніть, кому належало право суду, на яких засадах була побудована судова влада на Русі. З'ясуйте, які існували суди в Київський державі, охарактеризуйте їх структуру, склад та юрисдикцію.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Публій Корнелій Тацит
(народився наприкінці 50-х років). «Германія»•

Тут кордон Свевії. Я не знаю напевно, куди причислити народи певкінів, венетів і фенів — до германців чи до сарматів. Зрештою певкіни, яких деякі називають бастарнами у мові, способі життя, місць проживання і жител, поводять себе як германці. Всі вони живуть у болоті, а знать у бездіяльності. Змішаними шлюбами вони спотворюють себе майже як сармати.

Венети багато що засвоїли з їхніх звичаїв, адже вони обходять розбійними групами всі ліси й гори, розташовані між певкінами і фенами. Все ж таки вони вірогідніше повинні бути віднесені до германців, бо й будинки будують, і носять великі щити, і мають перевагу у тренованості і швидкості піхоти,— все це відрізняє їх від сарматів, які живуть на возах і на коні.

•Текст подано за: Давня історія України: Навч. посібник: У 2-х кн. / П. П. Толочко (керівн. кол.), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. –К., 1994. –Кн. 2. – С.198.•

Птолемей

(89—167 рр.)- «Географія»♣

Європейська Сарматія оточена з півночі Сарматським океаном вздовж Венедської гори... Іншими горами оточена Сарматія, з яких називають і Венедські гори.

А займають Сарматію дуже великі народи — венеди вздовж всієї Венедської затоки... і менші народи населяють Сарматію: по річці Вістулі нижче венедів гітони, потім фіни, потім сулони...

Східніше названих, знову нижче венедів, суть голінди й судини і ставани аж до аланів...

Літописний запис про з'їзд князів у Любечі (1097 р.)∗

В 1097 році прийшли Святополк, Володимир, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич, Давид Святославич і брат його Олег і з'їхатися в Любечі для встановлення миру, говорячи поміж себе: «Навіщо ми губимо руську землю, вчиняючи розбрат між собою? А половці нашу землю розоряють і раді, що між нами міжусобиці. Від цієї пори будемо всі однодушні і бережімо землю руську, хай кожний держить отчину свою: Святополк — Київ, Ізяслав (отчину), Володимир — Всеволожу, Давид, Олег і Ярослав — Святославлю, а також кому роздав Всеволод міста; Давиду — Володимир, Ростиславичам — Перемишль Володарю, Теребовлю — Васильку». І на тому цілували хрест: «Якщо віднині хто буде проти кого, на того будемо всі і хрест чесний». Сказали всі: «Хай буде на нього хрест чесний і вся земля Руська». І, давши клятву, пішли кожний до себе...

Звістка літописця про народне повстання у Києві (1113 р.)∗

Помер благовірний князь Михайло, якого звали Святополком, квітня 16... На другий же день, 17 квітня, кияни влаштували раду, послали до Володимира (Мономаха), кажучи: «іди, князю, на стол батьків і дідів».

♣ Текст подано за: Давня історія України: Навч. посібник: У 2-х кн. / П. П. Толочко (керівн. кол.), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. –К., 1994. –Кн. 2. – С.198.•

∗ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. – К., 1959. – Т.1. - С. 55.

∗ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. – К., 1959. – Т.1. – С. 50.

Почувши це, Володимир багато плакав і не пішов (у Київ), горюючи по братові. Кияни ж розграбували двір Путяти тисяцького, напали на євреїв, розграбували їхнє майно. І послали знов кияни до Володимира, кажучи: «Іди, князю, в Київ; а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки Путяти двір чи соцьких, чи євреїв пограбують, а ще й нападуть на невістку твою, і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі». Почувши це, Володимир вирушив у Київ.

«Повість минулих літ»♠

(Витяги)

...Ці слов'яни прийшли і сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли між Прип'яттю й Двіною й назвалися дреговичами, інші сіли на Двіні й назвалися полочанами по річці, що впадає в Двіну й носить назву Полота. Ті ж слов'яни, котрі сіли біля озера Ільменя, прозвалися своїм ім'ям — слов'янами, й побудували місто та назвали його Новгородом. А інші сіли по Десні, й по Сеймі, й по Сулі й назвались сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а по його імені і грамота назвалась слов'янська...

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами, бо й до тієї братії були вже поляни і жили вони родами на своїх місцях, володіючи кожні своїм родом. І були три брати: один на ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині.узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалась по ньому Хоревицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

...По смерті братів цих поляни пригноблювались древлянами та іншими навколишніми людьми. І знайшли їх хозари сидячими на горах цих у лісах і

♠ Текст подано за: Давня історія України: Навч. посібник: У 2-х кн. / П. П. Толочко (керівн. кол.), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. –К., 1994. –Кн. 2. – С.203-205.•

сказали: «Платіть нам данину». Поляни, порадившись, дали від диму по мечу. І віднесли їх хозари до свого князя й до своїх старійшин, і мовили їм: «Ось нову данину захопили ми». Ті ж спитали у них: «Звідкіля?» Вони ж відповіли: «В лісі на горах над рікою Дніпром». Знову спитали ті: «А що дали?» Вони ж показали меч, і мовили старці хозарські: «Не добра ця данина, княже: ми добули її зброєю, гострою лише з одного боку, тобто шаблями, а у цих зброя на два боки гостра, тобто мечі: стануть вони коли-небудь збирати данину і з нас, і з інших земель». І збулося це все, бо ж не по своїй волі говорили вони, а по божому повелінню.

В літо 6360 [852 рік], індикта 15, коли почав царювати Михаїл, стала прозиватися Руська земля. Дізналися ми про це тому, що при цьому цареві приходила Русь на Цареград, як пишеться про це в літописанні грецькому. Ось чому з цієї пори почнемо і числа покладемо.

В літо 6390 [882 рік]. Виступив у похід Олег, взявши з собою багато воїнів і варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів, і прийшов до Смоленська з кривичами, і прийняв владу у місті, і посадив у ньому своїх мужів. Звідти відправився вниз і взяв Любеч, і також посадив своїх мужів. І прийшли до гір Київських, і довідався Олег, що князюють тут Аскольд і Дір. Заховав він одних воїв у лодіях, а інших залишив позаду, а сам підійшов до гір, несучи малого Ігоря. І підійшов під Ігорське, заховавши своїх воїв, і послав до Аскольда і Діра, говорячи їм: «Ми купці, йдемо до греків від Олега і княжича Ігоря. Прийдіть до нас, до родичів своїх». Коли ж Аскольд і Дір прийшли, усі сховані воїни вискочили із лодій, і мовив Олег Аскольду та Діру: «Не князі ви і не князівського роду, але я князівського роду», а коли винесли Ігоря, додав: «Ось він, син Рюрика». І вбили Аскольда та Діра, віднесли на гору й поховали: Аскольда — на горі, що зветься нині Угорською, де тепер Ольмин двір; на тій могилі Ольма поставив церкву святого Миколи, а Дірова могила — за церквою святої Ірини. І сів Олег, княжуючи, у Києві, і сказав Олег: «Це буде мати містам руським». І були у нього варяги, і слов'яни, й інші, що прозвалися Руссю.

[988 рік]. І просвітився Володимир сам, і сини його, і земля його. Було

ж у нього 12 синів: Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив Вишеслава у Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. Коли ж помер старший Вишеслав в Новгороді, посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава у Тмутаракані. І мовив Володимир: «Недобре, що мало градів біля Києва», й почали ставити городи по Десні, і по Острі, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих від слов'ян, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятичів, і ними заселив гради, бо була війна з печенігами, і воював з ними, і перемагав їх...

В літо 6545 -[1037 рік]. Заклав Ярослав місто велике, в якому зараз Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії, митрополію, і потім церкву святої Богородиці благовіщення на Золотих воротах, потім монастир святого Георгія і святої Ірини. При ньому почала віра християнська плодитись та поширюватись, а чорноризці почали множитися і монастирі з'являтись. Любив Ярослав церковні устави, попів любив дуже, особливо ж чорноризців, і до книг був прихильний, часто читаючи їх і вночі і вдень. І зібрав книгописців багато, котрі переводили з грецької на слов'янську мову й письмо. І написали вони багато книг, по яким віруючі люди вчаться й насолоджуються вченням божественним. Як буває, що один землю зорає, другий же засіє, а треті пожинають та споживають страву неоскудну, так і тут. Адже батько його Володимир землю зорав і спушив, тобто хрещенням просвітив. Цей же засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, отримуючи вчення книжне. Велика бо користь бува від вчення книжного, книги наставляють та навчають нас шляху покаяння, бо мудрість здобуваємо і стриманість у словах книжних. Це — ріки, що тамують спрагу всесвіту всього, це джерела мудрості.

Тема 3. Давньоруське право

Джерела давньоруського права

Загалом джерело права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість. Це засіб існування й вияву правових норм як певних установок у поведінці людей, що характеризуються владністю й підтримуються державним примусом. Джерела права не віддільні від поняття юридичної норми. Вони є формою вираження правових норм. Джерела права завжди є більш чи менш визначеними.

Основними джерелами права у давньоруській державі були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, князівське законодавство, канонічне (церковне) законодавство, Руська правда.

Домінуючим джерелом права було ***звичаєве право,*** що утворилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних правових звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам правового побуту. Це історично первісна форма існування правових норм, перше джерело права. За переддержавного періоду єдиним правотворчим джерелом був сам народ, що встановлював правила суспільної поведінки і підтримання правопорядку. Предки українського народу протягом додержавної доби досягли високого рівня культурного розвитку і створили значну кількість правових звичаїв, якими керувалися в громадському і приватному житті. Ці неписані норми зберігалися у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття справедливості й свідомості чинити так, як указують „закони предків".

Зовнішній вияв первісних норм звичаєвого права, як правило, супроводжувався особливими обрядами-символами. Найдавнішими з них можна вважати невербальні юридичні символи (лук і меч, як символ досягнення юнаком повноліття; дерн, як символ передачі землі у власність; схрещені на грудях руки убивці, як символ прилюдного визнання своєї вини та ін.). Правничий зміст мали також фразеологізми, приказки, віщування. Так за допомогою віщувань, а також щляхом жеребкування вирішувалися

спірні питання роду, з'ясовували хто злочинець, вибирали юнаків у військо.

Первинне формування звичаєвого права відбувалося на грунті родинних, майнових, спадкових, зобов'язальних, трудових, кримінальних та кримінально-процесуальних відносин. У сфері останніх, зокрема, поширенними були звичаї, якими встановлювалися види та способи покарань, процедури слідчих дій та суду. У літописах і повідомленнях зарубіжних авторів містяться дані про правові звичаї східних слов'ян ще до утворення Київської Русі. Це, наприклад, норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, „віри”, проведення деяких процесуальних дій (присяга, „свод”, ордалії, оцінка показань свідків та ін.).

У процесі становлення класового суспільства звичаї, що використовувалися в інтересах пануючого класу, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. Оскільки їх санкціонувала держава, вони ставали загальнообов'язковими для виконання. Держава забезпечувала їх дотримання, але вони діяли, переважно, у сфері общинного суду. Норми звичаєвого права були тісно пов'язані з нормами моралі, і вони сприймались як справедливі, моральні. На ці норми змушена була зважати і панівна верхівка.

Серед істориків права поширеною є думка, що в Давньоруській державі ще задовго до появи „Руської правди” діяла система звичаєвого права *„Закон руський”*. Прямі посилання на цю самобутню систему уперше зустрічаються у русько-візантійських договорах 911 р. (ст.5) та 944 р. (ст.6). На думку О.М. Мироненка характерними рисами „Закону руського” були: 1) поступовий відхід від поширеної у дофеодальному і ранньофеодальному суспільстві кровної помсти; 2) початок заміни принципу талону (покарання, за силою рівне злочинові) матеріальним відшкодуванням заподіяних збитків; 3) наявність чітко визначених санкцій за крадіжку та інші злочини.

Важливими першоджерелами давньоруського права були ***русько-візантійські договори*** 907, 911, 944 років. Вони дійшли до нас не в оригіналах, а у вигляді копій з грецьких тестів у складі «Повісті минулих літ». Перший усний договір, укладений князем Олегом у 907 р., вважають

ніби вступом до наступного договору 911 р. Договір 911 р., укладений також князем Олегом, доповнював договір 907 р. і містив норми міжнародного публічного і приватного права. Наступний договір був укладений князем Ігорем 944 р. з візантійськими імператорами Романом, Константином і Стефаном.

Слід зазначити, що існує також договір 971 р., укладений князем Святославом з імператором Цимісхієм, але це був договір про перемир'я, і ґрунтується він лише на візантійському праві.

Зміст договорів свідчить про те, що вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії (забезпечення продуктами харчування на 6 місяців, дозвіл жити у передмісті Константинополя, користуватись лазнею та ін.). У них можна знайти норми цивільного, кримінального, міжнародного, процесуального права. Наприклад, договір 911 р. містить статті, які регулюють порядок успадкування майна русів, що були на службі у Візантії, саме руськими нащадками. Статті даного договору містять норми кримінального права, що трактують відповідальність за вбивство: «...якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина,– нехай умре там, де вчинить убивство». Договір 944 р. дозволяє й інший варіант дій – убивця може бути затриманий та позбавлений життя близькими родичами вбитого. Договори містять також чимало інших норм, що встановлюють відповідальність за крадіжку, тілесні ушкодження, розбій, пограбування тощо. Деякі з них пізніше відтворено в Руській правді.

В окремих випадках норми русько-візантійських договорів випереджають тогочасне міжнародне право. Скажімо, договір 911 р. установлював взаємні обов'язки русів та візантійців, пов'язані зі збереженням майна розбитого об берег чужоземного корабля, поки не з'явиться законний володар. У Західній Європі в такому випадку майно належало володареві берега. До норм міжнародного права належить також обов'язок сторін щодо видачі злочинців.

Серед джерел давньоруського права чільне місце посідає ***княже***

законодавство (договори князів між собою, договори князів з народом, княжі устави (статути), грамоти й уроки). Договори князів між собою містили зобов'язання, пов'язані зі спільною обороною від зовнішнього ворога, утримання від дій проти сторін, які уклали угоду, тощо. Договори («ряди») князів із народом укладалися, як правило, на віче, щоб контролювати діяльність князя, і спиралися на звичаї та традиції старовини. Тексти договорів не збереглись, але про них згадується в літописах. *Княжі грамоти* також мало збереглися, найстаріша з них – грамота Мстислава І (1130 р.). *Устави* – це розпорядження князя на доповнення або зміну норм звичаєвого права, що діяли тривалий час і стосувалися питань державного, цивільного, сімейного, спадкового, опікунського, кримінального права. На Русі термін „устав" (від „установити") вживався в значенні звід правил, закон. Серед перших із цього виду джерел збереглися відомості про „Устав Земляний" Володимира Святославича. За повідомленням Нестора Великий князь здійснив правову реформу, запровадивши усний звід законів, який містив норми державного права та визначав правове становище дружинників.

Уроки (від „уректи", тобто проголосити) стосувалися здебільшого фінансових справ держави, являли собою конкретні постанови про мито та інші податки. Відомо, що княгиня Ольга в перші роки правління пройшла з дружиною Русь від древлянської землі до Новгородчини, встановлюючи „устави й уроки", тобто утверджуючи визначені податки та повинності для людності. Характерно, що грамоти, устави й уроки відтворюють процеси диференціації суспільства, взаємовідносин держави та церкви, регуляції земельної власності.

Окреме місце серед джерел права займає ***церковне законодавство.*** Воно містило норми канонічного (церковного) права, регулювало відносини між церквою й державою, усередині церкви, між церквою та паствою. Для захисту своїх інтересів церква домоглася отримання княжих церковних уставів. Відомі *церковні князівські устави* Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого.

Устав Володимира до юрисдикції церкви відносив справи людей церковних, а також шлюбно-сімейні. Джерелом матеріального забезпечення церкви було визначено десятину від митних надходжень, приплоду худоби та зібраного урожаю. Устав Ярослава відтворює характерне для феодального суспільства право привілею щодо диференціації покарання (залежно від станового становища потерпілого). Вони містять заходи щодо боротьби із залишками язичництва та порушенням християнської моралі: заборони шлюбів між родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо.

Внаслідок *рецепції ряду норм візантійського права* набрали юридичної сили в церковних судах *збірники «Номоканон»* (у перекладі з грецької: закон і церковне правило), які з прийняттям християнства потрапили до Русі через Болгарію. Це були збірники норм церковного права, до складу яких увійшли правила апостолів, отців Церкви та Вселенських соборів, а також закони імператорів у церковних справах. Найстарішими традиційно вважають „Номоканон у 50 титулах Іоана Схоластика та „Номоканон у 14 титулах", авторство якого приписується константинопольському патріарху Фотію. Оскільки підпорядкована константинопольському патріархові руська церква мала користуватися єдиними канонічними нормами, номоканони у слов'янських перекладах поширилися на Русі як джерела передусім церковного права.

До Київської держави номоканони потрапили у перекладах на старослов'янську мову, що здійснили Кирило і Мефодій, і стали основою *«Кормчих книг».* Останні з поширенням і розвитком християнства доповнювалися новими канонічними матеріалами і справили неабиякий вплив на розвиток церковного права на Русі.

До рецептованих джерел права візантійського походження належить також юридичний збірник *«Еклога»,* створений грецькими правознавцями для практичного використання в судах. Видана приблизно між 740–750 рр. за правління імператорів-іконоборців Лева та його сина Константина. Містила норми, присвячені особистим правам, норми зобов'язального та спадкового

права. Було закріплено зміни в процесуальному праві, зокрема, проголошувався принцип рівності усіх перед судом. Серед покарань за кримінальні злочини домінували жорстокі заходи: осліплення, відрубування кінцівок, відрізання носа, язика, хоча було скасовано смертну кару у вигляді публічного спалення, розп'яття. В окремих випадках замість членоушкоджень допускалась виплата високих грошових штрафів. Еклога певною мірою обмежувала церковні привілеї, тому наразилася на спротив духівництва. Зрештою її було оцінено як перекручення законодавства Юстиніана і скасовано.

З поширенням християнства до Кормчих книг також увійшло чимало положень *«Прохірону»,* який був своєрідним практичним посібником у тогочасному візантійському судочинстві. Виданий у 879 році за імператора Василія Македонянина Прохірон анулював низку положень Еклоги. Його титули містили стислий виклад норм цивільного, кримінального, почасти судового і церковного права.

Позитивний вплив на розвиток давньоруського права, крім суто візантійських джерел, справив юридичний збірник під назвою *«Закон судний людем»,* положення якого межували із статтями Руської правди. Це найдавніша пам'ятка слов'янського права VIII–IX ст. На думку вчених, укладачем її був болгарський цар Симеон. Основу «Закону судного людем» складають болгарське звичаєве право і Еклога, хоча при його укладанні візантійські норми активно перероблялися з метою привести їх у відповідність з болгарською реальністю. Збірка містила норми державного, кримінального, процесуального і частково цивільного права. Мала на меті охорону феодальної власності, у тому числі власності церкви. «Закон судний людем» був досить поширеним на Русі, тому не випадково існує гіпотеза про його давньоруське походження..

Відомі також компілятивні збірники візантійського права *«Книги законнія»,* складені наприкінці XII – початку XIII століть на Русі . Вони містили переважно норми кримінального права, визначали види покарань за злочини проти держави, церкви, особи.

Рецепція візантійського права, а з ним і римського права збагатила давньоруське право новими правовими поняттями та нормами. Слід зазначити, що всі візантійські збірники при перекладах зазнавали значних змін. Тексти доповнювалися з урахуванням місцевих звичаїв та умов судочинства, що наближало дані джерела до давньоруського права.

Серед джерел давньоруського права визначне місце займає Руська правда.

Руська правда – визначна пам'ятка давньоруського права

Вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник Руська правда (термін «правда» тут означає закон). Оригінал Руської правди не зберігся. Вона дійшла до нас у 106 списках (дехто з дослідників називає іншу кількість списків – близько 300) – у літописах та юридичних збірниках XIII–XVII ст. Списки мають назви або за місцем їх знаходження (Синодальний – у бібліотеці Синоду, Академічний – у бібліотеці Академії наук, Троїцький – у Троїце-Сергієвій Лаврі), або за прізвищем осіб, які їх віднаходили (Карамзінський, Татищевський та ін.). Ці списки поділяють на три редакції – коротку, просторову та скорочену.

Найдавнішою є ***Коротка редакція Руської правди***, яка відображає державну організацію і давньоруське право періоду становлення феодального ладу. Вона складається з Правди Ярослава (1–18 ст.), Правди Ярославичів (19–41 ст.), Покону вирного (ст. 42), Уроку мостникам (ст. 43). Вважають, що Правда Ярослава з'явилась у 10–30-ті роки XI ст. (за деякими даними,– близько 1016 р., після повстання у Новгороді; за іншими – в часи боротьби за престол між Ярославом та його братом Святополком 1015–1019 рр.). Вона регулювала суспільні відносини ранньофеодального періоду. У *Правді Ярослава* подано найстарішу норму ще з додержавного періоду про порядок здійснення кровної помсти (ст. 1). Предметом правового захисту виступає життя та тілесна недоторканність феодалів і князівських дружинників; вона регулює питання власності, володіння, спадкоємства. Чітко простежується специфіка феодального права як права привілею

панівних станів.

Назва *Правди Ярославичів* вказує на те, що вона розроблялася трьома синами Ярослава Мудрого за участю осіб з найближчого князівського оточення. За аналізом тексту можна вважати, що збірник був затверджений не раніше 1054 р. (рік смерті Ярослава) та не пізніше 1072 р. (рік смерті одного з його синів). Зміни й доповнення Правди Ярославичів спрямовані на захист князівського маєтку і князівської земельної власності. Навіть заміна кровної помсти системою грошових стягнень передбачала збільшення надходжень до державної скарбниці. *Покон вирний* стосується розподілу надходжень від вир (сплат штрафів за злочини) та продажу (натуральної чи грошової винагороди, яку повинен отримати вирник при вилученні вири). *Урок мостникам* регулює оплату ремонту міських мостових.

Просторова редакція Руської правди почала формуватися у другій половині XI ст. і остаточно склалася у XII ст. (період князювання Володимира Мономаха та його сина Мстислава).

Просторова редакція (121 стаття за Троїцьким списком) відображає еволюцію феодального права внаслідок подальшого соціально-економічного й політичного розвитку Київської держави. Вона вміщує більшість перероблених і доповнених норм Короткої редакції, а також *Устав Володимира Мономаха,* в якому впорядковано ряд нових норм, що захищають інтереси феодалів, обмежують майнові й особисті права феодально залежного населення. Але переважно «Устав» був спрямований на пом'якшення суспільних суперечностей, що загострилися в умовах занепаду Київської держави (його появу спричинило повстання у Києві у 1113 р.). Тут йдеться про порядок успадкування майна, регуляцію боргових зобов'язань і кабальних відносин, обмеження лихварства, заборону перетворення закупів у рабів, впорядкування правового становища холопів. Розширена редакція складається з об'єднаних ніби за єдиним змістом груп статей. Вона містить норми кримінального і спадкового права, визначає юридичний статус категорій населення (феодалів, вільного люду, холопів),

подає своєрідний статут банкрутства та ін. Отже, за рівнем розвитку правових інститутів це вже достатньо розвинена пам'ятка права.

Третя редакція Руської правди – Скорочена (50 статей за IV Троїцьким списком) – розглядається дослідниками як переробка у XV, чи, навіть, у XVII ст. одного зі списків Розширеної редакції.

Аналіз змісту норм Руської правди, наявність великої кількості її списків переконують у практичній спрямованості цієї пам'ятки давньоруського права. Вона насамперед допомагала суддям справедливо вирішувати справи на підставі чинного права, а сторонам – захищати свої права у суді.

Існують різні точки зору на *походження і джерела Руської правди.* Так, норманісти (Карамзін, Щепкін та ін.), тяжіючи до думки про низький рівень суспільно-економічного і правового розвитку Давньоруської держави, пов'язували її виникнення із впливом законодавства Швеції і Данії. Інші дослідники (Гетц та ін.) вважали джерелами Руської правди німецькі варварські правди. Ідеї впливу іноземного права на створення Руської правди дотримувався М. Максимейко, який вважав, що джерелом її Короткої редакції було законодавство Юстиніана.

Переважна більшість вчених сходиться на тому, що основним джерелом Руської правди були норми руського звичаєвого права. Як її прототипи називають згадувані в окремих фрагментах літературних пам'яток і договорах Русі з Візантією «Статут» і «Закон Руський» – норми права ранньофеодального суспільства, що створювалось на Русі протягом віків і являло собою якісно новий етап розвитку руського усного права в умовах існування держави.

Аналіз норм Руської правди свідчить, що вони виникли на місцевому ґрунті й були результатом розвитку юридичної думки в Київський Русі. Отже, наші пращури були носіями високої на той час правової культури. Руська правда справила неабиякий вплив на розвиток права західних і північно-східних слов'ян, відчутно вплинула на становлення таких пам'яток права, як Литовські статути, Псковська судова грамота, Судебники 1497, 1550 рр. і певною мірою – Соборне уложення 1649 р.

Характерні риси давньоруського права

Норми цивільного права княжої доби містяться, разом з іншими правовими нормами (кримінального, канонічного права та ін.), в усіх тогочасних законодавчих пам'ятках. Вони є в документах, що врегульовували внутрішньополітичні та господарські питання (княже законодавство), у документах зовнішньополітичного характеру (договори з Візантією), у церковному законодавстві. Головним їх джерелом є Руська правда.

Право власності. На той час ще не існувало абстрактного поняття права власності на річ, не було створено й спеціального терміна для позначення права власності. Поняття права власності впроваджувалося у Київській державі поступово. Руська правда містила деякі вказівки на власність княжу, боярську та церковну. В ній йдеться про княжі борті, ролейні межі, перевіси на деревах, купівлю й продаж, позику й поклажу майна, порядок повернення речі справжньому власникові з неправомірного володіння. Отже, можна стверджувати, що в давньоруському праві застосовувався інститут права власності й права володіння.

Зміст права власності в Київській Русі залежав від того, хто був суб'єктом і що розглядалось як об'єкт права власності. В ролі суб'єкта права власності чи володіння згадуються як окремі особи (в сучасному розумінні – «фізичні»), так і «юридичні»: монастирі, громади, роди. Об'єктом приватної власності були як рухомі речі (одяг, зброя, прикраси, худоба, продукти промислів, збіжжя), так і нерухомі – дім і двір володільця. Холопи, челядь та їхні народжені діти, все, що набував раб, вважалися за майно володільця.

У Руській правді Ярослава ще не йдеться про власність на землю, згадується лише про рухоме майно, яке належало дружинникам. Перша згадка про князівське землеволодіння міститься в Руській правді Ярославичів. Так, ст. 32 встановлює штраф три гривні за пошкодження борті у князівських володіннях, ст. 34 – штраф 12 гривень за заорювання межі, знищення «перетеса» – межового знака, зробленого на дереві у лісі. Основними *формами земельної власності* були князівський домен, боярське

й монастирське землеволодіння, земля селянських общин.

Серед джерел придбання землі спочатку переважало освоєння вільних земель, отримання їх у князя за службу. Пізніше набуває поширення пряме її захоплення у селянських общин, сусідів («окняження», «обоярення»). Розширена редакція Руської правди визнавала право вотчинників на захоплення лісів, мисливських угідь тощо.

Існують різні погляди щодо юридичної природи селянського землеволодіння. Переважна більшість вчених (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Р. Лащенко та ін.) відстоює думку про землепосідання селян на праві власності. Інші вважають, що право власності на землю належало виключно князеві, а селяни були тимчасовими користувачами землі.

Охорона права власності феодалів-вотчинників – одне з головних призначень правової системи Київської Русі. Уже статті найдавнішої Короткої редакції Руської правди були спрямовані переважно на захист феодальної власності, рухомого й нерухомого майна. Втім, аби уникнути повстань, давньоруське право певною мірою захищало від феодального свавілля й окремі інтереси залежного населення. Так, у період особливого загострення соціальних відносин на початку XII ст. для умиротворення країни Володимир Мономах пішов на деякі поступки закупам і смердам, обмеживши лихварські проценти (рєзи).

З розвитком законодавства відбувається диференціація норм охорони приватної власності. Якщо Коротка правда визначала розмір штрафу залежно від виду й кількості украденого стада, то, за статтями 41, 42 Просторової редакції, він залежав також від місця злочину.

Існування права приватної власності сприяло розвитку *спадкового права.* Договір Русі з Візантією 911 р., а пізніше й Руська правда вирізняють успадкування за законом і за заповітом тільки членами родини. Спадкування сторонніх осіб не передбачається. Заповіт є «рядом», тобто внутрішньородинним договором; заповідач виявляє не стільки власну волю, скільки волю родини щодо розподілу спадку між законними спадкоємцями.

Право заповідати належало батькам щодо дітей та чоловікові «на виділ» дружині. Крім цього, частка майна «по душі» померлого виділялась церкві.

На думку деяких вчених, поняття спадок охоплює лише реальне майно й речі, інші (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський) у поняття спадок, окрім майна й речей, включають також права й зобов'язання. Дискусійним є й питання щодо спадкування землі. Проте, оскільки Руська правда серед об'єктів спадщини називає двір, це дозволяє поширити поняття спадку й на землю.

Спадкове право відповідало становій диференціації суспільства. Згідно із законом боярську вотчину успадковували не лише сини, а й дочки (за відсутності синів). Пізніше ця норма була поширена на «біле» духовенство й ремісників. Майно ж померлого смерда, у якого не було синів, вважалося вимороченим і переходило до князя. У спадковому праві діяв принцип мінорату, за яким батьківський двір переходив до молодшого сина. Решта спадщини розподілялася між старшими синами. Дочки отримували лише придане, а на спадкоємців покладався обов'язок видати їх заміж. До досягнення спадкоємцями повноліття майном розпоряджалася мати-вдова. Коли ж вона удруге виходила заміж,– опікун із числа найближчих родичів. Позашлюбні діти спадкових прав не мали, однак якщо їх мати була рабинею, то вони разом із нею отримували свободу. Суперечки з приводу розподілу спадку, зазвичай, розглядалися церковними судами, а в окремих випадках – князівськими посадовцями.

Зобов'язальне право розвивалося на потребу відносин власності. Перші зобов'язання виникали *внаслідок правопорушення,* пов'язаного із заподіянням матеріальної шкоди. Як зазначається в Правді Ярослава, особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов'язана була відшкодувати вартість речі (ст. 18 Кор. ред.). Цивільні зобов'язання витікали також *з договорів.* Зобов'язальні відносини виникали лише між людьми, не обмеженими у право- і дієздатності. Характерно, що невиконання стороною зобов'язань могло не тільки призводити до майнових стягнень, а й надавати потерпілій стороні право на особу, котра не виконала своїх зобов'язань.

Одним із найдавніших видів угод були договори («ряди») *купівлі-продажу*. Об’єктом купівлі-продажу могло бути рухоме й нерухоме майно. Такий договір укладався в результаті словесної згоди і здійснювався фізичною передачею речі. Зауважимо: така важлива правова функція як нагляд за торговими мірами й терезами у XII–XIII ст. належала церкві. Договори купівлі-продажу регулювали як загальний порядок торговельних відносин, так і окремі важливі торгові процедури (купівлі-продажу челядина, продажу себе в рабство, установлення добросовісного придбання речі). Коли продавець продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Річ переходила до власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків. Що стосується купівлі-продажу землі, то існує думка про збереження на деякий час права продавця на викуп проданого наділу, тобто обмежений обсяг права власності на землю покупця.

Найповніше врегульованими були договори *позики* (грошей, худоби, речей, продуктів). Існує позика без сплати відсотків та із сплатою. Боржники мали сплачувати встановлену величину відсотків («рези» – для грошей, «присоп» – у випадку позики жита, «наставу» – у разі позики меду). Відсотки поділялися на річні, третні й місячні. Найлегші до оплати були річні, які, зазвичай, становили 40% (10 кун на гривню), найтяжчі – місячні. Руська правда встановила обмеження у сплаті для довгострокової позики у розмірі 50% суми боргу щорічно (ст. 51 Прост. ред.). При цьому вважалося, якщо кредитор устиг отримати відсотки за три роки (150% боргу), зобов’язання щодо повернення позики боржником вважалися виконаними (ст. 53 Прост. ред). Коли позика становила суму понад три гривні, при укладанні таких договорів вимагалася присутність послухів. Проте, не вимагав присутності свідків договір між купцями. У разі неспроможності боржника сплатити борг з власної вини, він міг бути проданий на торгу у рабство. Отримані за нього гроші розподілялися поміж кредиторами. Насамперед задовольнялися претензії іногородніх гостей, чужоземців, князя, решта розподілялась серед інших кредиторів. Борги за холопа чи челядина платив його власник.

В умовах розвиненої внутрішньої й зовнішньої торгівлі право Київської Русі детально регулює питання *банкрутства* і розрізняє три його види. У разі банкрутства «без вини» (стихійне лихо, розбійницький напад тощо) купцеві надавалася відстрочка у сплаті боргу. У разі, коли «купець проп'є, програє» чужий товар, то на розсуд кредиторів він або продавався в холопи, або отримував відстрочку у сплаті (ст. 54 Прост. ред). У випадку злісного банкрутства, коли неплатоспроможний купець позичав у гостя з іншого міста чи іноземця і не повертав борг, він продавався разом з усім його майном (ст. 55 Прост. ред.).

Договори *найму* за Руською правдою укладаються тіунами й ключниками у випадку особистого найму на службу. Зазвичай, такий договір приводив до особистого рабства, якщо в умовах договору не зазначалося про виключення рабства у кожному окремому випадку. Окрім того, у реальній тогочасній практиці мають місце також договори найму для виконання певної праці, договори найму майна, реманенту (сохи, борони, приміщення), худоби, збіжжя, бджіл та ін.

Договір *поклажі* мав особливе значення у давні часи, коли відсутність внутрішньої безпеки у випадку подорожі чи народних повстань, потребувала віддавати речі на збереження у надійні руки. За Руської правди «тому, хто взяв на збереження, треба мати свідків». Взагалі, Руська правда вбачає у поклажі передусім моральну послугу, аніж зобов'язання: «я йому його зберіг і вчинив добро» (ст. 49 Прост. ред.).

Шлюбно-сімейне право до прийняття християнства регулювалося звичаєвим правом, яке допускало багатоженство, купівлю, викрадення і приведення нареченої. Відомо, що князь Володимир Великий мав 5 дружин і близько 800 наложниць. Після прийняття християнства сімейне право розвивалося в Київській Русі відповідно до візантійського канонічного права. Проте, якщо візантійські джерела розглядали шлюб як звичайний договір, то для церкви шлюб – не договір, а таїнство. Установлювалася одношлюбність (моногамія). Церква забороняла укладення шлюбу з представниками інших конфесій, ухилялась освячувати шлюби між людьми,

які належали до різних соціальних станів. При укладанні шлюбу звертали увагу на вільне волевиявлення сторін. Візантійські джерела визначають різну межу шлюбного віку, а реальна практика на Русі не завжди збігалася з цими вимогами. Обмежень, щодо максимального віку вступу у шлюб, не встановлено.

Ускладненою була процедура розлучення. Розлучення оформлялося, зазвичай, церковним судом. Залишаючи дружину без достатніх на те причин, чоловік мав надати їй значну матеріальну компенсацію, а також виплатити штраф на користь церкви. Розмір його залежав від соціального стану подружжя. Про родичів Руська правда згадує хіба що у першій статті Короткої Редакції Ярослава як зобов'язаних правом і обов'язком кровної помсти. Руська правда відрізняє дітей законнонароджених від незаконнонароджених (від наложниці-невільниці).

Давньоруське право знало досить розвинений *інститут опіки*. Опікунами малолітніх дітей за відсутності батька й матері призначалися, зазвичай, ближні родичі. На них покладався обов'язок прийняти майно підопічних і повернути його в цілості по досягненні підопічними повноліття. Прибутки з підопічного майна визнавалися як винагорода опікунові за його працю. За будь-які втрати опікун ніс матеріальну відповідальність. Опіку встановлювали органи влади, а також міг визначати батько за життя.

Руська правда та інші джерела права не відрізняли ***кримінального правопорушення*** від цивільно-правового. Заподіяння потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди визначалось як «обіда», тобто кривда. Отже, злочин, як і в стародавні часи, вважався тільки приватним ушкодженням людини або майна. Згодом злочин також вважався порушенням публічного правопорядку: крім обов'язку приватного відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, злочинець підпадав державній карі.

Злочини поділялися на такі види:

1. проти князівської влади (повстання, змова з ворогом);
2. проти церкви (чародійство, віровідступництво, церковна татьба, грабування могил, волхвування тощо);

3. проти особи (убивства, каліцтва, ушкодження здоров’я);
4. проти честі (образа, побої);
5. майнові (розбій, крадіжка, підпал, пошкодження або незаконне користування чужим майном, привласнення загублених коней, зброї, одежі тощо);
6. проти родини (двоєженство, двоємужжя, кровозмішання, подружня зрада, покидання подружжя);
7. проти моралі (зґвалтування, сексуальні збочення тощо).

Суб’єктами злочину були тільки вільні люди. За холопів і челядинів матеріальну відповідальність несли їхні власники, що, однак, не виключало застосування до раба фізичного впливу.

Життя, честь і майно представників панівних класів захищалися суворішими санкціями, ніж життя, честь і майно простих людей. Про це свідчить, зокрема, ст. 3 (Прост. ред.): «Якщо хто уб’є князівського мужа в розбої, а головника не шукають, то вервену платить той, у чиїй верві лежить голова – 80 гривень, а за простолюдина – 40 гривень». Стосовно віку кримінальної відповідальності, то таких відомостей джерела староруського права не містять.

Руська правда розрізняє суб’єктивну сторону злочину проти життя, умисел та необережність. Так, якщо вбивство вчинено у стані афекту, випадково («у пиру»), винний ніс відповідальність разом з общиною (ст. 6 Прост. ред.). Коли ж убивство вчинено умисно («стал на разбой»), «то за разбойника люди не платять, но відадять и всего с женою и с детми на поток и на разграбление» (ст. 7 Прост. ред.). Умисний убивець називався розбійником, неумисний – головником або убійником.

Деякі види вбивств (намірене тілесне ушкодження із смертельним наслідком, вбивство чоловіком дружини за подружню зраду) каралися легше. Окремі вбивства були безкарними: вбивство нічного злодія, вбивство внаслідок провокації тощо.

Посилена відповідальність встановлювалась за злочини проти честі. Так, за удар мечем, «не вийнявши його із піхов, або ручкою меча» карали вчетверо

важче (12 гривень за ст. 23 Прост. ред.), ніж за удар і несмертельне поранення гострою стороною меча (3 гривні за ст. 28 Прост. ред.).

Серед майнових злочинів найтяжче (зазвичай, на «потік і пограбування») каралися підпали і рецидивні випадки конокрадства.

Досить просто розв'язувалась проблема співучасті: розподіл функцій не проводився і всі співучасники злочину відповідали порівну.

Система покарань має певну динаміку щодо сутності та видів. Найдавнішим інститутом охорони правопорядку і карою була помста. Вона сягає доби приватної розплати. Згодом помста підпадає під контроль держави і значно обмежується, а в середині XI ст. синами Ярослава Мудрого замінюється на грошовий викуп (ст. 2 Прост. ред.).

За Руською правдою покарання були досить м'якими. До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари як юридично санкціонованого вбивства. Щоправда, літопис засвідчує її застосування в окремих випадках за державні злочини. Так, у 1068 р. були страчені через повішення учасники повстання проти князівської влади.

На думку відомого історика права С. Юшкова, смертна кара застосовувалась за вбивство боярина.

Вищою мірою покарання були *потік і пограбування,* коли злочинця позбавляли особистих і майнових прав. Покараного ставили поза правом і виганяли з общини. Майно його конфісковувалося на покриття шкоди, решта – до княжої скарбниці. Коли ж майна не вистачало на покриття шкоди, злочинця поневолювали.

Поширеними були грошові покарання (*віра й продаж*), які стягувалися до княжої скарбниці. Віра присуджувалася за вбивство і становила 40 гривень, а продаж у розмірі 1, 3 та 12 гривень – за інші злочини. За вбивство княжого мужа, як уже зазначалося, сплачувалася подвійна віра. Це були значні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було купити корову або до десяти баранів. Слід зазначити, що Володимир Великий замінив віру на смертну кару, але ненадовго, бо це негативно відбилося на прибутках державної скарбниці. Відома й *дика віра,* яку

сплачувала верв, коли на її території знаходили вбитого, а вбивцю з якихось причин община не видавала (не вдалося розшукати тощо). Інколи платилася тільки *полувіра*. Грошові виплати здійснювалися родичам убитого (*головництво*), а також потерпілим від «обід» (*урок*).

Судовий процес мав змагально-обвинувальний характер, сторони в ньому були рівноправними. Він починався із *заклича* – публічного звернення потерпілого на торгу про пропажу та її прикмети (ст. 32 Прост. ред.). Хоча чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом не було, деякі процесуальні дії могли застосовуватися тільки за кримінальними справами. До такої процесуальної дії було віднесене *гоніння сліду,* тобто пошук злочинця за його слідами. Якщо слід приводив до верви, вона мала видати винного або платити дику віру.

Специфічною процесуальною дією був *звод.* Він здійснювався тоді, коли особа, у якої була знайдена чужа річ, оголошувала себе добросовісним набувачем. Набувач вказував на того, у кого він ту річ придбав («поиди на свод, где есть взял»,– ст. 35 Прост. ред.), той, у свою чергу, міг вказати на третього і т. д.

Судовими доказами були: свідчення видоків (очевидців правопорушення), послухів (свідків доброї слави підозрюваного), зовнішні прикмети, речові докази, власне зізнання. У випадках, коли не було інших доказів, могла застосовуватись присяга (рота), яка супроводжувалась цілуванням хреста, а також *суди Божі* (судовий поєдинок, ордалії – випробування водою чи розпеченим залізом). При випробуванні водою підозрюваного кидали зв'язаним у воду і, якщо він потопав, вважався невинним («Погану людину вода не бере»). При випробуванні розпеченим залізом невинним визнавався той, у кого не залишалося слідів опіків. *Судові рішення* виносились в усній формі, а до їх виконання залучались спеціальні посадові особи (вірники, наприклад, збирали кримінальні штрафи за вбивство).

* * *

Право Київської Русі складалося й розвивалось у процесі еволюції

Давньоруської держави. Серед основних його джерел був звичай. На нормах звичаєвого права базувалися писані джерела права: міжнародні договори, князівське законодавство, церковні статути. Найважливішою пам’яткою давньоруського права є Руська правда, в якій найповніше розкриті характерні для того часу правові норми. Право Київської Русі було правом привілеїв. Його норми охороняли власність і забезпечували привілейоване становище панівної феодальної верстви. Феодально залежне населення перебувало поза законом.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте загальну характеристику джерел права Київської Русі.
2. Розкрийте, яким чином в процесі становлення політичної організації суспільства звичаї східних слов’ян трансформувалися у норми звичаєвого права. Чому вони ставали загальнообов'язковими для виконання? В яких сферах суспільних відносин вони діяли?
3. Проаналізуйте наведені серед джерел до теми витяги з тексту договору Ігоря з греками (945р.) та віднайдіть норми давньоруського права, що встановлювали відповідальність за вбивство, крадіжку, тілесні пошкодження тощо, а також тогочасні міжнародно-правові норми.
4. Прочитайте УСТАВ Святого князя Володимира та СТАТУТ князя Ярослава (тексти додаються) та проаналізуйте їх зміст. Які справи відносив до юрисдикції церкви Устав Володимира та яке джерело матеріального забезпечення церкви було визначено даним статутом? Розкрийте, як Статут Ярослава відтворює характерне для феодального суспільства право привілею щодо диференціації покарання (залежно від станового положення потерпілого).
5. Прочитайте Коротку й Просторову редакції Руської правди. Охарактеризуйте їх основний зміст та структуру Наведіть аргументи на користь того, що за рівнем розвитку правових інститутів це була достатньо розвинена пам’ятка права.
6. Знайдіть в Руській правді статті, де йдеться про княжі борті, ролейні

межі, перевіси на деревах, купівлю й продаж, позику й поклажу майна, порядок повернення речі справжньому власнику з неправомірного володіння. Зробіть на підставі цього самостійний висновок - чи можна стверджувати про застосування в давньоруському праві інститутів права власності й права володіння? Розкрийте зміст права власності в Київській Русі.

7. Розкрийте зміст спадкового права в Київський Русі, поняття спадок, особливості спадкування за законом та заповітом. Кому належало право заповідати та успадковувати? Поясність, чому існували обмеження на успадкування майна жінками. Чи передбачалося спадкування сторонніх осіб? Проаналізуйте, як відбилася у спадковому праві станова організація суспільства. З'ясуйте, за яким принципом успадковувався "батьківський двір" та розкрийте зміст його дії стосовно різних суспільних верств.

8. Що спричинило інтенсивний розвиток зобов'язального права на Русі? На грунті аналізу Руської правди наведіть приклади виникнення зобов'язань, які виникали в наслідок правопорушення, пов'язаного із нанесенням матеріальної шкоди, та витікали з договорів. Які наслідки мало невиконання стороною зобов'язань? Охарактеризуйте основні види договорів (позики, позички, міни, купівлі-продажу, найму, поклажі) та порядок їх укладання. В яких випадках договори вважалися недійсними і які це мало наслідки для сторін?

9. Розкрийте відмінності у шлюбно-сімейному праві до і після прийняття християнства на Русі.

10. Поясніть, чому Руська Правда та інші джерела давньоруського права не відрізняли кримінальне правопорушення від цивільно-правового. Розкрийте процес еволюції від приватно-правового до публічно-правового розуміння злочину.

11. Охарактеризуйте види злочинів за давньоруським правом. На основі аналізу статей Руської правди, Церковних Статутів Володимира і Ярослава наведіть докази розвитку давньоруського кримінального права як права привілею. Віднайдіть в тексті Руської правди зародки таких кримінального-

правових інститутів як умисел та необережність.

12. Охарактеризуйте мету та види покарань на Русі.

13. Як відомо, найдавнішим інститутом охорони правопорядку і карою була кровна помста. Спираючись на норми Руської правди, проаналізуйте процес її обмеження та скасування державою. Поясніть причини поширення грошових видів покарань на Русі.

14. Сформулюйте та занотуйте характерні риси давньоруського кримінального права.

15. З'ясуйте сутність змагально-обвинувального характеру судового процесу на Русі. Поясніть, чому не було чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом.

16. Назвіть і охарактеризуйте основні етапи судового процесу: заклич, звід, гоніння сліду. З'ясуйте, які процесуальні дії могли застосовуватися лише за кримінальними справами та в чому вони полягали.

17. Спираючись на статті Руської правди, назвіть основні види доказів, які використовувалися в судовому процесі та розкрийте порядок їх застосування. Виокремте ті з них, які, на вашу думку, є характерними для ранньофеодального періоду державності, та порівняйте їх з аналогічними в інших державно-правових системах цього часу.

18. Охарактеризуйте процедуру винесення судових рішень та порядок їх виконання.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Договір Ігоря з греками (945р.)♥

(Витяги)

...І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Костянтина, і до Стефана, до великих царів Грецьких,

---

♥ Текст подано за: Хрестоматія з історії СРСР. – К.,1956. – Т.1. – С. 46-48.

утвердити дружбу з самими царями і з усім боярством і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть.

...Великий князь Руський і бояри його хай посилають в Грецію до великих царів Грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями.

...І нехай входить Русь у місто через одні ворота з царським чиновником без зброї, 50 мужів, і торгує, як їм треба, і знову виходить; і чиновник царства нашого хай охороняє їх, і якщо хто від Русі або від греків вчинить неправильно, то він виправляє [їх неправду].

...Якшо втече раб від Русі, то раба слід спіймати; якщо ж утікача не виявлять то нехай тоді Русь бере на нас [греках], ціну раба, як встановлено, і раніше, по 2 шовкові тканини за раба. Коли ж утече до Русі раб кого:небудь з людей царства нашого, або з міста нашого [тобто Царграда], або з інших міст і забере що-небудь з собою, то його повернути назад, і якщо забране цим рабом з собою буде все ціле, то слід взяти за вкрадене 2 золотих. Якщо русин украде що-небудь у греків або гречин у Русі, то слід повернути не тільки вкрадене, а й [заплатити] його ціну; а як виявиться, що вкрадене було продано, то хай виплатять подвійну ціну за вкрадене і той, що вкрав, хай буде покараний по закону грецькому і по уставу, і по закону руському.

...Якщо Русь виявить корабель грецький, викинутий у якому-небудь місці, то не завдасть йому шкоди; коли ж хто візьме що-небудь з корабля, або поверне в неволю, або вб'є людину з корабля, хай буде підлеглий законові руському і грецькому.

...Якщо християнин уб'є русина або русин християнина, то той, хто вчинив убивство, буде затриманий родичами убитого і нехай [вони] уб'ють його. Коли ж той, хто вчинив убивство, втече, а він був заможним, то хай візьмуть маєток його родичі вбитого; якщо ж той, хто вчинив убивство, бідний і втече, то його [треба] шукати, поки не виявлять; коли ж він буде виявлений, хай буде вбитий. Якщо ударить мечем, або списом, або якою-небудь зброєю русин гречина або гречин русина, то за той вчинок заплатить 5 літрів срібла по закону Руському; якщо ж він бідний, то скільки може, стільки повинен заплатити, в цьому разі з нього можна зняти і одяг, в якому

він ходить, а про невиплачене повинен він іти до присяги по своїй вірі, на доказ того, що він нічого більш не має, і тоді буде відпущений.

...В разі ж наше царство захоче мати від вас [допомогу] у війні проти ворогів наших, то ми напишемо князеві вашому, і він пошле до нас [допомогу], скільки ми захочемо, і з цього побачать інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю. Ми ж договір цей написали на двох грамотах, одна грамота залишається у царства нашого, на ній написаний хрест і наші імена, а на другій грамоті [імена] послів ваших і купців ваших.

РУСЬКА ПРАВДА
(Коротка редакція)•

1. Убьеть мужь мужа, то мьстить брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братучаду, любо сестрину сынови; аще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будеть русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгои будеть, любо словении, то 40 гривен положить за нь.

2. Или будеть кровав или синь надъражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будеть на нем знамениа никотораго же, то ли приидеть видок; аще ли не можеть, ту тому конець; оже ли себе не можеть мьстити, то взяти ему за обиду 3 гривне, а летцю мъзда.

3. Аще ли кто кого ударить батогом, любо жердью, любо пястью, или чашею, или рогом, или тылеснию, то 12 гривне; аще сего не постигнуть, то платити ему, то ту конець.

4. Аще утнеть мечем, а не вынем его, любо рукоятью, то 12 гривне за обиду.

5. Оже ли утнеть руку, и отпадеть рука любо усохнеть, то 40 гривен.

6. Аще будеть нога цела или начьнеть храмати, тогда чада смирять.

7. Аще ли перст утнеть который любо, 3 гривни за обиду.

• Текст подано за: Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С. 47—49.

8. А во усе 12 гривне, а в бороде 12 гривне.

9. Оже ли кто вынезь мечь, а не тнеть, то тьи гривну положить.

10. Аще ли ринеть мужь мужа любо от себе любо к собе, 3 гривне, а видока два выведеть; или будеть варяг или колбяг, то на роту.

11. Аще ли челядин съкрыется любо у варяга, любо у колбяга, а его за три дни не выведуть, а познають и в третий день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду.

12. Аще кто поедеть на чюжем коне, не прошав его, то по(ло)жити 3 гривне.

13. Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познаеть в своемь миру, то взяти ему свое, а 3 гривне за обиду.

14. Аще познаеть кто, не емлеть его, то не рци ему: мое, нъ рци ему тако: пойди на свод, где еси взял; или не поидеть, то поручника за пять днии.

15. Аже где възыщеть на друзе проче, а он ся запирати почнеть, то ити ему на извод пред 12 человека; да аще будеть обидя не вдал будеть, достойно ему свои скот, а за обиду 3 гривне.

16. Аще кто челядин пояти хощеть, познав свои, то к оному вести, у кото то будеть купил, а той ся ведеть ко другому, даже доидеть до третьего, то рци третьему: вдаи ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоце.

17. Или холоп ударить свободна мужа, а бежить в хором, а господин начнеть не дати его, то холопа пояти, да платить господин за нь 12 гривне; а за тым, где его налезуть удареныи той мужь, да бьють его.

18. А иже изломить копье, любо щит, любо порт, а начнеть хотети его деръжати у себе, то приати скота у него; а иже есть изломил, аще ли начнеть приметати, то скотом ему заплатити, колько дал будеть на нем.

Правда установлена руськои земли, егда ся съвокупил Изяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Перенег, Микыфор Кыянин, Чюдин Микула.

19. Аще у бьють огнищанина в обиду, то платити за нь 80 гривен убиици, а людем не надобе; а в подъездном княжи 80 гривен.

20. А иже убьють огнищанина в разбои, или убийца не ищуть, то вирное платити, в ней же вири голова начнеть лежати.

21. Аже убиють огнищанина у клети, или у коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место. А то же покон и тивуницу.

22. А в княжи тивуне 80 гривен.

23. А конюх старый у стада 80 гривен, яко уставил Изяслав в своем конюсе, его же убиле Дорогобудьци.

24. А в сельском старосте княжи и в ра(та)инем 12 гривне.

25. А в рядовници княже 5 гривен.

26. А в смерде и в хо(ло)пе 5 гривен.

27. Аще роба кормилица любо кормиличиц 12.

28. А за княжь конь, иже той с пятном, 3 гривне, а за смердеи 2 гривне, за кобылу 60 резан, а за вол гривну, а за корову 40 резан, а третьякь 15 кун, а за лоныцину пол гривне, а за теля 5 резан, за яря ногата, за боран ногата.

29. А оже уведеть чюжь холоп любо робу, платити ему за обиду 12 гривне.

30. Аще же приидеть кровав мужь любо синь, то не искати ему послуха.

31. А иже крадеть любо конь, любо волы, или клеть, да аще будеть един крал, то гривну и тридесят резан платити ему; или их будеть 18, то по три гривне и по 30 резан платити мужеви.

32. А в княже борти 3 гривне, любо пожгуть, любо изудруть.

33. Или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в (о)гнищанине, и в тивунице, и в мечници 12 гривъне.

34. А иже межу переореть любо перетес, то за обиду 12 гривне.

35. А оже лодью украдеть, то за лодью платити 30 резан, а продажи 60 резан.

36. А в голубе и в куряти 9 кун, а в утке, и в гусе, и в жераве, и в лебеди 30 резан; а продажи 60 резан.

37. А оже украдуть чюжь пес, любо ястреб, любо сокол, то за обиду 3 гривны.

38. Аще убьють татя на своем дворе, любо у клети, или у хлева, то той убит; аще ли до света держать, то вести его на княжь двор; а оже ли убьють, а люди будуть видели связан, то платити в немь.

39. Оже сено крадуть, то 9 кун; а в дровех 9 кун.

40. Аже украдуть овъцу, или козу, или свинью, а их будеть 10 одину овьцу украле, да положать по 60 резан продажи; а хто изимал, тому 10 резан.

41. А от гривни мечнику куна, а в десятину 15 кун, а князю 3 гривны; а от 12 гривну емъцю 70 кун, а в десятину 2 гривне, а князю 10 гривен.

42. А се покон вирный: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю, тъже овен любо полот, или две ногате; а в среду резану въже сыры, а в пятницу тако же; а хлеба по кольку могуть ясти, и пшена; а кур по двое на день; коне 4 поставити и сути им на рот, колько могуть зобати; а вирнику 60 гривен и 10 резан и 12 веверици, а переде гривна; или ся пригоди в говение рыбами, то взяти за рыбы 7 резан; тъ всех кун 15 кун на неделю; а борошна колько могуть изъясти; до недели же виру (сберу)ть вирници. То ти урокЯрославль.

43. А се урок мостьников: аще помостивше мост, взяти от дела ногата, а от городници ногата; аще же будеть ветхаго моста подтвердити неколико доск, или 3, или 4, или 5, то тое же.

РУСЬКА ПРАВДА
(Просторова редакція)♣

1. Аже убиеть муж мужа, то мьстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо братучадо, ли братню сынови; аще ли не будеть кто его мьстя, то положити за голову 80 гривен, аче будеть княжь мужь или тиуна княжа; аще ли будеть русин, или гридь, любо купець, любо тивун бояреск, любо мечник, любо изгой, ли словении, то 40 гривен положити за нь.

♣ Текст подано за: Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство Древней Руси —М., 1984. — С.64 -73.

2. По Ярославе же паки совкупишеся сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячько, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша.

3. О УБИЙСТВЕ. Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то виревную платити, в чьей же верви голова лежить, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен.

4. Которая ли вервь начнеть платити дикую виру, колико лет заплатить ту виру, зане же без головника им платити.

5. Будеть ли головник их в верви, зан(е) к ним прикладываеть, того же деля им помагати головнику, любо си дикую виру; но спла(ти) ти им вообчи 40 гривен, а головничьство, (а то) самому головнику; а в 40 гривен ему заплатити ис дружины свою часть.

6. Но оже будеть убил или в сваде, или в пиру явлено, то тако ему платити по верви ныне, иже ся прикладывають вирою.

7. ОЖЕ СТАНЕТЬ БЕЗ ВИНЫ НА РАЗБОИ. Будеть ли стал на разбой без всякая свады, то за разбойника люди не платять, но выдадять и всего с женою и с детми на поток и на разграбление.

8. Аже кто не вложиться в дикую виру, тому людье не помагають, но сам платить.

9. А се покони вирнии были при Ярославе: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю, (о)же овен любо полоть, любо 2 ногате; а в середу куна (о)же сыр, а в пятницю тако же; а кур по двою ему на день, а хлебов 7 на неделю, а пшена 7 уборков, а гороху 7 уборков, а соли 7 голважень; то то вирнику со отрокомь; а кони 4, конем на рот сути овес. Вирнику 8 гривен, а 10 кун перекладная, а метелнику 12 векшии, а съсадная гривна.

10. (О вирах). Аже будеть вира во 80 гривен, то вирнику 16 гривен, и 10 кун и 12 векшии, а переди съсадная гривна, а за голову 3 гривны.

11. О КНЯЖИ МУЖЕ. Аже в княжи отроци, или в конюсе, или в поваре, то 40 гривен.

12. А за тивун за огнищный и за конюший, то 80 гривен.

13. А в сельскомь тивуне княже или в ратайнемь, то 12 гривен.

14. А за рядовича 5 гривен. Тако же и за бояреск.

15. О РЕМЕСТВЕНИКЕ И О РЕМЕСТВЕНИЦЕ. А за ремественика и за ремественицю, то 12 гривен.

16. А за смердии холоп 5 гривен, а за робу 6 гривен.

17. А за кормилця 12 (гривен), тако же и за кормилицю, хотя си буди холоп, хотя си роба.

18. О ПОКЛЕПНЕЙ ВИРЕ. Аще будеть на кого поклепная вира, то(о)же будеть послухов 7, то ти выведуть виру; паки ли варяг или кто ин то два.

19. А по костех и по мертвеци не платить верви, аже имене не ведають, ни знають его.

20. АЖЕ СВЕРЖЕТЬ ВИРУ. А иже свержеть виру, то гривна кун сметная отроку; а кто и клепал, а тому дати другую гривну; а от виры помечнаго 9 (кун).

21. Искавше ли послуха, (и) не налезуть, а истьц(ь) начнеть головою клепати, то(да)ти им правду железо.

22. Тако же и во всех тяжах, в татбе и в поклепе; оже не будеть лиця, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли м(е)не, то на воду, оли то до дву гривен; аже мене, то роте ему ити по свое куны.

23. Аже кто ударить мечемь, не вынез его, или рукоятию, то 12 гривен продажи за обиду.

24. Аже ли вынез меч, а не утнеть, то гривна кун.

25. Аже кто кого ударить ботогомь, любо чашею, любо рогомь, любо тылеснию, то 12 гривен.

26. Не терпя ли противу тому ударить мечемь, то вины ему в томь нетуть.

27. Аче ли утнеть руки, и отпадеть рука или усхнеть, или нога, или око, или не утнеть, то полувирье 20 гривен, а тому за век 10 гривен.

28. Аже перст утнеть кии любо, 3 гривны продаже, а самому гривна кун.

29. А ПРИДЕТЬ КРОВАВ МУЖ. Аже придеть кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати, но платити ему продажю 3 гривны; аще ли не

будеть на нем знамения, то привести ему видок слово противу слова; а кто будеть почал, тому плати(ти) 60 кун; аче же и кровав придеть, или будеть сам почал, а вылезуть послуси, то то ему за платежь, оже и били.

30. Аже ударить мечемь, а не утнеть на смерть, то 3 гривны, а самому гривна за рану, (о)же лечебное; потнеть ли на смерть, а вира.

31. Аче попъхнеть мужь мужа любо к собе, ли от собе, любо по лицю ударить, ли жердью ударить, а видока два выведуть, то 3 гривны продажи; аже будеть варяг или колбяг, то полная видока вывести, и идета на роту.

32. О ЧЕЛЯДИ. А челядин скрыеться, а закличють и на торгу, а за 3 дни не выведуть его, а познаеть и (в) третий день, то свой челядин поняти, а оному платити 3 гривны продажи.

33. АЖЕ КТО ВСЯДЕТЬ НА ЧЮЖЬ КОНЬ. Аже кто всядеть на чюжь конь не прашав, то 3 гривны.

34. Аче кто конь погубить, или оружье, или порт, а заповесть на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицем взяти, а за обиду платити ему 3 гривны.

35. Аже кто познаеть свое, что будеть погубил или украдено у него что, или конь, или порт, или скотина, то не рци: се мое, но поиди на свод, кде есть взял; сведитеся, кто будеть виноват, на того татба снидеть, тогда он свое возметь, а что погибло будеть с нимь, то же ему начнеть платити; аще будеть коневыи тать, выдати князю на поток; паки ли будеть клетныи тать, то 3 гривны платити ему.

36. О СВОДЕ. Аже будеть во одином городе, то ити истьцю до конця того свода; будеть ли свод по землям, то ити ему до третьяго свода; а что будеть лице, то тому платити третьему кунами за лице, а с лицемь ити до концця своду, а истьцю ждати прока; а кде снидеть на конечняго, то тому все платити и продажю.

37. О ТАТЬБЕ. Паки ли будеть что татебно купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника; аже начнеть не знати у кого купил, то ити по немь тем видоком на роту, а истьцю свое лице взяти; а что с нимь погибло, а того ему желети, а оному

желети своих кун, зане не знаеть у кого купив; познаеть ли на долзе у кого то купил, то свое куны возметь, и сему платити, что у него будеть погибло, а князю продажю.

38. АЖЕ ПОЗНАЕТЬ КТО ЧЕЛЯДЬ. Аще познаеть кто челядин свои украден, а поиметь и, то оному вести и по кунам до 3-го свода; пояти же челядина в челядин место, а оному дати лице, ать идеть до конечняго свода, а то есть не скот, не лзе речи: (не веде), у кого есмь купил, но по языку ити до конця; а где будеть конечнии тать, то опять воротять челядина, а свои поиметь, и протор тому же платити, а князю продаже 12 гривен в челядине или украдше.

39. О СВОДЕ ЖЕ. А ис (с)воего города в чюжю землю свода нетуть, но тако же вывести ему послухи любо мытника, перед кимь же купивше, то истьцю лице взяти, а прока ему желети, что с нимь погибло, а оному своих кун желети.

40. О ТАТБЕ. Аже убиють кого у клети или у которое татбы, то убиють во пса место; аже ли и додержать света, то вести на княжь двор; оже ли убиють и, а уже будуть людие связана видели, то платити в томь 12 гривен.

41. Аже крадеть кто скот в хлеве или клеть, то (о)же будеть один, то платити ему 3 гривны и 30 кун; будеть ли их много, всем по 3 гривны и по 30 кун платит(и).

42. О ТАТБЕ ЖЕ. Аже крадеть скот на поли, или овце, или козы, ли свиньи, 60 кун; будеть ли их много, то всем по 60 кун.

43. Аже крадеть гумно или жито в яме, то колико их будеть крало, то всем по 3 гривны и по 30 кун.

44. А у него же погибло, то оже будеть лице, лице поиметь, а за лето возметь по полугривне.

45. Паки ли лиця не будеть, а будеть был княжь конь, то платити за нь 3 гривны, а за инех по 2 гривны.

А СЕ УРОЦИ СКОТУ. Аже за кобылу (60) кун, а за вол гривна, а за корову 40 кун, а за третьяку 30 кун, за лоныцину полгривны, за теля 5 кун, а за свинью 5 кун, а за порося ногата, за овцю 5 кун, за боран ногата, а за

жеребець, аже не вседано на нь, гривна кун, за жеребя 6 ногат; то ти уроци смердом, оже платять князю продажю.

46. АЖЕ БУДУТЬ ХОЛОПИ ТАТЬЕ, СУД КНЯЖЬ. Аже будуть холопи татие любо княжи, любо боярьстии, любо чернечь, их же князь продажею не казнить, зане суть не свободни, то двоиче платить ко истьцю за обиду.

47. ОЖЕ КТО СКОТА ВЗИЩЕТЬ. Аже кто взищеть кун на друзе, а он ся начнеть запирати, то оже на нь выведеть послуси, то ти поидуть на роту, а он возметь свое куны; зане же не дал ему кун за много лет, то платити ему за обиду 3 гривны.

48. Аже кто купець купцю дасть в куплю куны или в гостьбу, то купцю пред послухи кун не имати, послуси ему не надобе, но ити ему самому роте, аже ся почнеть запирати.

49. О ПОКЛАЖАИ. Аже кто поклажаи кладеть у кого любо, то ту послуха нетуть; но оже начнеть болшим клепати, тому ити роте, у кого то лежал товар: а толко еси у мене положил, зане же ему в бологодел и хоронил товар того.

50. О РЕЗЕ. Аже кто даеть куны в рез, или настав в мед, или жито во пр(и)соп, то послухи ему ставити, како ся будеть рядил, тако же ему имати.

51. О МЕСЯЧНЕМЬ РЕЗЕ. (А) месячный рез, оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны до того же года, то дадять ему куны в треть, а месячный рез погренути.

52. Послухов ли не будеть, а будеть кун 3 гривны, то ити ему про свое куны роте; будеть ли боле кун, то речи ему тако: промиловался еси, оже еси не ставил послухов.

53. УСТАВ ВОЛОДИМЕРЬ ВСЕВОЛОДИЧА. Володимер Всеволодичь по Святополце созва дружину свою на Берестовемь: Ратибора киевьского тысячьского, Прокопью белгородьского тысячьского, Станислава переяславьского тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа и уставили до третьяго реза, оже емлеть в треть куны; аже кто возметь два реза, то то ему взяти исто; паки ли возметь три резы, то иста ему не взяти.

Аже кто емлетъ по 10 кун от лета на гривну, то того не отметати.

54. АЖЕ КОТОРЫЙ КУПЕЦЬ ИСТОПИТЬСЯ. Аже который купець, где любо шед с чюжими кунами, истопиться, любо рать возметь, ли огнь, то не насилити ему, ни продати его; но како начнеть от лета платити, тако же платить, зане же пагуба от бога есть, а не виноват есть; аже ли пропиеться или пробиеться, а в безумьи чюжь товар испортить, то тако любо тем, чии то товар, ждуть ли ему, а своя им воля, продадять ли, а своя им воля.

55. О ДОЛЗЕ. Аже кто многим должен будеть, а пришед (гость) из иного города или чюжеземець, а не ведая запустить за нь товар, а опять начнеть не дати гост(ю) кун, а первии должебити начнуть ему запинати, не дадуче ему кун, то вести и на торг, продати же и отдати же первое гостины кун, а домашним, что ся останеть кун, те же ся поделять; паки ли будуть княжи куны, то княжи куны первое взяти, а прок в дел; аже кто много реза имал, не имати тому.

56. АЖЕ ЗАКУП БЕЖИТЬ. Аже закуп бежить от господы, то обель; идеть ли искат(и) кун, а явлено ходить, или ко князю, или к судиям бежить обиды деля своего господина, то про то не работять его, но дати ему правду.

57. О ЗАКУПЕ ЖЕ. Аже у господина ролеиныи закуп, а погубить воискии конь, то не платити ему; но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлеть, то то погубившие платити; аже ли господин его отслеть на свое орудье, а погибнеть без него, то того ему не платити.

58. О ЗАКУПЕ ЖЕ. Аже из хлева выведуть, то закупу того не платити; но (о)же погубить на поли и в двор не вженеть и не затворить, где ему господин велить, или орудья своя дея, а того погубить, то то ему платити.

59. Аже господин переобидить закупа, а увидить купу его или отарицю, то то ему все воротити, а за обиду платити ему 60 кун.

60. Паки ли прииметь на немь кун, то опять ему воротити куны, что будеть принял, а за обиду платити ему 3 гривны продажи.

61. Продасть ли господин закупа обель, то наймиту свобода во всех кунах, а господину за обиду платити 12 гривен продаже.

62. Аже господин бьет закупа про дело, то без вины есть; биеть ли не смысля пьян, а без вины, то яко же в свободнемь платежь, тако же и в закупе.

63. О ХОЛОПЕ. Аже холоп обелныи выведеть конь чии любо, то платити за нь 2 гривны.

64. О ЗАКУПЕ. Аже закуп выведеть что, то господин в немь; но оже кде и налезуть, то преди заплатить господин его конь или что будеть ино взял, (а) ему холоп обелныи; и паки ли господин не хотети начнеть платити за нь, а продаст и; отдасть же переди или за конь, или за вол, или за товар, что будеть чюжего взял, а прок ему самому взяти собе.

65. А СЕ АЖЕ ХОЛОП УДАРИТЬ. А се аже ударить свободна мужа, а убежить в хором, а господин его не выдасть, то платити за нь господину 12 гривен; а затем аче и кде налезеть удареныи тъ своего истьця, кто его ударил, то Ярослав был уставил убити и, но сынове его по отци уставиша на куны, любо бити розвязавше, любо ли взяти гривна кун за сором.

66. О ПОСЛУШЬСТВЕ. А послушьства на холопа не складають, но оже не будеть свободнаго, но по нужи сложити на боярьска тивуна, а на инех не складывати; а в мале тяже по нужи възложити на закупа.

67.0 БОРОДЕ. А кто порветь бороду, а въньметь знамение, а вылезуть людие, то 12 гривен продаже; аже без людии, а в поклепе, то нету продаже.

68. О ЗУБЕ. Аже выбьють зуб, а кровь видять у него во рте, а людье вылезуть, то 12 гривен продаже, а за зуб гривна.

69. Аже украдеть кто бобр, то 12 гривен.

70. Аже будеть росечена земля или знамение, им же ловлено, или сеть, то по верви искати татя ли платити продажю.

71. АЖЕ КТО БОРТЬ РАЗНАМЕНАЕТЬ. Аже разнаменаеть борть, то 12 гривен.

72. Аже межю перетнеть бортьную, или ролеиную разореть, или дворную тыном перегородить межю, то 12 гривен продажи.

73. Аже дуб подотнеть знаменьныи или межьныи, то 12 гривен продаже.

74. А СЕ НАКЛАДИ. А се наклады: 12 гривен, отроку 2 гривны и 20 кун, а самому ехати со отроком на дву коню, сути же на рот овес, а мясо дати овен любо полоть, а инем кормом, что има черево возметь, писцю 10 кун, перекладнаго 5 кун, на мех две ногате.

75. А СЕ О БОРТИ. Аже борть подътнеть, то 3 гривны продаже, а за дерево полгривны.

76. Аже пчелы выдереть, то 3 гривны продажи; а за мед, аже будеть пчелы не лажены, то 10 кун; будеть ли олек, то 5 кун.

77. Не будеть ли татя, то по следу женуть; аже не будеть следа ли к селу или к товару, а не отсочять от собе следа, ни едуть на след или отбьться, то тем платити татбу и продажю; а след гнати с чюжими людми а с послухи; аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будеть, или на пусте, кде же не будеть ни села, ни людии, то не платити ни продажи, ни татбы.

78. О СМЕРДЕ. Аже смерд мучить смерда без княжа слова, то 3 гривны продажи, а за муку гривна кун; аже огнищанина мучить, то 12 гривен продаже, а за муку гривна.

79. Аже лодью украдеть, то 60 кун продаже; а лодию лицем воротити; а морьскую лодью 3 гривны, а за набоиную лодью 2 гривны, за челн 20 кун, а за струг гривна.

80.0 ПЕРЕВЕСЕХ. Аже кто подотнеть вервь в перевесе, то 3 гривны продажи, а господину за вервь гривна кун.

81. Аже кто украдеть в чьем перевесе ястреб или сокол, то продаже 3 гривны, а господину гривна, а за голубь 9 кун, а за куря 9 кун, а за утовь 30 кун, а за гусь 30 кун, а за лебедь 30 кун, а за жеравль 30 кун.

82. А в сене и в дровех 9 кун, а господину колико будеть воз украдено, то имати ему за воз по 2 ногате.

83. О ГУМНЕ. Аже зажгуть гумно, то на поток, на грабеж дом его, переди пагубу исплатившю, а в проце князю источити и; тако же аже кто двор зажьжеть.

84. А кто пакощами конь порежеть или скотину, продаже 12 гривен, а пагубу господину урок платити.

85. Ты тяже все судять (с) послухи свободными; будеть ли послух холоп, то холопу на правду не вылазити; но оже хощеть истец, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю ти, но яз емлю тя, а не холоп, и емети и на железо; аже обинити и, то емлеть на немь свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопьи речи ял и.

86. А железного платити 40 кун, а мечнику 5 кун, а пол гривны детьскому; то ти железный урок, кто си в чем емлеть.

87. Аже иметь на железо по свободных людии речи, либо ли запа на нь будеть, любо прохожение нощное, или кимь любо образом аже не ожьжеться, то про муки не платити ему, но одино железное, кто и будеть ял.

88. О ЖЕНЕ. Аже кто убиеть жену, то тем же судом судити, яко же и мужа; аже будеть виноват, то пол виры 20 гривен.

89. А в холопе и в робе виры нетуть; но оже будеть без вины убиен, то за холоп (урок) платити или за робу, а князю 12 гривен продаже.

90. АЖЕ УМЕРЕТЬ СМЕРД. Аже смерд умреть, то задницю князю; аже будуть дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужем, то не даяти части им.

91. О ЗАДНИЦЕ БОЯРЬСТЕИ И О ДРУЖЬНЕИ. Аже в боярех либо в дружине, то за князя задниця не идеть; но оже не будеть сынов, а дчери возмуть.

92. Аже кто умирая разделить дом свои детем, на том же стояти; паки ли без ряду умреть, то всем детем, а на самого часть дати души.

93. Аже жена сядеть по мужи, то на ню часть дати; а что на ню муж възложить, тому же есть госпожа, а задниця ей мужня не надобе.

94. Будуть ли дети, то что первое жены, то то возмуть дети матере своея; любо си на жену будеть възложил, обаче матери своеи возмуть.

95. Аже будеть сестра в дому, то той задниця не имати, но отдадять ю за муж братия, како си могуть.

96. А СЕ ЗАКЛАДАЮЧЕ ГОРОД. А се уроци городнику: закладаюче городню, куну взяти, а кончавше ногата; а за корм, и за вологу, и за мяса, и

за рыбы 7 кун на неделю, 7 хлебов, 7 уборков пшена, 7 лукон овса на 4 кони; имати же ему, донеле город срубять, а солоду одину дадять 10 лукон.

97. О МОСТНИЦЕХ. А се мостнику уроци: помостивше мост, взяти от 10 локот по ногате; аже починить моста ветхаго, то колико городне починить, то взяти ему по куне от городне; а мостнику самому ехати со отроком на дву коню, 4 лукна овса на неделю, а есть что можеть.

98. А СЕ О ЗАДНИЦЕ. Аже будуть робьи дети у мужа, то задници им не имати, но свобода им с матерью.

99. Аже будуть в дому дети мали, а не дъжи ся будуть сами собою печаловати, а мати им поидеть за муж, то кто им ближии будеть, тому же дати на руце и с добытком и с домом, донеле же возмогуть; а товар дати перед людми; а что срезить товаром тем или пригостить, то то ему собе, а истый товар воротить им, а прикуп ему собе, зане кормил и печаловался ими; яже от челяди плод или от скота, то то все поимати лицемь; что ли будеть рестерял, то то все ему платити детем тем; аче же и отчим прииметь дети с задницею, то тако же есть ряд.

100. А двор без дела отень всяк меншому сынови.

101. О ЖЕНЕ, АЖЕ ВОРЧЕТЬСЯ СЕДЕТИ. Аже жена ворчеться седети по мужи, а ростеряеть добыток и поидеть за муж, то платити ей все детем.

102. Не хотети ли начнуть дети ей ни на дворе, а она начнеть всяко хотети и седети, то творити всяко волю, а детем не дати воли; но что ей дал муж, с тем же ей седети или, свою часть вземше, седети же.

103. А материя часть не надобе детем, но кому мати дасть, тому же взяти, дасть ли всем, а вси разделять; без языка ли умреть, то у кого будеть на дворе была и кто ю кормил, то тому взяти.

104. Аже будуть двою мужю дети, а одиное матери, то онем своего отця задниця, а онем своего.

105. Будеть ли потерял своего иночима что, а онех отця, а умреть то възворотить брату, на не же и людье вылезуть, что будеть отец его истерял иночимля; а что ему своего отця, то держить.

106. А матери, который сын добр, перваго ли, другаго ли, тому же дасть свое; аче и вси сынове ей будуть лиси, а дчери можеть дати, кто ю кормить.

107. А СЕ УРОЦИ СУДЕБНИИ. А се уроци судебнии: от виры 9 кун, а метелнику 9 векош, а от бортное земли 30 кун, (а метнику 12 векши, а от ролеинои земли такожде; а освободивше челядин 9 кун, а митнику 9 векош); а от инех от всех тяжь, кому помогуть, по 4 куны, а метелнику 6 векош.

108. О ЗАДНИЦЕ. Аже братья ростяжються перед князем о задницю, который детьскии идеть их делит(и), то тому взяти гривна кун.

109. УРОЦИ РОТНИИ. А се уроци ротнии: от головы 30 кун, а от бортьное земли 30 кун бес трии кун, тако же и от ролеиное земли, а от свободы 9 кун.

110. О ХОЛОПЬСТВЕ. Холопьство обелное трое: оже кто хотя купить до полу гривны, а послухи поставить, а ногату дасть перед самем холопом; а второе холопьство: поиметь робу без ряду, поиметь ли с рядом, то како ся будеть рядил, на том же стоить; а се третьее холопьство: тивуньство без ряду или привяжеть ключ к собе без ряду; с рядом ли, то како ся будеть рядил, на том же стоить.

111. А в даче не холоп, ни по хлебе роботять, ни по придатьце; но оже не доходять года, то ворочати ему милость; отходить ли, то не виноват есть.

112. Аже холоп бежить, а заповесть господии, аже слышав кто или зная и ведая, оже есть холоп, а дасть ему хлеба или укажеть ему путь, то платити ему за холоп 5 гривен, а за робу 6 гривен.

113. Аже кто переиметь чюж холоп и дасть весть господину его, то имати ему переем гривна; не ублюдеть ли, то платити ему 4 гривны, а пятая переемная ему; а будеть роба, то 5 гривен, а шестая на переем отходить.

114. Аже кто своего холопа сам досочиться в чьем любо городе, а будеть посадник не ведал его, то, поведавше ему, пояти же ему отрок от него, и шедше увязати и, и дати ему вязебную 10 кун, а переима нетуть; аче

упустить и гоня, а собе ему пагуба, а платить в то никто же, тем же и переима нетуть.

115. Аже кто не ведая чюж холоп усрячеть и, или повесть дееть, любо держить и у собе, а идеть от него, то ити ему роте, яко не ведал семь, оже есть холоп, а платежа в том нетуть.

116. Аче же холоп кде куны в(ы)ложить, а он будеть не ведая вдал, то господину выкупати али лишитися его; ведая ли будеть дал, а кун ему лишитися.

117. Аже пустить холопа в торг, а одолжаеть, то выкупати его господину и не лишитися его.

118. Аже кто кренеть чюжь холоп не ведая, то первому господину холоп поняти, а оному куны имати, роте ходивше, яко не ведая есмь купил; (ведая ли будеть купил, то кун ему лиху быти).

119. (Аже холоп бегая будеть добудеть товара, то господину долг), господину же и товар, а не лишитися его.

120. Аже кто бежа а поиметь суседне что или товар, то господину платити за нь урок, что будеть взял.

121. Аже холоп крадеть кого любо, то господину выкупати и любо выдати и, с ким будеть крал, а жене и детем не надобе; но оже будуть с ним крали и хоронили, то всех выдати, паки ли, а выкупаеть господин; аже будуть свободнии с ним крали или хоронили, то князю в продаже.

УСТАВ

Святого князя Володимира, крестившаго Русьскую землю, о церковных судех♣

1. Во имя отца, и сына, и святого духа.

2. Се яз, князь Василии, нарицаемы Володимир, сын Святославль, внук Игорев, блаженыя княгини Олгы, въсприял есмь святое крещение от грецьскаго царя и от Фотия патриарха царегородьского, взях първаго

♣ Текст подано за: Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство Древней Руси —М., 1984. — С. 148—150.

митрополита Леона Киеву, иже кърсти всю землю Русьскую святымь крещеньемь.

3. По томь же летом многым минушем создах церковь святыя Богородица Десятиньную и дах ей десятину по всей земли Русьстеи ис княжения в сборную церковь от всего княжа суда десятую векшю, а ис торгу десятую неделю, а из домов на всяко лето от всякого стада и от всякого жита чюдному Спасу и чюднеи его матери.

4. По томь разверзъше грецьскыи номоканон и обретохом в немь, оже не подобаеть сих судов и тяжь князю судити, ни бояром его, ни судьям.

5. И яз, съгадав с своею княгинею с Анною и с своими детми, дал семь ты суды церквам, митрополиту и всем пискупиям по Русьскои земли.

6. А по семь не надобе въступатися ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люди церковные, ни во все суды их.

7. То все дал есмь по всем городом и по погостом, и по свободам, где нъ суть християне.

8. И своим тиуном приказываю церковнаго суда, не обидети ни судити без владычня наместника.

9. А се церковнии суди: роспуст, смилное, заставанье, пошибанье, умычка, промежи мужем и женою о животе, в племени или в сватьстве поимуться, ведьство, зелииничьство, потвори, чародеяния, волхвования, урекания три: оляднею и зельи, еретичьство, зубоежа, или сын отца бьеть, или матерь, или дчи, или снъха свекровь, братя или дети тяжються о задницю, церковная татба, мертвеци сволочать, крест посекуть или на стенах режють, скот или псы, или поткы без великы нужи въведет, или ино что неподобно церкви подееть, или два друга иметася бити, единого жена иметь за лоно другаго и роздавить, или кого застануть с четвероножиною, или кто молиться под овином, или в рощеньи, или у воды, или девка детя повьржеть.

10. Те все суды церкви даны суть. Князю и бояром и судьям их в ты суды нельзе въступатися.

11. То все дал есмь по пьрвых царев уряженью и по вселеньскых святых семи зборов великых святитель.

12. Аже кто преобидить нашь устав, таковым непрощеным быти от закона божия и горе собе наследують.

13. А своим тиуном приказываю суда церковного не обидети и с суда давати 9 частии князю, а 10-я святей церкви.

14. А кто пообидить суд церковный, платити ему собою, а перед богомь тому же отвечати на страшнем суде пред тмами ангел, иде же когождо дела не скрыються благая или злая, иде же не поможеть никто же кому, то токмо правда избавить от вторыя смерти, от вечныа мукы, от хрещения неспасенаго, от огня негасимаго. Господь речче: в день месть въздамь сдержащим неправду в разуме, тех огнь не угаснеть и червь их не умреть, створшим же благая — в жизнь и в радость и неизреченную. А створшим злая в въскрешенье суда, им же рече, неизмолим суд обрести.

15. Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городьскые и торговые всякая мерила и спуды извесы, ставила, от бога тако искони уставлено пискупу блюсти бес пакости, ни умалити, ни умножити, за все то дати ему слово в день суда великаго, яко же и о душах человеческах.

16. А се церковные люди: игумен, поп, дьякон, дети их, попадия и кто в клиросе, игуменья, чернець, черница, проскурница, паломник, лечець, прощеник, задушьныи человек, стороник, слепець, хромець. Манастыреве, болнице, гостинници, странноприимнице.

17. То люди церковные, богадельные. Митрополит или пискуп ведает межи ими суд, или обида или котора, или вражда, или задница.

18. Аже будеть иному человеку с тымь человекомь речь, то обчии суд.

19. Кто преступить си правила, яко же есмы управили по святых отець правилом и пьрвых царев управленью, кто иметь преступати правила си, или дети мои, или правнучата, или в котором городе наместник, или тиун, или судья, а пообидять суд церковный, или кто иныи, да будуть прокляти в сии век и в будущий семию зборов святых отець вселеньскых.

СТАТУТ

князя Ярослава про церковні суди

(Просторова редакція)♥

1. А се аз, князь великыи Ярослав, сын Володимеров, по данию отца своего сгадал есмь с митрополитом киевским и всея Руси Иларионом, сложихом греческыи номоканон; еже не подобаеть сих тяж судити князю, ни бояром его, ни судиям его, дал есмь митрополиту и епископом: роспусты по всем городом, 10-ю неделю мыта к церкви и к митрополиту, а людем его не даяти мыта нигде; осминечье дал есми.

2. Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривен злата, а митрополиту 5 гривен золота; аще будеть менших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота; а добрых людей будеть, за сором рубль, а митрополиту рубль; на умыцех по 60 митрополиту, а князь их казнить.

3. Аще кто пошибаеть боярскую дочерь или боярскую жену, за сором ей 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр — гривна золота, а митрополиту — гривна золота, нарочитых людей — два рубля, а митрополиту два рубля; простыи чади — 12 гривен кун, а митрополиту 12 гривен, а князь /казнитель.

4. Аще же пустить боярин жену великых бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людии 2 рубля, а митрополиту 2 рубля; простои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

5. Аще же девка блядеть или дитяти добудеть у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный.

6. Тако же и женка без своего мужа или при мужи дитяти добудеть, да погубить, или в свиньи ввержеть, или утопить, обличивши, пояти (и) в дом церковный, а чим ю паки род окупить.

♥ Текст подано за: Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство Древней Руси —М., 1984. — С. 189-193.

7. Аже девка засядеть великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр — гривна золота, а нарочитых людии — 12 гривен, а простои чади рубль.

8. Аже муж от жены блядеть, митрополиту нет кун, князь казнити.

9. Аже муж оженится иною женою, а с старою не роспустится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковны(и), а с старою жити.

10. Аже поидеть жена от своего мужа за иныи муж или иметь блясти от мужа, ту жену поняти в дом церковный, а новоженя в продажи митрополиту.

11. Аще будеть жене лихыи недуг, или слепа, или долгая болезнь, про то еа не пустити.

12. Тако же и жене нелзе пустити мужа.

13. Аще кум с кумою блуд створить, митрополиту 12 гривен, а опитемии указание от бога.

14. Аще кто зажжеть гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить.

15. Аще кто с сестрою блуд створить, митрополиту 40 гривен, а во опитемии указано по закону.

16. Аще ближний род поимется, митрополиту 40 гривен, а их разлучити, а опитемию приимуть.

17. Аще кто иметь две жены водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Иметь ли лихо ею держати, казнью казнити.

18. Аще муж роспустится с женою по своей воли, а будеть ли венчальная, и дадять митрополиту 12 гривен, будеть ли невенчальная, митрополиту 6 гривен.

19. Аще жидовин или бесерменин будеть с рускою, на иноязычницех митрополиту 50 гривен, а рускую поняти в дом церковный.

20. Аще кто блудить с черницею, митрополиту 40 гривен, а во опитемию вложити.

21. Аще ли кто с животиною блуд отворить, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни.

22. Аще свекор с снохою блудить, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.

23. Аще кто з двема сестрами в блуд владеть, митрополиту 12 гривен.

24. Аще кто с падчерицею блудить, митрополиту 12 гривен.

25. Аще деверь с ятровию владеть, митрополиту 12 гривен.

26. Аще кто с мачехою в блуд владеть, митрополиту 12 гривен.

27. Аще два брата с единою женою, митрополиту 30 гривен, а женку поняти в дом церковный.

28. Аще отец с дочерию владеть в блуд, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.

29. Аще девка не въсхощеть замуж, то отец и мати силою дадять. А что девка учинить над собою, то отец и мати митрополиту в вине.

30. Аще кто зоветь чюжую жену блядию, а будеть боярьская жена великых бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будеть меньших бояр — 3 гривны золота, а митрополиту рубль; оже будеть городскых людей — 3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце — 60 резан, а митрополиту 3 гривны.

31. Аще кто пострижеть кому голову или бороду, митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

32. Аще муж иметь красти конопле или лен и всякое жито, митрополиту 12 гривен. Тако же и женка.

33. Аще муж крадеть белыа порты, или портища, или полотны, и митрополиту 3 гривны, а тако же и женка.

34. Аще кто иметь красти сватебное и сгородное — все митрополиту.

35. Про девку сыр краявши, за сором ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить.

36. Аще жена мужа крадеть и обличити ю, митрополиту 3 гривны, а муж казнить ю, и про то не разлучити.

37. Аще кто клеть крадеть, тако же творять.

38. Аще жена будеть чародеица, наузница, или волхва, или зелейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться.

39. Аще мужа два бьетася женьскы, любо одереть, любо укусить, митрополиту 12 гривен.

40. Аще жена бьеть мужа, митрополиту 3 гривны.

41. И жене две бьется, митрополиту 6 гривен на виноватой.

42. Аще который муж бьеть чужую жену, за сором ей по закону, а митрополиту 6 гривен.

43. Аще ли сын биеть отца или матерь, да казнять его волостельскою казнию, а митрополиту в дом церковный такий отрок.

44. Иже чернець или черница впадеть в блуд, тех судити митрополиту.

45. Тако же или поп, или попадиа, или проскурница, а впадуть в блуд, тех судити митрополиту опроче миру, а въ что их осудить, волен.

46. Аще поп, или чернец, или черница упиеться без времени, митрополиту в вине.

47. Аще кто что поганое съясть по своей воли, или кобылину, или медведину, или ино что отреченое, митрополиту в вине и в казни.

48. Иже поп дети крестить в чюжем уезде иного попа, развей нужа или при болезни, а что створить крещеньское не во своем уезде, митрополиту в вине.

49. С некрещеным, ни иноязычником, или от нашего языка будеть с некрещеным, ведая ясть и пиеть, митрополиту в вине.

50. Аще кто с отлученым ясть и пиеть, да будеть сам отлучен.

51. Аще кто с бесерменкою или с жидовкою блуд створить, а не лишиться — церкви отлучиться и христьян, а митрополиту 12 гривен.

52. Аще чернец или черница (рос)стрижються, митрополиту 40.

53. А сими винами разлучити мужа с женою.

1). А се первая вина. Услышить жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажеть, а опосли обличиться — разлучити.

2). А се вторая вина, оже муж застанеть свою жену с любодеем или учинить на ню послухы и исправу, разлучити.

3). А се 3-я вина, аще подумаеть жена на своего мужа или зелием, или инеми людьми, или иметь что ведати мужа еа хотять убити, а мужу своему не скажеть, а опосле объявиться, и разлучити и.

4). А се 4-я вина, аще без мужня слова иметь с чюжими людьми ходити, или пити, или ясти, или опроче мужа своего спати, потом объявиться, разлучити и.

5). А се 5-я вина, оже иметь опроче мужа ходити по игрищам, или в дни, или в нощи, а не послушати иметь, розлучити и.

6). А се 6-я вина, оже жена на мужа наведеть тати, велить покрасти, или сама покрадеть, или товар, или церковь покрадши, инем подаеть, про то разлучити.

54. А что ся дееть в монастырьскых делех, в церковных, в самех монастырех, да не вступаеться князь, ни волостель, безатщина приидеть к волостелю митрополичю.

55. Аще кто устав мой и уставление мое порушить, или сынове мои, или внуци мои, или правнуци мои, или от рода моего кто, или от рода боярьскаго бояр моих, а вступять в суд митрополич, что семь дал митрополиту церковный суды, епискупом, по правилом святых отец, судивше, казнити по закону.

56. А хто иметь судити, станеть съ мною на страшнем суде пред богом, и да будеть не нем клятва святых отец 300 и 18, иже в Никии и всех святых. Аминь.

Тема 3. Галицько-Волинське князівство та його право

Утворення й розвиток Галицько-Волинської держави

Як зазначалося вище, період роздробленості й розпаду Київської держави був закономірно обумовлений розвитком феодального виробництва і феодальних відносин. Подальшому розвитку українського державотворення значною мірою сприяло створення на заході сучасної України могутнього державно-політичного центру – Галицько-Волинського князівства. Воно ***виникло*** *у 1199 р.* завдяки об’єднанню Волинським князем Романом Мстиславовичем двох великих і могутніх князівств - Володимиро-Волинського та Галицького, які наприкінці XI – на початку XII ст. відокремилися від Київської держави. Однак цьому єднанню передував процес їхнього становлення й самостійного розвитку в складних суперницьких стосунках між собою. М. Грушевський вважав ці два князівства найбезпосереднішими спадкоємцями політичної та культурної традиції Києва. Центром нової держави могла стати саме Волинь - як за своїм становищем, так і за могутністю, однак Роман переніс центр у прикордонну Галичину, що в подальшому мало наслідком посилення втручання в долю цієї держави іноземців – угорців та поляків.

За шість років князювання Романа Галицько-Волинське князівство досягло великої могутності. У внутрішній політиці, спираючись на дрібне та середнє боярство й городян, Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, підпорядкувавши свавільну галицьку боярську верхівку. Проводячи активну зовнішню політику, Роман поширював свій вплив на схід і у 1203 р. оволодів Києвом. Відтак під владу одного князя потрапили всі, за винятком Чернігівського, руські князівства. У Галицько-Волинському літописі його вперше серед південноруських князів названо «царем на Русі», «самодержцем». Удалими були й військові походи Романа проти половців, завдяки чому, як згадується у візантійських літописах, було врятовано Візантійську імперію. Раптова смерть Романа в 1205 р. у бою з поляками призвела до нових феодальних чвар, міжусобиць і війн, які знесилили й спустошили цей регіон.

Свого ***розквіту*** Галицько-Волинське князівство досягло за *князя Данила Галицького (1238–1264),* коли воно охопило велику частину земель колишньої Київської держави, продовжило її державницькі й культурні традиції. Після загибелі свого батька князя Романа малолітній Данило з матір'ю та братом Васильком, рятуючись від бояр, перебував при дворі угорського короля. Пізніше він утвердився на Волині й за підтримки феодалів зумів у 1238 р. оволодіти Галичем, а наступного року – й Києвом.

Під час монголо-татарської навали, щоб зберегти владу й князівство, визнав себе васалом хана, взявши обов'язок сплачувати данину і надавати у розпорядження орди своє військо.

Влада Данила значно зросла після перемоги його війська над коаліцією Угорщини, поляків та галицьких бояр у 1245 р. під Ярославом (тепер місто у Польщі). Узявши собі Галичину, Данило віддав братові Васильку Волинь. Попри такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдине ціле під зверхністю старшого князя Данила.

Воєнні успіхи й піднесення Галицько-Волинського князівства не могли не викликати занепокоєння в Орді. Незабаром після перемоги під Ярославом Данило був викликаний до столиці орди Сараю, де, визнавши зверхність хана, отримав ярлик на князювання. Завдяки мудрій державній політиці Данило зумів уберегти свою державу від знищення монголо-татарами. Більш того, фактично він перебрав на себе ті виключні повноваження, що раніше належали київським князям.

Однак головним для галицько-волинського князя було підготуватися до боротьби з татаро-монгольським ярмом. Про це свідчить інтенсивне будівництво мурованих фортець і потужних замків у Бересті, Столп'ї, Хотині, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, укріплень Луцька, Данилова, Львова, Володимира та ін. Готуючись до подальшої боротьби із Золотою Ордою, Данило нормалізує стосунки з Польщею й Угорщиною. Намагаючись знайти союзників серед західноєвропейських країн, Данило звернувся до Папи Римського з пропозицією щодо хрестового походу проти монголо-татар. При цьому князь погодився на перехід своїх

володінь під церковну юрисдикцію Риму, прийнявши у 1253 р. від Папи *королівську корону* (коронував його у Дорогичині на Бузі посланець Папи). Проте надії на допомогу Західної Європи реалізувати не вдалося, і Данило розірвав контакти з Римом. У 1254 р. він самостійно розпочав визвольний похід на Київ, скориставшись тим, що основні сили монголо-татар були далеко на сході. Але йому не вдалося здійснити свій задум. Платою за невдачу стало вторгнення у 1259 р. великого монголо-татарського війська у Галичину й Волинь. Данило Галицький змушений був знову визнати зверхність монголо-татар і на їх вимогу зруйнувати власні оборонні укріплення та фортифікаційні споруди.

У 1264 р. князь Данило Галицький помер.

За наступників князя Данила внаслідок посилення феодальних міжусобиць і чвар та спустошливих нападів монголо-татар починається ***занепад*** Галицько-Волинсього князівства. Хоча на деякий час їм вдавалося зберігати державу й навіть розширювати території. Так, син Данила Лев приєднав до своїх володінь Люблінщину та частину Закарпаття, де проживало українське населення. В середині XIV ст., після смерті останнього галицько-волинського князя Болеслава Юрія II, який в 1340 р. був отруєний боярами, польські феодали захопили Галичину й частину Західної Волині. Основна частина Волині й Берестейська земля опинилися під владою Литовської держави.

Особливості суспільного ладу та державного устрою

Галицько-Волинське князівство значною мірою зберігало риси суспільного й державного устрою, притаманні Давньоруській державі. Водночас суспільна та державна організація князівства, внаслідок впливу сусідніх держав середньовічної Європи, мала свої особливості.

Могутню економічну й політичну основу ***феодального класу*** на Галичині становила численна група *боярської аристократії* («мужі галицькі»), яка володіла великими земельними латифундіями, значною кількістю сіл і міст. Бояри дуже впливали на внутрішню й зовнішню політику держави. «Мужі

галицькі» підтримували князівську владу настільки, наскільки вона відповідала інтересам феодальної верхівки. Вони активно протидіяли спробам обмежити їхні повноваження на користь великого князя чи зростаючих міст.

До панівного класу належали також *служилі феодали,* які перебували в економічній і політичній залежності від великого князя чи впливових бояр. Землеволодіння вони отримували як князівські пожалування за військову службу, хоча не гребували й можливістю самочинно захопити общинні землі. Галицьке боярство також роздавало їм власні землі, аби завоювати прихильність дрібних феодалів і використати їх як опору у протистоянні князеві.

До класу феодалів примикала *верхівка духовенства.* Церква, як і за часів Київської Русі, була великим землевласником і мала неабиякий вплив на соціально-політичне життя суспільства.

Селяни становили основну масу населення. Переважна більшість із них (*смерди*) була особисто вільною, мала власне господарство. *Холопство* в Галицько-Волинському князівстві не дуже розповсюдилось. Вигідніше було садовити невільників на землю; відтак поступово холопи злилися із селянством. На користь великого князя селяни сплачували податки й несли військову повинність. Зростання боярського землеволодіння призводило до посилення залежності селян від феодалів. За користування землею вони мали сплачувати ренту землевласникові і виконувати різні повинності.

Серед важливих *особливостей* соціально-політичного розвитку Галицько-Волинської землі слід назвати наявність тісних економічних і торговельних зв’язків із європейськими державами, що сприяло бурхливому розвиткові міст. Міста, яких налічувалося понад вісімдесят, були адміністративними, торговельно-ремісничими і культурно-релігійними центрами. Жителям міст належала важлива роль у політичному житті держави. Соціальний склад *міського населення* був неоднорідним. Ремісницька й купецька верхівка міст (*«мужі градські»*) була опорою влади князя, сприяла її зміцненню, оскільки остання надавала всілякі пільги й привілеї заможним городянам. Верхівці

міст належали торговельні («гречники», «чудинці» та ін.) і ремісничі («ряди», «братчини» та ін.) об'єднання. Мешканці міст: робітні люди, підмайстри, обслуга та інші «*люди менші»,* хоча й були особисто вільними, підкорялися міському патриціату.

У Галицько-Волинському князівстві значною мірою зберігалися характерні для Давньоруської держави риси ***державного устрою.*** Верховна політико-адміністративна та судова влада належала *Великому князю.* Князь здійснював центральне управління, очолював військову організацію, керував збором податків. Прерогативою великокнязівської влади була також зовнішньополітична діяльність держави. За згодою великого князя призначалися єпископи.

Атрибутами великокнязівської влади були «вінець» (корона), герб, печатка й прапор. Проте галицько-волинські князі не мали сильної соціально-економічної опори й фактично залежали від боярської аристократії, оскільки для здійснення тих чи інших заходів потребували військової та фінансової підтримки. Князівська влада часто-густо мала обмежений характер: без згоди бояр не відбувалася жодна політична акція. Тобто, *за формою правління* це була феодальна монархія, обмежена впливом боярської олігархії.

Особливістю державного управління на Галицько-Волинській землі було застосування *дуумвірату* – спільного правління двох найвищих посадових осіб. Так, Великий князь Данило Галицький з 1245 року і до смерті правив спільно з братом Васильком, який «тримав» більшу частину Волині.

Помітну роль у політичному житті Галицько-Волинського князівства відігравала *боярська рада.* Вона являла собою різновид олігархічної форми правління, що протистояла єдиновладдю князя. До складу боярської ради входили найвпливовіші бояри-землевласники, галицький єпископ, найвищі державні посадовці. Вона не залежала від князя й скликалася переважно з ініціативи самого боярства. В окремі періоди, коли відбувалося послаблення великокнязівської влади, роль боярської олігархії значно зростала. Так, після смерті князя Романа бояри не дозволили вдові правити від імені малолітнього сина Данила і за згодою боярської ради «вокняжився» боярин

Володислав Кормильчич. За князювання Юрія II – Болеслава найважливіші документи підписувались великим князем спільно з боярською радою.

Серед органів державної влади Галицько-Волинського князівства можна назвати також і *снеми* (князівські з'їзди). Але їхні рішення мали переважно консультативно-рекомендаційний характер. На снемах могли також укладатися різні угоди як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного характеру.

У Галицько-Волинських містах, як і на інших давньоруських землях, скликалися *віче.* Однак тут віче не відігравало значної політичної ролі, як, наприклад, у Новгороді чи Пскові. Інколи воно скликалося з ініціативи князя. Так, Данило Галицький у 1213 та в 1235 рр. намагався спертися на людність Галича у протистоянні боярській опозиції, але реальної допомоги не отримав. У випадках зовнішньої небезпеки чи незадоволення міського населення діями посадових осіб віче могло збиратися стихійно.

Характерною особливістю *центрального та місцевого управління* в Галицько-Волинському князівстві було прискорене переростання десятинної системи управління у двірсько-вотчинну. Двірсько-вотчинні слуги виконували двірські обов'язки і здійснювали функції управління в усій державі.

Центральною фігурою був *двірський*, який стояв на чолі апарату управління князівським доменом, супроводжував князя й забезпечував його охорону під час воєнних дій та виїздів за межі князівства.

Важливі функції державного управління покладалися на *канцлера*. Він був хранителем державної печатки, організовував підготовку державних документів та їх зберігання, виконував зовнішньополітичні та інші доручення князя.

Своєчасне надходження доходів із князівських володінь мав забезпечувати *стольник*. Серед інших чинів літопис згадує про збройника, який відав справами озброєння князівського війська, отроків, дитячих, які супроводжували й охороняли князя.

Місцеве управління здійснювали посадовці, яких призначав князь. У

межах своєї компетенції вони мали адміністративні, військові та судові повноваження, а також збирали данину, податки й мито з населення та приїжджих купців на користь князя. Містами управляли тисяцькі та посадники, воєводствами – воєводи, волостями – волостелі. Посадовці на містах мали у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал. Утримання системи місцевого управління здійснювалося за принципом «кормління», що робило ці посади досить прибутковими. Управлінські функції у селах покладалися на виборних старост, підконтрольних місцевій адміністрації.

Судова система Галицько-Волинської держави не відокремлювалась від князівської адміністрації. *Вищою судовою* інстанцією були князь, а в окремі періоди – боярська рада. Від імені князя нерідко суд здійснював двірський, який був «суддею князівського двору». Певні функції щодо забезпечення князівського судочинства належали також княжим тіунам, вірникам, мечникам, отрокам.

Право суду належало й посадовцям місцевого рівня: тисяцьким, посадникам, воєводам, волостелям, а також великим землевласникам: вони судили залежних від них селян. Значною була роль *церковного суду*, до юрисдикції якого належали справи про порушення церковних законів, шлюбно-сімейні справи й деякі цивільні справи, що стосувалися церковного майна.

Судовий процес мав такі ж елементи, як і в Київській Русі, і мав змагальний характер.

Риси права

Галицько-Волинська земля значною мірою зберегла риси права, притаманні Давньоруській державі. *Особливості системи права* Галицько-Волинської держави такі:

- зміцнення феодального права привілею;

- відтворення соціальної диференціації населення;
- посилення місцевих особливостей унаслідок середньовічного партикуляризму (роздробленості);
- вплив європейського феодального права.

Упродовж існування князівства тут переважно діяли відомі з часів Київської Русі загальні принципи, інститути та форми правового регулювання суспільного життя. Серед ***джерел права*** – звичай, Руська правда, церковне законодавство. (Оскільки ці джерела подані раніше, зауважимо лише, що їх застосування в Галицько-Волинському князівстві не мало принципових відмінностей).

Подальший розвиток давньоруського права відбувався в *князівському законодавстві,* яке існувало у виді грамот, заповітів, статутів, договорів тощо. Так, у грамоті князя Івана Ростиславовича (1134 р.) регламентувалося правове становище іноземних купців, зокрема, порядок їх звільнення від сплати мита. «Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильковича (1287 р.) розглядає організацію управління містами й селами, право успадкування та купівлі-продажу феодального землеволодіння, порядок передачі князями права експлуатації залежного населення. Статутна грамота князя Мстислава Даниловича (кінець XIII ст.) регулювала розміри та форми повинностей міського населення на користь князя.

Серед пам’яток права цього періоду також – збірник постанов галицько-волинських правителів та договори («ряди») князів із народом. На жаль, ці важливі пам’ятки права не збереглися, є лише згадки й посилання на них в інших джерелах.

Літописи вказують на існування правових документів, що слугували впорядкуванню окремих інститутів *права власності* та *зобов’язального права* (договорів, угод, доручень тощо). Зокрема, широко застосовувались договори купівлі-продажу рухомого майна, обміну, дарування, заповіту нерухомої власності.

Містяться деякі відомості з кримінального права. Так, серед *видів покарань* називаються смертна кара, вигнання, конфіскація майна, штрафи.

Правова система Галицько-Волинського князівства розвивалася під впливом західноєвропейського феодального права. У XIV ст. на західноукраїнських землях з'являється *магдебурзьке право,* на основі якого здійснювалося самоврядування в містах. Визначалися, зокрема, права міських станів, порядок обрання та функції органів міського самоврядування, регламентувалася діяльність купецьких корпорацій, ремісницьких цехів, регулювався порядок суду та судочинства. На галицько-волинських землях першими отримали таке право міста Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374). Але воно поширювалось головним чином на німецьких колоністів, виводячи їх з-під юрисдикції місцевих феодалів. На переважну більшість українського міського населення, оскільки воно було православним, дія магдебурзького права не розповсюджувалась.

* * *

Галицько-Волинське князівство явило собою продовження традиції русько-українського державотворення на початковому етапі розвинутого феодалізму та характерної для нього феодальної роздробленості. На зламі історії воно не дало Польщі захопити західноукраїнські землі.

Особливістю державного устрою було те, що галицько-волинські князі не мали широкої економічної й соціальної бази, а тому їх влада значною мірою обмежувалася боярством. Підґрунтям правової системи стало право Київської Русі. Основними джерелами права залишалися норми звичаєвого права й Руської правди. Давньоруське право розвинулося у князівському законодавстві. Наслідком впливу західноєвропейського середньовічного права стала поява в містах магдебурзького права, юрисдикції якого поки підлягали тільки іноземці.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте процес утворення та розвитку Галицько-Волинської держави.

2. Проаналізуйте розповідь літописця про боротьбу між князем Данилом Романовичем і галицькими боярами (1240 р.), що міститься у доданих до теми джерелах. Розкрийте роль Данила Галицького у становленні та розвитку Галицько-Волинської держави.

3. Поясніть, в чому полягав вплив особливостей розвитку феодального землеволодіння на суспільний устрій Галицько-Волинського князівства. Розкрийте правове становище панівної верхівки суспільства, передусім, боярської аристократії.

4. З’ясуйте, які відмінності спостерігаються у правовому становищі селянства. Поясніть чому в Галицько-Волинському князівстві не набуло поширення холопство.

5. Що сприяло бурхливому розвиткові міст? Охарактеризуйте соціальний склад та правове становище міського населення.

6. Визначте, які характерні для Давньоруської держави риси державного устрою зберігалися в Галицько-Волинському князівстві. Разом з тим з'ясуйте, які відмінності були притаманні його політичній організації, в чому полягали особливості державного управління. Розкрийте причини обмеження князівської влади та характер стосунків князя з боярською радою.

7. Складіть схему органів влади й управління Галицько-Волинської держави. Поясніть чим обумовлювалося прискорене переростання десятинної системи управління у двірсько-вотчинну. Проаналізуйте склад, структуру, функції та компетенцію центральних органів державної влади, посадових осіб держави. Розкрийте структуру, функції та компетенцію органів місцевого управління.

8. Дайте характеристику судової системи Галицько-Волинського князівства.

9. З’ясуйте, у чому полягали відмінності у джерельно-правовій базі Галицько-Волинського князівства? Які правові джерела регламентували організацію управління містами й селами, право

успадкування та купівлі-продажу феодального землеволодіння, порядок передачі князями права експлуатації залежного населення, правове становище іноземних купців, розміри та форми повинностей міського населення?

10. Проаналізуйте зміст князівських грамот та інших джерел, наданих до теми (Грамота Івана Ростиславовича Берладника 1134 р., Рукописания князя Володимира Васильковича, близько 1287 р).

11. Поясніть причини та особливості запровадження магдебурзького права в західноукраїнських містах.

12. Розкрийте характерні риси цивільно-правового регулювання в Галицько-Волинському князівстві.

13. Розкрийте характерні риси кримінального права Галицько-Волинського князівства.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.) •

У име отца и сына [и святого духа]: аз, Иванко Ростиславовичь от стола Галичского, кнезь Берладськы сведчую купцем [меси] бриськьм а не платет мыт у граде нашем [у Ма]лом у Галичи на изклад, разве у Берлади и у Текучом и о[у г]радох наших. А на исъвоз розьным товаром тутошным и угръськым и руськым и чес[кым], а то да платят николи жь разве у Малом Галичи. А кажить воевода. А на том обет.

[В лето] от рожьства Христова, тысещу и сть и тридесять и четире лет месяца мае 20 день.

Розповідь літописця про боротьбу між князем Данилом Романовичем і галицькими боярами (1240 р.)*

• Текст подано за: Памятники русского права: Выпуск второй. – М., 1953. – С. 26.

В 1240 р. галицькі бояри називали своїм князем Данила, але всю землю держали самі. Вокняжився Доброслав і Судьїч, попів внук, і грабували всю землю; і, прийшовши в Бакоту, взяв він усе Пониззя без князівського веління. А Григорій Васильович думав захопити собі всю Перемиську гірську країну. І було в землі велике заворушення і грабіж від них. Довідавшись про це, Данило послав до Доброслава свого стольника Якова з великою скорботою сказати: «Я — ваш князь, ви не виконуєте моїх велінь, грабуєте землю; я велів тобі, Доброславе, не приймати чернігівських бояр, а давати їм волості галицьким, коломийську ж сіль лишити для мене». Доброслав сказав: «Хай буде так». В той же час, коли Яків сидів у нього, прийшли Лазар Домажиреч і Івор Молибожич, два беззаконники, з смердів і поклонилися йому в землю. Яків здивувався і запитав про причину, чому вони поклонилися. Доброслав сказав: «Я дав їм Коломию». Яків же сказав йому: «Як ти можеш без князівського повеління віддати її їм? Великі князі держать цю Коломию для роздач дружинникам; а ці недостойні і Вотьнина держати». Доброслав же усміхнувся і сказав: «Що ж можу я сказати!» Приїхавши, Яків усе розповів князю Данилові. Данило ж сумував і молився богу за свою отчину, об тім, що ці нечестивці держать і володіють нею. Небагато минуло часу, і Доброслав прислав (з доносом) на Григорія, говорячи: «Він тобі невірний»; Доброслав хотів заволодіти всією землею, а той противився йому. Самі почавши розбрат, вони приїхали до князя з великою гординею. Доброслав їхав в одній сорочці, бундючно, недивлячись на землю, а галичани йшли біля стремені його. Данило і Василько побачили його гордість і пройнялися великою ворожістю до нього. А Доброслав і Григорій обидва обвинувачували один одного. Почув Данило, що їх слова сповнені обману, що вони не хочуть по його волі ходити, а хочуть передати його владу іншому, і, поміркувавши з своїм братом, обурений їх явним беззаконням, звелів їх схопити.

∗ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С. 76-77.

Рукописания князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.) *

(Витяг)

Во имя отца и сына и святого духа. Молитвами святыа богородица и приснодевица Марья и святых аггел. Се яз князь Володимерь, сын Василков, внук Романов даю землю свою всю и городы, по своемь животе, брату своему Мьстиславу, и столныи свои город Володимир; другую же грамоту напсах брату своему такую же; хочю и еще и княгине своеи псати грамоту такую же.

В имя отцыа и сына и святого духа, молитвами святыа богородица и приснодевица Марья, святых аггел. Се яз князь Володимер, сын Василков, внук Романов, пишу грамоту: дал есмь княгине своей, по своемь животе, город свои Кобрынь, и с людми, и з данью, како при мне даяли, тако и по мне ать дають княгине моей. Иже дал есмь еи село свое Городел, и с мытом, а людье како то на мя страдале, тако и на княгиню мою по моемь животе; аже будеть князю город рубити, ини к городу, а побором и тотарьщиною ко князю. А Садовое ей Сомино же дал есмь княгине свое(и) и монастырь свои Апостолы, иже създах своею силою. А село есмь купил Березовиче у [Ю]рьевича у Давидовича Фодорка, а дал есмь на немь 50 гривен кун, а 5 локот скорлата, да броне дощатые; а тое (село) дал есмь ко Апостолом же. А княгини моа, по моемь животе оже восхочеть в черниче пойти, поидеть; аже не восхочеть ити, а како ей любо, мне не воставши смотрить, что кто иметь чинити по моемь животе.

* Текст подано за: Памятники русского права: Выпуск второй. – М., 1953. – С. 27-28.

Змістовий модуль II
ДЕРЖАВА І ПРАВО ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Тема 5. Литовсько-Руська держава та її право

Утворення та особливості розвитку Литовсько-Руської держави.

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток українських земель тісно пов'язується з Великим князівством Литовським (офіційна назва – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське), багатонаціональною феодальною державою, до складу якої входили литовські, білоруські, українські та окремі російські землі. Велике князівство Литовське утворилося шляхом об'єднання власне литовських земель і приєднання частини білоруських територій за князя Міндовга (1219-1263) та значно зміцніло як ранньофеодальна монархія за князя Гедиміна (1316–1341).

У 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на українські землі. Князь Ольгерд захопив Чернігово-Сіверщину, Волинь, Подніпров'я. 1362 р. литовське військо, в якому було чимало українців, розгромило військо татарських ханів на р. Сині Води, внаслідок чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Після приєднання українських земель населення Великого князівства Литовського на 90% складалося з українців та білорусів. Учені по-різному пояснюють *характер цього приєднання*. Одні з них (В. Кульчицький) вважають, що литовські правителі завойовували українські землі, виношуючи загарбницькі цілі. Інші (Н. Полонська-Василенко, С. Юшков) роблять акцент на відносно м'якому характері їх «входження» до складу Литви. Але і названі вчені, і переважна більшість інших учених, сходяться в тому, що дану проблему слід розглядати в контексті хронологічних періодів.

На першому етапі, у XIV ст. і в першій половині XV ст., литовська влада дотримувалася правила «ми старину не рушимо, а новину не вводимо». Між Великим князем і місцевою знаттю укладалися договори («ряди»), за якими українські князі та бояри зобов'язувалися служити Великому князю, а князь

– боронити землю від татар. Руські князівства зберігали у складі Великого князівства Литовського автономію. Державний устрій, суспільний лад, правова система залишалися такими ж, як і до входження в Литву. Державною мовою була давньоруська.

Консолідація литовських, українських і білоруських політичних сил була відносно добровільною. Велике Князівство Литовське, Руське та Жемайтійське було державою держав, в якій на засадах васальної залежності навколо Виленського князівства гуртувалися українські й білоруські князівства.

Проте *унія Великого князівства Литовського з Польським королівством* докорінно змінила історію розвитку Литовсько-Руської держави й правове становище українських земель. Процес об’єднання був зумовлений ослабленням Великого князівства Литовського, загостренням внутрішньополітичних та національно-релігійних суперечок. Основою унії стала необхідність об’єднати зусилля для боротьби з експансією німецького Тевтонського ордену на схід. Зі сходу також загрожував сильний противник – молоде Московське князівство. Ці обставини використали польські феодали та католицьке духовенство, що прагнули приєднати до Польського королівства українські, білоруські й литовські землі. Однак реальне з’єднання Великого князівства Литовського з Польщею затяглося на довгі роки.

1385 р. була підписана ***Кревська унія***, згідно з якою литовський князь Ягайло, одружившися з польською королевою Ядвігою, під ім’ям Володислава II став королем Польщі. Він зобов’язувався приєднати до Польщі литовські, українські й білоруські землі, повернути раніше втрачені Польщею й Великим князівством Литовським володіння, прийняти католицизм і зробити його державною релігією. Проте задуми Ягайла – Володислава II, який роздавав литовсько-українські землі польській знаті, не були підтримані його земляками. Цим скористався князь Вітовт, який силою зброї 1392 р. прийшов до влади у Великому князівстві Литовському. Литовські й українсько-білоруські князі проголосили його «королем

Литовським і Руським». Діяльність Вітовта була спрямована на зміцнення Литовсько-Руської держави. За його правління територія Великого князівства Литовського досягла Чорного моря. Велику увагу Вітовт приділяв розвиткові промислів, торгівлі, будував нові міста й фортеці. Під його керівництвом у Грюнвальдській битві 1410 р. литовське військо, до складу якого входили українські, білоруські та російські полки, разом із поляками, завдали нищівної поразки німецьким хрестоносцям.

Наступним етапом об'єднання стала ***Городельська унія*** 1413 р., яка зрівняла в правах польську й литовську шляхту. Але – тільки католиків, і цим внесла розкол на релігійному ґрунті. Цей акт знаменував поділ суспільства за релігійною ознакою, відкривав шлях до дискримінації православних. Загостренням релігійних і національних суперечностей у Литовсько-Руській державі скористалась православна Москва, до якої, внаслідок російсько-литовських війн, відійшли Смоленщина й Чернігівщина. Водночас із півдня посилилась кримсько-татарська загроза. 1484 р. військо хана Менглі-Гірея зруйнувало Київ, пограбувало і спалило церкви, захопило в полон багатьох киян. Надалі українські землі щорічно ставали об'єктом спустошливих набігів татар. Усе це підштовхувало Велике Князівство Литовське до зміцнення союзу з Польщею.

1569 р. в Любліні відбувся спільний польсько-литовський сейм, на якому був підписаний ***акт унії Литви й Польщі***. Віднині перестає існувати литовсько-руська форма державності українського народу. За умови унії Корона (тобто Польща) і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – *Річ Посполиту*. Обирався спільний король, якого одночасно проголошували Великим князем. Здійснювалася спільна зовнішня політика, створювалася спільна монета. Польська й литовська шляхта отримували право володіти землями в обох частинах держави. Відмінними залишилися герби, місцеві адміністрації, судочинство, війська. Після Люблінської унії починається відкрита польська *колонізація українських земель*: до Польщі крім раніше загарбаних українських територій відійшли Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина.

Суспільний лад

На початку існування Литовсько-Руської держави не відбулося змін у соціально-політичному устрої українських земель. Але з кінця XV ст. розпочався процес централізації Великого князівства Литовського.

Феодали. Давніх удільних князів з роду Рюриковичів замінили представники литовської великокнязівської династії. Волості підпорядковувалися удільним князям Гедиміновичам, вони здійснювали адміністративне, військове та судове управління. *Князі* становили вершину соціально-станової ієрархії. Сюди також належали *магнати* і *«княжата»,* які стали елементами реальної влади. Магнати мали велику земельну власність. Так, наприклад, володіння роду Острозьких охоплювало третину всієї землі на Волині. Вони обіймали високі державні посади, були непідсудні провінційній адміністрації, підлягаючи суду Великого князя. Їхні посади іноді навіть передавались у спадок.

Магнати Вишневецькі, Острозькі, Гольшанські, Чарторийські, Корецькі, Дашкевичи та інші мали своє військо і, за вимогою Великого князя, виводили його на війну. Із загальної кількості ополченців, яку мала виставляти Україна, 3/4 виступали під їхніми знаменами.

У становищі, схожому на князівське, перебувала верхівка *бояр*, або панів. Вони відрізнялися давністю роду, вотчинним характером землеволодіння й певним імунітетом щодо удільних князів, не виконували повинностей, не сплачували податків, до них не застосовувалися тілесні й ганебні покарання.

До феодального стану належала також *шляхта.* Шляхтичі мешкали на землях Великого князя й магнатів, які надавались їм за військову службу (подібно до російського дворянства). Вони були переважно держателями, а не власниками землі. Шляхта становила головну масу постійного війська, за що отримувала різні привілеї (звільнення від податків, непідлеглість місцевій адміністрації та ін.). Вагомим привілеєм шляхти було право обіймати державні посади.

Однак цей стан не був замкненою кастою. Титул шляхтича могли

отримати від Великого князя й представники інших верств – міщан, духовенства, навіть заможні селяни. Шляхта мала право отримувати від підлеглого населення податки, вимагати виконання повинностей.

У*країнська шляхта* сформувалася лише в першій половині XV ст. Привілеями короля Казимира IV на українських дрібних феодалів було поширено права та вольності шляхтичів. Загалом, шляхта у Литовсько-Руській державі протягом XV–XVI ст. стала досить впливовою і міцною верствою панівного класу. Шляхта поступово домоглася такого ж правового становища, яке мали князі чи пани-бояри, була основною опорою великокнязівської влади. Великокнязівський уряд надав шляхті права торгівлі, експорту сільськогосподарських продуктів, лісу, а також ввозу імпортних товарів без сплати мита. Феодали-шляхтичі влаштовували у власних маєтностях ремісничі майстерні, мануфактури, млини, розвивали промисли. Така протекціоністська політика держави щодо шляхти мала й негативні наслідки: гальмувався розвиток міст, збереження натурального господарства перешкоджало утворенню єдиного загальнодержавного внутрішнього ринку як основи політичної централізації.

До вищих верств населення у Литовсько-Руській державі належала *верхівка духовенства*. Литовсько-Руська держава підтримувала діяльність церкви. Князі та магнати надавали їй земельні пожалування, гроші, влаштовували при церквах школи, притулки для сиріт, шпиталі. У 1458 р. Великим литовським князем всупереч зростаючому впливу московського митрополита була відновлена митрополія у Києві, яка підпорядковувалася безпосередньо константинопольському патріархові.

Міське населення України було організоване на західний кшталт. Міщани користувалися самоврядуванням на основі магдебурзького права. Але повну правоздатність мали тільки міщани-католики. Православні українці були зобов'язані проживати у передмісті або в межах певного району міста. Вони були позбавлені можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, обмежувались у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Міщани виконували як загальнодержавні

повинності (серебщина, подимний збір та ін.), так і встановлені міською владою. Боротьба українського міщанства за рівні права з католиками призводила до збройних виступів, наприклад, у Черкасах, Каневі, Вінниці.

Міські жителі були зорганізовані за німецьким зразком у *корпорації*, серед яких привілейоване становище мало купецтво. Основні категорії міського населення об'єднувалися в *цехи:* будівельників, шевців, лікарів, зброярів, золотарів тощо. На вершині цехової ієрархії були цехмайстри, які стежили за якістю й кількістю продукції, розподіляли повинності й податки.

Цехові корпорації встановлювали монополію на випуск і продаж продукції, регулювали взаємини між окремими майстрами, стежили за належним виконанням замовлень, впливали на ринок цін тощо.

Справами у містах керував *міський патриціат*, він складався з міської знаті й багатіїв, а в національному відношенні – німців і поляків. Своєрідною українською общиною в містах були *братства*, які захищали православне міщанство, здійснювали просвітницьку діяльність.

Рівень розвитку міста залежав від того, кому воно належало, тобто, чи було воно великокнязівське, приватновласницьке чи самоврядне.

Сільське населення („піддані", „волосні люди", "люди" – термін „селяни" тоді ще не вживався) становило майже 80 відсотків населення Литовсько-Руської держави. Воно було антиподом шляхти: чим більше прав і привілеїв здобувала вона, тим відчутніше втрачали їх українські селяни. Мешканці сіл за видами занять поділялися на хліборобів і ремісників, за правовим становищем – на великокнязівських та приватновласницьких.

Основою господарства українських сіл було «*дворище*», воно об'єднувало кілька хат. Декілька дворищ утворювали сільську громаду (село), яка володіла колективною земельною власністю. *Громада («копа»)* мала адміністрацію, обирала старосту, здійснювала судово-поліцейські функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву. Села об'єднувались у волості. На волосному віче громадою (копою) обиралися волосні атамани або старшини.

За ступенем залежності від феодалів розрізняли три категорії сільського

населення: 1) вільні, котрі не залежали від пана після виконання своїх зобов'язань; 2) напіввільні, з правом виходу від свого господаря лише за певних умов; 3) невільники.

Особисто *вільні селяни* – це: а) «чиншові селяни» або «данники», що працювали на землі, сплачуючи данину натурою; б) «селяни-ремісники», які займались кустарними промислами (ковалі, ткачі, каретники), та «службові селяни» (бортники, рибалки, конюхи, ловчі)..

Напіввільне населення – закупи зберігалися і в цей час (під назвами "закупні", "люди в пенезях"), але на пом'якшених проти попереднього часу умовах.

Дещо зм'якшеним був, але продовжував існувати *інститут невільництва* ("челядь дворная"). З поглибленням феодальних відносин наприкінці XV ст. у Галичині, а у Великому князівстві Литовському на сто років пізніше, було запроваджено кріпацтво. Покріпачені селяни втратили особисті й майнові права (право власності на землю, вільного переходу до іншого феодала та ін.). Вони становили найчисленнішу верству сільського населення.

Еволюція державного устрою

Після входження в другій половині XIV ст. українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій.

Вищі органи влади. На чолі держави стояв *Великий князь*. Це був монарх, який здобував княжий стіл на змішаних підставах наслідування і вибору (вибір одного з синів Великого князя). Взаємини між Великим князем і місцевими князями мали васальний характер. Місцеві мали широку автономію у внутрішніх справах, але, на вимогу Великого князя, повинні були брати участь у воєнних походах зі своїм військом і платити данину (підданщину). За правління Вітовта і його наступників, у першій половині XV ст. місцеві князівства було перетворено на провінції єдиної держави, усунуто удільних князів, які з васалів Великого князя перетворилися на його слуг і поступово змішалися з верхівкою служилої знаті. Привілей 1434 р.

остаточно закріпив утрату державницьких прав місцевих князів і перетворив їх на підданих Великого князя.

У XV ст. влада Великого князя значно посилюється. Він має широкі повноваження в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики: оголошує війну, укладає мир, призначає й звільняє з посад вищих службових осіб; він – верховний головнокомандувач війська, розпорядник державного майна й коштів, а також – виконує функції вищого суду. Однак наприкінці століття розширилася компетенція іншого важливого органу держави *панів-ради,* який сформувався з найвпливовіших васалів Великого князя (удільних князів, магнатів, бояр, панів, зокрема й українських, церковних ієрархів) і діяв спочатку при ньому як дорадчий орган. За привілеєм 1492 р. найважливіші державні справи князь вирішував спільно з панами-радниками. Це стосувалося питань зовнішньої політики, видання й скасування законів, призначення та звільнення вищих урядовців, здійснення видатків із державної скарбниці, судових рішень. Зросла не тільки компетенція, а й кількісний склад панів-ради, який налічував уже 80 осіб.

До особливо впливового становища панів-ради спричинили часті й довгі випадки перебування Великого князя поза межами держави (у Польщі, королем якої він одночасно був). Привілей 1506 р. ще більше зміцнив правове становище ради. Тепер, якщо думки панів-радників не збігалися з поглядами князя, останній повинен був підкоритися раді. За відсутності Великого князя рада мала керувати всією внутрішньою та зовнішньою політикою,– із правом оголошувати війну включно.

За прикладом Польщі з'явився новий колегіальний, більш представницький орган – *Вальний (загальний) сейм.* Спочатку так називали з'їзди феодалів, а також литовської, української та білоруської шляхти. У 1507 р., з приводу збору коштів на війну з Росією, вперше відбувся сейм, де, крім магнатів і урядовців, брала участь шляхта. Литовський статут 1529 р. визнав Великий Вальний сейм як державний орган.

Становлення сейму як представницького парламентського органу тривало до середини XVI ст. Якщо спочатку на сейми приїздили місцеві

адміністратори-намісники з кількома шляхтичами, то з 1564 р. шляхта почала обирати на сейми по два представники від повіту. Крім вибору депутатів на повітових сеймиках, вироблялась писана інструкція, положень якої депутати мали дотримуватись на сеймі.

Пани-рада стала верхньою палатою сейму – «лавицею», до другої палати – «кола» входили представники шляхти.

Компетенція сейму певною мірою наближалась до компетенції Великого князя і панів-радних. Сейму належало право ухвалювати державні податки (насамперед, у разі їх збільшення), що можна вважати початком вітчизняної парламентської форми ухвалення державного бюджету. Ухвали сейму затверджувалися Великим князем у формі його «отказів» (відповідей).

Створення ***органів центрального управління*** відбувалося повільно, у процесі централізації строкатого конгломерату васальних князівств протягом XV ст. Основою їх формування були урядовці Виленського князівства. Спочатку Великий князь призначав їх особисто, а потім – за погодженням із панами-радою та сеймом.

Характерною рисою Великого князівства Литовського було те, що *для більшості центральних посад утворилося по два носії.* Перший з них був старий придворний урядовець виленського князя. Другий, що з’явився після ліквідації державної природи васальних князівств, опікувався у справах усього Великого Князівства. Урядник придворний виленського князя (двірський) стає заступником урядника земського (вседержавного).

Найважливішими з центральних урядовців були маршалки. *Маршалок земський* – перша особа при Великокнязівському дворі. За відсутності князя головував на зборах панів-ради. *Маршалок двірський* був його заступником і помічником. Державною канцелярією відав *канцлер*, а його заступником був *підканцлер*. Фінансами завідував *підскарбій земський*, а його заступником був *підскарбій двірський*. Військом командував *гетьман земський* (пізніше великий), а його заступником був *гетьман двірський* (польний), до відання якого пізніше відійшло наймане («кварцяне») військо. Були й інші урядовці (*стольник, ловчий, кухмістер, чашник,*

кравчий тощо), які, окрім придвірських функцій, виконували державні доручення – адміністративні, судові, дипломатичні.

Місцеве управління після ліквідації удільних князівств у землях здійснювали намісники-державці. Згодом, після поділу на воєводства і повіти, Великий князь став призначати *воєвод*, їх заступників – *каштелянів* та *повітових старост*. Вони збирали податки, чинили суд, організовували оборону територій, стежили за порядком. Апарат місцевого управління становили службовці зі староруськими назвами (тіуни, дітські). Пізніше появилися возні, які були помічниками старост і виконували судові рішення, хорунжі, городничі, мостівничі та ін.

Устрій більших міст Литовсько-Руської держави у XV ст. зорганізувався за німецьким (магдебурзьким) правом), яке надавалося спеціальними привілеями Великого князя. Цим актом жителі міста вилучалися з-під юрисдикції місцевої адміністрації і переводилися в *окремий соціальний стан – міщанство*, що мав свої органи самоуправління. Такими органами були *рада* (колегія у справах адміністративних) і *лава* (колегія, насамперед, у кримінальних справах). На чолі самоуправління в містах були *війти* та *бурмістри*, виконавчі функції належали *писарю* та *шафарям*. Проте, магдебурзьке право розповсюджувалося лише на католиків, православне населення міст не мало права на участь в самоуправлінні.

Устрій міст Литовсько-Руської держави не був однорідним. Деякі міста тільки частково запроваджували управління за магдебурзьким зразком, інші – підлягали владі урядовців чи феодалів.

Суд спочатку був аналогічний суду Київської Русі. Найвищою судовою інстанцією вважався *великокнязівський суд,* який мав необмежену компетенцію. Справи по звинуваченню князів, бояр, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах, а також скарги на рішення нижчестоящих судів князь розглядав одноособово і сам виносив рішення. Пізніше важливі справи почали розглядатися князем спільно з панами-радою.

Іноді пани-рада судили без князя, проте цей суд так і не сформувався в

окрему судову установу. Через велику кількість справ князь доручав службовцям із найближчого оточення чинити суд, але ці суди (маршалкові, асесорські) мали тимчасовий характер.

Система *церковних судів* діяла аналогічно добі Київської Русі.

Після Кревської унії (1385 р.) судоустрій зазнав західноєвропейського і польського впливу. Посилилась ланка *провінційних* або *територіальних судів,* де судочинство здійснювали князівські намісники, а потім – старости, воєводи та великокняжі державці. Спочатку це були одноособові суди, які розглядали справи вільного населення та населення залежного від Великого князя як землевласника, але з 1529 р. до їх складу входило також по 2 шляхтичі. З 1542 р. воєводські суди діяли як суди вищої інстанції, а дещо пізніше, у середині XVI ст., статус вищих судів набули сеймові суди даної землі.

У привілейованих містах цивільні й кримінальні справи міщан розглядав *лавний суд*, який, зазвичай, складався з 12 членів; його головою був війт.

Діяли також *доменіальні суди (суди феодалів-землевласників).* Спочатку вони здійснювали судочинство над залежним (невільним і напіввільним) населенням. Під кінець XIV ст. за західноєвропейським зразком їх юрисдикція поширилась і на вільне населення, що мешкало у межах панських імунітетів. Привілеєм 1457 р. феодальні (доменіальні) суди були офіційно узаконені, а Судебник Казимира 1468 р. врегулював їх компетенцію. Проте справи про важливі види злочинів розглядалися державними судами.

Від часів Київської Русі на великокнязівських землях існували *«копні»* (громадські, або колишні *«вервні»*) *суди».* Населення певної території у такий спосіб об'єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. У Литовсько-Руській державі шляхта дуже швидко звільнилася з-під юрисдикції цього суду, і він перетворився на власне селянський суд. Існувало три види копних судів: малі (копи сусідів), великі (копи громади) і згромаджені (складалися із жителів кількох сіл, а то й містечок). Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10–

20 осіб. Це мали бути «люди добрі, ні в чому не запідозрені, зацні й неосуджені та віри гідні». Крім головних учасників – «сходаїв», на суд запошувались інші члени селянських сімей, а також селяни сусідніх громад («люди сторонні»), які не мали права втручатися у справи.

Засідання копного суду проходили на заздалегідь визначеному місті – «коповищі», в присутності священика (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації – возного, який складав протокол та донесення в державний (гродський) суд для запису рішення в актові книги. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючись звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли посилатися на закон.

Характерно, що копні суди проводили широке коло слідчих дій, які, зазвичай, покладалися на «гарачу копу» (групу сусідів потерпілого): опит або вивідування, оглядання, гоніння сліду, звід, трус, допит, здійснювали розшук обвинуваченого та ін. Під час судового слідства з метою «домучитися признання» допускалося застосування проб (мук) биттям, вогнем і розтягуванням на колесі. Але «мучити можна було до вечора, не переносячи на другий день й не переходячи за певні межі – не охромити або до смерті не замучити». Рішення копного суду виконувалися звичайно «завитою копою».

Найбільший розвиток копних судів припадає на першу половину XVI ст. Після Люблінської унії 1569 р. та юридичного закріпачення селянства Третім Литовським статутом 1588 р. копні суди поступово було замінено доменіальними судами феодалів. Однак, як свідчать численні джерела, вони існували ще й у XVII – на початку XVIII ст., зокрема, на Правобережжі.

Після Бєльського сейму 1564 р., коли під натиском шляхти магнати зреклися права на привілейовану підсудність, відбулася ***судова реформа***. Великим князем була створена нова система державних судів:

Гродські (замкові) суди, де розглядалися кримінальні справи усіх вільних станів (шляхтичів, міщан, селян). Судочинство здійснював одноособово

намісник, староста чи воєвода. За дотриманням формальної сторони судової процедури стежив замковий суддя, судові книги вів судовий писар. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя.

Земські шляхетські суди (шляхетські трибунали) обиралися шляхтою в кожному повіті. До їх складу входили судді, підсудки та писарі. Вони судили шляхтичів у всіх справах, крім значних кримінальних (убивство, розбій, підпал, зґвалтування тощо); засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до суду Великого князя.

Відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. в кожному повіті створювалися *підкоморські суди,* які розглядали земельні справи. Судочинство здійснював підкоморій, котрий призначався для кожного повіту Великим князем. Заступником його був коморник.

Джерела та риси права

На українських землях, що входили до складу Литовської держави, діяла досить строката система права. Спочатку, оскільки ці землі стояли на вищій правовій сходинці розвитку, ніж Литва, тут зберігався свій юридичний устрій. Основними чинними ***джерелами права*** деякий час були *звичаєве давньоруське право* та *Руська правда.* Великі князі й урядовці, не маючи, що протиставити розвиненій давньоруській правовій системі, змушені були дотримуватися «старовини» й «давності» при вирішенні справ, посилаючись на ці джерела.

Власна законодавча діяльність литовських князів спочатку розвивалась у формі *Привілейних грамот (привілеїв),* щодо окремих питань, осіб, груп осіб, а пізніше – станів. Привілеї були: а) пожалувані, за якими надавались землі, шляхетські титули, посади та ін.; б) пільгові, що звільняли від сплати мита, податків, підсудності тощо; в) охоронні, які відновлювали порушені права. Були ще земські привілеї, вони надавали виняткові права окремим станам (шляхті, духовенству, міщанам), церквам, монастирям. Так, за привілеями Ягайла 1387 р. і Вітовта 1413 р., передбачалося створення привілейованої

військової верстви (шляхти) лише з литовців-католиків. Привілеї, які надавалися окремим землям, мали назву обласних. Наприклад, це привілеї, що надавали автономію українським землям: Київській – 1494, 1507, 1529 рр., Волинській – 1501, 1509 рр.

Важливими пам'ятками законодавства достатутової доби були *Земські уставні грамоти.* Серед них: Галицькій землі (1456 р.); Дорогочинській землі (1516 р.); Луцькій землі (1424 р.); Волинській землі (1501, 1509 рр.); Київській землі (1507, 1529 рр.). На відміну від привілеїв, що таки «заводили новину», вони підтверджували давні права українських земель. В них міститься чимало норм цивільного, кримінального й процесуального права попередньої доби, у тому числі й для доменіальних судів.

Серед джерел права Литовсько-Руської держави важливе місце належить *міжнародним договорам,* які укладалися з Новгородською та Псковською республіками, Лівонським і Прусським орденами, Московським князівством. Для українських земель особливе значення мали договори з Польщею 1385, 1401, 1413, 1569 років.

Першим збірником, який уніфікував чинне законодавство (привілеї, звичаєве право, місцеве право) й судово-адміністративну практику був *Судебник Великого князя Казимира IV,* ухвалений на провінційному сеймі у Вільно у 1468 р. Він запозичив ряд правових положень із Руської правди, але передбачав значно суворіші покарання, в тому числі смертну кару. Судебник містив переважно норми кримінального права та процесу, маєткового права, які захищали насамперед феодальну власність. Щоправда, в ньому простежується ідея рівності усіх верств населення перед законом. Розрізняється велика і мала крадіжка, йдеться про індивідуальну відповідальність за вчинений злочин. За судебником, суб'єктами злочину були не тільки вільні люди, а й залежні отчичі (холопи).

Судебник Казимира не міг задовольнити дедалі більшої потреби у повній збірці законів Литовсько-Руської держави. Серед основних причин кодифікації були вимоги шляхти щодо законодавчого визначення шляхетських прав та привілеїв.

Значно ширшою й ґрунтовнішою кодифікацією став *Перший Литовський статут 1529 р.*, затверджений вальним сеймом під титулом: «Статут Вел. Кн. Литовського». Структурно він складався з 13 розділів і 264 артикулів. Статут містив норми державного й адміністративного права (про верховну владу та її стосунки з населенням, про «земську оборону», тобто організацію війська, про суддів та суди). Найсуттєвішим було визначення в статуті шляхти як окремого стану, гарантування їй низки прав і привілеїв. Основним критерієм належності до шляхти визнавався принцип давності. В окремих випадках шляхетство підтверджувалося за показаннями свідків – шляхтичів; вони робили це під присягою. Заново шляхетство надавалося рішенням господаря (правителя держави). Гарантувалося право шляхетського землеволодіння, яке не можна було відібрати без вини. Привілейований статус шляхти визначався також у судочинстві. За Статутом не дозволялося карати шляхту «безправно», тобто, без публічного судового процесу. Якщо шляхтич обвинувачувався у злочині, він міг «очиститися» присягою. Водночас Статут забезпечував деякі права селян, в тому числі право на землю.

Більшість розділів врегульовувала окремі інститути цивільного, сімейного, кримінального й процесуального права.

Статут 1529 р. (його ще називали «Старий») насамперед захищав інтереси і привілеї великих феодалів-магнатів. Тому шляхта наполягала на його «поправі». У роки Лівонської війни Великий князь і магнати були змушені створити комісію для перегляду статуту. Отже, *Другий Литовський Статут 1566 р.* був прийнятий сеймом на вимоги шляхти. Система Статуту, що містив 14 розділів і 367 артикулів, нагадує попередній, але було значно розширено розділи про шляхетські права. По суті він оформив «шляхтизацію» суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського. Законодавчо закріплювалися нові соціально-політичні реалії: представництво шляхти на сеймах, поділ влади між князем і сеймом, розширювались права шляхти розпоряджатися підданими селянами. У Статуті 1566 р. досконаліше систематизовано норми державного,

приватного, кримінального, процесуального права, зафіксовано створення нових гродських, земських і підкоморських судів.

Оскільки доопрацювання статуту відбувалося під тиском переважно волинської шляхти, його називали ще й Волинським. Перший і Другий статути були написані староруською мовою. З оригіналів переписувалося багато копій, тому збереглося чимало списків, в яких трапляються розбіжності.

Вдосконалення статутів тривало. Нарешті 1588 р. з’явився *Третій Литовський статут,* який являв собою взірець законодавства і майже три століття діяв на українських землях. Він був прийнятий уже за часів Речі Посполитої (докладніше про це – у наступній темі).

Слідом за Польщею і через неї відбувалася *рецепція німецького права.* Вона здійснювалася не у формі окремих привілеїв лише німецьким колоністам, а партикулярно – як дозвіл Великого князя Литовського на переведення міст на магдебурзьке право. Як збірники норм цього права використовувались приватні переклади магдебурзьких кодексів на латинську або польську мови та компілятивні підручники магдебурзького права.

У литовсько-руській правовій системі оформилися й були розвинені норми основних правових галузей, хоча самого поділу права на галузі ще не було.

Норми ***державного права*** містяться в статутах, князівському законодавстві, постановах сейму. Повніше вони подані у Статуті 1529 р. Там, зокрема, представлені положення, в яких розкриваються повноваження господаря (глави держави), органів управління, визначаються певні права й обов’язки громадян. Принципове значення має положення про рівність осіб вільних станів перед законом: «Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають» (Ст. 9). Зазначимо, що державне право Литовського князівства, особливо на перших етапах, ґрунтувалося на українських підвалинах давнього права. Все ще скликалися віча, народні збори, судові справи розглядались у громадських та копних судах.

Розвиваються інститути ***цивільного права.*** Регулюється феодальна земельна власність, яка ще більше зміцнюється після розпаду власності общинної. Спершу переважала феодальна власність на землю у вигляді помістя (пожалування князя з умовою несення служби) – тимчасово чи довічно. Право власності на землю у володільця помістя було неповним, без права розпорядження. Пізніше феодали домоглися передачі земель у вотчину, тобто спадкового володіння. Землі набувалися й завдяки купівлі чи князівському пожалуванню. Феодали мали необмежене право розпоряджатися цими землями за умови несення ними військової служби, а також надання для воєнних походів певної кількості воїнів.

Характерним правовим явищем в аспекті права власності на землю був *інститут застави*. Крім нерухомостей, за Литовськими Статутами об'єктами застави були й рухомі речі, зокрема, коні й худоба. Спочатку відома форма застави, коли кредитор одержував заставлену річ не лише у своє користування і розпорядження, а й у повну власність до моменту викупу застави боржником. Пізніше виникла інша форма застави, яка полегшила становище боржника. За неї заставлена річ лишалася власністю боржника, а на кредитора переходило тільки право користування і володіння. На українських землях набула розповсюдження також застава «на урок» (протягом не тільки одного заставного строку, а кількох, аж до викупу майна нащадками), за якою заставне право кредитора ніколи не переходило у право власності. На відміну від західноєвропейського чи московського права у такий спосіб забезпечувалося збереження родових маєтків.

Розвинулося *сервітутне право* – право користування чужими речами – лісом, сінокосом, місцями для полювання, прогону худоби тощо. Воно забороняло землеволодільцеві будувати греблі, мости, млини, змінювати течію річок, якщо це завдавало шкоди сусідам. Статути регулювали також відносини в разі знахідки коня чи худоби. Знахідка породжувала право володіння, але не була засобом набуття права власності. Так, за Першим статутом, якщо приблудиться кінь або якась інша свійська тварина,

господар двору має повідомити про це владу. Якщо він протримає тварину, що приблудилася, більше трьох днів, то вважатиметься злодієм.

На ґрунті звільнення частини станів від залежності та на основі індивідуалізації матеріальних і особистих прав набувало розгалуження *зобов'язальне право.* Розвиток індивідуального права власності залучив до кола суб'єктів договору купівлі-продажу представників усіх станів. Куплені чи набуті іншим способом землеволодіння, крім родових маєтків, як і наділи вільних селян, могли бути об'єктом продажу.

Деяких змін зазнав інститут позики. Законодавець вимагав письмової форми позики на суму понад 10 кіп грошей. У випадку смерті кредитора боржник мав повернути позику спадкоємцям. Договір особистого найму змодифікувався в бік збереження особистої свободи найнятого. Він вже не веде до рабства, як у попередню добу. За статутами вільна людина не може бути віддана у вічну неволю, неволя замінюється «вислугованням» за суму «рубль грошей на каждий год мужику, а жонці – копу грошей». Широко застосовуються договори найму або оренди, поклажі, поруки, дарування.

Договори укладалися, переважно, в письмовій формі, за присутності свідків. Для забезпечення виконання договорів застосовувалися застава, присяга та запорука, хоча й дещо обмежено щодо нижчих станів населення.

Зобов'язання також виникали за законом, внаслідок правопорушення. В основі таких зобов'язань були вина, матеріальна шкода і втрата. У таких випадках Литовський Статут передбачав «нав'язки», залежно від станової належності винного.

Спадкування відбувалося за законом чи за заповітом. Закон давав змогу спершу успадковувати дітям, потім онукам і правнукам. Дочки при синах діставали у спадок за законом тільки чвертину батьківського маєтку, з якої їм видавався посаг (придане). При спадкуванні ж материнського майна сини не мали пріоритету. За відсутності прямих нащадків майно переходило до братів чи інших родичів.

За заповітом рухоме майно і набута самим заповідачем нерухомість могли передаватися й стороннім особам. Коли ж предметом заповіту були

батьківські чи материнські маєтки, заповідач був зв'язаний колом законних спадкоємців. Заповідач мав складати заповіт у «добрій пам'яті й розумі»; за цих умов волю свою він мав право змінювати кілька разів. Скласти заповіт могла лише особа, не обмежена в правах. Цього права були позбавлені невільники й полонені, «виволанці», божевільні, ченці й черниці та неповнолітні діти. Умовою отримання спадщини за заповітом була наявність правоздатності, тому невільники й челядь, не здобувши наперед волі, не могли успадковувати. Закон визначав особливості спадкування рухомого майна панських слуг і залежних селян. Дві третини його обов'язково мало переходити їхнім дітям, «для несення служби з землі, на якій вони сиділи». Решту, одну третину, селянин чи слуга мав право заповідати на власний розсуд. Вільним селянам дозволялося розпоряджатися усім складом рухомого майна.

Шлюбно-сімейне право в цьому періоді значно розвинулося. В тогочасному законодавстві – це найдосконаліше врегульований розділ цивільно-правових відносин. Хоча, у своїй основі, воно мало норми, що склалися в Київській Русі. Багатоженство і поліандрія під страхом смертної кари остаточно поступається місцем моногамії. Більш визнаваним елементом шлюбу стає вінчання. Шлюби бралися лише за згодою молодих. Взяттю шлюбу мала передувати домовленість батьків сторін. Статут 1566 р. передбачав шлюбний вік для жінок 15 років, а для чоловіків – 18. Не втрачаючи свого значення «таїнства», шлюб набуває все більших ознак правового договору. Про це, зокрема, свідчить принцип матеріальної гарантії шлюбу, втіленням якого є договір щодо посагу (приданого) нареченої та вено (частини майна) нареченого. Статутом 1529 р. сума вена встановлювалась вдвічі більшою, ніж придане, але не понад третини вартості чоловікового майна. По смерті чоловіка вено ставало власністю дружини. Коли шлюб визнавався недійсним, придане залишалось у дружини, а вено поверталося чоловікові. При розлученні з вини дружини вона позбавлялася і приданого, й вена.

Розлучення відбувалося за рішенням церковного суду. На відміну від

періоду Руської правди, поняття незаконнонароджених дітей поширювалося не лише на дітей від наложниць-рабинь, а й на позашлюбних. Шлюбне право чітко розрізняло станову належність населення. Так, вдова-шляхтянка, що виходила заміж за нешляхтича, втрачала всі шляхетські маєтки.

Під впливом магдебурзького права досить широко розвинувся й інститут *опіки.*

У ***кримінальному праві*** дедалі більше відображена станова нерівність суспільства. Це проявляється у посиленні, передусім, відповідальності за злочини для нижчих станів і зменшенні відповідальності – за злочини шляхти. Великокняжі урядовці та особи вищих станів користуються посиленою правовою охороною. На шляхетському стані обмежується захист честі й свободи. За західноєвропейським зразком кримінальне право ґрунтується на доктрині превенції злочину, що в основі своїй містить залякування як злочинця (спеціальна превенція), так і усього населення (генеральна превенція) перед вчиненням злочину.

Як і в Київській державі, у Литві спочатку не було поняття злочину. Існували «образи» чи «обіди». Пізніше розуміння злочину змістилось у сферу порушень норми права. Відтак з’явилися терміни «злодійство», «бой», «кґвалт», «грабіж» та ін. Отже, спочатку панівний приватно-правовий елемент поступається перед дедалі сильнішим поглядом на злочин як на порушення правопорядку.

Суб’єктами злочину відповідно до встановленого привілеєм 1457 р. принципу індивідуальної відповідальності були окремі особи. Кримінальна відповідальність наставала за Судебником Казимира з 7-літнього, а за Другим статутом – з 14-літнього віку. Злочинець вважався винуватим, коли він усвідомлював протиправність діяння і мав волю його вчинити. Чітко розрізняється співучасть у вчиненні злочину на головних злочинців, учасників злочину, помічників і підмовників. Об’єктами злочину могли бути усі особи, крім тих, що перебували поза правом, яких можна було безкарно вбивати.

Литовсько-руське право передбачало складну *систему злочинів.*

До категорії найтяжчих були віднесені злочини *проти держави* (повстання, втеча до ворога, зрада, передача ворогам фортеці, замах на урядовців, передусім суддів, звільнення в'язнів тощо). Найтяжчим вважався раніше невідомий злочин *образи маєстату* (змова проти володаря, його життя та здоров'я; намагання усунути Великого князя з престолу або зайняти його місце після смерті). За зневагу маєстату вважалась критика великокнязівських розпоряджень, вироків, невідповідна поведінка при дворі тощо. До категорії найтяжчих належали також злочини *військові* (втеча з поля бою, продаж і вивіз до ворожих країн зброї тощо), *службові* (підробка та використання підроблених документів, печаток князя, фальшивомонетництво тощо). Обов'язковою карою за ці злочини була страта.

Серед злочинів *проти релігії* виокремлюються перемова християн до іншої віри, єресі тощо; *проти родини* – двоєженство, кровозмішення, викрадення жінки, побиття батьків тощо; *проти моралі* – зґвалтування, проституція, позашлюбні статеві зносини тощо. Під впливом церкви за ці злочини винуваті засуджувалися здебільшого до смертної кари.

З-посеред злочинів *проти особи* виокремлювалося вбивство («мужебойство»), яке поділялося на навмисне чи з необережності. Навмисне вбивство могло набирати форми тяжкого, звичайного і легкого. Як тяжкі кваліфікувалися вбивства підступом або з використанням вбивцею близьких зв'язків із жертвою. Легкі наближалися до вбивств з необережності, хоча до цієї категорії було віднесено вбивство власної дитини чи дитини, народженої поза шлюбом. Такі види вбивств, як вбиство випадкове і вбивство при самообороні, не підлягали покаранню.

Тілесні ушкодження поділялися на навмисні, ненавмисні й випадкові; неспровоковані і внаслідок провокації («з чужого початку»). Обтяжувало провину застосування небезпечного або незвичного знаряддя злочину. Особливо переслідувалася участь у двобої, який був заборонений.

Злочини *проти честі і свободи* стосувалися виключно охорони шляхетських прав і вольностей. Кожний замах на честь і свободу шляхтича

гостро карався. Найтяжчим для шляхтича був закид щодо його позашлюбного походження.

Суспільно небезпечними вважалися *майнові злочини*: пограбування, крадіжка, що, залежно від вартості вкраденого (більш чи менш 4 кіп грошей), поділялися на тяжкі й легкі; користування краденим, знищення чи пошкодження чужого майна, підпал тощо. Виокремлюються так звані «ґвалти» – наїзди на дім чи садибу. Покарання за ці злочини залежали від наслідків вчиненого.

Систему покарань складала комбінація викупів і публічних кар. Спочатку переважали майнові штрафи, що надходили потерпілому (шкода), родичам убитого (головщина), у скарбницю держави (наклад). Пізніше, після прийняття Статутів, майнові покарання у багатьох випадках замінено смертною карою. Смертна кара поділялася на просту (відрубання голови, повішення) і кваліфіковану (спалення, посадження на палю, закопування живим у землю тощо). До простих людей широко застосовувалися болісні й калічницькі покарання. За крадіжку злодія карали відрізуванням вуха, за протиморальні злочини – відрізуванням губ і носа. Ув’язнення застосовувалось, здебільшого, як превентивний засіб (затримання злочинця до суду), а також – до невиплатних боржників. Згодом воно застосовується як кримінальне покарання на незначні терміни від 3 тижнів до 1 року 6 тижнів і поділяється на легке (наземне) і важке (підземне).

Шляхтичів карали також позбавленням прав і честі – «виволанням» (вигнанням за межі міста чи села й оголошення поза законом). Позбавлений честі втрачав свої шляхетські права й привілеї. Ця кара застосовувалась передусім за державні та військові злочини.

При карах на смерть і позбавлення честі як додаткові покарання виступали конфіскації майна, хоча інколи вони застосовувалися й як основні. Конфісковане майно йшло на покриття шкоди, решта переходила у власність держави.

На українських землях литовської доби тривалий час зберігався притаманний давньоруському праву *обвинувально-змагальний* ***процес.***

Судочинство починалося заявою заінтересованої особи або її родичів. Позивач повинен був сам зібрати і пред'явити на суді докази. Але у XVI ст., як це закріплено у Другому Литовському статуті 1566 р., з'являються *елементи слідчого (інквізиційного) процесу* із застосуванням тортур. Суд, не чекаючи заяви потерпілого, мав право сам порушити справу. Допускалося представництво сторін: Статутом 1529 р. вводилася норма, що передбачала участь у суді адвокатів, які називалися прокураторами, або речниками. Судовими доказами вважалися власне зізнання (для чого допускалися тортури), покази свідків, характеристика підсудного «добрими людьми», речові докази, письмові документи, присяга.

* * *

Руйнація Давньоруської держави призвела до того, що її землі опинилися під зверхністю сусідніх держав, насамперед Литви й Польщі. Українські землі, які увійшли до складу Литовського князівства, помітно вплинули на його державно-правовий розвиток. Високим рівнем культури, сталими правовими формами й традиціями вони сприяли еволюції князівства в Литовсько-Руську державу. Вікові традиції української державності не переривалися, але в подальшому їхній розвиток обмежувався місцевим самоврядуванням.

Литовсько-руське право багато в чому наслідувало й продовжувало давньоруське звичаєве право. Литовські статути – видатні пам'ятки права литовського, українського та білоруського народів. За змістом, високим рівнем законодавчої техніки вони вважаються одними з найпрогресивніших на той час документів європейської юридичної думки.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте історичні обставини входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Для цього зверніться до аналізу джерел (витягів з літописів та хронік), що додаються до теми. Які існують погляди вчених на характер приєднання українських земель до складу Великого

князівства Литовського?

2. Чим зумовлювався процес об’єднання Литви й Польщі? Розкрийте обставини укладання та зміст польсько-литовських уніій. Проаналізуйте наведені до теми витяги з тексту Городельського привілею (1413 р.) та поясніть, за яких умов його норми урівнювали в правах польську і литовську шляхту. Поясніть, які наслідки польсько-литовські унії мали для українських земель.

3. Проаналізуйте соціально-станову ієрархію князівства, при цьому зверніть увагу на зміни, що відбулися в процесі шляхтизації суспільства. Спираючись на аналіз доданих до теми витягів з тексту Статуту на волоки 1557 р., поясніть сутність та наслідки для литовсько-руського суспільства аграрної реформи.

4. Складіть схему суспільного ладу на українських землях Литовсько-Руської доби. Дайте соціально-правову характеристику основним соціальним верствам.

5. Поясніть, як відбувався процес централізації Великого князівства Литовського. Складіть схему державного устрою Литовсько-Руської держави. Охарактеризуйте форму правління і систему органів центрального й місцевого управління Великого князівства Литовського.

6. З’ясуйте, які зміни відбувалися в повноваженнях центральних органів управління – Великого князя, пани-ради, Вального сейму – і якими факторами вони були спричинені. Поясніть, як особливості розвитку князівства вплинули на формування центральних посад урядовців та розкрийте повноваження центральних урядовців Литовсько-Руської держави.

7. Охарактеризуйте систему місцевого управління після ліквідації удільних князівств та розкрийте повноваження воєвод, каштелянів, старост та інших посадовців. Зверніть увагу на зміни, які відбулися в устрої більших міст Литовсько-Руської держави на основі самоуправління.

8. Складіть схему судоустрою в Литовсько-Руській державі до і після судової реформи середини XVI ст. Додайте до цього характеристику

судових органів.

9. З’ясуйте призначення Привілейних грамот (Привілеїв) та Земських уставних грамот як джерел права. У чому полягає принципова різниця між цими правовими актами князівської влади та Привілейними грамотами? Які норми права вони містили?

10. Проаналізуйте додані до теми витяги з тексту Судебника Казиміра IУ Ягелловича та з’ясуйте, які правові відносини він регулював.

11. Поясніть, які причини зумовили кодифікацію права у Великому князівстві Литовському та за яких обставин було прийнято в 1529 році Перший Литовський статут. На основі аналізу доданих до теми джерел розкрийте структуру Статуту 1529 р. Охарактеризуйте його зміст, при цьому зверніть увагу на норми державного, приватного, кримінального та процесуального права. Поясніть, яке значення, на вашу думку, мало положення Статуту: “Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають”.

12. З’ясуйте, який документ юридично оформив шляхтизацію суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського і в чому це проявилося?

13. Розкрийте зміст та значення Другого Литовського статуту 1566 р.

14. Поясніть, в який спосіб відбувалася рецепція магдебурзького права та назвіть причини поширення його в українських містах.

15. Охарактеризуйте розвиток цивільного права Литовсько-Руської доби. Які зміни відбулися в інститутах виконання зобов’язань, спадку, сервітуту та ін.?

16. Охарактеризуйте розвиток родинного права в Литовсько-Руський державі. Зверніть увагу на розвиток правового інституту опіки та поясність чим це було спричинено.

17. Охарактеризуйте процес розвитку кримінального права Литовсько-Руської доби. З’ясуйте, яка тогочасна західноєвропейська кримінально-правова доктрина вплинула на литовсько-руське право, розкрийте її сутність, зробіть висновок, як це відбилося на правовій системі Великого

князівства Литовського.

18. Відслідкуйте динаміку поняття та складу злочину. Охарактеризуйте основні види злочинів, поясніть, які з них відносилися до категорій найтяжчих та тяжких.

19. Розкрийте мету покарань та охарактеризуйте види покарань за русько-литовським кримінальним правом.

20. Сформулюйте основні риси феодального кримінального права Великого князівства Литовського.

21. Пригадайте з попередніх тем, який характер, притаманний давньоруському праву, традиційно мав судовий процес. З'ясуйте, чи зберігався він на українських землях литовської доби. Розкрийте зміст обвинувально-змагального процесу.

22. З'ясуйте, у якому юридичному документі Великого князівства Литовського середини ХУІ ст. було встановлено елементи слідчого (інквізиційного) процесу. Охарактеризуйте зміст слідчого (інквізиційного) процесу та особливості його застосування на українських землях.

23. Проаналізуйте призначення в суді представництва сторін. Розкрийте функції прокураторів (адвокатів). Охарактеризуйте види судових доказів.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок загарбання литовськими феодалами українських земель у 1362 р.*

Народ же цей (литовці) даниною звірів, медів, віників, лика та іншого руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі (князі руські) розтрощені татарами, він змужнів... почав залишкам руським чинити насильство і остаточне спустошення; спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом всю (землю руську) перейняв від татар у своє володіння і став володіти

---

* Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С. 99.

широкими її просторами, і баскаків, тобто приказчиків, що збирали з неї данину для заволзького царя, прогнав...

Звістка літопису про захоплення литовськими феодалами українських земель (1362 р.)♦

В сие лето (1362) Олгерд победи трех царков татарских и з ордами их, си есть, Котлубаха, Казчея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инныя руския державы во свою власть приять, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера сына своего; и нача над сими владети, им же отци его дань дояху.

Литовський літописець про похід литовських військ на Київ у 1394 р.*

Тієї ж весни пішов князь Вітовт на Поділля, а князь Володимир Ольгердович тоді був у Києві і не хотів покоритися князеві Вітовтові. І великий князь Вітовт, пішовши, взяв Житомир, і прийшов до нього князь Володимир, і князь Вітовт відняв у нього Київ і дав йому Копил, а в Києві посадив Скиргайла. А сам Вітовт пішов на Подільську землю, а Скиргайлові велів піти на Черкаси і на Звенигород. І князь Скиргайло з божою поміччю і за повелінням князя Вітовта Черкаси взяв і Звенигород і повернувся в Київ.

Городельський привілей (1413 р.)♣

...3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших... дарениями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського володіють і користуються.

♦ Там само.

* Там само.

♣ Там само.- С.119-120.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцами, за звичаями королівства Польського, буде визначено.
9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні святій римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської (католицької) віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про і благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах (думках), і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими...
12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

Судебник короля Казимира Ягелловича, даний Литві, 1468, лютий, 29♠

Казимир, Божею милістю король польський, великий князь литовський і руський, князь пруський і жомоїтський та інших, чинимо цим нашим листом, складеним із князями і радою нашого великого князівства Литовського і з усім поспільством узгодили і урядили так:

♠ Текст подано за: Історія держави і права України: Хрестоматія.- К., 1996.- С.35-36.

1. Якщо з доказом приведуть злодія, і не буде чим заплатити, то нехай дружиною і дітьми заплатить, а самого на шибеницю; а якщо діти маленькі, менше семи років, то вони не винні...

4. А якщо видадуть дружину і дітей злодієвих, як постановлять судді, а потім вони захочуть викупитися, чи господар захоче викупити — то можна викупити. А коли у злодія будуть статки вдома, то він має платити домашніми статками; а коли ж не має чим платити з дому, то дружиною і дітьми має платити, як уже згадано вище.

5. А якщо б злодій щось у когось украв, і його там спіймають, і він до дому краденого не принесе, і дружина і діти того не споживали, то злодій нехай зазнає кари, а дружина і діти невинні.

6. А якщо злодій вийде із будинку, і щось загубить або з'їсть, а дружина і діти того не їли, то заплатити домовили статками злодія, а дружина і діти не несуть відповідальності і статки дружини не забирають.

7. Якщо господар злодія знав про крадіжку, або брав участь і будуть докази, то він потерпає так само, як і злодій...

13. А хто вкраде півкопи або корову, того повісити.

14. А хто вкраде уперше, то його карати, як за першу крадіжку: якщо вкрав домашніх речей менше, ніж на полтину, то платити домашніми речами, а якщо вкрав більш, ніж на полтину, то хоча б украв і вперше, то повісити його.

15. А хто коня хоча б уперше вкрав і його приведуть з краденим, то його повісити...

17. Коли вперше вкрав, коли раніше не було за ним крадіжки, нікому він не платив, то платити йому позивачу і за вкрадене; а смертною карою його не карати...

23. А хто б спіймав загубленого коня, або загублені якісь речі, то сповістити околиці; якщо власник не знайдеться протягом трьох днів, то доставитити на королівський двір, а за утримання візьме своє; а коли щось приховає і схоче скористатися і буде це доведено — то такий злодій.

24. А хто буде людей виводити, або невільну челядь і будуть докази, то такого на шибеницю.

25. А також де хто мости мостив за нашого дяді, за велико го князя Вітовта і за великого князя Жикгимонта, то щоб не барилися, цього ж літа завершили. А на чиїй ділянці трапиться нещастя, кінь ногу зламає, той платить. А коли хто не відремонтує своїх дільниць цього літа, той порушив право; з тих нам брати десять рублів.

Опісля, як у нашому місті написано, то нехай так і діють, від того, щоб не відступати.

Так само за давнім звичаєм та забороною, що збереглись до цього часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані.

Статут Великого князівства Литовського 1529 р.

РЕЄСТР СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ♣

(Витяги)

Розділ ПЕРШИЙ

Про персону господарську

1. Господарь зобов'язується нікого не карати за заочним обмовленням, навіть якщо справа стосувалася б образи гідності його величності. А також якщо хто-небудь безпідставно обвинуватив іншого, то сам повинен понести таке ж покарання.

7. Ніхто ні за кого не повинен нести покарання, але кожен за самого себе.

9. Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають.

10. Листи з канцелярії до припинення судочинства нікому не повинні даватися, але тільки з поважних причин.

♣ Текст подано за: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Т.І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С.Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – С.195-205.

11. Відкриті листи мають кожному повернуті бути.

14. Тим, хто за короля Казимира і Олександра домагався справедливості, господарь обіцяє правосуддя.

16. Дві частки маєтку можна віддати під заставу за гроші, але тільки не продавати навіки.

17. Хто би кому що заповітом чи листом відписав і оголосив про це перед господарем і панами радними, то це має залишатися у силі навіки.

Розділ ДРУГИЙ
Про оборону земську

1. Всі повинні ставати під свою повітову хоругву і проходити огляд.

3. Кожен після огляду повинен нести службу у тому ж загоні при господарі або при гетьмані.

4. Якщо хто через слабке здоров'я не може нести військову службу, той має заявити про це перед гетьманом.

5. Якби хто мав сина, який міг би нести земську службу, то повинен показати його гетьману, щоб встановити, чи придатний син служити за батька.

10. Ніхто без відома гетьмана не повинен поїхати з війни.

13. Перебуваючи на військовій службі, ніхто не повинен нападати на шляхетські будинки і гумна.

Розділ ТРЕТІЙ
Про вольності шляхти і про розширення Великого князівства Литовського

1. Господарь зобов'язується державу його милості Велике князівство і панів радних ні в чому не принижувати.

2. Господарь зобов'язується розширити Велике князівство Литовське і що незаконно відібрано, повернути державі.

3. Чужинцям не можуть бути жалувані держання і звання.

5. Держання не повинні відбиратися за заочним обвинуваченням.

6. Господарь зобов'язується зберігати усі колишні постанови, а нові ухвалювати з панами радними.

7. Його милість господарь зобов'язується зберегти в цілості вольності княжат, панят, шляхтичів і міщан.

8. Господарь дозволяє всім вільно виїжджати із землі господарської для навчання лицарської справи у всякі землі, крім земель неприятельських.

9. Після смерті батьків, діти: сини і дочки, не можуть бути позбавлені спадкових володінь.

10. Простих людей господарь не повинен підносити над шляхтичами.

Розділ ЧЕТВЕРТИЙ

Про спадкування жінками і про видання дівчат заміж. Про удову, яка сидіть на удовиному стольці

5. Якби дружина не мала дітей, то вона повинна залишатися на удовиному стольці на третій частці довічно.

6. Дружина з малими дітьми після смерті чоловіка має залишатися на удовиному стольці до повноліття дітей. Якщо ж буде погано управляти маєтком, то родичі мають стати на заваді цьому через суд.

8. Перш ніж батько видасть свою доньку заміж, він має поставити вимогу перед зятем забезпечити вено.

13. Як має бути покарано того, хто вдарив батька або матір.

15. Княгинь, пані вдов і дівиць не мають ні за кого силою видавати, а тільки за їхньою згодою.

Розділ П'ЯТИЙ

Про опікунів

1. Опікун має право вимагати через суд відшкодування дітям кривди, але не має права витрачати на це їхнє майно.

2. Якби хто притягнув до суду неповнолітніх дітей, то вони до повноліття не зобов'язані бути відповідачами, а суд повинен відкласти розгляд справи до їхнього повноліття.

4. Опікун не має права продати або розтринькати спадковий маєток дітей.

5. Неповнолітні діти відповідають перед судом тільки у чотирьох випадках: про викуп маєтку, про поручництво, дане батьком, про родове володіння, з приводу якого батько за життя вів судову справу, але не закінчив її.

12. Ніхто нікому не повинен записувати у спадок те, чим сам не володіє.

Розділ ШОСТИЙ

Про суддів, аби правом писаним судили, а якби інакше судив, як має покараний бути

1. Під час розгляду справи у суді ніхто не повинен апелювати до господаря, але обидві сторони зобов'язані довести справу в суді до кінця.

2. Кожен воєвода, старости і державці наші у своєму повіті мають вибрати і привести до присяги двох земян, які мають судити разом із їхніми врядниками.

14. У позовній заяві мусить викласти суть скарги.

15. Якби хто кого безпідставно або незважаючи на судове рішення притяг до відповідальності.

16. Якби хто не з'явився до суду після дворазового виклику, то в третій раз його має доставити децький.

18. Як має бути покарано того, хто під час судового розгляду образив би суддю або сторону, або суддю, який вдарив або образив кого-небудь у суді.

21. Ніхто не повинен брати судових зборів більше, ніж установлено.

Розділ СЬОМИЙ
Про земські насильства, про побої
і про головщини шляхетські

1. Хто б навмисне напав на чий дім із метою вбивства.

2. Про докази насильства, чим воно має бути підтверджене і як воно має бути оскаржене.

4. Якби хто убив насильника і його співучасників у своєму домі або під час нападу.

5. Якби хто напав на чий маєток і його підданих, а той, захищаючи своє, його вбив.

6. Про зґвалтування жінок і дівчат.

9. Якби хто поранив шляхтича в руку або ногу або вибив око.

19. Якби хто наслав на чиє село своїх людей або напав на нього особисто, побив, поранив і пограбував.

20. За рядовий напад на сусідів дванадцять рублів грошей.

25. Якби який слуга, захищаючи свого пана, кого поранив або вбив.

26. Якщо чий-небудь слуга вчинить напад на дім або вбивство і втече.

27. Якби хто вчинив напад на іншого або вкрав що, або чия людина перейшла до іншого, а потерпілий буде мовчати протягом десяти років.

29. Якщо якого злодія буде присуджено до смертної кари за який злочин, але він уникне цієї кари, то йому немає місця між добрими людьми.

Розділ ВОСЬМИЙ
Про земельні суди, про кордони і межі, про копи

1. Перш за все розпочинають королівською постановою із власноручним підписом його величності: якщо хто із перелічених у цьому артикулі станів захоче відібрати в іншого його землі, порушуючи кордони або межі, той, кому вкаже суд, мусить присягнути сам із шістьма свідками.

2. Той, хто володіє за земською давністю, першим доводить своє право на володіння.

3. Для вирішення земельних спорів... необхідно виїжджати на місце.

5. Свідками можуть бути тільки християни римського і грецького віросповідання.

13. Якщо хто на чужій землі посіє жито, як має бути заборонено вижем, щоб під загрозою застави не вивозив врожаю до рішення суду.

14. Якби хто тримав землю протягом трьох років, а інший, не звернувшись до суду, скосив би жито або забрав скошене, або затіяв бійку і порубав сохи.

19. Якщо які брати або родичі, які володіють неподіленим маєтком, перед судом поділили його і поділ оформили письмово, то такий поділ мусить мати вічну силу.

Розділ ДЕВ'ЯТИЙ

Про лови, про пущі, про бортне дерево

1. Якби хто незаконно полював у чужих володіннях.

3. Як мають використовуватися борті, озера і луки, якщо хто має їх у чужій пущі.

4. Що має платити той, хто виловить рибу з чужих озер, які знаходяться в його пущі, або скосить сінокоси.

5. Якби хто у своїй пущі застав чиюсь людину і затримав її.

6. Як мають розглядатися у суді справи про борті або про входи в пущу, якби хто хотів іншого позбавити права володіти бортями і користуватися входами.

7. Якби хто виловив рибу з чужого озера, садка чи пруду.

13. Постанова про те, скільки має бути заплачено за бортне і небортне дерево.

Розділ ДЕСЯТИЙ

Про маєтки, які обтяжені боргами, і про заставу

1. Якби хто купив обтяжений боргами маєток, а кредитор мовчав би десять років.

3. В яких випадках необхідно присягати про борг.

5. Дія давності не мусить поширюватися ні на яку заставу.

8. Якби хто заставив маєток на певний термін і не викупив його.

Розділ ОДИНАДЦЯТИЙ

Про головщини людей путних, селян і парубків

1. Про головщину і про нав'язку ремісних людей.

2. Про побиття і головщину тіунів, приставів та інших врядників.

3. Про головщини і побиття простих людей і паробків.

4. Про побиття і рани мужицькі і паробоцькі.

5. Жид, татарин християн у неволі тримати не повинні.

6. Людина вільна ні за який злочин у неволю не повинна взята бути.

Розділ ДВАНАДЦЯТИЙ

Про грабежі і про нав'язки

1. Якби хто захопив або пограбував стадо господарське, або князівське, панське і земянське і щось із цього стада заморив.

2. Якби хто пограбував чийсь кінський табун на своїй землі, або на землі власника табуна, або на місці потрави.

3. Якби хто украв щось, що належить шляхтичу або шляхтянці.

8. Нав'язка за волів, корів і іншу скотину.

10. Ціна на птахів.

12. Ціна на собак.

13. Якби кого вкусив неприв'язаний пес.

14. Якби хто мав пса або тварину, які спричинили б людям шкоди.

Розділ ТРИНАДЦЯТИЙ. ОСТАННІЙ

Про злодійство

2. Яким чином у чиємусь домі мають відшукувати речові докази або слід.

4. Якби хто спіймав чиюсь людину на місці злочину, то має вести її до її пана.

5. Якби хто виявив у кого вкрадені речі, то мусить вести таку людину до її пана і просити правосуддя.

6. Якби хто переховував у своєму домі спійманого на місці злочину злодія або знав про нього, або викупив від шибениці.

10. Якби селянин обікрав кліть іншого селянина, як має бути покараний.

11. Якби речовий доказ було знайдено під замком у чиїйсь будівлі.

14. Спійманого на місці злочину злодія протягом дня можна катувати тричі.

15. Якби чиїсь люди, спіймані на розбої або крадіжці, показали на когось, що він із ними ділився.

16. Якби хто добивався повернення украденого і заявив, що вкрадено більше, ніж виявлено речових доказів.

20. Якби хто вбив злодія на місці злочину.

22. Якби яку людину було запідозрено як злодія і були в наявності письмові докази цьому, але та не давала себе катувати.

23. Якби хто вкрав щось на господарському подвір'ї.

Статут про наділи господаря короля Й.М. у всьому Великому князівстві Литовському року 1557 квітня 1 (Статуту на волоки)•

(Витяги)

Арт.1

• Текст подано за: Історія держави і права України: Хрестоматія.- К., 1996.- С.52-63.

Бояри путні, древні хочуть, щоб було залишено їм по два вільних наділи, з яких би за всі повинності пенями виплачували, залежно від грунту, як люди осідлі платили, а на службу боргову та у підвори ходити неповинні, нічого платити не мають уряду нашому без волі та розпорядження нашого, уряду на дорогу їх не посилати, а якщо будуть на дорозі, то служити їм по-старому: платити, як і перед тим згідно статуту.

Арт.3. Про слуг двірних

Одвірні та інші слуги двірні, перебуваючи на нашій службі, повинні мати по два наділи, звільнені від усіх тих повинностей, а які на службі нашій не будуть, щоб платили з кожного наділу пенями, виплачувавши все: а якщо котрі зістарілись на службі нашій, тим, за листом нашим господарським, ма ють бути залишені наділи.

Арт.7. Про війтів

В селах війтові мають дати один наділ, а якщо захоче то й інший дати під проценти. А служба його така: з розпорядження урядового людей на роботу виганяти, бути при видачі плати, підлеглих наших замість децького по праву перед урядом ставити, при всіляких роботах замість пристава стояти над людьми війтовства свого, коли будуть відвозити овес і сіно до Вільни чи в інше місто, то їздити з людьми війтовства свого; переори наділів порожніх та найманих, стіни кордонів та копи на кожний рік між підлеглими нашими лагодити та поновляти, а якщо від котрого сусіда побачив копу чи кордон зіпсованими, то має уряду сповістити.

А судити уряду підлеглих і в торговий день, крім причини кривавої та гвалтівної, за таку провину, коли ж звелить уряд, ставити підлеглого до права наказу перед урядом не стане, то на такого своєвільного уряд має право послати децького (ви плативши йому за кожну в обидва кінці грош). Війту бути на суді та допомагати у справедливості підлеглому. Вести відомість провин та ревізорами сповіщати, стерегтись того, щоб уряд не чинив пересудів, має про те війт ревізору сповіс тити. А війта уряду за всяку вину судити, тільки війтовства у нього не віднімати до тих пір, поки ревізор

не дізнається про справу і провину його, і тоді, скинувши війта, іншого поставити, — чоловіка з тої ж волості непідкупного, на якого підлеглі вкажуть. Війти та лавники не мають права чинити по селах жадібних судів, вимагати покаянія та інших вчинків не чинити над підлеглими, якщо зробили шкоду господарсь ку, повинні оповідати уряду чи ревізору, нічого не прихову ючи, заплативши при цьому до скарбниці нашої руб грошей. А якщо війтовство кому передають, то присягати тому не потрібно, бо відповідальність залишається.

Арт. 15. Про проценти та податки, про роботи людей тяглих

Податок з доброго земельного наділу — 21 грош, з середнього — 12 грошей, з гіршого — 8 грошей, а з найгіршого (піскового або болотного) — 6 грошей; вівса з земельного наділу доброго та середнього — по дві бочки, а з гіршого — одна бочка, а якщо необхідно буде грошима за овес платити, то за кожну бочку — п'ять грошей, а за те, щоб відвезти бочку кожну — п'ять грошей, а з тих самих грунтів (з кожного наділу) сіна — один віз чи 3 гроші за сіно, а за перевезення—2 гроші, а з гіршого грунту сіна і вівса не треба давати: з кожного наділу мають давати: гуску чи півтори гроші, дві курки або пенезей 16, двадцять яєць або пенезей 4, на нево ди 2 гроші, на станцію грошей півтретини, а коли повинно станцію брати, то один раз на рік за ті пензі мають давати з тридцяти наділів телицю одну, два барана, а з кожного наділу курку та по десять яєць, а пенязей вже того року на стан цію не давати. (станції — грошовий збір на особу чи певну мету).

Арт. 16. Про огородників

Тяглі люди повинні працювати по два дні кожного тижня, а влітку відбути чотири толоки, за це дати тиждень відпо чинку на Різдво Христово, тиждень на М'ясниці, тиждень на Великодень, а ті, що на роботу не з'являються, платити борг;

Арт.22. Про двірні огороди

Ставити до роботи підлеглих, як сонце сходить, а йти з роботи, як сонце заходить. А відпочинку тим, хто біля скотини працює, перед обідом —

година, опівдні — година, ввечері — година, а котрі біля землі працюють, то відпочинку по півгодини (але у ті ж часи), відпочинок у святкові дні. А хто вранці на роботу не вийде, так на другий день відпрацю вати має стільки часу, скільки згаяв.

Арт.40. Про виловлювання риби в озерах

Уряд та невідничий не мають права забороняти нашим підлеглим ловити рибу в озерах та річках кригою, вудкою, пригубицею, сбором та іншими малими сітками; а з місяців квітня, травня, червня уряд та невідничий можуть заборонити ловити рибу в озерах тому, що вона розмножується, а щодо річок такої заборони немає.

Арт.41. Про скарги децького на підлеглих та про кривди, пограбування йому заподіяні

Убогий підлеглий (за голодних часів) засіявши ріллю на зиму, з якої буде годуватись, має сповістити урядові і війтові про причину своєї убогості зробивши це, з такого підлеглого податки не беруться аж до святого Яна, а якщо не зможе повернути все взяте до визначенного часу, то віддати усю його маєтність іншому без розпорядження урядового. А котра людина, не сповістивши урядника при війтові, втіче з наділу, його землю зі всією маєтністю, що залишиться, іншому віддати, а втікача уряд з війтом шукати повинні, якщо його знайдуть, а видати не схочуть, присягувати законом.

Якщо сам втікач буде знайдений, чи після того часу, що втік, повернеться, поселити його на пустому наділі. А якщо підлеглий, ображений урядовим чи війтом, вернеться назад, ревізор має довідатись про кривду та її причину, а вже потім дати дозвіл чи заборонити засівати та забудовувати наділ.

Арт.51. Про злодіїв та злочинців

Старости, державці щоб карали злодіїв та інших злочинців згідно статуту, не враховуючи те злодійство, що було скоєно колись, а маєтки злодіїв та злочинців ніхто інший, крім уряду, не має права забирати. Якщо є жінка і діти, землю залишити їм, а якщо немає, то іншу людину поселити.

А коли хтось помре, то з їхнього маєтку нічого не брати, а щоб місце не було порожнім, іншого поселити.

Тема 6. Правове становище українських земель у складі Речі ПосполитоЇ

Суспільний устрій

Актом Люблінської унії 1569 р. комплекс українських земель Великого князівства Литовського був вилучений із його складу і включений до Польського Королівства. Розпочався новий період перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Польська експансія наклала певний відбиток на соціальну еволюцію українського суспільства. Замість численних, строкатих суспільних груп, у цю добу виокремлюється кілька дедалі більш суворо обмежених за правовим становищем суспільних станів.

Панівна верхівка суспільства (магнати й шляхта) являла собою соціальну базу полонізації українських земель. Здобувши за Люблінською унією право володіти землями на території Речі Посполитої, польські феодали почали просуватися на українські землі, витісняючи з них місцевих власників та захоплюючи незайняті території. Після Берестейської церковної унії (1596 р.) ще більшої інтенсивності набуває процес приєднання українських феодалів до польського панства й польської культури. . Економічним підґрунтям цих процесів був перерозподіл земельних багатств на користь групи польських, литовських, а також українських феодалів *(магнатів),* які попри національне походження, належали до польської політичної еліти і являли собою вищий соціальний стан Речі Посполитої. За постановами сейму та королівськими універсалами *магнатам-землевласникам* роздаються земельні багатства Брацлавщини, Волині, Київщини та Лівобережної України. На цій території у XVI ст. створюються величезні латифундії, де безконтрольно панували магнати, які вважали себе «віце-королями» та «короликами». Феодальна анархія, що була так характерна для Речі Посполитої, на українських землях не знала ніяких меж. Польські феодали, об'єднавшись з українськими панами, почували себе в Україні ще більш незалежними від королівської влади, ніж на власне польській території.

Магнати, в тому числі й українського походження, входили до складу сенату в сеймі Речі Посполитої, де користувались правом «вето». Третім Литовським статутом їм надавалося право юрисдикції не лише щодо селян, а й залежних від них феодалів. Самі ж вони користувалися правом широкого судового імунітету й підлягали юрисдикції лише королівського суду. У їхньому середовищі сформувався найвищий соціальний прошарок (*магнати-сенатори*), який був вирішальною політичною силою в державі. З представників цього стану сенатом кожних два роки призначалися 16 сенаторів-резидентів, із якими мав узгоджувати свої дії король.

Найчисленнішою групою феодального стану на українських землях була *шляхта*. Соціальне становище шляхти тривалий час було невизначеним і постійно змінювалося. Розрізненість і недостатня освіченість єднала значну кількість її представників з нижчими соціальними прошарками – заможними селянами й міщанами. Протягом першої половини XVI ст. неодноразово здійснювалися намагання, спрямовані на те, щоб відокремити шляхту й підвищити її соціальний статус (1522 р.– постанова сейму про «вивід» шляхти; 1528 р.– перепис шляхти; 1545, 1552 рр.– складання списків шляхти під час ревізій-люстрацій замків і староств). Особи, які не мали змоги документально підтвердити своє шляхетське походження, позбавлялися шляхетства.

Економічним підґрунтям процесу відокремлення шляхти від інших станів став розвиток фільваркового господарства в Україні. На основі збірника литовського права *«Устава на волоки» (1557 р.)* з метою впорядкування сплати податків всі землі поділялися на волоки – земельні ділянки від 18 до 21 га. Кращі землі включалися у фільварки – господарства шляхтичів, які оброблялися закріпленими за ними селянами, а малородючі ділянки передавалися у користування селянам, приписаним до маєтку.

В «Устава на волоки» зазначалося: «Фільварки хочемо мати, щоб вони були зведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були,– такі (ґрунти) наказати людьми осаджувати…».

Акти королівської влади стверджували право земельної власності виключно за феодалами. Нехтуючи право селянського землекористування, що було засноване на звичаях, «за давністю», феодали захоплювали кращі селянські наділи. При цьому вони посилалися на відсутність у селян «юридичного права власності».

Посилення політичної ролі та економіко-господарських функцій шляхти привело до встановлення режиму *«шляхетської демократії».* Низкою постанов сейму в 50–60 роках XVI ст. шляхта фактично була зрівняна в правах із магнатами. Запроваджуються представницькі станові органи шляхти – повітові сеймики, які обирали місцеві органи управління і послів на загальнодержавний сейм. Належність до шляхетського стану відтепер передавалась у спадок. Дарувати шляхетство мав право лише сейм, втрата ж шляхетського стану відбувалась за вироком суду або коли шляхтич поселявся у місті і займався там ремеслом чи торгівлею. Запроваджується єдиний для магнатів і шляхти порядок проходження військової служби.

Постановою сейму (1564 р.) були запроваджені спільні для шляхти і магнатів виборні земські суди, до юрисдикції яких належав розгляд усіх цивільних справ. Після Люблінської унії шляхетські права і привілеї були розповсюджені й на верхівку українських феодалів. Більшість же дрібних феодалів, які не спромоглися довести своє шляхетське походження, були поневолені королівськими намісниками й старостами. Дехто з них отримав статус «замкових слуг» чи «служилих бояр» і, володіючи невеличкими маєтками, був зобов’язаний виконувати військові, адміністративні й поліцейські функції.

Духовенство становило окрему суспільну верству, до якої належали не тільки священики, а й їхні родини, весь церковний люд. Усі вони підлягали суду єпископа. Належність до соціальної верстви духівництва була спадковою. Після утворення Речі Посполитої православна церква втратила привілейоване становище, а після Берестейської церковної унії опинилася під загрозою повного знищення. Польська влада контролювала призначення на вищі церковні посади, віддаючи перевагу «слухняним»

священнослужителям. Православних усунули від участі в управлінні державою, їх не призначали на вищі адміністративні посади на місцях. За умов посилення католицької експансії православна церква взяла на себе місію політичної репрезентації українського народу, охоронця національних прав і традицій.

Селянський стан вбирає в себе всі строкаті групи селянського населення попередньої доби. На українських теренах жили переважно селяни, які за правовим становищем поділялися на державних (проживали на королівських землях) і приватновласницьких (мешкали на землях феодалів чи церкви).

Останніх було більше, і за ступенем *залежності від феодалів* вони поділялися на три соціальні групи. Першу становили особисто *вільні* селяни або *кмети*, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань. Кмети мали землю і, відповідно, врожай для забезпечення потреб своєї родини. Другою була група *напіввільних* селян, які ще мали право переходу, але з певними обмеженнями (виплати викупу, надання замість себе «селянина-замісника» тощо). Це були й селяни-данники, вони сплачували феодалу натуральні і грошові податки. До третьої групи належали селяни, які повністю *втратили волю* (право виходу). Вони були особисто залежними від пана й відбували повинності переважно у формі панщини. Кількість селян цієї групи постійно зростала, посилювалась їх експлуатація.

Державним селянам спершу жилося порівняно легше. Але з появою на королівських землях у другій половині XVI ст. фільварків на них було накинуто ярмо тих же повинностей, що й селян панських. Вони не могли залишити своє господарство без дозволу управителя маєтком.

Розширення *фільваркових господарств* стало причиною збільшення кількості безземельних і малоземельних селян. У західноукраїнських повітах вони становили більшість селянства. Це були так звані загородники, які мали невеличкі садиби, городи та орну землю у розмірі не більше трьох моргів (близько 1,8 га); халупники, які мали лише будиночок і город;

коморники та підсусідки, які мешкали у чужих дворах. Окрім панщини, вони мали найматись на інші роботи, щоб спалатити грошовий оброк.

Внаслідок «волочної поміри» (1557 р.) фактично *припинилось вільне землекористування* і процес закріпачення селянства набув ще більших обертів. Панщина з двох тижнів на рік зросла до двох днів на тиждень. «Артикули» Генріха Валуа (1573 р.) надали право феодалам запроваджувати необмежену панщину «по волі пана». За третім Литовським статутом (1588 р.) селянин, який прожив на землі пана десять років, набував статус кріпака. Удвічі, з десяти до двадцяти років, збільшувався термін розшуку кріпаків-втікачів. Цей статут установив вигідний для панства порядок, за яким селяни «мають бути осажувані на землях і розумітись за отчичів». Феодали отримали право продавати, купувати, дарувати, передавати у спадщину, віддавати як заставу, судити й карати своїх селян.

Законодавство закріплювало лише обов'язки селян, а не їх права. Не задовольняючись цими нормами, феодали на свій розсуд складали ще більш суворі власні кодекси щодо підлеглих селян. Особливо жорстокого гніту зазнавали українські селяни з боку середніх та дрібних польських шляхтичів – управителів або орендарів магнатських маєтків. Як зазначає у своєму Описі України Г. Боплан, українські селяни виконували «тисячі виснажливих і несправедливих вимог…, поміщики, відбираючи маєтки від селян, розпоряджаються вільно і життям їх… Багато хто з них (селян) від рабства рятується втечею».

Міське населення за своїм соціальним становищем становило три основні групи: міський патриціат, власне міщанство і міські низи.

На вищому щаблі соціальної ієрархії перебував невеликий за чисельністю *міський патриціат:* впливові сім'ї багатіїв, найзаможніші купці та власники ремісничих майстерень. Аристократичний прошарок міст утворювали переважно іноземці. До того ж влада надавала іноземним колоністам широкі соціально-економічні права, пільги та привілеї.

Власне міщанство («поспільство», «бюргерство») становили звичайні повноправні мешканці міст: середні та дрібні торгівці, ремісники, майстри,

власники невеличких промислів і майстерень. Бюргерство, невдоволене привілейованим становищем міської аристократії, перебувало в опозиції до неї й прагнуло розширити свої права. Міщани-українці зазнавали також національно-релігійних утисків. Вони були обмежені у праві займатися торгівлею та деякими прибутковими видами ремісництва. Й проживати могли тільки у певному районі (у Львові це була Руська вулиця), як правило, у передмісті, а то й за межами міста.

Більшість населення міст становили *міські низи* – «робітні люди», «партачі», ремісники, що розорилися, підмайстри, учні, голота, плебс. Посилення соціального, національного та релігійного гноблення, експлуатації міських низів змушувало голоту чинити опір; час від часу через це виникали навіть локальні конфлікти.

Інтенсивний розвиток ремесла спричинив появу в містах об’єднань – *цехів.* Члени цих своєрідних професійних корпорацій за соціально-правовим станом не були рівними. Повноправними вважалися лише майстри; вони мали високу кваліфікацію й володіли майстернями, де працювали кілька найманих підмайстрів та учнів. Очолювали ці об’єднання цехові старости («цехмейстери»), яких обирали з-посеред найвпливовіших майстрів. Вони розпоряджалися майном, керували справами цеху, здійснювали в ремісничих громадах судові повноваження з цивільних, господарських і дрібних кримінальних справ.

Соціально-правове становище міського населення залежало також і від категорії міста, де воно проживало. Більша частина міст, особливо дрібні та середні, була перетворена у приватну власність польських та українських магнатів. Менша ж їх частина, особливо ті, що займали важливе стратегічне положення, вважались королівськими і управлялися королівськими старостами.

Мешканці королівських міст виконували загальнодержавні й міські повинності (будували й ремонтували споруди та шляхи, утримували адміністрацію, міську варту, виробляли зброю і боєприпаси, створювали ополчення у випадку нападу ззовні тощо). Вони сплачували особливий

податок на користь старости – десятину від торгівлі. Інші податки визначалися залежно від кількості землі, що перебувала у користуванні, наявності будинків, ремісничих майстерень тощо. Усі міщани сплачували подимний податок.

Жителі приватновласницьких міст, крім загальнодержавних податків, виконували повинності на користь власника й не могли без дозволу адміністрації залишати місто.

Мешканці самоврядних міст, хоча й були юридично вільними, але також не звільнялися від повинностей і податків.

Починаючи з останньої третини XVI ст., в містах поширилась діяльність *православних братств.* Найвідомішими з них були: Львівське, Луцьке, Київське, Перемишльське. Братства створювали школи, друкарні, сприяли будівництву храмів, намагалися виборювати громадянські та релігійні права православних у судах та станово-представницьких органах влади – сеймиках і сеймах.

Органи влади й управління

Державний лад Речі Посполитої поширювався на українські землі, що належали Польщі (Галичина з Холмщиною), а також на ті, які раніше входили до складу Литовського князівства (Волинь, Поділля, Київщина із Задніпрянщиною).

Вищі органи влади й управління. Законодавча влада належала *Вальному (всепольському) сейму,* який складався з трьох станів: короля, сенату, й посольської ізби (зборні).

Державу очолював *король,* його, починаючи з 1386 р., обирали на особливих сеймах. Отже, за *формою правління* це була *шляхетська республіка на чолі з королем.* Державний статус королівської влади визначався «Артикулами» Генріха Валуа, французького принца, обраного в 1572 р. королем Речі Посполитої. Король відмовлявся від успадкування влади, зобов’язувався питання війни і миру вирішувати з урахуванням думки сенату. Він повинен був кожних два роки скликати сейм, а, в разі

порушення ним прав і привілеїв шляхти, остання мала право відмовитись від покори королю.

Сенат, у якому головував король, об'єднував вищих посадових осіб Речі Посполитої. Сенатори в сеймі не голосували, а лише висловлювали свою думку з наведених питань. На цій основі король, або за його дорученням канцлер, формували «конклюзію» – загальний висновок сенаторів. *Посольська ізба* складалася із 170 послів (делегатів), яких обирали на шляхетських повітових сеймиках.

Сейм мав виключне право ухвалювати закони, встановлювати податки, визначати напрями зовнішньої політики, санкціонувати скликання ополчення (посполитого рушіння). Рішення сейму могли прийматись тільки одностайно (одноголосно), бо діяв принцип «вільного вето».

Центральне управління здійснювали король та вищі посадові особи держави. Так, коронний маршалок відав королівським двором, коронний канцлер – королівською канцелярією, коронний підскарбій – скарбницею корони, коронний гетьман очолював польське військо.

Місцеве управління, судова і військова влада на місцях перебували в руках панства і шляхти. Після Люблінської унії 1569 р. обласні привілеї були порушені, а територія України поділена на *воєводства* (старі - Руське, Белзьке та Подільське й нові – Волинське, Брацлавське, Київське, а з 1630-х рр. - Чернігівське) на чолі з воєводами і на сімнадцять судових *повітів* на чолі зі старостами і земськими суддями. У деяких воєводствах поряд із повітами зберігались і такі адміністративно-територіальні одиниці, як *землі*. На українських теренах, що входили до складу Литви, продовжували існувати *волості*, з яких складалися повіти. Своєрідний статус мали *староства*, що були як адміністративно-територіальними, так і господарськими одиницями й отримувалися від короля за службу. В міста, де були фортеці, крім старост, призначалися каштеляни, на яких покладалися функції комендантів.

Система органів місцевого управління створювалася відповідно до нового адміністративно-територіального поділу. Основними місцевими

керівниками залишилися *воєводи*, *старости* та *каштеляни*. Вони зберегли в своїх руках адміністративні й судові функції, а також військову владу на своїх територіях. На всіх ланках місцевого управління було створено численний штат посадових осіб – *урядників, писарів* тощо. Але зростанню ролі чиновницького апарату перешкоджала шляхта, яка зберігала значний вплив на місцеве управління, перш за все, через *шляхетські сеймики* у волостях, земствах і повітах.

На селі деякий час продовжували діяти *сільські сходи* або сільські громади, що обирали *сільських старост*. До волосного управління входили *волостель* і *писар*. З поглибленням кріпосного права і посиленням політичного впливу шляхти ці залишки громадського самоврядування зникли. Воєводською і старшинською адміністрацією в селах призначалися *управителі*. На приватновласницьких землях управителі в селах і волостях призначалися власниками.

У містах порядок управління був досить строкатим і будувався відповідно до категорії міста. В королівських містах адміністрацію формувала королівська влада, у приватновласницьких – магнати, шляхта, церква, яким належало дане місто чи містечко. Управління здійснювалося призначуваними *війтами* та їх помічниками. В деяких містах міщанам дозволялись окремі елементи самоврядування: верхівкою міщан могли обиратися одно чи двопалатні *ратуші*, *«радовці»*, які допомагали війту. В цілому ж власники міст – феодали, а також королівська адміністрація втручалися в соціально-економічне життя міст, обкладали населення непомірними податками й повинностями, а інколи й просто грабували. Тому міщани всіляко (за певну винагороду) домагалися переведення королівською владою їхніх міст на самоврядування на основі магдебурзького права.

Мешканці самоврядних міст щорічно обирали *магістрат*, який складався з двох колегій – *ради* і *лави*. Міську раду складали обрані, як правило, із багатих міщан, радці (радники, ратмани). Радці обирали зі свого складу бургомістрів (бурмістрів), які головували на засіданнях ради. Рада

виконувала адміністративні та господарські функції, а також функцію суду в цивільних справах. Міська рада також обирала або призначала лаву, яка була судовим органом. До її складу входили лавники на чолі з війтом.

На чолі магістрату стояв *війт*, якого обирав магістрат і затверджувала королівська адміністрація. При магістраті служили *городничі* і *возні*, на яких покладалися поліцейські та інші функції, у тому числі й судових виконавців. Магістратською канцелярією відав писар.

Судова система ґрунтувалася на становому принципі побудови суспільства і була залежною від адміністративної влади.

Вищими судовими інстанціями були *сеймовий та королівський суди,* де судилися магнати і родовита знать. Основною ж судовою ланкою були створені в повітах земські, гродські та підкоморські суди.

У *земських судах,* які збиралися на сесії тричі на рік, розглядалися кримінальні та цивільні справи шляхти. Апеляційними інстанціями для них були *Коронний і Литовський трибунали.* Посадові особи земського суду (суддя, підсудок і писар) обиралися повітовими шляхетськими сеймиками.

Найтяжчі кримінальні справи шляхти та інших людей розглядали *гродські (міські, замкові) суди,* в яких головними суддями виступали воєводи і старости. Тут також судили злочинців, які були затримані на місці злочину, і розглядали справи про повернення челяді і невільних селян. Гродські суди поділялися на вищі й нижчі. Вищий – був судом другої інстанції і до його складу входили головні судді. Нижчий суд діяв у складі намісника головного судді, шляхтича й писаря. Засідання гродських судів відбувалися щомісячно і тривали перші два тижні. На гродські суди покладалося й виконання вироків, в тому числі інших судів повіту.

Функції встановлення межових знаків, розгляду конфліктів щодо меж земельних володінь феодалів покладалися на *підкоморський суд,* який діяв на Правобережній Україні на підставі Статуту 1566 р. Справи тут розглядалися одноособово суддею – підкоморієм.

Важлива роль у судовій системі повіту належала *замковим канцеляріям.* Основним їх призначенням було оформлення майнових угод, реєстрація заяв

про вчинення злочинів тощо. Відповідно до Волинського привілею 1569 р. судочинство в судових установах повітів здійснювалося переважно «руською», тобто українською мовою.

Магнати і шляхта мали *вотчинні (доменіальні) суди*, де вони особисто чи, за їхнім дорученням, управляючі маєтків чинили суд над залежними селянами. Справи розглядалися з урахуванням волі феодала та місцевих звичаїв. Різновидом по суті доменіального суду були суди власників у приватновласницьких містах.

У самоврядних містах основними видами судів були *поточний* та *виложений.* Поточний суд розглядав переважно цивільні та господарські спори і збирався не пізніше як на третій день після подання заяви позивачем. Він працював у складі заступника війта, кількох бургомістрів, радців і лавників. До юрисдикції виложеного суду належали кримінальні й цивільні справи, а також справи, що передавались на його розгляд поточним судом. Сесії виложеного суду скликалися тричі на рік і тривали до двох тижнів кожна. Головував на них війт. Судові функції здійснювали також магістрати й ратуші. *Магістратські суди* цивільні справи розглядали у складі ради на чолі з бурмістром, а кримінальні – лавою на чолі з війтом. До розгляду найтяжчих кримінальних справ (убивство, розбій, посягання на життя шляхтича тощо) залучався міський староста. Староста разом з війтом розглядав судові справи також у випадках, коли сторонами виступали мішани і волосні люди. У ратушних містах судочинство здійснювалося за участю війта або бургомістра під головуванням міського старости чи іншого урядовця. У якості суду другої інстанції, де можна було оскаржити рішення міських судів, виступав підвоєвода.

Церковні суди, роль яких на українських землях була значною, поділялися на *духовні, доменіальні і монастирські.* Духовні суди розглядали справи про порушення християнських канонів, церковних обрядів, норм моралі, про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям, про спадщину тощо. Юрисдикції церковного доменіального суду підлягали дрібні цивільні й кримінальні справи підвладних церкві людей, селян, що жили на

церковних землях. Аналогічними правами користувалися монастирські суди. Судові функції виконували церковні ієрархи (єпископи, протопопи). За часів П. Могили церковна юрисдикція була зміцнена введенням консисторського суду митрополита, який діяв як вищий церковний суд.

На королівських землях продовжували існувати *залишки копних або громадських судів,* які діяли на основі норм звичаєвого права і розглядали цивільні й дрібні кримінальні справи (крадіжки, бійки, легкі поранення тощо), що виникали між королівськими селянами. Діяльність цих судів перебувала під впливом представників королівської адміністрації.

Риси права

Джерела права. Правова система на українських землях після Люблінської унії 1569 р. формувалась на основі звичаєвого руського права та законодавчих документів польсько-литовського законодавства (статутів, судебників, сеймових постанов, привілеїв тощо).

Королівські та великокнязівські грамоти, «Устава на волоки», Литовські статути визнавалися польськими судами основними джерелами чинного права. *Звичаї*, як джерело права, відійшли на останнє місце. Однак спочатку роль польського права у регуляції суспільного життя на українських територіях не була значною. У Польщі на той час ще не була вирішена проблема кодифікації права, хоча й діяли окремі збірники законів і статути. Зважаючи на це, більшість дослідників стверджують про рецепцію Річчю Посполитою більш розвиненої правової системи, що склалася у Великому князівстві Литовському на основі київського права.

На українських землях продовжував діяти *Другий Литовський статут 1566 р.,* який взагалі вважався українським. Після зміни у державному становищі Литви за Люблінською унією польські феодали вимагали виправити та доповнити текст другого Статуту відповідно до польського законодавства. Проте комісія на чолі з литовським підканцлером Л. Сапегою підготувала проект статуту на засадах самостійності і повноправності Великого князівства литовського. По суті це суперечило умовам унії. Тому,

вірогідно, він і не розглядався сеймом Речі Посполитої. У 1588 р. цей проект був затверджений королем Сигизмундом ІІІ як *Третій Литовський статут* 1589 р. Він набрав чинності у Великому князівстві Литовському, а також на українських землях („нових воєводствах”), що відійшли до Польщі. Структурно він складався з 14 розділів і 488 артикулів. Виданням 1588 р. у Вільно Статуту давньоруською мовою був завершений процес уніфікації правових систем на українських землях. Замість різноманітних місцевих прав було створено загальне «посполите право». На початку XVII ст. Статут 1588 р. переклали на польську мову і з доданням положень з польських конституцій у 1614 р. надрукували польською мовою. При перекладі в цій редакції Третього Литовського статуту знайшли своє відображення окремі принципи польського феодального права.

Статут 1588 р.– це найдосконаліший кодекс феодального права. Він всебічно регулював суспільні відносини, містив досконалі та той час норми державного, адміністративного, цивільного й кримінального права. У Статуті юридично закріплювалося панівне становище шляхти, оформлялося остаточне закріпачення більшості селянства, регламентувалася процедура судочинства. Як зазначають І. Усенко та В. Чехович, прогресивним було декларування обмеження влади монарха законом, проголошення єдності права для всіх громадян, відмежування судової влади від адміністрації. Статут 1588 р. захищав інтереси українського (руського) населення від польської експансії, гарантуючи право судитися за нормами свого звичаєвого права у копних (громадських) судах, вимагав, щоб суддів і управителів обирали з людей, знаючих право й руське письмо. За своїми правничими якостями Третій Литовський Статут стояв значно вище багатьох тогочасних західноєвропейських кодексів. Він мав чималий вплив на законодавство сусідніх держав, був чинним, як офіційний збірник законів, в Україні-Гетьманщині і продовжував діяти на українських землях аж до середини XIX ст.

Польська влада сприяла значному поширенню на українські землі *магдебурзького права,* відповідно до якого окремі міста дістали право

самоврядування. В українському судочинстві застосовувались положення з німецьких збірників у польському перекладі, зокрема, «Статей магдебурзького права» Б. Гроїцького, «Зерцала саксонів» П. Щербича, «Права цивільного хелмінського» П. Кушевича. Однак місцева інтерпретація магдебурзького права не дозволяла містам стати цілком самостійними і незалежними. Можна погодитись з думкою С. Юшкова, який вважав, що магдебурзьке право в українських містах застосовувалося лише як зразок юридичного регулювання.

Магдебурзьке право посилило диференціацію міського населення: верхівка (шляхта, купецтво, власники майстерень) набула панівного становища, а нижчі верстви городян усувалися від участі в управлінні містом.

Джерелами церковного (канонічного права) православної церкви були кормчі книги «Номоканон» і церковні устави Володимира і Ярослава. Основною кодифікацією католицького права був «Звід канонічного права» 1532 р.

Цивільно-правове регулювання. Серед основних інститутів права того часу було *право власності.* Існував поділ речей на рухоме й нерухоме майно. До останнього за польсько-литовським правом належали маєтки, будівлі, землі, ліси, тобто усе, що було пов’язано із землею. Головна увага приділялася правовому регулюванню феодального землеволодіння (королівського, великокнязівського, магнатського, шляхетського, церковного). Власниками землі могли бути лише «вільні люди шляхетського, військового і громадянського стану».

Третій Литовський Статут заборонив селянам віджучувати землі, на яких вони сиділи, без згоди своїх панів.

Правовий режим маєтків залежав від способу їх придбання. Розрізнялися: а) одержані у спадщину родові володіння («отчини», «дідини»); б) одержані в користування за службу на визначений час (наприклад, «до живота», «до волі панської»); в) «куплені». Якщо власник купленого маєтку розпоряджався ним вільно, то щодо землеволодінь, отриманих іншими

шляхами, існували певні обмеження. Так, за Литовськими статутами 1529 і 1566 рр. власники родового і вислуженого майна могли продавати, міняти, дарувати лише третину такого майна. Зрозуміло, що ці обмеження суперечили як статусу шляхти, так і потребам господарського розвитку. Литовським статутом 1588 р. вони були остаточно скасовані.

Право володіння ґрунтувалося на пожалуванні господаря, яке підтверджувалося відповідною грамотою. У випадку відсутності грамоти застосовувався принцип давності часу. За Статутом 1529 р. після 10-ти років володіння землею гарантувалася недоторканність таких володінь і будь-які позови визнавалися недійсними. За загальним правилом, шляхетська земельна власність усіх видів була недоторканною. Винятком було майно державних злочинців, яке конфісковувалось.

Обов'язком кожного землевласника, за Литовськими статутами 1529, 1588 рр., було особисте несення військової служби. Крім того, він був зобов'язаний поставити на війну певну кількість озброєних людей, залежно від розміру володіння. Шляхтич, який не виконував військову повинність, втрачав право на володіння землею. Передбачалась можливість неприбуття на службу лише у зв'язку з хворобою.

У самостійний правовий інститут виділилось і *спадкове право*. Успадкування розрізнялося за законом, за заповітом і на основі звичаю. *За законом* діти ставали спадкоємцями майна своїх батьків. Однак у Польщі нерухоме майно переходило до синів і лише у разі їх відсутності маєтки успадковували дочки. Пізніше, за Литовськими статутами, до спадкоємців за законом почали належати діти, внуки, правнуки, а за їх відсутності – бічні кровні родичі (брати, сестри тощо). Але, що стосується батьківського, в тому числі купленого майна, дочкам належало «тільки придане з четвертої частини». Материнське ж майно, як рухоме, так і нерухоме, рівно розподілялося між дітьми.

У деяких випадках спадкоємці могли бути позбавлені спадщини. Так, втрачали свою частку батьківського майна дочка, яка виходила заміж без згоди батьків або за іноземця, вдова-шляхтянка, яка без згоди родичів

виходила заміж за простолюдина.

За заповітом успадковувалось рухоме майно і куплена нерухомість, яка не входила в родову власність. Права заповідати майно не мали неповнолітні, ченці, сини, які не були відокремлені від батьків, залежні люди. За відсутності нащадків родове (батьківське) майно переходило до близьких родичів по чоловічій лінії, а материнське – успадковували родичі, які були ближче до материнської маєтності. У випадку відсутності спадкоємців за законом і за заповітом майно визнавалося вимороченим і переходило у власність держави.

Чимало конкретних питань успадкування Литовський статут 1588 р. відносив також до сфери регуляції норм Руської правди і звичаєвого права.

В умовах феодального суспільства *зобов'язальне право* не набуло значного розвитку. У натуральному господарстві були поширені насамперед договір *міни* і договір *дарування*. Чітко було врегульовано і договір *оренди*, який часто застосовувався на практиці. З розвитком грошових відносин набуває розповсюдження договір *купівлі-продажу* спочатку рухомого, а потім і нерухомого майна. У деяких випадках (наприклад, при позиці на суму понад «десяти коп грошей») закон вимагав письмової форми договору. Як спосіб забезпечення виконання зобов'язань могла застосовуватись *застава* (землі, маєтку тощо).

Законом встановлювалися строки позовної давності в 5 або 10 років. При укладанні угод застосовувалися й норми звичаєвого права (вимагалась присутність свідків, які «перебивали» потискання сторонами рук; виставлявся могорич, договір скріпляли присягою).

Право чітко регламентувало процедуру продажу, дарування або застави *маєтків*. Такі угоди складалися в присутності трьох – чотирьох свідків шляхетського походження і скріплялися підписами та особистими печатками. Про передачу маєтку робився запис у книзі замкового суду, а під час сесії земського суду запис переносився «до книг земських».

Шлюбно-сімейні відносини врегульовувалися нормами звичаєвого права та окремими законодавчими актами, в основі яких були принципи

християнського православного права. Шлюбу передував зговір батьків нареченого і нареченої. Передбачалася згода сторін, тобто тих, хто вступав у шлюб. Питання розриву шлюбу вирішувалося церковними судами, а спори про майнові відносини розглядалися світськими судами. Детально були врегульовані *майнові відносини:* у випадках винуватості жінки вона позбавлялася приданого й віна, чоловіка – він позбавлявся віна; коли ж шлюб визнавався недійсним, придане залишалося жінці, а віно поверталося чоловікові. Пережитком патріархальних відносин було право батьків у випадках злиднів, голоду чи іншого нещастя віддавати дітей у найми або в заклад. Батьки не відповідали перед судом на скарги своїх дітей.

Чіткого розмежування між нормами цивільного і кримінального права не існувало. ***Кримінальне право,*** що застосовувалось на українських землях, мало становий характер. Виявлялось це, з одного боку, у тому, що особисті і майнові права представників панівних станів захищались посиленими санкціями. Наприклад, Литовський статут за образу шляхтича передбачав ув'язнення, а за образу нешляхтича – штраф. З іншого боку – відповідальність магнатів і шляхти за деякі злочини, порівняно з простими людьми, була значно меншою. В законодавстві і судовій практиці розрізнялися такі кримінально-правові інститути, як умисел, необережність, замах на злочин, закінчений склад злочину, співучасть, необхідна оборона, крайня необхідність. До суб'єктів злочину стали відносити не лише вільних, а й феодально залежних осіб. Підвищився вік кримінальної відповідальності: за другим Литовським статутом він становив 14, а за третім – 16 років.

Злочини поділялися залежно від їх об'єкта. Найтяжчими вважалися злочини *проти релігії* (віровідступництво, богохульство, хула Богоматері і святих, чаклунство). Далі йшли злочини *проти королівської* і *панської влади* (зрада, бунт, замах на життя і здоров'я короля чи пана, образа суду тощо). Злочинами *проти особи* вважалися вбивства, тілесні ушкодження, фізичні й словесні образи та ін. Вбивства, наприклад, каралися смертю. За вбивство шляхтича додатково встановлювалася плата родичам потерпілого. До

злочинів *проти власності* належали крадіжка, грабунок, знищення чи пошкодження чужого майна і т. д. Наїзди, розбій, грабіжництво, підпали каралися, здебільшого, стратою. Виділялися й злочини *проти сім'ї та моральності* (примушування до одруження, шлюб із близькими родичами, двоєженство, зґвалтування тощо).

Існувала розгалужена *система покарань.* Покарання передбачало відшкодування збитків та страхання за принципом «на страх іншим». За чинними нормами права відповідно до виду злочину визначався вид покарання, але була відсутня визначеність чіткої міри покарання.

Найвищим видом покарання була *смертна кара,* яка присуджувалась за релігійні й державні злочини, вбивство, грабіжництво, крадіжку, військові злочини, злочини проти сім'ї та моралі. Розрізнялась *проста* (повішання, відрубання голови) і *кваліфікована* смертна кара (спалення, четвертування, посадження на палю, закопування живим у землю). До селян та інших простих людей застосовувалися *калічницькі* (відрубання рук, ніг, відрізання вух, виколювання очей) *та тілесні кари* (биття киями, батогами, різками). За незначні злочини практикувалося наземне або підземне *ув'язнення* на декілька тижнів, місяців у башті, фортеці чи в'язниці. Крім того, засуджених використовували як робочу силу. Існувала досить складна система майнових покарань, яка включала «головщину» (грошову виплату родичам вбитого), конфіскацію майна, відшкодування збитків тощо.

До панів і шляхти, якщо вони не хотіли підкорятися судовому рішенню, застосовувалось *виволання* (позбавлення прав і честі). Така людина втрачала шляхетство, право на майно, змушена була переховуватись за кордоном, бо в разі затримання її належало вбити. Пізніше, у XVI ст. виволання було замінено на *опалу* (позбавлення громадянських прав).

Існування системи станових судів і вплив польського процесуального права певним чином відбилося на ***судовому процесі***, передусім, у шляхетському судочинстві. У земських судах процес мав *обвинувально-змагальний характер.* Помісну шляхту викликали до суду письмовою повісткою, тоді як для бідних шляхтичів було достатньо усного виклика.

Представництво сторін здійснювали професійні адвокати. Вони складали присягу і не мали права отримувати надто великих гонорарів. У шляхетському судочинстві існували особливі процеси: «межова тяганина», «про біглих селян» тощо.

У гродських судах поширилось застосування *елементів інквізиційного процесу*. Проте на відміну від західного зразка інквізиції, судочинство на українських землях було, як правило, відкритим, звинувачений мав право на захист.

Серед найважливіших *доказів були*: показання свідків, «поличне» (речовий доказ), власне зізнання (для чого використовувалось катування). Безсумнівним доказом вважалася присяга шляхтича.

* * *

За Люблінською 1569 р. унією українські землі увійшли до об'єднаної держави Речі Посполитої і втратили залишки автономії. Українські території, що були захоплені Польщею, зазнавали відверто колонізаторських утисків та католицької експансії. Відбулися нові структурні зміни в українському суспільстві. В новий соціальний стан оформилась панівна верхівка, яка попри українську національну належність стала носієм польської державності, польського менталітету й культури. Остаточно закріпачене й позбавлене особистих і майнових прав українське селянство потерпало від посилення феодального гніту магнатів і шляхти.

Незважаючи на вплив польської колонізації, на українських землях зберігався високий рівень власної правової культури. Функцію політичної репрезентації українського народу взяла на себе православна церква. У якості охоронця національних прав і традицій в українських містах виступають православні братства.

В умовах спольщення української еліти центром визвольного руху в Україні, головним чинником українського державотворення стала Запорозька Січ.

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте проект Люблінської унії (додається). З’ясуйте, які наслідки для українських земель мало утворення Речі Посполитої?

2. Охарактеризуйте зміни в панівній верстві українського суспільства польської доби. Проаналізуйте, чому вона являла собою соціальну базу полонізації українських земель. З’ясуйте, що стало економічним підгрунтям процесу відокремлення шляхти від інших станів та які зміни відбулися в її соціальному становищі.

3. Як вплинули на соціально-правове становище духовенства та православної церкви Люблінська 1569 р. та Берестейська 1596 р. унії. Яку місію взяла на себе православна церква за умов посилення католицької експансії?

4. Дайте соціально-правову характеристику селянського стану, з’ясуйте при цьому різницю між правовим становищем державних та приватновласницьких селян, відмінності у становищі особисто вільних, напіввільних селян та селян, які повністю втратили волю. Розкрийте зміст правових актів та юридичних норм, в наслідок дії яких відбулося остаточне закріпачення селянства. До чого призводило посилення соціального, національного та релігійного гноблення, експлуатації українського селянства?

5. Які соціальні зміни характерні для жителів українських міст у період польського панування? З’ясуйте, яких утисків зазнавали міщани-українці і вчому конкретно це проявлялося. Зокрема, проаналізуйте доданий до теми документ про обмеження польським королем Сігізмундом I українців щодо місця мешкання у Львові і заняття ремеслом.

6. Складіть схему органів центрального та місцевого управління на українських землях періоду польського панування.

7. Складіть схему судових органів на українських землях польської доби. Охарактеризуйте порядок створення, структуру та юрисдикцію земських, гродських, і підкоморських судів. Розкрийте характер діяльності та

повноваження доменіальних та церковних судів. У чому полягали особливості судочинства у самоврядних містах? Які зміни відбулися в діяльності копних судів?

8. Назвіть і охарактеризуйте джерела права, що діяли на українських землях у період польського панування. Поясніть чому спочатку роль польського права у регуляції суспільного життя на українських територіях не була значною. З'ясуйте, які правові акти визнавалися основними джерелами діючого права, а які з часом відійшли на останні місця.

9. Як відомо, на українських землях продовжував діяти Другий Литовський статут 1566 р., який взагалі вважався українським. Що спричинило потребу у продовженні кодифікаційних робіт по виправленню та доповненню його тексту? Ознайомтесь із доданими до теми витягами з тексту Третього Литовського статуту. Охарактеризуйте його структуру, зміст та значення. Чи правомірно стверджувати, що з прийняттям цього важливого джерела права був завершений процес уніфікації правових систем на українських землях?

10. Поясніть, чим було спричинено значне поширення на українські міста магдебурзького права; які його джерела застосовувалися в українському судочинстві. З'ясуйте, як застосування магдебурзького права відбилося на соціально-правовому становищі міст та чи можна стверджувати, що магдебурзьке право в українських містах застосовувалося лише як зразок юридичного регулювання.

11. Проаналізуйте процес розвитку інституту права власності. Охарактеризуйте зміни у правовому регулюванні феодального землеволодіння. Проаналізуйте доданий до теми витяг з постанови польського сейму (1590 р.) про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті.

12. Охарактеризуйте процес розвитку зобов’язального та спадкового права.

13. Дайте характеристику шлюбно-сімейного права, зверніть увагу при цьому на характерні риси його розвитку та пережитки патріархальних

відносин, які воно зберігало. З'ясуйте, які встановлювалися умову взяття шлюбу, та як врегульовувалися майнові відносини у випадку розриву шлюбу.

14. Характеризуючи кримінальне право, на основі аналізу норм Литовського статуту, з'ясуйте, в чому полягав його становий характер та встановіть які кримінально-правові інститути розрізнялися в тогочасному законодавстві. Які зміни відбулися в суб'єктному складі злочину. Назвіть та дайте характеристику основних видів злочинів.

15. Розкрийте мету та види покарання. З'ясуйте, в чому проявлявся становий характер системи покарань, що діяла на українських землях в період польського панування.

16. Які зміни відбулися в судово-слідчому процесі на українських землях польської доби? Який характер мав судовий процес? З'ясуйте, стосовно яких злочинів провадився розшуковий процес, в яких випадках слідство і суд були обов'язковими. Розкрийте призначення та функції адвокатів. Охарактеризуйте основні види доказів, що застосовувалися в процесі слідства та в судовому процесі.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Обмеження польським королем Сігізмундом І українців щодо місця мешкання у Львові і заняття ремеслом (1525 р.)•

(Уривок з грамоти польського короля м. Львову)

Під час нашого перебування в минулому році у місті Львові до нас звернулись з скаргою громадяни того ж нашого міста Львова руської віри, яких там живе чимало, що хоч вони користуються тим же самим правом, однаково з іншими громадянами, що населяють це місто, платячи податки, проте бурмистри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які

• Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К., 1959.-Т.- 1. С.144.

знаходяться поза межами їх вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також за йматися ремеслом, записуватися в цехи, забороняється їм це не внаслідок шкоди, чи збитків, чи нехтування, що вони ніби роблять. Навпаки, самі бурмистри і громадяни католицької чи римської віри здійснюють вповні свої усталені законом права і свої законні справи. Переобтяжені великою роботою і державними справами і не маючи можливості негайно розглянути і закінчити це спірне діло, ми направили та внесли його на генеральний сейм і наказали згаданим сторонам прибути перед нами на цей же сейм в певний термін.

Ми вияснили, що довгий час наші попередники не змінювали і не встановлювали в своїх ухвалах нічого і ніколи з і приводу справи згаданих громадян м. Львова грецької та руської віри, тому, порадившись з нашими радниками, ухвалили і цим нашим листом визначаємо: самі громадяни м. Львова грецької або руської віри задоволені своїм місцеперебуванням і вулицями, з давніх-давен визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях, де раніш не жили вони самі або їх попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні.

Проект унії, який сенат і посли королівства дали литовським панам - раді, згідно з їх бажанням. Він складений єпіскопом Краківським, а виправлений земськими послами•

(Витяги)

ОБРАННЯ КОРОЛЯ

Насамперед: Польське королівство і велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одно, нерозрізнюване, неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання,

• Текст подано за: Хрестоматія з історії СРСР.- К., 1956.- Т.1.- С.296-299.

неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнюваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами Поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці.

...Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазании і коронований у Кракові. Щождо обрання, введення його на стіл великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

СЕЙМИ

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат... На цих сеймах,— віднині єдиних сеймах королівства,— все, що буде потрібно, буде обговорюватися, робитися і вирішуватися загальною нарадою і за спільною згодою всіх чинів, які мають право бути на сеймі.

МОНЕТА

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі, пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Що стосується договорів і союзів, то зроблено таку постанову: віднині всі угоди, укладання миру, посилання послів у далекі і суміжні країни мають бути здійснювані не інакше, як з відома і за спільною радою обох цих народів.

ПРИВІЛЕЇ І ВІЛЬНОСТІ ЛИТВИ

Обдумано і вжито заходів до того, щоб це єднання і унія великого князівства Литовського з Польщею ні в чому не підривали, не ображали і не зменшували тих прав, привілеїв, вільностей і звичаїв великого князівства Литовського, які не суперечні польському народові...

ТОРГОВІ МИТА

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були,— наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

ПРАВА ПОЛЯКІВ І ЛИТОВЦІВ

Віднині як поляк у Литві, так литовець у Польщі може купувати маєток і оселитися всяким законним способом і може по закону займати посаду в тій землі, в якій матиме осілість.

Литовський статут 1588 року•

Статут великого князівства Литовського від найсвітлішого господаря короля його милості Жикгимонта Третього на коронації в Кракові виданий року 1588

Дивіться, що маєте чинити, бо не чините суд людський, а суд Божий. Як кого засудите — все на вашій совісті буде. Нехай завжди з вами буде страх Божий. І чиніть усе щиро, бо немає перед Господом Богом нашим неправди, а ні правдивих людей...

Даруйте справедливість землі, у якій чините суд. Хто любить неправду, той ненавидить душу свою.

Правдиво судіть, сини людські.

Жикгимонт Третій, Божою милістю король Польський, великий князь Литовский, Руський, Пруський, Жомоїтський, Мазовецький, Іфлянтський, тією ж Божою милістю призначений король Шведський, Кготський, Вандальський и великого князівства Фінського та інших.

• Текст подано за: Історія держави і права України: Хрестоматія.- К., 1996.- С. 63-74.

Розділ перший — про нашу особу панську

Артикул 34. Про надання двох голосів або посад одній особі.

Одній особі, навіть найзнаменитішій і найзаслуженішій, двох голосів на лаві ради нашої, а також двох посад земських і дворянських староств судових відтепер і на всі часи давати не будемо...

Розділ четвертий — про суддів і підсудків

Артикул 2. Про суддів, які мають бути обрані.

Постановляємо, що на суддівство, підсудство і писарство не можуть бути обрані духовні особи, а ні каштляни, маршалки і старости судові, а ні підкомірні, військові, а ні хорунжі земські, дворянські і повітові, і ніхто такий, хто б іншим урядником земським був... З ласки нашої панської можуть урядники земські, підсудді і писар, а також маршалки, підкомірні, хорунжі бути державцями і тіунами дворів і добра нашого, але тільки не староств судових як у тому ж, так і в іншому повіті.

Артикул 58. Про прокураторів: які особи і де ними не можуть бути.

Постановляємо також, що прокураторами не можуть бути такі особи: суддя, підсудок і писар земський, також урядник гродський, у тих повітах і при тих судах, де вони урядники; у тих же повітах та інших судах, де вони не є урядниками, але можуть виступати з користі або з дружніх стосунків на захист інших, не можуть бути прокураторами. Не можуть також бути прокураторами особи духовні; проте виступати з власними промовами і відстоювати право їм вільно має бути.

Артикул 59. Про покарання неправдивих і підступних прокураторів; стосовно того прокуратора, який свавільно право тлумачить — іншого прокуратора на його місце поставити.

Артикул 69. Про міщан права Магдебургського.

Постановляємо так: коли б комусь із міщан наших права Магдебургського якась кривда була вчинена від князів, панів та землян і підданих їхніх, і вони самі добровільно не захотіли б справедливо діяти стосовно своїх підданих, тоді такого кожного міщанина може до суду земського повітового покликати і потім поступати згідно права і Статуту земського.

Артикул 85. Про полюбовний (мировий) суд.

Постановляємо: якби мирові судді узгоджене якесь рішення прийняли і письмове те рішення обидві сторони (позивач і відповідач) своїми печатками скріпили, а опісля одна якась сторона не захотіла б дотримуватись і виконувати те рішення, тоді вона має подати на розгляд до суду земського, і земський суд, розглянувши узгоджене (полюбовне) рішення суддів обома сторонами пропечатане, має те рішення взяти і змусити сторони виконувати рішення. А якби суд полюбовний прийняв інші рішення, і коли обидві сторони звернуться до земського суду або одна сторона по кличе іншу сторону на суд, тоді земський суд має розгля нути і розсудити і який суд (полюбовний) вирішив справу у відповідності з правом, те рішення залишити чинним. Якщо ж суд обох сторін при вирішенні справи відійшов від загального права і ухилився від полюбовного рішення, тоді лава земська ... має рішення своє по праву у судочинству завершити.

Розділ сьомий — про записи і продажу

Артикул 8. Про записи людей простих вільних, прийшлих і орендних.

Постановляємо, що коли б якась вільна-прийшла людина знайшла захист у якогось пана, а той пан майном своїм якусь допомогу їй надав, а та людина на те майно, взяте у пана, лист-запис свій добровільно з обов'язковими у ньому вказаними під печатками трьох шляхтичів, гідних довіри, дала, такий запис згідно права має бути чинним. Люди вотчинника, що відійшли від своїх панів і пішли до інших панів за наявності запису про зобов'язання, то такі записи не можуть мати чинності і той, кому що одпишуть, нічого отримати не може. Плата за оренду корчм, млинів, за лісові роботи і таке інше, якщо вона зафіксована у такому вигляді, як того вимагає цей артикул, має сплачуватись, як того ви магає право.

Розділ восьмий — про заповіти

Артикул 2. Про заповіти на рухомі речі і на набуті помістя — як вони мають оформлятися.

Постановляємо: Якби хтось на рухоме майно, або на помістя, будь-яким чином набуті, надумав заповіт скласти, тоді він, будучи здоровим або й хворим, але при добрій пам'яті і здорово му глузді, має право вільне майно своє рухоме, а також помістя ним самим набуте, але не батьківське і не материнське, кому захоче, за своєю доброю волею як духовним, так і світським особам, заповідати. При складанні заповіту має бути свідчення ради земської або гродського того повіту, де той заповіт складається, а якщо він не зміг би одержати свідчення ради земської так само, як і гродського повіту, тоді необхідно, щоб хоч одна особа радна прибула, маючи при собі двох шляхтичів; а може бути і один урядник при трьох шляхтичах, які у тім панстві нашого Великого Князівства Литовського осіли, і можна заповіт складати. А коли та особа, що заповіт складала, помре, і вже остаточно свою волю підтвердила, доклавши до заповіту свою печатку, і якби ще хтось умів і міг писати, має підписати заповіт; також і ті, хто засвідчував, якщо хтось з них уміє писати, мають своєю рукою заповіт підписати. Потім той заповіт, таким чином оформлений, на вічні часи ... ні в чому поруше ний не може бути.

Розділ дев'тий — про підкомірних в повітах і про права на землю, про розмежування і межі.

Артикул 2. Про обов'язки і владу підкомірного.

У справах про спори на земельну власність і розмежування, отриманих від суду земського або гродського, підкомірці мають силою нашою і своєю владою урядника дати позови сторонам за ім'ям своїм, печаткою своєю і підписом руки своєї, а після позовів, даних особисто, через когось, мають протягом шести тижнів скласти земельне розмежування, чи інші спори за пожитки. ...А хто позов візьме і не скористається ним протягом року, має брати новий позов. Виїхавши за позовом, підкомірний має розглянути докази про право власності, документи і межові знаки, а також свідчення свідків — і чиї документи кращі і межові знаки повніші, а свідки правдивіші, ту сторону до доказу допустити і, вислухавши докази, згідно Статуту провести розмежування і знаки межові встановити; і кого винним

буде визнано, той по винен платити ... (за виклик);... там же на місці, не відкладаючи на інший час, встановити суму відшкодування і на те все лист свій судовий з печаткою своєю і підписом своїм має дати.

Артикул 27. У чужої людини ніхто не може купувати її землю без волі її пана.

Постановляємо, що у бояр і людей простих князівських, панських і землянських ніхто землю купувати або на літо орендувати для обробітку не може без дозволу пана його. А коли б хтось у чужої людини землю без дозволу пана його купив або орендував і щось би на ній посіяв, тоді той посів і гроші втрачає. А той чоловік, кому належить земля, ... має ту землю забрати; а він (покупець), у кого землю купив або орендував і у поручника, через якого давав гроші, вимагати повернення (грошей) не має права, поскільки він діяв всупереч статуту нашому. Так само і чужу людину, дружину і дітей його не може ніхто купувати і най мати без дозволу пана його або урядника — найм буде не дійсним.

Артикул 28. Про поруки людей простих.

Постановляємо, що бояри панцирні, путні і люди простого стану не можуть без відома і дозволу письмового панів своїх нікому у речах своїх ручатися. Одне ж тільки їм вільно буде, без відома панів своїх ручатися у речах рівних, тобто, вартіс тю не більше чотирьох кіп фошей. І коли б одна людина захотіла б ручатися за кількох осіб, то сума ручання не може перевищувати чотирьох кіп грошей.

Розділ одинадцятий — про злочин, бійку і головщину шляхетську

Артикул 2. Про доведення злочину — як скаржник має сповіщати і скаржитись.

Коли б проти когось такий злочин, як вище зазначено, було вчинено, і було його вбито, тоді сторона потерпіла відразу після злочину має про той злочин і вбивство повідомити око личних сусідів своїх, а якщо їх немає, то шляхті — людям добрим, а коли немає шляхти, то околичним сусідам, хоча б і не шляхтичам, але людям добрим, довіри гідним, а потім має поскаржитись раді нашій гродській судовій того повіту, де цей злочин

вчинено, і возного взяти, і йому про злочин розповісти і вбитого показати, а потім про злочин скаргу в книги ради гродської записати, при цьому труп той привезений має показати членам ради судової, які будуть на місці. А після цього труп той може бути похований не чекаючи закінчення судового розгляду... А коли б господар будинку був вбитий, тоді його дружина і діти його, а якщо не буде дружини і дітей, то його близькі таким же чином мають повідомляти і доводити про той злочин. А після цього злочинець і його помічники мають бути покарані у відповідності з артикулом першим цього ж розділу. А коли ж помічники на гарячому вчинку не були спіймані, але в тому звинувачувалися б, про те, до того не зналися і присягнули б, що не брали участі у злочині, мають бути вільними; а коли б не присягнулися, тоді мають бути на горло скарані, як і сам злочинець. А коли б злочинець напав на дім і не вбив, а лише поранив, тоді потерпілий таким чином має повідомити про злочин і показати рани околичним сусідам і повідомити раду і записати, як уже було зазначено, і довести про злочин і покарання за допомогою людей добрих, шляхти і за присягою; а коли присягнуть, то злочинець і його помічники мають бути покарані, як вказано у вищезазначеному артикулі; а штраф за поранення і за заподіяну шкоду мають взяти з його помістя, а коли такого не буде — з маєтності рухомої. Коли б шести свідків не мав, тоді з двома шляхтичами, людьми сторонніми, а коли б і їх не було — з домашніми, як вище зазначено, присягнути має; а злочинця, за таких неповних доказів, на горло не карати, проте за злочин дванадцять рублів грошей за шкоду має сплатити, а за вину двадцять чотири тижні у вежі на дні має сидіти; а коли б на своєму стояв (про не винність), то як поранений, на ранах своїх має присягнути, ...і злочин, і заподіяні збитки йому мають не приписуватися. А коли б за того злочину нікого не було вбито і поранено, а тільки б заподіяно шкоду, то такий злочин треба доводити так же, як зазначено вище...

Артикул 39. Про покарання людей простого стану за вбивство шляхтича.

Постановляємо: коли б люди простого стану, чи будуть вони нашими, господарськими, або князівськими, панськими, землянськими, або бояри

панцирні, путні, міщани або люди тяглові, вбили шляхтича або шляхтанку, то скільки б їх через потерпілу сторону не було б звинувачено у відповідності з правом і у відповідності з артикулом доказано, мають усі бути на горло скарані; проте, таких простих людей більше трьох осіб за одну шляхетську голову скарано не може бути. Це стосується вбивства, учиненого випадково. А коли б люди простого стану з умислом у домі або у господарстві шляхетському, або на дорозі шляхтича вбили, такі за доказами усі мають на горло скарані бути. А коли хто-небудь з тих станів простих шляхтича або шляхтанку побив або поранив, такому має бути відсічена рука; а коли б руку або ногу утяв, або якийсь інший член відтяв, за те на горло має бути скараний.

Розділ дванадцятий — про головщину і навізки людей простих і про таких людей і челядь, які від панів своїх відходять, а також про слуг приказних.

Артикул 2. Про людиновбивство між людьми простого стану.

Також постановляємо: коли б людина простого стану іншу людину, теж простого стану, не шляхтича, на смерть забила, то потім за доказами сторони-скаржника ... звинувачена сто рона має на горло бути скарана, а головщина з майна його рухомого має бути виплачена тому, кому за правом має на лежати.

Артикул 11. Людина вільна ... в неволю віддана не може бути.

Також постановляємо, що людина вільна за будь-який борг в неволю вічну віддана не може бути. А якби заборгував велику суму, то її він має відробляти; чоловікові рубль грошей, а жінці копу грошей, а також і харчі має давати той, кому їх видано. І коли б ту суму до смерті не зміг би відробити, а мав би дітей дорослих, до служби і до роботи гідних, тоді діти його мають ту суму відробляти, але не більше ніж сім літ, і одержувати вони мають так, як зазначено. А закупним людям так само плата має бути така ж, як і тим вільним, які самі себе за щось запродали.

Артикул 12. Про людину вотчинну.

Коли б якась людина вотчинна, чи то боярин панцирний, путний або людина тяглова у вотчині народжена, або куплений вислужений або якимось іншим чином набутий, піде від свого пана і поселиться недалеко, за п'ять-шість миль, але у найми не піде, а буде там жити, а його пан, знаючи про це, не шукав, давність земську у десять років мовчав, тоді стосовно цієї людини він вічно має мовчати. А коли б та людина вотчинна пішла від свого пана і мешкала б далеко, за десять або за кілька десятків миль, а пан його, про те знаючи, протягом двадцяти років його не розшукував, то вже він не має права його розшукувати. А коли б той пан про ту людину, що далеко своїм домом поселилася, не знав, а та людина, що жила далеко і давність у двадцять років не пройшла або не прожила, а потім переселилася ближче до помістя пана свого, таку людину вільно буде кожному шляхтичу вимагати повернути у вотчину, скільки б земської давності не пройшло б з часу ближчого поселення. Стосовно челяді двірської, вотчинної або полоненої, яка б від своїх панів втекла, також ні віддаленість місця поселення, ні давність розшуку не може зашкодити розшукувати їх та їх дітей.

Артикул 13. Про давність поселення людини прийшлої вільною.

До того постановлено: коли б якась людина стану простого, боярин або тягла, будучи вільним прийшлим, а не вотчинним, знайшла захист у якогось князя, пана, шляхти, або допомогу від того пана отримала або не отримала, і десять років за тим паном прожила, а потім така людина або ті діти захочуть геть піти, повинні будуть відкупитися від служби десятьма копами грошей і всю допомогу, яку вони від того пана отримали, повернути. А коли б така людина або її діти, хоча б і сиділи десять років, а потім без відома того пана утекли, а той пан десять років їх не розшукував, то така лю дина має залишатися вільною. А коли б до десяти років пан такого втікача де знайшов, то його мають у судовому порядку визнати за вотчинного пана.

Розділ тринадцятий — про грабунок і про відшкодування.

Артикул 4. Про пограбування людини князівської, панської і землянської.

Також постановляємо: коли б шляхтич пограбував чиїхось людей на ринку, біля церкви чи на дорозі, то має заплатити потерпілій стороні штраф на суму шість рублів грошей, а вкрадене повернути, коня — конем, вола — волом. А коли б шляхтич пограбував чиїхось людей у полі або ж у іншому місці, ...тоді має заплатити три рублі грошей і пограбоване повернути. А мужик мужика коли б то на торзі або біля костьолу, або на дорозі пограбував — має заплатити два рублі грошей; а коли б у полі пограбував — рубль грошей. А коли б мужик шляхтича або шляхтанку пограбував, то його мають судити згідно з артикулу цього ж розділу, а вкрадене повернути: за коня — коня, за вола — вола, за корову — корову, і за всяку тварину, яку вкрав, має віддати тварину, або заплатити за неї ціну її вартості.

Розділ чотирнадцятий — про злодійство усякого стану,

Артикул 1. Про спійманого з доказами слугу або чийогось підданого — куди мають привести.

Коли б хто-небудь чийогось слугу, боярина, людину тяглу або челядника невільного з якимось доказом, речами краде ними, спіймав би ... у будинку його, або ж у полі, або на дорозі, але б тільки на землі пана тієї людини, тоді таку людину має вести до пана його, чий він буде, до того двору, до якого та людина належить. А кому б вдалося чийогось слугу спіймати з доказом не у помісті пана його, а десь у іншому місці, на дорозі або на чужій землі, або у містечку, у селі іншого пана, а буде те у місті нашому, де немає судової ради і не у торговий день, або у селі нашому — такого сторона-скаржник має вести куди захоче — або до ради нашої господарської гродської того повіту, або до пана його. І коли по веде до пана, привівши його з доказом до того пана, а того не буде, то до урядника, тіуна його, а де урядника не буде і тіуна, то до дружини або дорослого сина, має просити поступити по справедливості, а той пан, а коли він буде відсутній, то панський урядник має справедливість учинити не пізніше ніж через два тижні у відповідності із цим Статутом; а коли справа дійде до зводу, тоді звід має бути вчинений у тім же місці таким же чином... А коли б той пан або урядник його справедливість не учинив, або діяв не у відповідності із звичаєвим правом,

завдав кривди стороні-скаржнику, тоді, будучи на раду нашу судову покликаний, по винен сам перед радою нашою постати і того, у злодійстві звинувачуваного, доставити, а рада наша за їх показаннями має розсудити і винного, у відповідності із правом, покарати має. Якби той злодій утік від свого пана, або пан докази злочину втратив і перед судом нашим злодія не поставив, тоді він сам або його урядник має присягнути, що той злочинець втік, а докази зникли із-за недосвідченості або недбалості його; після такої присяги стороні-скаржнику він має заплатити, присягнувшись або навівши інші докази, що докази зникли. А коли злочинець той звинувачується у злочині, за який мають карати на горло, то потім де б його не спіймали, мають скарати на горло. Якщо б звинувачуваного у злочині привели до пана або дому шляхетського, пан або урядник його, тіун чи хтось інший стороні-скаржнику, візнику та іншим відмовив би у розгляді справи і звинувачуваного у злочині не захотів би забрати — таку людину стороні потерпілій треба вести до ради нашої судової гродської і там, на раді нашій, шукати справедливості.

Артикул 23. Про дружин і про дітей, які скористалися краденими речами.

А коли б у домі знайшли докази і при цьому присутні були дружина і діти, і користувалися такими речами, знаючи, що вони крадені, тоді вони повинні відшкодувати збитки, недостачу віддати, а самі мають бути головами видані, але не у вічну неволю, а виробити одну копу, як ті, що закупами були; а той злодій, що крав, має бути на горло скараний.

Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті (1590 р.)♠

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, от же, як ці землі можна було б

♠ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К.., 1959.-Т.- 1.- С.126.

перетворити в корисні, аби не лежали, пусті. Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу...,

Тема 7. Запорозька Січ: Військово-політичний устрій та право

Запорозька Січ у козацькому державотворенні

Протягом давньої історії України в тією чи іншою мірою відбувалися контакти кочової і осілої цивілізації, в яких можна побачити попередників козаків. Археологічні та писемні джерела свідчать про постійне проживання за часів Київської Русі серед тюркомовних кочівників на півдні сучасної України багаточисельних волелюбних людей суто руського походження. Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення *бродниками* (інколи - *берладниками*). Ймовірно вони займалися мисливством, рибальством та військовою справою. Після ординської навали під загрозою нападів татарських загонів зі степу для мешканців південного українського порубіжжя необхідність бути завжди готовими для оборони значно посилилась.

Проте виникнення, як запорозького так і українського козацтва в цілому відбулося внаслідок різкої зміни суспільно-політичного клімату на українських землях в хронологічний відрізок кінця ХУ – ХУІ століть. Під натиском, з одного боку, литовсько-польсьських феодалів, які поширювали на українське порубіжжя кріпацтво, і в результаті агресії Кримського ханства, з іншого, українське суспільство опинилося під загрозою знищення.

Виникнення козацтва пов’язане з виходом членів різних соціальних груп в безлюдні степи південної України. Поширенню *уходництва* сприяла наявність великих природних багатств краю. Ці люди об’єднувалися в ватаги, полювали, займалися рибальством, збиранням меду диких бджіл. У разі потреби вони спільно нападали на татар, відбиваючи в них „ясир” і награбовану худобу. З часом уходники перестали повертатися до своїх пограбованих і спустошених татарами помешкань і перетворилися на постійних оборонців українських земель.

Козаки вважали за краще жити у постійній небезпеці, виносити труднощі освоєння цілинних земель, ніж терпіти свавілля та гніт феодалів. Це була реакція на посилення кріпацтва, обмеження національних і релігійних прав

українського народу. Козацькі землі відігравали роль своєрідного буфера між Кримським ханством і володіннями польських феодалів. Перша письмова згадка про українських козаків датується 1492 роком.

Основу поселенців-козаків становили селяни-втікачі. Але на нові землі переселялися не тільки бігла голота, а й заможні селяни, міщани і навіть дрібні шляхтичі, які мали широкі можливості для експлуатації бідняків. Хоча формально кожен, хто прибував на козацькі землі, діставав рівні з іншими права користуватися громадськими землями, брати участь у самоврядуванні. Суспільною організацією козацтва була *«громада»,* яка, незважаючи на домінантну роль заможного козацтва, переважно базувалася на демократичних принципах. Козаки займалися землеробством, скотарством, мисливством, рибальством, бджільництвом, промислами, ремеслами, виробленням горілки й пива, продажем надлишкової продукції. Їхні слободи й хутори, порівняно із селами селян-кріпаків, вирізнялися значним добробутом. Серед козаків можна було знайти «плотників для будівлі будинків і човнів…, ковалів, зброярів, кравців… Всі козаки, – повідомляє згадуваний уже Г. Боплан, – вміють орати, сіяти, жати, косити…, турбуються лише про корисне і необхідне, особливо в таких справах, які необхідні для сільського господарства». Вільна праця на вільній землі невіддільна від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис. Козацтво відіграло вирішальну роль у господарському засвоєнні Дикого Поля, поливаючи кров'ю і потом кожен гектар його землі.

Войовничості козацтво набувало у боротьбі із зовнішніми ворогами. Польська держава виявилася неспроможною захистити українців від татарсько-турецької агресії. Видатний український мислитель С. Оріховський-Роксолан так писав польському королеві про жахливі масштаби цього варварського етноциду: „Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх – повбивано, дівчат зґвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у

чоловіків, молодиць пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою...". В цих екстремальних умовах *за відсутності національної держави козацтво виступає як єдино можливий самозахист українського народу, котрому загрожувала повна руйнація і фізичне винищення.*

В першій половині ХУІ століття внаслідок спустошливих татарсько-турецьких набігів зона осілості на Україні відсунулася далеко на північ. В умовах постійної небезпеки з боку кримських татар козаки об'єднувалися у військові загони. Помітну роль у цьому процесі у 50-70-х роках відіграв нижчий прошарок шляхетського стану (дрібна шляхта та бояри-слуги), позбавлений урядом спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої шляхетських прав. З середини 90-х років у формуванні козацького стану стрімко зростає роль селян і міщан.

Масове покозачення населення півдня України особливо виразно простежується в повстаннях 30-х років ХУІІ століття. В цей період завершується формування основ суспільно-політичної організації „козацького устрою". На думку М. С. Грушевського козацтво в першій чверті ХУІІ ст. „стояло мов на роздоріжжі своєї соціальної еволюції, як антагоніст привілегій шляхетства, логікою соціального розвитку воно було покликане того, щоб прийняти в свій протекторат міщанство... визволити його від феодального утиску, допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва".

Козаки мали окреме й своєрідне *соціально-правове становище*, проміжне між становищем шляхтича-поміщика і селянина-кріпака. Як і шляхтич, козак був зобов'язаний державі військовою службою. Як і селянин, козак, здебільшого, був хліборобом, бо обробляв землю власною працею. Але на відміну від шляхтича козак не мав залежних від себе кріпаків, на відміну від кріпака-селянина він був вільною людиною.

Польська держава визначала належність до цього стану виключно належністю до *реєстрового козацтва* – прийнятих на державну службу козаків, яких заносили до окремого списку (реєстру). Кількість їх не була значною і змінювалася залежно від зовнішніх і внутрішніх обставин.

Реєстрові козаки звільнялися від юрисдикції феодалів, старост, міських магістратів, підлягаючи виключній юрисдикції реєстрового війська. За службу вони отримували грошове жалування та низку привілеїв (право на землю, на промисли й торгівлю, звільнення від податків). У 1625 році польській уряд затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового, створивши шість полків по тисячі козаків в кожному. Уряд неодноразово призначав на керівні посади в полки вірних польській владі людей, але реєстровці відстоюючи право на власне самоврядування, не зрідка зміщували їх і обирали власних старшин.

Під час воєн уряд Речі Посполитої в декілька разів збільшував чисельність реєстрового війська. Але відразу ж після завершення бойових дій польська влада, вбачаючи певну небезпеку для себе з боку багатотисячних формувань реєстрових козаків, значно обмежувала їх кількість. Це спричинило появу *козаків – виписчиків* (виписаних з реєстру). Вони мали повертатися до свого попереднього стану (селянство, міщанство), але змусити їх до цього польській адміністрації вже не вдавалося. Тому виписчики, прагнучи позбутися свого невизначеного, нелегального становища, складали опозиційну групу, завжди готову повстати проти Польщі.

1638 р. сейм вдався до надзвичайних заходів, затвердивши «Ординацію Війська Запорозького реєстрового». В ній зазначалося: «На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними…, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів». Виборність козацької старшини була скасована. Верховне керівництво реєстровцями відтепер належало коронному гетьманові. Військова й судова влада зосереджувалася в руках комісара, якого обирав сейм із числа шляхтичів. Осавули й полковники призначалися зі шляхтичів, а сотники й отамани обиралися із числа козаків, які мали заслуги перед польськими властями. Чисельність реєстру становила 6 тис. осіб. Для придушення можливих конфліктів серед козацтва в розпорядження старшого комісара була передана особлива гвардія із польської шляхти.

Використовуючи реєстрове козацтво не лише для охорони кордонів і військових походів, а й для придушення опору народних мас, польська влада намагалась у такий спосіб розколоти українське суспільство.

За польської доби найбільшим центром українського козацтва стає район дніпровських порогів. Постійна загроза нападів татар і турків, а також з боку урядових військ змушувала козаків будувати укріплені засіками з рублених колод городки або містечка, так звані *«січі»*. У 1550-х рр. на дніпровському острові Мала Хортиця було збудовано постійне укріплення - фортецю, як форпост боротьби проти татарської агресії. Фундатором цієї козацької твердині був канівський староста князь Д. Вишневецький, котрий, як представник аристократичного українського роду, пов'язав в одну органічну цілісність традиції української княжої держави і української козаччини. Незважаючи на короткий термін свого існування, хортицька фортеця стала прототипом козацького укріплення, яке утвердившись в 60 – 70-х роках ХУІ ст. на о. Томаківка, дістало назву *Запорозька Січ.* На Томаківській Січі вже існував Кіш - власна військова козацька організація, зародок державності. Наступними були Січі – Базавлуцька (1593-1638), Микитинська (1638-1652), Чортомлицька (1652-1709), Кам'янська (1709-1711, 1730-1734), Олешківська (1711- 1728), Нова (1734-1775).

Кожна з них була надійною фортецею – мала міцні вали з частоколом зверху, башти з бійницями для гармат. Тут розміщувалися курені - великі приміщення, в яких проживали козаки, січова церква, арсенали, торговельні лавки; в центрі знаходився майдан, де відбувалися загальні козацькі ради й інші громадські заходи. Січове товариство *формувалося* на добровільних засадах із чоловіків за умови православного віровизнання та проходження випробувального терміну. За *національним складом населення* крім українців, які складали більшість січовиків, тут знаходили притулок литовці, поляки, росіяни, білоруси, греки та представники інш національностей. На січових землях в різні часи проживали десятки тисяч чоловік. Станом на 1775 р., крім власне козаків, тут мешкало близько 50 тис. селян, які займалися хліборобством. Під владою Січі знаходились землі

Великого Луга, Дикого поля, значної частини Правобережжя й Лівобережжя. *Територія* Запорозьких Вольностей протягом ХУІ-ХУІІІ століть охоплювала землі сучасних Запоріжжя й Дніпропетровщини і сягала Харківської, Миколаївської, Донецької, Луганської та Херсонської областей.

Постійна воєнна небезпека унеможливлювала активне господарське освоєння земельних угідь, розвиток промислів і скотарства. Тому з початку свого існування *Запорозька Січ перебрала на себе державну функцію захисту України.* Здебільшого це здійснювалося не лише без допомоги, а навіть всупереч волі польського уряду. Січ стала справжньою військовою базою, де готувалися сухопутні та морські походи козаків на землі Османської імперії. Діючи активно і енергійно, запорожці були основним стримуючим фактором проти турецько-татарської агресії. Протягом другої половини ХУІ – першої половини ХУІІ ст. вони здійснили десятки військових походів до Очакова, Ізмаїлу, Кілії, Акермана, Сінопа, Трапезунда та інших турецьких фортець на Чорному морі. Легендарною славою овіяні імена Б. Ружинського, С. Кішки, М. Наймановича, П. Сагайдачного та інших ватажків, під керівництвом яких запорожці здобували переконливі перемоги, що супроводжувалися звільненням з неволі співвітчизників. Збереглося чимало листів турецьких і кримських володарів, в яких вони скаржилися польському урядові на козаків. У відповідь польські можновладці заявляли, що не можуть вплинути на них, оскільки запорожці їм не підпорядковуються. Переможна участь українського козацтва у битві з турками під Хотином (1621 р.) врятувала ослаблене польське військо від неминучої поразки, а Річ Посполиту від катастрофи. Польська влада „віддячила" козакам, відхиливши всі їх прохання про збільшення реєстру, соціально-економічні вольності та права православної церкви. Проте головним результатом цієї перемоги стало усвідомлення козаками своєї сили в міждержавних відносинах і дедалі більше перетворення Запорозької Січі на незалежну від польських властей державу.

Запорожці вважали себе самостійною військово-політичною силою і вели незалежну від Речі Посполитої зовнішню політику. Запорозька Січ від

свого заснування під проводом Д. Вишневецького виходить на міжнародну арену як самостійний чинник і поважна військова сила. В останній третині ХУІ ст. Кіш надав значну військову допомогу молдавському народу у боротьбі проти турецького поневолення. В цей час козацтво сприймалося як єдина реальна сила в боротьбі проти султанської Туреччини. Козаків намагалися залучити на свою сторону австрійський двір, римська курія, трансільванський князь, молдавський господар, російський цар та інші правителі. У 1604 р. запорозьке козацтво своїм походом на Чорне море відвернуло вторгнення в Австрію турецького війська.

Запорожці активно втручалися у внутрішньополітичну боротьбу серед кримських правителів, надаючи допомогу тим претендентам на ханський престол, які дотримувалися союзницьких стосунків із Січчю. У 1624 р. між козаками і Кримом було укладено союз про взаємодопомогу в боротьбі із Портою.

Позбавлені офіційного статусу в польській державі, а також платні запорожці активно займалися військовим найманством. На запрошення австрійського імператора вони взяли участь у Тридцятилітній війні в Європі (1618-1648 рр.). Козаки успішно діяли на Закарпатті (1619 р.), а після вступу Франції у війну з Іспанією - в тилу французьких військ (1635-1936), в наслідок чого французи змушені були залишити територію Бельгії та частину Люксембургу. Успішними були рейди запорожців у провінцію Шампань, дії по забезпеченню відступу австрійських військ під Ландау, участь у взятті Дортмунда, інших міст та фортець. Зважаючи на високу мужність та військову майстерність запорожців, французький уряд у 1645 р. запросив 2,5 тис козаків на свою сторону, для участі у війні проти Іспанії. На боці Франції запорожці також воювали вдало і хоробро, відзначившись при облозі та взятті фортеці Дюнкерк.

У польсько-російських війнах першої третини ХУІІ століття запорожці виступали на боці Речі Посполитої. Але зневірені в тому, що польський уряд визнає їх права, козаки не зрідка переходили на службу до російського царя. Під тиском покозачених селян П. Сагайдачний у 1620 р. пропонував царю

взяти на службу все Військо Запорозьке. Добросусідські відносини традиційно зберігалися між запорозькими та донськими козаками. Вони координували свої воєнні акції проти кримських татар і Порти, спільно нападаючи на їхні поселення, фортеці й суда.

На початку ХУІІ ст. на основі спільних інтересів в боротьбі проти султанської Туреччини встановилися міждержавні зв'язки Запорозької Січі із Західною Грузією. Запорожці використовували територію Західної Грузії для нападів на турецьке узбережжя Чорного моря, охороняли торгові каравани між Закавказзям і Центральною та Західною Європою. З появою грузинів на Запоріжжі й поселеннями запорожців в Грузії ці відносини доповнювалися економічними й родинними зв'язками. Через грузинських правителів Кошу вдалося налагодити стосунки з Персією.

Запорозька Січ мала також певні відносини з могутньою Швецією. На початку ХУІІ ст. загін запорожців на чолі з легендарним С. Кішкою брав участь у поході польського війська в Лівонію і воював проти шведів. Проте коли в 1626 р. польський уряд спробував знову схилити козаків до участі у воєнних діях проти Швеції, козацька рада виступила проти цього. Швеція в свою чергу також намагалася залучити запорожців до війни проти поляків на своєму боці. Шведська дипломатія активно діяла в цьому сенсі, а у 1631 р. з цією метою на Січ прибуло спеціальне шведське посольство. Запрошуючи запорожців на службу шведський король Карл-Густав називав їх „благородними і вільними лицарями, мужами хоробрими, володарями Дніпра й Чорного моря". Проте в цей час союз Запорозької Січі із Швецією не склався. Але в 1708 р. кошовий отаман К. Гордієнко з частиною запорожців разом із гетьманом І. Мазепою перейшов на бік Швеції в її війні з Росією.

Правлячі кола Польщі розглядали діяльність запорозького козацтва як дестабілізуючий фактор внутрішнього життя та зовнішньополітичних відносин. Польським законодавством переселення й перебування на підконтрольних Січі землях підданим Речі Посполитої заборонялося (конституція Вального сейму 1590 р., ухвала Віленського сейму 1593 р.).

Особливості соціальних джерел формування Запорозької Січі, законодавча неврегульованість її існування сприяли *розвитку Січі як антиурядової опозиції, зробили її центром соціального незадоволення в українському суспільстві.*

Січ бере активну участь у козацьких та селянських повстаннях. Чимало козацьких повстань поряд із протестною спрямованістю мали державотворчі цілі. Так вже під час першого великого повстання під проводом К. Косинського (1591-1593) особливе занепокоєння польської адміністрації викликало намагання запорожців закріпити за собою визволену територію. На визволених від поляків землях запорожці вводили форми козацького устрою, а селян, міщан і шляхту приводили до присяги Війську Запорозькому. Козаками було підтримано й повстання С. Наливайка (1594-1596), до планів якого входило створення незалежної від Польщі Української держави на чолі з князем. У другій чверті ХУІІ ст. Запорозька Січ стала центром організації повстанських загонів для боротьби проти польського війська. Масштабними за розміром і наслідками були козацько-селянські повстання під проводом М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, Я. Острянина. Саме запорожці під проводом Б. Хмельницького розпочали переможне повстання в 1648 р. і становили ядро козацько-селянського війська у національно-визвольній війні українського народу проти польського панування.

Після 1654 р. Запорозька Січ зберегла самоврядування на основі колишніх традицій суспільно-політичного ладу і намагалась проводити незалежну політику. За умовами Андрусівського перемир'я (1667 р.) вона перебувала під спільним російсько-польським контролем, а після укладення у 1686 р. «Вічного миру» відійшла до Москви. Це був своєрідний державний організм, який лівобережні гетьмани завжди вважали підлеглим у формі, близькій до васальних відносин. Проте, вона продовжувала відігравати *роль опозиційного центру*, приймаючи всіх, хто був незадоволений політикою гетьманів.

Діяльність запорозьких козаків, як стверджував Д. Дорошенко, досить

часто причинялася не на користь державності України. За часів Руїни Запорозька Січ, не виробивши в себе сталих політичних принципів, є своєрідним центром деструктивної, а часом згубної для української козацької держави політики. Запорожці „піддержують Пушкаря проти Виговського, Брюховецького проти Сомка, Суховія і Ханенка проти Мазепи”. Політичні орієнтири Запоріжжя час від часу змінювались. Майже до кінця XVII ст. запорожці продовжували напади на татар і турків, хоча це не заважало їм інколи об’єднуватися з мусульманами чи проти гетьмана, чи проти польського короля, чи проти російського царя.

Царський уряд, зважаючи на необхідність охорони південних кордонів, змушений був миритись з існуванням Січі. Перехід кошового отамана К. Гордієнка і його прибічників разом з І. Мазепою на бік Карла XII було використано Петром I як привід для *ліквідації Запорозької Січі.* Частина запорожців з дозволу кримського хана на півдні заснувала Олешківську Січ. В результаті січове козацтво було відірване від України-Гетьманщини. На прохання гетьмана Д. Апостола у 1734 р. імператриця Анна Іоанівна дозволила запорожцям заснувати Нову Січ. Було укладено *договір між царським урядом і запорожцями* на зразок гетьманських статей, за яким Січі поверталися всі землі і підтверджувалася її автономія. За несення військової служби запорожцям виплачувалось 20 тис. крб. щорічно.

У подальших російсько-турецьких війнах запорожці воювали так добре, що імператриця Катерина II осипала їх похвалами й нагородами. Але автономне існування Запорозької Січі в соціально-політичному й економічному відношенні не вписувалось у систему самодержавства. Запоріжжя, яке не знало кріпацтва і мало достатньо вільних земель, надавало притулок селянам-втікачам. Запорожці незмінно брали участь у селянських повстаннях проти панів. Керівник Коліївщини М. Залізняк був запорожцем. Чимало запорожців брали участь у гайдамацькому русі. До того ж серед самих запорожців звичайним явищем стали соціальні конфлікти між багатою старшиною і неімущою голотою. Зокрема, у 1768 р. особливо запекла сутичка змусила старшину переховуватись у сусідніх російських

залогах і звернутись за допомогою у наведенні порядку до російських військ. Після завершення російсько-турецької війни 1769–1774 рр. Запорозька Січ утратила й своє військово-стратегічне значення форпосту проти турецької та кримськотатарської агресії. Повертаючись з війни, російські війська під командуванням генерала Текелія оточили й зруйнували Січ.

3 серпня 1775 р. Катерина ІІ підписала *маніфест про ліквідацію Запорозької Січі*. Її територію було приєднано до Новоросійської губернії. Близько половини всіх запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а частину передано німецьким і сербським колоністам. Верхівка козацької старшини була репресована, а кошового П. Калнишевського заслано до Соловецького монастиря. Щодо старшини, яка не підлягала арештам, то для неї постали перспективи отримання російських службових рангів та перетворення на „запорожців-поміщиків”. Близько 70 старшин стали офіцерами російської армії в званнях від прапорщика до капітана. Рядовим козакам було дозволено записатися в купці чи міщани. Частина з них отримала земельні наділи і перетворилася в державних селян.

Проте царський уряд не залишав спроб використати козацтво як військову силу у боротьбі проти Туреччини. В 1783 р. створюється полк „Вірних козаків”, на основі якого протягом року сформувалося 12-ти тисячне - ”*Бузьке козацтво,* згодом перейменоване в *Чорноморське козацьке військо.* На причорноморських землях між Бугом і Дністром та на Кінбурнський косі було утворено три козацькі паланки.

Сформоване з бувших запорожців козацьке військо брало участь у російсько-турецької війні 1787-1791 рр. Після її завершення за указом Катерини ІІ Чорноморське козацтво було переселено на землі на Кубані. Військо отримало клейноди Запорозької Січі та дозвіл на елементи козацького самоврядування й суду. До 1800 року на Кубань переселилися 20 тис., а до 1831 року ще понад 80 тис. козаків.

Частина запорожців (до 10 тис. осіб) після руйнації Січі знайшли собі

притулок на турецькій території, створивши з дозволу султана *Задунайську Січ* поблизу гирла Дунаю. Порта визнала запорожців своїми підданими, надавши їм землі та значні пільги в оподаткуванні. За це козаки мали служити на кордонах та брати участь у походах турецьких військ. Задунайська Січ була побудована на зразок Запорозької Січі, але в дещо спрощеній формі. Вона також поділялася на 38 куренів. Вища влада належала козацькій раді, на який обиралися кошовий отаман і старшина.

Задунайська Січ, як раніше Запорозька, надавала притулок тим хто бажав стати запорожцем. Серед них було немало невдоволених новими російськими порядками кріпосних селян та нащадків козаків з України. З початком російсько-турецької війни в 1828 р. Задунайська Січ отримала наказ виступити проти Росії, але частина козаків на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшла на російську сторону. За це турки жорстоко розправилися з козаками, які ще залишалися за Дунаєм та ліквідували Задунайську Січ.

Царський уряд надав задунайцям землі між Маріуполем і Бердянськом, створивши з них Азовське козацьке військо. Пізніше їх було приєднано до Чорноморського козацького війська. Ці об'єднані козаки під назвою *Кубанського козацького війська* (1860-1920 рр.) найдовше зберігали залишки запорозького самоврядування та козацького звичаєвого права.

Військово-політичний устрій Запорозької Січі

Устрій Запорозької Січі, що ґрунтувався на республікансько-демократичних засадах, мав військовий і територіальний поділи. Як військо вона складалася з *куренів,* територіально - поділялася на *паланки*. Курені, яких традиційно було тридцять вісім, знаходились безпосередньо в самій Січі. Вважають, що назва „курінь" походить від слова „куріти", тобто диміти, і має в своїй основі значення спільне з тмутараканськими „курями" чи російськими „курними ізбами". В таких курних житлах ранньої весни чи пізньої осені на дніпровських порогах жили рибалки. Але в Січі, принаймні

Новій, козацькі помешкання вже не були курними житлами, хоча колись встановлена назва зберігалася.

Курінь являв собою військовий загін січового козацтва. Разом з тим, він був і адміністративно-господарською організацією, що, здобувши за рішенням січової ради певну частину запорізьких угідь, займався там спільним сільськогосподарським виробництвом для власних потреб. На чолі куреня стояв курінний отаман, якого щорічно обирали належні до куреня козаки. Січ конструювалася за куренем і від нього залежала.

Всі курені мали різні назви, що походили від отаманів-засновників (Іванівський, Сергіївський, Брюховецький та ін.) або від назви територій, звідки вийшли козаки, які склали цей курінь (Канівський, Батуринський, Менський та ін.). На думку авторитетного дослідника Запорозької Січі Д. Яворницького, „більшість козаків лише числилася у Січі по куренях, але перебувала в них одна десята всього війська, інші ж, а особливо влітку, то по рибу, то за кіньми, то на дикого степового звіра, то в роз'їздах, то в бекетах, то у Великому Лузі, то на «оселях» - скрізь розсипані були, мов бджоли на запашних квітах; узимку багато з них ішли в «городи», … щоб побачитися з ріднею чи підманути кого з молоді до Січі».

Адміністративно-територіальною одиницею була *паланка,* яких спочатку (до 1768 р.) було 5, потім їх кількість зросла до 8. В буквальному значенні в перекладі з турецької слово „паланка" означає невеличку фортецю. У запорожців під паланкою розумілося передусім територіальне управління. Паланки були розташовані по всій території Запорозьких Вольностей. Під кінець існування Січі на козацькій території, що мала 1700 верст в окружності, на правому березі Дніпра було три, а на лівому – п'ять паланок. На цих територіях козаки займалися господарством і промислами, там же на хуторах і зимівниках проживали із сім'ями одружені козаки. На чолі паланки стояв полковник.

Найвищим військовим, адміністративним і судовим органом була *загальна військова рада*, право участі в якій мали без винятку всі козаки. Участь в роботі січової ради розглядалась одночасно як право і як

обов'язок, тому козаки, що перебували на територіях Запорозьких Вольностей або, навіть, за їхніми межами, намагалися завчасно повернутися на Січ. Рада скликалася за потреби й обов'язково на великі свята: Різдво, Великдень, Покрову. Це були загальні збори запорозького козацтва, які відбувалися на січовому майдані. На раді вирішувалися найважливіші питання – вибору кошового отамана й військової старшини, війни і миру, розподілу земель, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман і військова старшина звітували на радах про річну діяльність.

Організаційно січова рада складалася з малого (старшинського) кола і великого кола рядових козаків, причому перевага при вирішенні питань віддавалась останньому. Формально в колі кожен мав рівне право голосу. Але підрахунку голосів не існувало, на око або на слух визначалась думка більшості присутніх. Зрозуміло, що за відсутності регламентних процедур такий широкий за складом орган не міг належно організувати обговорення та вирішення питань.

З середини ХУІІІ ст. загальна військова рада починає діяти також як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, що фіксуються в письмовому вигляді. Так у 1764 р. рада ухвалює: злодіїв, ватажків злодійських партій, передержувачів і покупців краденого нищити; завести взаємний догляд між козаками; ручатися за винних чи причетних до злодійства забороняли; за кошовим визнавали право звільняти несправних курінних отаманів і призначати інших; від кошового відбирали право помилування.

В період Нової Січі царський уряд намагався обмежувати запорожців в їхніх правах, в тому числі й праві вибору військової старшини. Але запорозька громада не дуже прислухалася до вимог російських урядовців і продовжувала самовільно обирати й скидати всю свою військову старшину.

Існували також ради (сходки) по куренях і паланках, на яких козаки цих підрозділів вирішували власні військово-адміністративні та господарські питання, обирали своїх ватажків - курінних отаманів й паланкових полковників та курінну й паланкову старшину.

Управління військовими, адміністративними, судовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького відала військова старшина, до складу якої входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Наступні після них старшини і військові службовці лише допомагали їм і виконували їхню волю.

На чолі Запорозької Січі стояв *кошовий отаман,* який уособлював усю вищу владу (воєнну, адміністративну, судову й у певному розумінні духовну). Під час воєнних дій він мав диктаторські повноваження з правом карати на смерть тих, хто не виконував його наказів. У мирний час він очолював управління січовою організацією на всій території Запорозьких Вольностей.

Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, розподіляв воєнну здобич, прибутки, царське жалування, виконував функції найвищого судді, здійснював загальне керівництво військовими справами, отримував королівські й сеймові конституції, царські укази, гетьманські універсали й ордери, представляв Січ у міжнародних відносинах тощо. Він приймав із Києва духовних осіб і призначав духівництво для січової та паланкових церков. Проте найважливіші справи кошовий отаман вирішував, тільки скликавши військову раду. З огляду на постійну залежність від січової ради та короткотерміновість перебування на посту, січовий отаман, звичайно, являв собою вид органу республіканського типу. Офіційно кошовий титулувався „мосціпане отамане кошовий”, „його вельможність пан кошовий отаман”, „його благородіє пан кошовий отаман”; неофіційно ж звався „батьком, панотцем, вельможним добродієм”.

Побут кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнявся від життя простих козаків. Після обрання він продовжував перебувати у тому самому курені, що й раніше; стіл і страва його були разом із козаками куреня. Лише під кінець історичного існування Січі, кошові отамани, як і вся військова старшина стали отримувати царське жалування, заводили власні будинки й великі господарства з найманими працівниками. У якості знака своєї гідності під час громадських заходів кошовий отаман тримав у руці

булаву або за іншими даними - палицю. На час своєї відсутності у Січі він призначав заступника, який звався *наказним кошовим отаманом*. Для розгляду частини справ кошовий отаман збирав *раду січової старшини,* до складу якої крім військової старшини входили курінні отамани.

Військовий суддя був другою особою після кошового отамана і часом заміняв його під іменем „наказного кошового отамана”. На військовій раді його обирали як охоронця тих споконвічних звичаїв та порядків, на яких базувався весь лад козацького життя. Водночас він відав кошторисом і виконував обов’язки скарбника. Крім виконання зазначених функцій, військовий суддя був хранителем великої срібної печатки війська, яку він мусив мати при собі підчас військових рад, старшинських сходок чи інших важливих січових заходів, і за необхідності прикладати її до паперів, ухвалених у належному порядку.

Військовий писар відав усіма письмовими справами війська, вів документацію, здійснював облік прибутків та витрат. Серед його обов’язків важливе місце належало зовнішньополітичним справам. Від імені кошового отамана та всього війська він здійснював листування з володарями й вельможами різних держав. Перебуваючи на своїй посаді тривалий час, багато хто з них істотно впливав на політику й громадське життя Запоріжжя. Так в період Нової Січі, з 1734 по 1775 рік, у Війську Запорозькому змінилося лише чотири писаря. Вплив військових писарів посилювався ще й тим, що кошові отамани часто були неписьменними. Проте військовий писар ніколи не намагався показати свою силу, навпаки він завжди тримався нижче свого справжнього становища. Тому, за рідким виключенням, на всіх листах і паперах, що виходили з Січі підписи чи імена писарів відсутні. Зазвичай писар у кінці документа писав формулу: „Атаман кошовий зі всім старшим і меншим низовим Войска Запорожского товариством” разом із прізвищем кошового отамана. При військовому писарі був помічник – виборний військовий підписарій, крім нього іноді ще й кілька „канцелярських службовців”, хоча справжньої канцелярії на Запоріжжі не існувало. Зовнішнім знаком військового писаря була

чорнильниця в довгий срібній оправі (на польській „каламар”), яку він під час зборів громади тримав за поясом.

Військовий осавул відповідав за громадський порядок, стежив за ладом і пристойністю серед козаків. На нього покладалися військово-поліцейські й комендантські функції із забезпечення громадського порядку як безпосередньо в Січі, так і на всій території Запорозьких Вольностей. Він організовував охорону зимівників і шляхів, захищав інтереси війська на прикордонній смузі. До його повноважень також належало виконання інтендантських функцій: заготівка продовольства для війська на випадок війни, приймання хлібного та грошового жалування й розподілення його за наказом кошового. В походах осавул керував військовою розвідкою, під час бою уважно стежив за діями і допомагав тій чи іншій частині війська залежно від ситуації. Помічником йому обирали військового підосавулія. Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев’яна палиця, дещо тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями.

В ієрархії військових начальників після січової старшини йшли *курінні отамани,* кожного з яких обирали лише козаки певного куреня на своїй курінній сходці. Прямим обов’язком курінних було постачання продовольством та предметами першої необхідності власного куреня, а також зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці. Курінні отамани піклувалися про козаків куреня, як батьки про власних дітей, і якщо хтось з козаків провинився, могли карати його на власний розсуд. Улюблених курінних отаманів козаки часом слухали більше, ніж кошового чи військових старшин, тому у складних і небезпечних справах кошовий отаман намагався впливати на січовиків через курінних отаманів.

Важлива роль в системі військово-адміністративного управління належала *військовим служителям:* довбишу, пушкарю, товмачу, кантаржію, шафарю та ін.

Військовий довбиш або политаврник відав військовими литаврами, якими скликав козаків на ради, перед військовими походами або під час прийому

на Січ послів та інших важливих осіб. Крім цього на довбиша покладалися й інші обов'язки: участь у збиранні податків та мита, виконання окремих доручень отамана. Військовому довбишу допомагав виборний піддовбиш.

До основної сфери діяльності *військового пушкаря* належала військова артилерія, гармати, мортири, ядра, дріб, свинець, порох.

Обов'язки перекладача на Січі здійснював *військовий товмач,* який мав знання з польської, турецької, татарської та інших мов. Як військового службовця, обізнаного з іноземними мовами, кошовий отаман незрідка таємно відряджав товмача для розвідки за границі Запорозький Вольностей і навіть у ворожий табір.

Охоронцем військових ваг і мір, що служили нормою для ваг і мір усіх торгівців на Січі був *військовий кантаржий* („кантар" з турецької - вага). На нього також покладалося збирання податків з усіх привезених на Січ товарів, продуктів, горілки й вина.

Військові шафарі (з польської - економи, домоправителі) займалися економічними питаннями, вели книги прибутків-видатків. Разом із підшафарями вони збирали мито з проїжджих купців та промисловиків на головних перевозах через Дніпро, Буг і Самару. Маючи при собі козацькі команди, військові шафарі суворо стежили за рухом вантажів через переправи.

Високий статус в соціальній ієрархії мали так звані *„батьки" або „сивовусі діди"* – колишні запорозькі військові старшини, що залишили свої посади через старість чи хворобу. Маючи величезний авторитет за свою звитяжність в молоді літа та мудре управління військом, вони були опорою всього товариства, носіями й хранителями козацьких звичаїв і традицій. „Діди" могли виступати навіть проти військової старшини чи кошового отамана у випадках порушення ними одвічних січових порядків. На січовому майдані вони займали місце відразу після січової старшини, на курінних сходках - відразу за курінним отаманом.

Як уже зазначалося, військова старшина виконувала не лише адміністративні, а й ***судові функції.*** У куренях роль судді покладалася на

курінних отаманів, в паланках – на паланкових полковників. Вони розглядали різні суперечки сторін і, маючи велику силу й авторитет, виносили вироки, в тому числі карали винних тілесно. Здійснення основних судових функцій покладалося на військового суддю, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи. Обов'язком його було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо. Виносячи вироки злочинцям, він керувався освяченими плином віків „законами предків", козацькими звичаями і традиціями, що передавалися із покоління в покоління. Проте у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, який вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом. Рішення суду у таких випадках повідомлялося особливим документом, в якому писалося: „За наказом пана кошового отамана...". За рішенням кошового отаман такі справи могли виноситися на розгляд ради старшини, а справи про найбільш резонансні злочини передаватися на розгляд загальної військової ради.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи по затриманню злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, знаходились під наглядом військового пушкаря - тимчасово їх утримували у військовій пушкарні; він також був наглядачем військової в'язниці.

Козацьке звичаєве право Запорозької Січі

Формування козацької верстви супроводжувалося виробленням відповідних правових норм. Виникнення зародків козацького права належить до тих давніх часів, коли перебування в небезпечних умовах Дикого поля змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними

йому звичаями й традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували потребу у зібраннях громади, обранні ватажка, спільному поділі здобичі, а їх повторюваність приводила до звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Отже козацьке правопочуття вироблялося самим життям, природними потребами співтовариства.

Істотним чином на цей процес вплинуло виникнення й розвиток Запорозької Січі. На Запоріжжі склалася своєрідна правова система. Козаки не визнавали дії Статутів та магдебурзького права. *Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право,* яке регламентувало процедуру виборів козацької старшини, судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування, порядок укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань. Д. Яворницький стверджував, що „писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх, і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод".

Погоджуючись з цим, зауважимо, що з часом на Січі створилися достатні техніко-юридичні умови для напрацювання власного писаного права: серед козаків були високоосвічені люди, що розумілися в юриспруденції, функціонувала січова школа, високого рівня досягло діловодство. Причини відсутності писаного права пояснюються передусім умовами існування козацького співтовариства, особливостями розвитку його соціальної структури, яка ще не мала достатнього розшарування на класи, звичаєвою традицією „батьківських" відносин в громаді між отаманами й підлеглими козаками. До того ж у відсутності писаного права була зацікавлена козацька старшина, оскільки усна форма права дозоляла їй трактувати стародавні звичаї у власних інтересах, а формальна відсутність старшинських привілеїв не викликала потреби у їх письмовій фіксації.

Вирішальний вплив на характер, зміст і форму козацького права мали умови існування Запорозького Коша. Громадівський спосіб життя та мислення запорожців спричинили розвиток козацького звичаєвого права передусім як **права публічного.** Постійно перебуваючи в умовах ворожого оточення Січ могла вижити лише за умов едності, надзвичайної згуртованості, щоб її не роздирали внутрішні суперечності. Тому правові норми, вироблені запорожцями, захищали військово-політичну організацію та основні соціальні цінності січовиків – волю, побратимство і демократизм. Це були специфічні звичаєво-правові норми, спрямовані на забезпечення безпосередньої демократії, встановлення певного компромісу між членами козацької громади. Вони також визначали правовий статус інших соціальних груп Запорозьких Вольностей: гніздюків – козаків, що проживали в паланках; посполитих – селян, які проживали та козацьких землях і сплачували податок Кошу. За змістом козацькому праву притаманний певний консерватизм. Носіями й охоронцями звичаєво-правових традицій були „сивовусі діди, славні лицарі”- заслужені старі козаки, які раніше обиралися на старшинські посади, думка яких була авторитетною серед громади.

Важливе значення для кошової організації мало *правове врегулювання демократичних засад формування органів влади і управління Запорозької Січі.* За козацьким публічним правом вибори кошового отамана і січової старшини відбувалися за чітко встановленою звичаєво-правовою процедурою 1 січня кожного року. З приводу цієї події на Січ збиралися всі козаки, у тому числі козаки-зимівчаки, що мешкали в паланках. Вислухавши спочатку утреню, а потім обідню в січовій церкві Покрови пресвятої Богородиці та пообідавши по куренях, козаки в урочистому вбранні виходили на майдан. За простими козаками йшли кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий обозний, військовий осавул, за ними - курінні отамани та військові службовці. Вся старшина рухалась з непокритими головами, без шапок, „ішла на майдан, наче на судне місце”.

Кожен курінь висував свого кандидата у кошові отамани і наполягав на обранні саме його, а не когось іншого. Кандидати, чиї імена вигукувалися на

січовому майдані, мали негайно покинути його і піти у свої курені, щоб особистою участю не впливати на процедуру обрання. Коли після довгих суперечок зупинялися на одному з кандидатів, до нього в курінь від січової громади направлялась поважна делегація, яка оголошувала обраному волю товариства і просила його пийняти запропоновану честь. Зазвичай обраний починав відмовлятися і тоді козаки брали його під руки, штовхали ззаду і вбоки і так вели на майдан. Там йому вручали палицю і проголошували про рішення ради, але обраний за давнім правилом мав двічі відмовитися від пропонованої йому честі і погоджувався лише після третьої пропозиції. Тоді довбишеві наказувалося пробити честь новому отаману, а старі січовики посипали йому голову піском чи обмазували грязюкою, щоб він не забував про своє походження і не прагнув вивищуватися над товариством. Кошовий у свою чергу мав кланятися на чотири боки і дякувати товариству, на що козаки відповідали схвальними вигуками. Цього ж дня так само обирали військову старшину, а по куренях – курінних отаманів. На наступний день відбувалися вибори військових службовців.

Проте вибори політичного керівництва Січі рідко обходились без ускладнень, а іноді завершувалися непередбачувано, із справжніми сварами, бійками, заворушеннями. За козацьким правом дозволялися прямі сутички між прибічниками кандидатів і перевага, звичайно, була на боці фізично сильнішої сторони, яка передбачала подібне і відповідно готувалась до цього.

Дещо іншою була *звичаєво-правова процедура вирішення на раді питань про військовий похід,* участь у військових діях на запрошення володаря іноземної держави. Як повідомляє Д. Яворницький, козаки на таких радах розташовувалися на січовому майдані колом. У випадку знаходження на Січі посла від держави, що запрошувала козаків у похід, його також допускали у коло. Обговорюючи пропозицію про участь у військових діях, запорожці за звичаєм розділялися на два кола: одне становила старшина, друге – рядові козаки, чернь, сірома. Перевага віддавалась рішенню кола рядових козацьків. Приймаючи пропозицію, на знак згоди козаки голосно вигукували, підкидаючи вгору шапки. Потім вони йшли до старшини і вимагали від неї

повної згоди, погрожуючи у випадку відмови повкидати їх у ріку, а то і втопити. У випадку ускладнень збиралося мале коло з 20 депутатів, яке радилося окремо і лише потім розмістившись у середині великого кола вело переговори з послом, укладаючи з ним попередню угоду. Після завершення переговорів військові осавули доводили результати переговорів до кола черні, яка радилася між собою і висловлювала свою згоду голосними вигуками і підкиданням шапок. На честь посла били в барабани, сурмили в сурми, стріляли з гармат.

Але на цьому рада могла й не закінчуватися. Увечері невдоволені таким рішенням козаки ходили з куреня в курінь і своїми зауваженнями про небезпеку походу, далечінь дороги тощо викликали занепокоєння товариства. Наранок чернь знову скликала раду і приймалося протилежне рішення. Посол зі свого боку намагався розвіяти думки про небезпеку війни й обіцяв козакам великі нагороди. Військові старшини також переконували запорожців пристати на вигідні пропозиції і умовляли їх не ганьбити себе відмовою від боротьби проти ворогів віри Христової. Коли ж козаки наполягали на своєму, кошовий отаман складав із себе повноваження і виходив з кола, заявляючи, що не бажає лишатися ватажком людей, які не дбають про військову честь і козацьку славу запорожців.

По обіді знову скликалась рада. Оскільки на цей раз частина козаків, не бажала йти на майдан, осавули заганяли їх киями. Козаки відряджали депутацію до кошового з проханням знову очолити їх. Після довгих умовлянь кошовий знову з'являвся на майдані. Укладалися письмові умови щодо участі в поході і відсилалися до посла. Посол з'являвся у коло, від імені свого володаря оголошував згоду на всі пункти й передавав козакам гроші за їх участь у поході. За дорученням товариства ці гроші тут же принародно перелічували кілька старшин.

На завершення товариство писало листа до іноземного володаря, дарувало послу хутро й шапку, урочисто прощалося з ним і проводжало з Січі.

Протягом усієї історії існування запорозького козацтва одне з головних місць в правовій системі Січі посідало *звичаєво-правове регулювання*

землеволодіння. Вже з часів Чортомлицької Січі у запорожців починає оформлюватись землеволодіння, запорозька економіка одержує свій розвиток на певній території. Ця територія використовується для розвитку традиційних галузей: сільського господарства, рибальства та полювання. Згідно норм козацького звичаєвого права, поділ угідь здійснювався за жеребом, оскільки угіддя були нерівноцінні як за родючістю, так і за наближенням до небезпечних сусідів – татар. Про це оголошувалося 1 січня кожного року після певного установленого ритуалу на загальній військовій раді кошовим отаманом. Курінні отамани по черзі виймали з шапки військового писаря свій жереб і таким чином на даний рік визначалося місце господарювання.

Поступово відбираючи території Запорозьких Вольностей, російський уряд послаблював її економічний розвиток, створював собі підґрунтя для подальшої колонізації краю. В свою чергу, Кіш, прагнучи підняти свій економічний потенціал, намагався не віддавати перспективні в господарчому плані території.

На Січі склалася і досягла значного розвитку своєрідна ***система кримінального права***. Злочинними визнавалися діяння, що та посягали на військово-політичні, економічні, соціальні й моральні основи січової громади, завдавали шкоди життю, здоров'ю, честі і гідності особи.

Найтяжчим злочином вважалось посягання на найвищу соціальну цінність запорожців – побратимство. Вбивство козаком свого товариша розцінювалося як найнебезпечніший злочин, який незаперечно карався лютою смерттю. Для цього виду злочину на Січі існувало особливо жорстоке покарання – винного закопували живцем у землю під гробом з вбитим побратимом.

Сучасні дослідники залежно від об'єкта посягання виокремлюють такі *види злочинів:*

- військові (зрада, невиконання наказу, дезертирство, пияцтво під час походів);
- службові (зловживання службовим становищем, розкрадання

скарбниці);

- проти порядку управління й суду (непокора органам військово-адміністративної влади, підроблення документів, кривоприсяга й кривосвідчення в суді);
- проти особи (вбивство, покалічення, завдання тілесних ушкоджень, побої, образа, насильство у християнських поселеннях);
- майнові (крадіжка або приховування краденого, пограбування, знищення чужого майна);
- проти моралі (статеві збочення, „зганьблення жінки не по пристойності”, приведення на Січ жінки, перелюб).

Система покарань була дуже суворою, що пояснюється постійним перебуванням Січі у воєнному стані, а також тим, що серед інших туди приходили люди з сумнівною моральністю та кримінальним минулим. Суворість січового життя була спричинена й тим, що військо жило без жінок і не зазнавало їх пом’якшуючого впливу на звичаї. Мета покарання полягала у відплаті за скоєний злочин, залякуванні потенційних злочинців, а також у відшкодуванні заподіяної шкоди. Суворі покарання слугували пересторогою іншим козакам - тому вони мали публічний характер і здійснювалися за участі громади.

За тяжкі злочини, особливо за зраду, порушення військового порядку й дисципліни, крадіжку січового або церковного майна, присуджували до *смертної кари,* яка поділялась на просту й кваліфіковану. Щоправда указом царського уряду від 13 березня 1749 р. в Січі було заборонено застосування смертних вироків, але кошові отамани ігнорували ці заборони і продовжували затверджувавати смертні вироки злочинцям.

Для виконання смертних вироків у запорозьких козаків використовували *шибеницю й залізний гак*. У якості покарання практикувалося також *утоплення.* Наприклад, за пияцтво під час морських походів за наказом отамана винного могли викинути за борт „чайки”. Інколи на Січі карали *посадженням злочинця на палю або на гострий кіл.* Проте цей вид покарання був запозичений від поляків та татар, які застосовували його для

залякування козаків.

Характерним для козацького кримінального права було присудження до конкретного виду покарання без визначення його міри. Так було, наприклад, при засудженні до *забивання киями біля ганебного стовпа.* Залежно від обставин це покарання могло полягати у простому побитті киями прикованого до ганебного стовпа злочинця. Проте інколи воно переростало в нещадне й жорстоке биття, яка завершувалося смертю засудженого. Процедуру цього покарання колоритно описує Д. Яворницький. Повз злочинця проходили товариші, причому одні мовчки дивляться на прив’язаного; інші, напившись, лають і б’ють його; треті пропонують йому грошей; четверті, прихопивши з собою горілки й калачів, поять і годують його. Але коли злочинець вип’є, то козаки, що до нього причепилися, кажуть: „Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи поб’ємо”. Даремно тоді злочинець буде благати про помилування; на всі його прохання козаки впетро відповідають: „За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба попобити”. Після цього вони завдають кількох ударів по прив’язаному до стовпа й ішли; за ними з’являлися інші. В такому положенні злочинець залишався добу, а то й п’ять підряд, на розсуд суддів. Але звичайно було так, що вже за добу злочинця вбивали на смерть, після чого його майно відбиралося на військо.

Практикувались також *членоушкодження і калічницькі покарання,* коли засудженому ламали або відсікали руку або ногу, відрізали ніс, вухо, язик, таврували злочинця.

За дрібні провини застосовували *ганебні покарання:* винного приковували або прив’язували до ганебного стовпа.

Судочинство і виконання вироків здійснювалося публічно. Суд не був відокремленим від адміністрації: в межах своїх повноважень судили паланкові полковники, курінні отамани, січова старшина, військовий суддя й курінний отаман, а в особливо важливих справах – січова рада. Важливу роль у здійсненні козацького правосуддя відігравали „старики” – заслужені й авторитетні козаки, які стежили за збереженням давнього порядку

судочинства.

У якості доказів використовувалися: визнання підсудним своєї провини; покази свідків, потерпілих; пояснення підсудного; зовнішні ознаки наприклад, синці чи інші ушкодження; речові докази; письмові документи (листи, боргові розписки тощо).

При вирішенні спорів приватного характеру судді всіляко намагалися схилити сторони до примирення. Тому козак, який не погоджувався з рішенням суду курінного отамана у першій інстанції, міг звертатися до суду другої інстанції - військового судді, а потім і до суду третьої інстанції - кошового отамана.

При розгляді кримінальної справи злочинцю пропонували зізнатися у скоєному і щиросердно покаятись. З метою дістатися зізнання практикувалося застосування тортур, проте „мучити" мали прилюдно. При винесенні вироку звинуваченому у кримінальному злочині суд враховував думку громади.

Злочинцю, якого суд приговорив до страти, за клопотанням товариства могли призначити м'якше покарання. У разі повторного скоєння ним злочину громада зобов'язувалася спіймати його і доставити на Січ. Зважаючи на обставини, що пом'якшували провину, а також на наявність у злочинця малолітніх дітей, іноді смертну кару заміняли побиттям киями. У якості додаткового покарання в такому випадку застосовували конфіскацію майна, причому одну частину віддавали на військо, другу – старшині, третю частину і все рухоме майно винного – його дружині й дітям, якщо він був жонатим. Проте, зазвичай, призначені судом і схвалені кошовим отаманом вироки не підлягали оскарженню і виконувалися негайно.

Для виконання страти у запорозьких козаків не існувало ката. Коли була потреба стратити якогось злочинця, то його, як правило, наказували й страчувати злочинцеві. Якщо ж на той час був лише один засуджений до страти, то його залишали чекати до того часу, поки не з'являвся другий, і новий злочинець страчував попереднього.

Приватно-правова регуляція на Січі не була розвиненою. Виникнення

та функціонування норм приватного права було пов'язане з наявністю ***особистої власності*** запорожців на речі і зброю, а також їхнього права на частку від військової здобичі, спільного полювання чи рибної ловлі. За козацьким звичаєм існував специфічний порядок регуляції приватно-правовивих відносин, причини і сутність яких безпосередньо пов'язані з особливостями соціально-правової організації Січі. Запорожці з молоду зв'язували себе зі своїм куренем і з того часу не були сторонніми один одному, перебуваючи в тісних відносинах ***спорідненості.*** У складі куріня могли перебувати *близькі родичі:* брати-козаки, дядькі й племінники тощо. Практикувалося й *духовне споріднення,* що встановлювалося хрещенням (хрещені батько й син). Це стосується випадків, коли запорожці брали в Криму, Туреччині й Польщі в полон хлопців мусульманського чи католицького віросповідування і комплектували їми свої лави на взірець яничарів. Крім зазначених, на зразок родових були ще відносини, що походили з *виучеництва.* Молоді козаки, яких називали *джури*, проходячи військову підготовку при досвідчених запорожцях, по-синівському виконували свої обов'язки щодо названого батька. Джура був нерозлучно з своїм батьком-козаком, ділив з ним усі незгоди й радощі життя і діставав у спадщину його речі.

Але головна сутність курінної спорідненості полягала в тому, що вільні козаки, чужі один одному, не вдовольнялися приятелюванням і спільним життям - серед них було розвинене *побратимство.* На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі у них все було спільне. Вони дарували один одному кращу зброю, речі, які до них потрапляли. Якщо одного з побратимів хтось кривдив або ображав, іший вступався за нього, коли ж побратима було вбито, той побратим, хто залишався живим був за нього месником. У боях побратими билися поруч, захищаючи один одного. Коли траплялося, що один побратим попадав у полон, другий мав все зробити, щоб відшукати його і визволити або викупити. Якщо ж з якихось причин це не вдавалося, він мав особисто віддатися в неволю з умовою, щоб побратима було звільнено.

Козаки звали один одного братами, а свого отамана батьком. Ті, хто вступав до Січі, відмовлялися від свого імені і приймали нове. Все ганебне, що було раніше, не бралося до уваги, відтепер за козака відповідав курінь. Він же і захищав козака, бо за козацьким звичаєм мав право не видавати своїх членів на вимогу державної адміністрації. Отже козацьке споріднення було спорідненням нового типу, в якому роль приватно-правової регуляції не мала істотного значення. Практично це проявлялося в особливому порядку ***спадкування.*** В спадковому праві домінувала звичаєво-правова норма, що зберігала єдність куріннного майна. Особисте майно могло обертатися, але в межах куріннного товариства. *Заповіт* практикували по лінії куріннного споріднення. Зважаючи на це, запорожці надавали своїм духівницям публічного характеру, урочисто зачитуючи їх перед товариством куреня.

Звичаєве козацьке право потребувало від кожного запорожця найвище за усе ставити не особисті потреби, а потреби товариства. Нерухоме майно, будівлі та січові укріплення, земля становили ***власність усього Коша,*** а військова здобич ділилася порівну. Зазвичай багатство та розкіш у запорозькому середовищі не поважалися. На простоту та стриманість у побуті козаки дивилися як на одну з найважливіших причин їхньої непереможності, бо лише той, хто переміг у собі власні примхи, зможе перемогти й неприятеля.

Проте на останньому етапі існування Січі виразно проявляється соціальне розшарування в козацькому середовищі. Дослідник запорозького козацтва В. Голобуцький обґрунтовано показав наростання класових суперечностей між старшиною, заможними козаками, з одного боку, та козацькою біднотою - з іншого. Досліджуючи соціально-економічну та політичну історію Нової Січі (1734-1775), він довів використання найманої робочої сили в зимівниках старшин та заможних козаків, *поширення приватно-правового регулювання в козацьких господарствах* на території Запорозьких Вольностей, що було спричинено поєднанням феодальних тенденцій з розвитком ринкових відносин. Проте козацтво виступало в цих відносинах

не як військовий, а як господарський елемент.

Козаки визнавали *право першого займу і право давності земельних володінь,* коли право на землю завідчувалось самим фактом володіння нею протягом тривалого часу без документального оформлення. Кожен козак діставав право на заснування лише одного хутора-зимівника, старшина ж мала їх набагато більше. Зимівники засновувались козаками з дозволу Коша на землях війська, але з часом ця земля могла переходити в їхню власність. Первісно зимівник являв собою маленьку хатку-халупку, ато й землянку, в якій козак перебував у зимку і де утримувалася худоба. В період Нової Січі зимівники стають великими господарствами зі стадами худоби, табунами коней, отарами овець. В багатих зимівниках були будинки на кілька покоїв, окремі хати для наймитів, стайні, кошари, млини.

Потреби господарських і торгівельних відносин спричинили розвиток ***зобов'язального права.*** Різноманітні *угоди* між козаками (дарування, купівлі-продажу, міни, особистого найму) укладалися в усній формі. Це не виключало можливості укладання їх за необхідності при свідках і навіть, що особливо стосується позики, у письмовій формі. Наприклад, при конфіскації майна козацької старшини під час зруйнування Січі у писаря Глоби було знайдено боргових розписок на 5618 рублів. Проте запорожці так і не досягли майстерності в складанні господарських та приватно-правових угод, не виробили певних вимог до їх форм. Зобов'язання виникали також *із заподіяння шкоди.* У якості правопорушень приватного характеру, які розглядалися козацькими судами, були справи з несплаченого боргу, різноманітних збитків, несправедливої грошової претензії, справи про перевищення визначеної в Січі норми продажу товарів.

* * *

Поява козацтва відкрила у вітчизняній історії добу з новим змістом і складом. Вступ до січової громади передбачав взяття козаком на себе зобов'язання служити власному народу, виконувати певні військові обов'язки. Аналіз

організації козацького самоврядування і судочинства дає підстави стверджувати, що тут відроджувалась українська державність. Система органів військово-адміністративної влади забезпечувала виконання властивих державі внутрішніх і зовнішніх функцій. Запорозька Січ являла собою військово-політичну організацію, автономне християнсько-демократичне державне утворення, що постало на руїнах княжої держави.

Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право, яке заперечувало феодальну залежність і станову нерівноправність, регламентувало процедури обрання старшини та здійснення судочинства, правила воєнних дій, порядок землекористування, визначало види злочинів і систему покарань. Запорозькі „права і вольності" передбачали вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності, право участі в органах самоврядування, встановлювали рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, можливість займатися промислами й торгівлею.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте причини виникнення українського козацтва, його соціальну базу та характерні риси способу життя. Охарактеризуйте суспільну організацію та соціально-правове становище козацтва. Поясніть, у чому полягає унікальність козацтва як соціального явища.
2. Розкрийте роль козацтва в обороні християнства й захисті українського народу від нападів кримських татар та турків. Зробіть порівняльний аналіз соціально-правового становища реєстрових та нереєстрових козаків. Використовуючи знання, отримані з курсу історії України, наведіть приклади козацьких повстань проти польської влади. Прочитайте Ординацію Війська Запорозького 1638 р. (додається) та зробіть власний аналіз обмежень реєстровців польським урядом.

3. Розкрийте соціальні джерела та засади формування Запорозької Січі. Зробіть власний висновок, що спричиняло розвиток Січі як антиурядової опозиції, робило її центром соціального незадоволення в українському суспільстві.
4. Охарактеризуйте військово-адміністративний устрій Запорозької Січі, звичаєво-правові засади формування органів влади й управління. Розкрийте призначення та повноваження загальної військової ради, кошового отамана, січової старшини, куренних отаманів, паланкових полковників та інших посадових осіб Січі.
5. На основі знань, отриманих з курсу теорії держави і права, проаналізуйте які з основних та додаткових ознак держави є притаманними Запорізький Січі. Зробіть висновок щодо політичного змісту, форми та характеру політичного режиму цієї військово-політичної організації.
6. Охарактеризуйте судову систему, що склалася в Запорозькій Січі. Проаналізуйте додані до теми матеріали, що містять відомості про козацькі суди, які наводить Д. І. Яворницький. З'ясуйте, який суд діяв у куренях та паланках, які судові інстанції розглядали справи про тяжкі злочини та злочини, скоєні військовою старшиною.
7. Розкрийте джерела та риси права Запорозької Січі. З'ясуйте яке джерело права мало на Січі універсальний характер та які відносини воно регламентувало.
8. З’ясуйте, чому козацьке звичаєве право склалося переважно як право публічне. Розкрийте зміст публічного січового права та основні публічно-правові процедури.
9. Розкрийте риси цивільно-правового регулювання на Січі. З’ясуйте, чому на Січі приватне право не набуло було достатнього розвитку. Охарактеризуйте основний зміст та процедури приватно-правового регулювання на території Запорозьких Вольностей.
10. Поясніть, у чому полягала специфіка січового кримінального права. Що включало поняття злочину? Розкрийте види злочинів,

що існували на Січі та дайте їм характеристику. З'ясуйте, які специфічні склади злочинів існували на Січі?

11. Визначте мету та систему покарань, що діяла на Січі та охарактеризуйте основні види покарань. Поясніть, що спричинило суворість системи покарання та охарактеризуйте систему покарань, яка існувала на Січі.

12. Проаналізуйте додані до теми матеріали за Д. І. Яворницьким, що містять відомості про покарання та кари на Січі. Назвіть характерні риси січового процесуального права. Розкрийте особливості козацького судового процесу.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

1638 р. Ординація Війська Запорозького, заведена польським урядом♣

1. На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовидних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів.

2. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

3. На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів,— людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з

♣ Текст подано за: Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України. – К., 2000. – С. 331-332.

розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він мусить бути приведений до присяги ...

4. Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

5. Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

6. Попереджаємо також про те, щоб перебуваючі на службі у Речі Посполитої козаки не терпіли від старост і українських підстарост безсудних вироків. Так само козаки не повинні чинити ніяких труднощів у здобуванні доходів у наших маєтках, — за цим полковники і комісари повинні пильно стежити і, якби виявились недбалими у виконанні своїх обов'язків, то підлягають відповідаль ності перед коронним гетьманом. В разі виникнення справи між міщанином з наших маєтків і реєстровим козаком в судах у такій справі повинні засідати підстарости з полковником.

7. ...Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджую про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати); в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Д. І. Яворницький про суди, покарання та кари у запорозьких козаків (1892 р.)*

Как в выборе войсковой старшины и разделе земель, так и в судах, наказаниях и казнях запорожцы руководились не писанными законами, а «стародавним войсковым обычаем, словесным правом и здравым смыслом». ...Писанных законов запорожские козаки даже старались избегать, опасаясь, чтобы они не изменили их вольностей. Оттого самые наказания и казни у запорожских козаков всего больше касались уголовных и имущественных преступлений.

Нельзя сказать при этом, однако, чтобы запорожские судьи, руководствовавшиеся в своей практике исключительно обычаем, дозволяли себе произвол и допускали волокиту дел: и незначительное число запорожского товарищества и чисто народное устройство его, и полнейшая доступность всякого члена козацкой общины к высшим начальникам делали суд в Запорожье простым, скорым и правым в полном и точном смысле этих слов; обиженный и обидчик словесно излагали перед судьями сущность своего дела, словесно выслушивали решение их и тут же прекращали свои распри и недоразумения, причем, перед судьями были одинаково равны — и простой козак и знатный товарищ.

Дошедшие до нас акты, касающиеся судебных козацких дел, показывают, что у запорожцев признавались — право первого займа, право договора между товарищами, право давности владений, - последнее, впрочем, допускалось только в ничтожных размерах, и то в городах; оно касалось не пахотных земель и угодий, бывших всеобщим достоянием

* Текст подано за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. - Т.1. – С. 188-197

козаков, а небольших при домах огородов и усадебных мест; признавался обычай увещания преступников отстать от худых дел и жить в добром поведении; допускались следствия «по самой справедливости, зрелым оком» во всякое время, кроме постоянных дней первой седмицы; практиковались предварительное заключения преступников в войсковую тюрьму или пушкарню и пристрастный суд или пытки; наконец, дозволялась порука всего войска и духовных лиц за преступников, особенно если эти преступники выказывали себя раньше с выгодной для войска стороны или почему-либо нужны были ему.

Те же акты и свидетельства современников дают несколько примеров гражданского и уголовного судопроизводства у запорожских козаков. Из преступлений гражданского судопроизводства важнейшими считались дела по неправильной денежной претензии, неуплатному долгу, обоюдным ссорам, разного рода шкодам или потравам, дела по превышению определенной в Сичи на продажу нормы товаров.

Из преступлений уголовных самым большим считались: убийство козаком товарища; побои, причиненные козаком козаку в трезвом или пьяном виде; воровство чего-либо козаком у товарища и укрывательство им краденной вещи: «особливо строги были за большое воровство, за которое, ежели только двумя достоверными свидетелями в том докажутся, казнят смертию»; связь с женщиной и содомский грех ввиду обычая, запрещавшего брак сичевым козакам; обида женщине, когда козак «опорочит женщину не по пристойности», потому что подобное преступление «к обесславлению всего войска запорожского простирается»; дерзость против начальства, особенно в отношении чиновных людей русского правительства; насилие в самом Запорожье или в христианских селениях, когда козак отнимал у товарища лошадь, скот и имущество; дезертирство, т. е самовольная отлучка козака под разными предлогами в степь во время похода против неприятеля; гайдамачество, т. е. воровство лошадей, скота и имущества у мирных поселенцев украинских, польских и татарских областей и проезжавших по запорожским степям купцов и

путешественников; привод в Сичь женщины, не исключая матери, сестры или дочери; пьянство во время походов на неприятеля, всегда считавшееся у козаков уголовным преступлением и ведшее за собой строжайшее наказание.

Строгие законы, объясняются в Запорожье тремя причинами: во-первых, тем, что туда приходили люди сомнительной нравственности; во-вторых, тем, что войско жило без женщин и не пользовалось смягчающим влиянием их на нравы; в-третьих, тем, что козаки вели постоянную войну и потому нуждались для поддержания порядка в войске в особо строгих законах.

Судьями у запорожских козаков была вся войсковая старшина, т. е. кошевой атаман, судья, писарь, войсковой асаул; кроме того, довбыш, куренные атаманы, паланочныи полковник и иногда весь Кош. Кошевой атаман считался высшим судьей, потому что он имел верховную власть над всем запорожским войском. Но настоящим официальным судьей в Запорожье был войсковой судья; однако, он только разбирал дела, давал советы ссорившимся сторонам, но не утверждал окончательно своих определений, что предоставлялось войском только кошевому атаману. Войсковой писарь иногда излагал приговор старшины на раде; иногда извещал осужденных о судебных решениях, особенно когда дело касалось лиц, живших не в самой Сичи, а в паланках, т. е отдаленных от Сичи округах или станах. Войсковой асаул выполнял роль следователя, исполнителя приговоров, полицейского чиновника: он рассматривал на месте жалобы, следил за исполнением приговоров кошевого атамана и всего Коша, преследовал вооруженной рукой разбойников, воров и грабителей. Войсковой довбыш был помощником асаула, и приставом при экзекуциях, он читал определения старшины и всего войска публично на месте казни, или на войсковой раде. Куренные атаманы, весьма часто исполнявшие роль судей среди козаков собственных куреней, имели при куренях такую силу, что могли разбирать тяжбу между спорившими сторонами и телесно наказывать виновного в каком-либо проступке.

Наконец, паланочный полковник, с его помощниками — писарем и асаулом, живший вдали от Сичи, заведывавший пограничными разъездами и управлявший сидевшими в степи, в особых хуторах и слободах, козаками, во многих случаях, за отсутствием сичевой старшины, в своем ведомстве также исполнял роль судьи.

Показания и казни определялись у запорожских козаков различные, смотря по характеру преступлений. Из наказаний практиковались: приковывание ланцюгами или железом к деревянному столбу, стоявшему среди площади, за воровство впредь до предстоявшей преступнику казни; заключение преступника, окованного цепями, в войсковую пушкарню; в пушкарню иногда сажали и под «честный караул» иностранцев, как напр., татар, заподозренных в воровстве коней и отводимых в пушкарню впредь до расследования дела; привязывание к пушке на площади за оскорбление начальства, за убийство человека, не принадлежавшего к запорожской общине и особенно за денежный долг: если козак будет должен козаку и не захочет или не будет в состоянии уплатить ему долг, то виновного приковывают к пушке на цепь, запиравшуюся замком, и оставляют до тех пор, пока или он сам не заплатит своего долга, или кто другой не поручится за него; приковывались к пушке иногда и не только воры, но и убийцы, но это делалось в виде временного наказания, до наступления суда. Подобный способ наказания, но лишь за воровство, существовал у татар, из чего можно заключить о заимствовании его козаками у мусульманских соседей. Далее, практиковалось сажание на деревянную кобылу за воровство... Также допускалось, хотя редко, повреждение членов «изломлением одной ноги на сходке» за нанесение ран в пьяном виде ножом; «за большие вины переламливали руку и ногу»; было в употреблении разграбление имущества, за самовольное превышение таксы против установленной в Сичи нормы на продажу товаров, съестных и питейных продуктов... Кроме всего этого, предания столетних стариков указывают еще на один вид судебных наказаний у запорожских козаков — сечение розгами; но так как современные акты о том не говорят, то нужно думать, что подобного рода

наказание, если только оно в самом деле было, допускалось только как единичное явление, потому что оно мало гармонировало с честью запорожского «лыцаря». Наконец, в случаях обоюдной ссоры допускалась, по преданию, и дуэль.

Казни, как и наказания, также определялись у запорожских козаков разные, смотря по роду преступлений, совершенных тем или другим лицом. Самою страшною казнью было закапывание преступника живым в землю; это делали с тем, кто убивал своего товарища: убийцу клали живого в гроб вместе с убитым и обоих закапывали землей; впрочем, если убийца был храбрый воин и добрый козак, то его освобождали от этой страшной казни и взамен того определяли штраф.

Но наиболее популярною казнью у запорожских козаков было забивание у позорного столба киями; к позорному столбу и киям приговаривались лица, совершившие воровство или скрывшие ворованные вещи, позволившие себе прелюбодеяние, содомский грех, учинившие побои, насилия, дезертирства...

Рядом с позорным столбом практиковались у запорожцев шибеница и железный гак; к ним присуждались за «великое» или несколько раз повторяемое воровство...

Передают, что от шибеницы, по запорожскому обычаю, можно было избавиться, если какая-нибудь девушка изъявляла желание выйти за преступника замуж. Если это предание справедливо, то, очевидно, подобный обычай допускался в виду постоянного стремления запорожцев всячески увеличить свою численность при существовавшей безженности сичевых, но при обычае семейной жизни у паланочных козаков.

Железный гак, или железный крюк — та же виселица, но с заменою петли веревкой с острым стальным крюком на конце; преступника, осужденного на гак, приводили к виселице, продевали под ребра острый крюк и оставляли его в таком положении висеть до тех пор, пока на нем не разлагалось тело и не рассыпались кости, на страх ворам и злодеям; снять

труп с виселицы отнюдь никому не дозволялось под угрозою смертной казни...

Острая паля, или острый кол — это высокий, деревянный столб с железным шпицем наверху. Для того, чтобы посадить на острую палю преступника, его поднимали несколько человек по круглой лестнице и сажали на кол; острый конец кола пронзал всю внутренность человека и выходил между позвонками на спину. Запорожцы, впрочем, редко прибегали к такой казни, и о существовании ее у них говорят только предания глубоких стариков...

Для всех описанных казней у запорожских козаков не полагалось вовсе палачей; когда же нужно было казнить какого-либо преступника, то в этом случае приказывали казнить злодея злодею же; если в наличности оказывался только один злодей, то его оставляли в тюрьме до тех пор, пока не отыскивался другой; тогда новый преступник казнил старшего. Архивные документы 1700 года говорят еще, что у запорожцев допускалось иногда бросание человека в реку; «насыпав за пазуху песку, посадить его в реку Чортомлык». Но такие случаи были редки и допускались только при всеобщем негодовании войска против какого-нибудь ненавистного всем козакам человека.

Тема 8. Козацько-гетьманська держава і право

Створення козацько-гетьманської держави.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) завершилася створенням Української національної держави, яку прийнято ще називати Гетьманською державою.

Уже перші перемоги козацько-селянського війська під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями у 1648 р. завдали нищівного удару політичному режиму Речі Посполитої на Україні. Намагання польського короля Яна Казимира приборкати козаків спричинили новий спалах бойових дій у 1649 р. Зрада кримськотатарського війська під Зборовом не дала Б. Хмельницькому розгромити шляхетську Польщу і визволити Україну з-під її влади.

Однак у «Декларації його королівської милості Війську Запорозькому» від 8 серпня 1649 р., яка отримала назву *Зборовського договору*, було визнано українську державність в межах трьох воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського. На даній території, площа якої налічувала близько 200 тис. кв. км і на якій проживало населення до 1 млн чоловік, встановлювалась козацька адміністрація. В тогочасних документах її називають Військо Запорозьке, Русь, Руська земля, Стара Русь. В адміністративному відношенні вся ця територія поділялась на полки й сотні. Функції органів публічної влади покладались на генеральний, полковий і сотенний уряди. Сюди не мали права з'являтись коронні війська. Реєстр козацького війська складав 40 тис. В 1649 р. було розпочато створення власних фінансової, податкової, судової систем. Ограни державної влади взяли на себе функції підтримання громадського порядку, охорони торгівлі.

Але продовження воєнних дій і поразка повстанців під Берестечком загальмували процес розбудови власної держави. За *Білоцерківським договором,* який було підписано 18 вересня 1651 р. унаслідок поразки, козацька територія обмежувалась Київським воєводством, а військо – 20 тис. чоловік. На Чернігівщині і Брацлавщині, які окупували польські

війська, поновлювалась польська влада й дія адміністрації Речі Посполитої. Умови Зборівського договору було відновлено після перемог козацького війська над поляками під Батогом (1652 р.) та Жванцями (1653 р.).

Однак політичне та економічне становище на визволених землях було важким. Негативно відбивалися на господарстві держави продовження воєнних дій, загальна мобілізація, неврожай, ізоляція від зовнішніх ринків, татарські навали, з їх трагічними наслідками. Загроза відновлення польсько-шляхетського панування на українських землях залишалась. За таких умов Б. Хмельницький, не раз обдурений і зраджений союзниками, з якими Україна вступала в союзи під час війни з Польщею (Туреччина, кримський хан, Молдавія), домагається рішення Земського собору Московської держави 1 жовтня 1653 р. про взяття Війська Запорозького «з городами их и землями… под государеву высокую руку».

8 січня 1654 р. в м. Переяславі на загальновійськовій Генеральній раді було ухвалено рішення про перехід України під зверхність царя. У своєму виступі Б. Хмельницький, наголосивши на потребі України у верховному володарі, назвав чотирьох потенційних кандидатів на цю роль: польського короля, кримського хана, турецького султана та московського царя. Учасники Переяславської ради висловились: «Волим під московського царя православного». Це рішення було скріплено спільною присягою.

Незабаром після того тисячі людей у 117 містах України також склали присягу на вірність цареві. Проте далеко не всі і не повсюдно підтримали рішення Переяславської ради. Відмовились складати присягу полки Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський. Попри всі ці розбіжності, якихось значних виступів проти прийняття присяги не було. На думку деяких дослідників, присяга українського населення мала місце ще й тому, що Москва вважала Україну за державний організм із значною долею прямого народовладдя. За таких умов вона мусила вважати недостаньою присягу самого гетьмана і наполягати на присяганні широкої людності як суб’єкта вирішення найважливіших справ.

Після Переяславської ради *гетьманом Б. Хмельницьким від імені Війська*

Запорозького був укладений ***договір з царем*** *Олексієм Михайловичем*. Договір складається з таких актів:

1. проекту договору «Просительні статті» з 23 пунктів, підписаного Б. Хмельницьким 17 лютого 1654 р. та поданого українським посольством царському уряду 14 березня 1654 р.;
2. акта «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорозького) з 11 пунктів, поданого 21 березня 1654 р. за результатами переговорів у Москві посольства гетьмана Б. Хмельницького на чолі з генеральним суддею С. Зарудним і полковником П. Тетерею з представниками царського уряду;
3. Царських жалуваних грамот від 27 березня 1654 р.: а) про прийняття України під цареву високу руку; б) Гетьману і усьому Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей; в) Б. Хмельницькому про передачу Чигиринського староства «на гетьманську булаву». 12 квітня 1654 р. Б. Хмельницькому була направлена ще одна царська грамота, що також підтверджувала права й вольності Війська Запорозького.

За своєю сутністю ці документи (з одного боку – проект договору та акт, що дістали назву *«Березневих статей»,* а з іншого – царські жалувані грамоти) є *актами двох держав, якими вони обмінялись при укладанні договору*.

Основні вимоги української сторони, що визначають умови приєднання України до Росії викладено у „Просительних статтях” Серед них:

- невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи Гетьманщини;
- право зносин гетьманського уряду з іноземними державами за дозволом царського уряду;
- підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького й української шляхти та залишення посполитих (селян)у феодальній залежності;
- встановлення 60-ти тисячного козацького реєстру, регулярна виплата платні старшині та коштів на утримання козацького

війська;

- збереження козацької адміністрації та покладання виключно на неї обов'язку по збору податків для царської казни;
- право Війська Запорозького обирати гетьмана та надання Чигиринського староства гетьманові у рангове володіння;
- збереження прав київського митрополита;
- участь царських військ у війні проти Польщи та обороні України від нападів татар;
- утримання козацької залоги у фортеці Кодак.

Більшість статей було затверджено, а решту, з деякими змінами, підтверджено царськими грамотами. Скороченою редакцією „Просительних статтей" є акт „Статті Богдана Хмельницького". Зміст цього документа стосувався:

1) права української адміністрації „згідно з місцевими правами" збирати податки до царської казни;

2) встановлення грошової плати козацькій старшині;

3) пожалувань старшини млинами „для прогодовання, тому, що несуть великі видатки";

4) витрат на артилерію;

5) дипломатичних відносин (права гетьмана приймати послів, які прибувають з „добрими ділами", про що інформувати царя, і обов'язку затримувати у війську послів, які прибуватимуть із «справами противними царському величеству» та заборону мати зносини „з турецьким султаном і польським королем без волі царського величества");

6) царських пожалувань київському „митрополиту і всім людям духовного чину";

7-8) відправки царського війська проти поляків під Смоленськ та „на пограничу охорону України";

9) плати Війську Запорозькому;

10) наказу донським козакам не порушувати мир з Кримом, якщо „Кримські люди не будуть зачіпати";

11) допомоги „харчом і порохом” військовим залогам у Кодаку і „тим, що за Порогами коша стережуть”; встановлення 60-ти тисячного козацького реєстру та прискорення його комплектування гетьманським урядом.

В історико-правовій науці існують різні погляди на відносини України і Росії за Переяславсько-Московською угодою. Справа ускладнена й тим, що оригінали цих актів до нас не дішли. В Московських архівах збереглися лише проект договору в перекладі на російську мову (оригінал був написаний українською мовою) та чернетки акта й грамот з багатьма додатками й поправками. Навіть ці неточні копії та переклади, що збереглися, дехто із учених (наприклад, російський вчений П. Шафранов) вважає за фальсифікації, що були зроблені царськими переписувачами.

Серед основних думок щодо *правової характеристики цього об’єднання* можна назвати такі: 1) персональна унія, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій уряд (Р. Лащенко, В. Сергеєвич); 2) реальна унія, за якою відбувалася більш тісна злука (М. Дьяконов, О. Попов); 3) васалітет (почасти М. Грушевський, М. Слабченко, Л. Окіншевич); 4) протекторат (почасти М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Смолій, А. Яковлів); 5) псевдопротекторат (Б. Галайчук); ліквідація державності України (Б. Нольде, Д. Одинець, В. Мякотін); 6) воєнний союз (В. Липинський, І. Борщак). За офіційною радянською теорією, Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз’єднання, і метою повстання було саме возз’єднання цих народів.

Враховуючи різні погляди вчених, не можна не зважати на те, що як Україна, так і Росія вкладали в цю угоду різний зміст. Україна увійшла в підданство під протекцію внаслідок воєнно-політичної ситуації, що склалася. Вона зберігала власні органи державного управління та збройні сили на чолі з виборним гетьманом, власну судово-правову систему. Росія ж з перших днів намагалася перетворити протекторат на інкорпорацію (включення до складу). Березневі статті 1654 р. вважалися за основний

договір з Москвою. Царський уряд поновлював його з новообраними гетьманами і вносив до нього суттєві зміни, які все більше обмежували українську державність. Так чи інакше, Переяславсько-Московська угода стала поворотним пунктом в історії України, подальша доля якої була пов'язана з долею Росії.

Зміни в суспільному ладі

Визвольна війна внесла значні зміни в соціальний устрій українського суспільства.

Панівна верства. Замість польської еліти панівне становище посідають *українські феодали,* так звана *нова шляхта*. До цього стану входила й *частина старої шляхти,* яка не була остаточно полонізована і підтримала боротьбу українського народу за незалежність. Права цієї шляхти на земельні володіння були підтверджені гетьманськими універсалами та царською жалуваною грамотою 1654 р. Хоча її роль у суспільстві була досить впливовою, через свою малочисельність вона не створила окремого панівного стану. Яскравим свідченням перемоги елітизму стало виникнення *«знатного військового товариства»* внаслідок соціального відокремлення козацької старшини від основної маси козацтва.

Це був новий аристократичний прошарок, що складався з трьох розрядів чи рівнів, кожний з яких наділявся відповідними привілеями і пільгами. Його верхівку становило «*бунчукове товариство».* В цей розряд універсалами гетьмана заносились особливо заслужені представники козацької верхівки. Це були особи, які перебували в безпосередньому оточенні гетьмана («перебували під бунчуком»). Вони підлягали виключній юрисдикції гетьмана чи генерального суду. Їхні посади і власність згодом стають спадковими. До категорії знатного товариства належало «*військове товариство»,* члени якого перебували під військовим стягом, а також *«значкове товариство»,* члени якого перебували під стягом полковим. Основним обов'язком знатного товариства була військова служба.

Панівна верства, на основі привілеїв та вольностей отриманих від

гетьманської влади, закріпила за собою виключне право на промисли, оптову торгівлю, була звільнена від сплати мита і податків, не підлягала юрисдикції місцевих судів. Передусім, «знатні товариші» і шляхта були землевласниками. Вони набували землі як плату за несення служби («рангові землі»), шляхом «займанщини» (захоплення вільних земель, головним чином, на півдні України), купували та захоплювали козацькі і селянські землі.

Якщо у XVII ст. «знатні товариші» отримували землеводіння на невизначений термін «до ласки військової» за несення служби, то у XVIII ст. маєтки уже повністю переходили у власність знатного військового товариства і козацької старшини. Становлячи в 1735 р. менше ніж 1% населення, вони володіли половиною всіх українських земель. Декілька династій, з яких виходили гетьмани і генеральна старшина, володіли величезними латифундіями. Так, в І. Мазепи було 19,7 тис. маєтків, в І. Скоропадського – 18,8 тис., у Д. Апостола – 9,1 тис. За правління Катерини ІІ земельні володіння українських феодалів значно збільшились. Характерною в цей час була практика пожалування земель царями українським феодалам на територіях, нещодавно приєднаних до Росії (в тому числі в Криму і на Кавказі), а російським – в Україні. Відповідно до царських указів у 1764 р. відбулася нобілітація (надано дворянство) української старшини, а у 1785 р.– усієї української шляхти, що сприяло зміцненню проімперської орієнтації українських феодалів.

Українське духовенство, за традицією, поділялося на біле і чорне. Біле духовенство, хоча й не підлягало юрисдикції держави, але не було відокремлене від суспільства. Будучи високоосвіченим, воно займалося не тільки церковними, а й суспільними справами. За правовою ознакою ця частина духовенства наближалась до знатного товариства. Чорне духовенство перебувало під опікою гетьманської влади, яка постійно збільшувала монастирське землеволодіння. У середині XVIII ст. 17% земельної власності була монастирською.

Козацтво лишалося окремим станом суспільства з окремим обсягом

правоздатності належних до нього осіб. Після перемоги у національно-визвольній війні усі козаки, які служили у війську, *вважалися реєстровими*. За службу їм надавалися земельні наділи. Вони користувалися свободою торгівлі, звільнялися від податків. Їм було навіть надано привілеї, якими раніше користувалася шляхта: виробляти горілку, право змушувати селян відбувати панщину. Проте зростання впливу козацької верхівки призвело до того, що прості козаки були усунені від участі у радах, втратили право обирати старшину.

У XVIII ст. соціально-економічне становище рядового козацтва погіршилось. Усе більш обтяжливим для козаків ставав обов’язок власним коштом брати участь у частих війнах царської Росії. Їх змушували будувати фортифікаційні споруди, шляхи, канали, осушувати болота на півночі Росії. Тривала відсутність козаків удома позбавляла їх можливості займатися господарством. Багато з них, не маючи статків для несення військової служби, ставали залежними від старшини, фактично переходили до стану селян. Унаслідок занепаду козацтва його чисельність станом на 1730 р., порівняно з 1650 р., зменшилась більш ніж удвічі. Одночасно відбувалося подальше розшарування козацтва, визначилась його ієрархічна структура.

У 1735 р. за указом царського уряду реєстровців було поділено на дві категорії: *виборних* (заможніших, боєздатних) і *підпомічників* (надто бідних, щоб купити військове спорядження). Основним призначенням виборних козаків була участь у воєнних походах. Підпомічники ж повинні були слугувати заможнішим товаришам і старшині, працювати в їхніх господарствах. На них покладались такі ж повинності, що і на селян, але вдвічі менші за обсягом. Існувала також і ще одна група, яку становили збіднілі, безземельні козаки – *підсусідки*. Вони жили і працювали у господарствах виборних козаків та підпомічників, котрі їх одягали та годували. Закон надавав їм право, на відміну від посполитих, вільно пересуватися в пошуках кращих умов життя, взагалі переходити до заможної верстви, якщо вони заводили власне господарство.

Але ці зміни не врятували козацтво від занепаду. Хоча в 60-ті роки XVIII

ст. в реєстрі значилось близько 176 тис. виборних козаків і близько 200 тис. підпомічників, боєздатними з них були тільки 10 тис. Більшість збіднілих козаків опустилась до рівня державних селян. Зникнення потреби у традиційній охороні кордонів, економічні труднощі, відсталість у військовій справі призвели до того, що козаччина в Україні фактично перестала існувати.

Селянство, яке у польську добу перебувало у закріпаченому стані, після перемоги у визвольній війні отримало волю. Селяни проживали на землях, що належали державі, за що сплачували податки. За правовим становищем вони були майже урівняні з козацтвом. Козаки служили державі військовою службою, селяни – працею. Козак, який був не в змозі нести військову службу, записувався в стан селян, і навпаки, селянин, який хотів служити, придбавши необхідну амуніцію, легко ставав козаком.

Отже, національно-визвольна війна українського народу була й *соціальною революцією*, у результаті якої було *ліквідовано кріпацтво*. Але ще за Хмельницького з’являються ознаки реставрації старих порядків. Універсалами гетьмана 1654–1656 рр. підтверджувалося право монастирям на землі. Також їм було дозволено надалі збирати оброк з селян, які мали проявляти «*звикле послушенство*». Одночасно таке ж «послушенство» вимагалось від селян стосовно шляхти та козацької старшини, які отримували маєтності за службу. Українські селяни поступово втрачали свою волю. За універсалом І. Мазепи, у 1701 р. селянам установлювалась панщина до двох днів на тиждень. Окрім праці на панській землі, селяни мали віддавати частину своєї худоби, птиці, виконувати роботи по господарству, платити на утримання військ, спорудження шляхів тощо. У 1739 р. генеральна військова канцелярія обмежила переселення селян умовами виконання всіх повинностей і наявності на це дозволу пана та місцевої адміністрації. За універсалом К. Розумовського, від 22 квітня 1760 р. селянин отримував можливість переходу лише за письмовим дозволом феодала, залишаючи останньому свою нерухомість. У 1763 р. цей універсал підтверджується царським указом. Останній крок у справі

закріпачення був зроблений Катериною II, яка указом від 3 травня 1783 р. наказала селянам залишатися на тих землях, де вони значились згідно з останнім переписом населення.

Міщани були юридично вільними, але політично безправними людьми. Дослідники вважають, що їхнє становище наближалось до становища державних селян. Вони сплачували податки до міської і гетьманської скарбниць, виконували численні повинності. У ряді випадків подушний податок міщан перевищував той, що накладався на державних селян. Тому у власних містах вони інколи мали менше крамниць, ніж козаки, які були звільнені від податків і місцевого мита. У роки визвольної війни більшість міст утратила самоврядування за магдебурзьким правом і підлягала козацькій адміністрації. Виняток становили лише великі міста, які мали *магістрати* та користувалися певними торговими і промисловими привілеями. Також тут обирався *війт*, який виконував судові функції. На чолі менших міст і містечок були козацькі *отамани і ради (ратуші)*, які підпорядковувались полковій адміністрації. У ратушних містах права міських жителів обмежувалися козацькою адміністрацією, яка визначала для них види та розміри податків та повинностей.

Пожвавлення міського життя простежується із середини XVIII ст., коли зростає чисельність магістратських міст. До кінця століття магдебурзьке право отримали майже всі міста Лівобережжя. Підвищується роль ремісничо-купецької частини міщан. *Ремісники* об’єднувались за професійною ознакою у цехи (гончарі, кравці, бондарі тощо). Ремісники-члени цеху поділялися на довічних і тимчасових майстрів. Майстри експлуатували підмайстрів, учнів та робітників. Щоб стати членом цеху, треба було мати власне господарство, яке виробляло ремісничу продукцію. Існував і віковий ценз – 21 рік. Право засновувати цехи, обирати цехові управи належало лише майстрам. Вони користувалися податковими пільгами, встановлювали монополію на виробництво і збут товарів, розглядали дрібні судові справи членів цеху.

Купці, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об’єднувалися в

гільдії. Гільдійське купецтво мало податкові пільги, але сплачувало громадські збори, несло низку повинностей (шляхову, постійну та ін.). Наприкінці XVIII ст. купці були звільнені від рекрутчини та тілесних покарань. До купецького стану мав змогу записатись будь-який міщанин, якщо у нього був капітал у 500 крб. Правове становище купців залежало від своєчасної сплати гільдійських внесків: неплатник автоматично переводився до стану міщан.

Органи автономної влади й управління

Українська гетьманська держава не обіймала територію всіх етнічних українських земель. На заході до її складу не увійшли Галичина, Західна Волинь та Холмщина, на сході – Слобожанщина. Поза кордонами Гетьманської держави лишалися незаселені тоді землі теперішнього півдня України. Проте на півночі Чернігівщини та Стародубщини до її складу були включені деякі етнічні білоруські землі.

Спробу повернути Гетьманщину до Речі Посполитої здійснив гетьман І. Виговський. Водночас це була й спроба змінити державний устрій у напрямі до шляхетської демократії. 16 вересня 1658 р. він уклав з польським урядом *Гадяцький договір*, за умовами якого Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства, об’єднані у «Велике Князівство Руське», мали скласти федерацію з Польщею і Литвою під егідою «спільно обраного короля». Гетьман, якого обирали б українські стани і затверджував король, мав бути першим сенатором Наддніпрянщини; йому підпорядковувалось військо (30 тис. козаків і 10 тис. найманців), але заборонялося мати зовнішньо-політичні зносини, крім Кримського ханства. Передбачалися нові посади канцлера, маршалка, підскарбія, послів до спільного сейму, свій судовий трибунал, своя монета. Православна віра мала бути зрівняна в правах з римо-католицькою, Берестейська унія скасовувалась, а в спільному сеймі мали дістати місця православний митрополит і єпископи. Планувалось заснувати і дві українські академії, а також стільки шкіл і друкарень, «скільки буде потрібно».

Гадяцький договір не було реалізовано. Підтриманий лише частиною козацької старшини, він не знайшов схвалення широких народних мас, які не бажали повернення польсько-шляхетського панування. Невдовзі після його підписання спалахнуло повстання проти гетьмана, підтримане царськими військами. Після початкової перемоги під Конотопом 28 червня 1659 р. він зазнав поразок у війні з Москвою. Усе це коштувало Виговському гетьманської булави.

На початку 1660 років із загостренням міжусобиць між гетьманами Україна розкололася на Лівобережну (у союзі з Росією) та Правобережну (у союзі з Польщею, пізніше Туреччиною) державні організації. Цей розкол посилився внаслідок Андрусівського мирного договору 1667 р. між Росією та Річчю Посполитою. У 1699 р. Річ Посполита відновила своє панування над Правобережжям. Спроби на рубежі XVII–XVIII ст. відродити тут козацьку організацію виявилися невдалими.

Березневі статті (1654 р.) визначили ***державний лад*** України (Гетьманщини) таким, в якому тісно перепліталися республіканські й монархічні начала. Зберігався військово-адміністративний апарат влади та управління, який склався під час національно-визвольної війни.

На чолі Української держави стояв ***гетьман,*** якого обирала Генеральна рада. Але вже на початку XVIII ст. кандидатуру на цю посаду визначав царський уряд. Спроби деяких гетьманів (Б. Хмельницького, І. Самойловича) перетворити гетьманську владу на спадкову були невдалими. А коли у 1763 р. представники української старшини звернулись до царського уряду щодо успадкування гетьманства родом Розумовського, відповіддю було скасування Катериною II інституту гетьманства як такого. Зрозуміло, що спадкове гетьманство, в умовах феодалізму не тільки б значно посилило статус правителя (гетьмана), а й юридично оформило подальше існування Української держави.

Термін перебування гетьмана на посаді не визначався, вважалося, що обирали «доживотно», тобто довічно. Хоча у гетьманських статтях 1669 та 1672 рр. передбачалося право Генеральної старшини змістити гетьмана у

випадку його зради. Деякі гетьмани (Ю. Хмельницький, І. Виговський) самі складали повноваження на Генеральній раді. Новообраний гетьман присягав на вірність царю, після чого отримував царську грамоту на гетьманування та клейноди – знаки гетьманської влади.

Гетьманові належала вища законодавча влада: він видавав універсали, які мали статус вищих законодавчих актів. Як глава виконавчої влади, гетьман розпоряджався державними витратами, організовував збирання податків, мав право на роздачу державних земель. Гетьман представляв державу у зовнішніх зносинах, був вищим воєначальником, часто сам призначав генеральну старшину та полковників. Гетьман був вищою апеляційною судовою інстанцією. Він мав право затвердження судових вироків, інколи, якщо це стосувалося бунчукових товаришів та козацької верхівки, самостійно розглядав судові справи.

Проте вже після Б. Хмельницького царський уряд усіляко обмежував повноваження гетьманів. За Переяславськими статтями 1659 р. гетьманові не дозволялося приймати послів, брати участь у воєнних походах без попереднього дозволу царського уряду. Глухівські статті 1669 р. заборонили гетьману безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами. Після переходу гетьмана Мазепи на бік Швеції у 1708 р. царський уряд істотно обмежив повноваження гетьманської влади. Було відхилено запропоновану старшиною кандидатуру на нового гетьмана П. Полуботка, і гетьманську булаву вручили І. Скоропадському.

У 1709 р. влада гетьмана була обмежена введенням посади *царського резидента*, який здійснював контрольні функції щодо гетьманського уряду.

У військових справах гетьман підпорядковувався командувачеві російської армії в Україні. До того ж Петро І самовладно проводив потрібні йому переміщення серед урядовців України. З 1722 по 1727 рр. замість посади резидента діяла *Малоросійська колегія*. Хоча офіційно її статус визначався як вищої апеляційної інстанції, колегія перебрала на себе всю повноту влади. Без узгодження з колегією гетьман не міг видавати універсали, надавати накази полковникам. Колегія контролювала

надходження в її розпорядження грошових та натуральних зборів, відтепер усі податки йшли до Росії.

У період з 1734 по 1750 рр. Україна була без гетьмана. Справами України відало *Правління гетьманського уряду*, що складалося з рівної кількості представників вищого російського офіцерства та козацької генеральної старшини. Обрання у 1750 р. останнього гетьмана К. Розумовського було дозволено імператрицею Єлизаветою не стільки з державних, скільки з особистих міркувань: 22-літній Кирило був рідним братом морганатичного (без права престолонаслідування) чоловіка імператриці.

У 1764 р. указом Катерини II гетьманство було остаточно ліквідовано. Для управління Україною знову було створено *Малоросійську колегію,* до якої входили по чотири представники царського уряду й української верхівки. Колегію очолив російський воєначальник граф П. Рум'янцев. Після поширення на українські землі у 1781 р. російської системи управління потреба у Малоросійській колегії відпала. У 1786 р. вона була ліквідована.

У системі управління Гетьманщиною важливу роль відігравали ***генеральна та старшинська ради***. Генеральна рада зародилась під час національно-визвольної війни як збори козацького війська для вирішення військових справ, про що свідчить й її первинна назва: «Військова рада». В цей період вона набула ознак органу прямого народовладдя, але з тим, що це пряме народовладдя здійснював один суспільний стан – козацтво. З часом розширився склад Генеральної ради, за рахунок представників духовенства та міщан, і вона набуває певних ознак вищого представницького органу. Але вона не стала постійно діючим органом й скликалася для розв'язання найважливіших питань зовнішньої і внутрішньої політики, укладення миру.

Генеральна рада не перетворилася на орган влади й тому, що не було визначено організаційних засад її роботи, періодичності, порядку скликання. Це було зібрання великої кількості людей, в тому числі випадкових і некомпетентних. Пізніше Генеральну раду намагалися

відродити гетьмани, які були прихильниками республіканського напряму розвитку України (І. Виговський, П. Дорошенко).

Функції представницького органу перебирає на себе старшинська рада. Існувало *три види старшинських рад:* а) рада гетьмана за участю Колегії генеральної старшини, яка мала постійний характер; б) рада генеральної та полкової старшини, яка скликалася за необхідності; в) з'їзди старшин усіх рівнів, у яких могли брати участь представники духовенства, міщан. Рада у формі з'їздів старшин за традицією запорозького козацтва збиралася по великих святах у гетьманській столиці. За відсутності гетьмана старшинська рада перетворювалася на вищий орган управління державою. Це було, наприклад, у 1672 р. після усунення від влади й арешту гетьмана Д. Многогрішного, у 1722 р. після смерті гетьмана І. Скоропадського. Старшинська рада розглядала питання внутрішньої і зовнішньої політики, фінансові, податкові справи. Рада виконувала й судові функції при розгляді справ про державні злочини. Відомо, що при гетьмані К. Розумовському на старшинській раді розглядалась кодифікація українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ». Отже, старшинські ради гетьманської України можна вважати як вид тогочасного станового парламенту. Але в умовах посилення впливу монархічної Росії подальший розвиток елементів парламентаризму на українських землях був неможливим.

Вищим військово-адміністративним органом, генеральним урядом, за допомогою якого гетьман здійснював цивільну і військову владу була ***Генеральна військова канцелярія***. Вона утворилася ще в роки визвольної війни і діяла до скасування гетьманства у 1764 р. Намагаючись обмежити її компетенцію, Петро I в 1720 р. вилучив із ведення генеральної канцелярії фінансові й судові справи, а в 1722 р. підпорядкував її Малоросійській колегії. Очолював Генеральну військову канцелярію генеральний писар. Вона поділялась на дві частини: колегіальну (складалась з генеральної старшини) і розпорядчу (складалась з українських та російських чиновників). Колегія генеральної старшини, як уже зазначалося, була

постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину обирала старшинська рада або призначав гетьман. Генеральні старшини очолювали окремі галузі управління. Так, *генеральний обозний* завідував артилерією, за відсутності гетьмана, виконував обов'язки наказного гетьмана, керував військом.

Генеральні судді (від одного до трьох, в різні часи) розглядали цивільні й кримінальні справи, були радниками гетьмана, виконували спеціальні його доручення. *Генеральний підскарбій* контролював фінанси країни. З 1728 р. було вже два підскарбії – один росіянин, а другий – українець. *Генеральний писар* завідував генеральною канцелярією, архівом, зберігав державну печатку, виконував доручення з міжнародних справ. Існувала також і нижча генеральна старшина, функції якої чітко не встановлювались. По суті вони були гетьманськими помічниками й ад'ютантами, виконували різні доручення гетьмана. Однак відомо, що в урочистих випадках *генеральний хорунжий* ніс військовий прапор – корогву, *генеральний бунчужний* – гетьманський бунчук. На *генеральних осавулів*, а їх було два, могло покладатись виконання дипломатичних доручень, судових розслідувань, а під час воєнних походів – навіть обов'язки наказного гетьмана.

На місцях управляли ***полкові та сотенні уряди***, які сформувалися після визвольної війни. Територія України поділялася на своєрідні воєнно-адміністративні одиниці – полки і сотні. У другій половині XVII ст. на Правобережжі було 12 полків, а на Лівобережжі – 10. На чолі полкового уряду стояв полковник, якого обирала полкова козацька рада чи рада старшин, або ж його призначав гетьман. Полковник був вищим воєначальником полку, він же очолював виконавчу владу на території полку, здійснював судові функції, мав право роздачі землі за службу. У своїй діяльності він опирався на полкову старшину, яка обиралася на раді полку, і за функціями була схожа на генеральну (полкові: обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий). У сукупності полковник і полкова старшина складали полковий уряд. Сотня була найнижчою адміністративною одиницею. Сотник, його заступник – отаман та сотенна старшина (писар, осавул) виконували функції сотенного уряду.

У XVIII ст. відбулися зміни в полково-сотенній системі територіального управління. Полковника призначав царський уряд, щоправда, з числа трьох обраних на раді кандидатів. Значення полкової ради помітно впало, призначений полковник користувався єдиноначальною владою. За аналогією перейшли й до призначення сотників. Замість рад організуються *полкові та сотенні канцелярії,* діяльність яких дедалі більше має бюрократичний характер. У 1743 р. полкові канцелярії було прирівняно до канцелярій російських губерній, а судочинство й діловодство підпорядковано російському законодавству. Дещо пізніше (1781 р.) полково-сотенний територіально-адміністративний устрій було скасовано і введено губернський поділ відповідно до російського «Уложения о губерніях».

Система управління в містах залежала від їх статусу. Великі міста користувалися магдебурзьким правом, яке надавалось або підтверджувалося гетьманськими універсалами та указами царського уряду. Але поряд з магістратами в них діяли ще й полкові чи сотенні уряди. Козацька старшина, постійно втручаючись в справи міста, звужувала сферу міського самоврядування. Значна кількість міст мала статус ратушних, тобто не користувалась магдебурзьким правом і ще більш значною мірою залежала від козацької адміністрації. У деяких містах органи самоврядування виникали й функціонували на базі специфічного українського міського права (місцевих статутів), яке істотно трансформувало норми магдебурзького права у відповідності до місцевих вимог.

Судова система Гетьманщини після 1654 р. являла собою ієрархію підпорядкованих один одному сільських, сотенних, полкових судів та Генерального військового суду. *Сільські суди отаманів* діяли колегіально, за участю представників козацької громади. Поступово їх значення зменшилось, а сфера компетенції звузилась до розгляду незначних спорів між козаками. *Сотенні суди* діяли на території сотні і за своїм складом та діяльністю були схожими на сотенні правління. До їх юрисдикції належали цивільні й кримінальні справи місцевих козаків. *Полкові суди* існували в центрах полкових територій і складалися з полкового судді й полкової

старшини. Судову колегію очолював полковник. Вони діяли як суди першої інстанції для сотенної та полкової старшини і другої, апеляційної інстанції, щодо сотенних судів.

Вищою судовою інстанцією був *Генеральний військовий суд*. Він діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості і складався з генерального судді та генеральної старшини. В різні часи кількість генеральних суддів була від одного до трьох. В 1728 р. до складу суду було введено три українських і три російських чиновники. Кандидатури членів суду затверджувались царем. Гетьман став президентом суду. В містах суди перебували під значним впливом козацької адміністрації. Інколи це були отаманські суди за участю козацької ради, які користувались звичаєвим правом. У магістратських містах продовжували існувати суди, що діяли на основі магдебурзького права. Гетьман Д. Апостол Інструкцією від 1 червня 1730 р. дещо розмежував компетенцію полкових, сотенних і міських судів.

Доменіальні суди після 1648 р. зникли, але згодом, після виникнення нового панівного стану, відродилися, щоправда, в дещо іншій формі.

Громадські (копні) суди не знайшли сприятливих умов для подальшого розвитку. Їх роль народного чинника в судівництві заступила колегіальність, що певною мірою була притаманна майже всім судовим установам.

Церковні суди зберегли свій окремий статус. Держава не втручалась у сферу духовного судівництва, хоча значно обмежила його компетенцію. Кримінальні і важливі цивільні справи церковних людей відтепер розглядалися світськими судами.

Окрім зазначених судів, у Гетьманщині діяли *мирові*, *цехові*, *третейські* та *ярмаркові* суди.

У 1760–1763 рр. на прохання старшини, що прагнула зрівнятись у правах з російським дворянством, було проведено ***судову реформу***. Реформа мала зрівняти у підсудності всі прошарки панівного класу, обмежити компетенцію Генерального військового суду як суду першої інстанції для вищої старшини. Потрібно було, нарешті, відокремити розгляд цивільних та

кримінальних справ, спростити судову систему. За результатами реформи було створено 20 судових повітів, у кожному з яких засновано *земський суд* з цивільних та *підкоморський суд* з земельних справ. Для розгляду кримінальних справ було відновлено діяльність *гродських (міських) судів* у кожному з 10 полкових міст. Судді обиралися з числа козацької старшини. *Генеральний військовий суд*, до складу якого входило два судді і по одному представникові з 10 полків, став апеляційною інстанцією для новоутворених судів. Таким чином, судова реформа, відокремивши судову систему від адміністративної, мала, безперечно, позитивне значення. Разом з тим, вона фактично поновила судову систему литовсько-польської доби.

Джерела та риси права

Формування української держави, безперечно, вплинуло на розвиток українського права. Але якщо після визвольної війни польський апарат державної влади було повністю ліквідовано, то у правовій сфері зміни відбувалися дещо іншим чином. Серед **джерел права** було скасовано лише ті, які слугували зміцненню панування польської шляхти: «Устава на волоки» (1557 р.), «Ординація Війська Запорозького» (1638 р.), сеймові конституції. Інші ж, зокрема, Литовські статути (1529, 1566, 1588 рр.), збірники магдебурзького права, окремі королівські та князівські грамоти, постанови сейму, наприклад, що стосувалися прав міського населення, частково продовжували діяти.

Своєрідність правової системи Гетьманщини полягала в тому, що в її основі лежало ***козацьке звичаєве право.*** Воно регулювало широке коло суспільних відносин, військово-адміністративну організацію державності, козацьку систему судочинства. Норми звичаєвого права регулювали також, певною мірою, земельні відносини серед селянства й козацтва, окремі сторони особистих і майнових відносин у сім’ї, незначні кримінальні й цивільні справи та судовий процес у копних та доменіальних судах. У найбільш традиційній формі й найповніше звичаєве право діяло на

Запорозькій Січі. Звичаєве право продовжувало існувати в умовах обмеження української державності у XVIII ст. Про це свідчить, зокрема, той факт, що його норми враховувались усіма, без винятку, кодифікаціями та законодавством імперії, що розповсюджувалося на територію України.

Важлива роль серед джерел права належала ***договірним гетьманським статтям,*** які укладалися з нагоди обрання нового гетьмана як своєрідні угоди між гетьманом з козацькою старшиною з одного боку та російським царем чи його представниками, з іншого.

Гетьманські статті називали або за місцем де їх було укладено, або іменем гетьмана, який підписав ці статті. Це були правові документи конституційного характеру, які визначали правове становище Гетьманщини у складі Росії. Гетьманські статті регулювали головні питання внутрішнього життя України, визначали обсяг повноважень гетьмана і права і привілеї старшини і козацтва. Як вихідні положення, вони містили посилання на *Березневі статті Б. Хмельницького,* проте під тиском царату дедалі більше обмежувалися суверенні здобутки козацької держави.

Переяславські статті 1659 р. - договірні умови укладені на козацький раді у м. Переяславі 17 жовтня 1659 р. при обранні на гетьманство Ю. Хмельницького і схвалені царським урядом. Визначаючи політичне й правове становище Гетьманшини, вони формально підтверджували Березневі статті 1654 р., але були доповнені новими пунктами, які значно обмежували її автономію. Козаки втрачали право на усунення гетьмана від влади без дозволу царя, крім випадку його зради. За вказівкою царя козацькі війська мали поступати на государеву службу, а їхня участь у війнах без царського на те указу не дозволялась. Під загрозою смертної кари заборонялася самостійна, без гетьманського відома, участь козаків у будь-яких військових діях. Гетьману заборонялося вступати в переговори з Річчю Посполитою.

Передбачалася дислокація російських військ на чолі з воєводами у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. На українських міщан та селян покладались додаткові повинності з військових постоїв, надання

підвод та кормів „тим людям, які надсилатимуться від великого государя... кожному по його достоїнству”. Встановлювалося взаємне зобов’язання повертати втікачів з російських і українських земель на постійне місце проживання.

Батуринські статті 1663 р. були укладені в період глибокої кризи української державності, коли Україна фактично розпалася на дві частини – Правобережжя і Лівобережжя, які боролися між собою. Обраний голосами козацької голоти на Чорній раді біля Ніжина гетьманом Лівобережної України І. Брюховецький підписав в Батурині статті, які були спрямовані на подальші утиски України. Складалися з 5 нових пунктів, оформлених як додаток до „прєжніх” Переяславських статей 1654 р. Ці статті містили зобов’язання української сторони забезпечувати московські війська, що знаходилися на території України, продовольством, поверттати до Московщини селян-утікачів, не ввозити до неї горілку й тютюн тощо. Вперше гетьман підписався: „Великого Государя, его царского величества, холоп, я, гетьман Іван Брюховецький с верним его царського пресветлого величества Войском Запорожским”.

Московські статті 1665 р., складаються з 10 пунктів, підписаних І. Брюховецьким під час його перебування в Москві. З деякими змінами і доповненнями йдеться про умови, прийняті в попередніх Батуринських статтях і формально підтверджуються „права, вольності і суди військові в статях, з покійним Богданом Хмельницьким, гетьманом запорозьким, укладених”. Фактично ж значною мірою посилилась адміністративна й фінансова залежність України від царської влади. Гетьманщина передавалася під безпосередню владу московського царя і мала „бути навіки під їх високою і сильною рукою непорушно в вічному підданстві”. Для населення України встановлювалися повинності із сплати податків до царської казни. Вдвічі збільшувалася кількість міст, в яких розташовувалися російські війська на чолі з власними воєводами. Гетьману заборонялося посилати послів „без государевої волі до чужих навколишніх земель”. Право надавати містам самоврядування на засадах магдебурзького права

переходило від гетьмана царю. Вибори гетьмана мали обирати лише з дозволу царя і в присутності царського посла, „а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен”.

Глухівські статті 1669 р. містили 27 пунктів, які в основному повторювали попередні українсько-московські угоди і починалися з підтвердження „прав і вольностей” Війська Запорозького. Разом з тим новообраному гетманові І. Многогрішному і козацькій старшині вдалося досягти певних поступок від царя порівняно з попередніми Московськими статтями. Цар приписував російським воєводам бути лише „в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі; а в права їх (українців), і в вольності і суди, і всякіє діла воєводам втручатися не указав..., а указав мати начальство над людьми ратними”. Тобто функції воєвод зводились до суто військових справ. Повноваження із збору податків та судочинства покладалися виключно на українську адміністрацію. Встановлювався 30-ти тисячний реєстр козацького війська та визначалися розміри грошових виплат козацьким чинам та рядовим козакам за рахунок податків з місцевого населення. Гетьман наділявся правом клопотати перед царем про надання дворянських звань козацький старшині. Проте Глухівський договір встановлював ряд обмежень, спрямованих на утримання Лівобережжя у „вічному підданстві” цареві. Гетьману заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами, а на прохання української сторони „щоб дозволено їм було від навколишніх государів всякі прислані листи приймати і прочитувати, а прочитавши до великого государя відсилати і від себе б їм до них писати” цар відповів відмовою.” Для приборкання повстань та масових заворушень в Україні на пропозицію царя створювався особливий полк у складі тисячі реєстрових козаків.

Конотопські статті 1672 р. підписані при обранні гетьманом І. Самойловича загальною козацькою радою поблизу м. Конотопа. Складалися з 10 пунктів, які за своїм змістом змінювали у бік обмеження автономії України попередні Глухівські статі (хоча рада формально підтвердила їх). Умовами договору гетьману заборонялося вступати в зносини не лише з

іноземними державами, а й з правобережним гетьманом П. Дорошенком. В разі, якщо Дорошенко в союзі з Туреччиною розпочне війну проти Польщі, лівобережним полкам заборонялося надавати йому допомогу. Українська сторона позбавлялася права на участь у російсько-польських переговорах, де вирішувалася доля Гетьманської держави. На вимогу царя козаки мали поступитися Речі посполитій містами й землями по р. Сож. Цар зобов'язувався не передавати Польщі Київ, який за попередніми домовленостями мав перейти до неї.

Переяславські статті 1674 р. укладені козацькою старшиною, полковниками правобережних полків у Переяславі під час обрання І. Самойловича гетьманом „обох сторін Дніпра". Складалися з 20 пунктів і цілковито базувалися на попередніх Конотопських статтях. Йшлося про „вічне підданство" Гетьманщини російському цареві та зобов'язання останнього захищати правобережні українські землі від військ турецького султана й кримського хана. Гетьман обмежувався у правах щодо козацької старшини, зокрема, питання притягнення старшин до відповідальності мала вирішувати старшинська рада або суд. У разі отримання листів від іноземних володарів гетьман зобов'язувався негайно пересилати їх до Москви у нерозпечатаному вигляді. Проте цар погоджувався надавати козацькій старшині відповідну інформацію із зовнішніх справ. Гетьманщина мала негайно видати втікачів з російських земель; під страхом покарання заборонялося вивозити з України тютюн і вино, оскільки це руйнує царську казну. Землі й маєтності козацької старшини мали успадковуватися їхніми дружинами й дітьми, а вдови козаків звільнялися від сплати податків. Кількість реєстрових козаків становила 20 тисяч.

Коломацькі статті 1687 р. були черговим кроком в обмеженні автономних прав України. Договір, що містить 22 статті, був укладений в козацькому таборі на р. Коломак (тепер Харківська область) між новообраним гетьманом І. Мазепою та козацькою старшиною, з однієї сторони, та царями Іваном та Петром і царівною Софією, з іншої. За цією угодою Генеральна військова рада фактично припинила своє існування.

Частково її функції передавалися раді старшин. Гетьману заборонялося без царського відома знімати старшин з керівних посад та позбавляти їх маєтностей. Козацька старшина могла обирати гетьмана лише з царського дозволу і зобов'язувалася наглядати за гетьманом та інформувати царський уряд у разі його нелояльності до Росії. Гетьман, як і раніше, позбавлявся права зовнішніх зносин і мав дотримуватися умов „Вічного миру 1686 р.”, якими закріплювалося польське панування на Правобережжі. Як би для охорони гетьмана, а насправді для нагляду за ним, в гетьманській столиці Батурині розміщувався стрілецький полк. Вперше йдеться про злиття українського народу з російським, для чого заохочуються україно-російські шлюби, дозволяється вільне пересування українців на території Московської держави. Оскільки у майбутньому держави українська і російська мали злитися в „царську самодержавну” державу, вимагалося, щоб ніхто надалі не згадував про окрему українську державу.

Водночас підтверджувалися права й привілеї козацької старшини, зокрема, звільнення її від податків і повинностей, довічне володіння маєтностями, вшанування „заслужених” представників козацької верхівки „честю дворянською”. Установлювався новий реєстр Війська Запорозького в 30 тис. чоловік та підтверджувалися суми щорічних грошових виплат за службу гетьману, старшині та реєстровим козакам. Російським воєводам заборонялося втручатися в українські внутрішні справи та судочинство. Москва зобов'язувалася надавати Україні військову допомогу у випадку зовнішнього нападу.

Решетилівські статті 1709 р. підписані під Решетилівкою (тепер Полтавська область) одноособово Петром І як „Рішительний указ” у відповідь на „Просительні статті” (14 пунктів) гетьмана І. Скоропадського. За цим актом обмежувалися повноваження української адміністрації, гетьман мав виконувати укази царя, розпорядження малоросійського приказу та міністрів, козацькі полки фактично переходили під контроль російських військ. Гетьману приписувалося розмістити на місцях та утримувати сердюцькі й компанійські полки, які мали виконувати

військово-поліцейські функції (придушення заворушень, запобігання переселенню та втечам селян тощо). За згодою місцевих полковників або іншої козацької старшини допускалося втручання російський воєвод у внутрішні українські справи. Щоб не допустити повернення на Січ „зрадників-січовиків” цар заборонив полювання, рибальство, торгівлю сіллю та інші промисли в цьому регіоні. Самодержець відмовив повернути українську артилерію, захоплену російською армією під час розгрому Батурина.

«Рішительні пункти» 1728 р. видані у вигляді указу Петра II у відповідь на петицію гетьмана Д. Апостола про повернення Україні прав, викладених у Березневих статтях 1654 р. Складалися з преамбули та 28 пунктів. Хоча в преамбулі йдеться про „малоросійські права”, підтвердження „прав і вольностей Війська Запорозького” не відбулося. Цим актом надалі поглиблювалася залежність України від Росії. Заборонялося обирати гетьмана без царського дозволу, а усунення його з посади стало виключно прерогативою царя. Гетьманський уряд позбавлявся права на дипломатичні зносини з іноземними країнами, крім можливості в присутності російського уповноваженого вирішувати дрібні прикордонні справи. У військових справах гетьман повністю підпорядковувався російському генерал-фельдмаршалу. Щоб контролювати фінанси Гетьманщини було ведено додаткову посаду генерального підскарбія, на яку призначався представник імператора. На найвищі посади в Гетьманській державі могли обиратися також іноземці. Кандидатури на посади генеральної старшини і полковників мали подаватися на розгляд самодержця. Козацькі полковники прирівнювалися до російських генерал-майорів, за службу на прохання гетьмана царськими грамотами їм мали надаватися маєтки й землі. Істотно звужувалась незалежність судочинства. Відтепер Генеральний суд складався з трьох українців і трьох росіян. Передбачалася можливість оскарження судових рішень не лише у Генеральному суді та у гетьмана, „яко президента того суду”, а „бити чолом” колегії іноземних справ, до якої перейшло управління Гетьманшиною і безпосередньо імператорові.

До здобутків української сторони можна віднести спроби зупинити скуповування за безцінь та відверте захоплення росіянами українських земель. Розширялися повноваження козацької адміністрації ув організації торгівлі й промислів. Підтверджувалися права козацької старшини на рангові маєтності, а козаків і селян – на володіння землею.

Процес українського конституціоналізму, започаткований Зборівським і Білоцерківським договорами, гетьманськими статтями другої половини XVII ст., продовжили *„Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького"* (поширеною є назва „Конституція Пилипа Орлика" - за ім'ям основного автора цього документа; також вживається назва «Бендерська конституція» – за місцем її укладання). „Пакти й конституції..." були ухвалені емігрантською козацькою радою у м. Бендери (тепер республіка Молдова) у квітні 1710 р. при обранні нового гетьмана П. Орлика після смерті І. Мазепи

За формою то був договір між гетьманом П. Орликом, який присягнув на „незмінне виконання цих пактів і конституцій" та старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким. На противагу зростанню деспотичних тенденцій правління попередніх гетьманів в такий демократичний спосіб, обмеживши владу новообраного гетьмана рамками пактів і конституцій, старшина і полковники „уклали угоду", щоб раз і назавжди припинити спроби узурпувати владу, порушувати колишні права і вольності запорозькі.

Договір складається з преамбули та 16 статей, проте не всі з них носять конституційний характер. У верховенстві влади козацької демократії, виборності старшини, полковників, підзвітності гетьмана він продовжує звичаєву політичну практику Запорозької Січі.

Важливе значення мають положення про обмеження влади гетьмана „публічною радою" (Генеральними Радами, які мали збиратися у Гетьманський резиденції тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову). До складу цього козацького парламенту мали входити „ не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх

полків, але й посли від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ”.

Виконавчу владу уособлював гетьман разом з Радою генеральної старшини. Проте він позбавлявся права самостійно здійснювати зовнішні зносини, розпоряджатися державною скарбницею та землями.

Передбачалося створення відокремленого від гетьманської влади Генерального суду, який повинен був виносити рішення не поблажливі й лицемірні, а такі, яким „кожен мусить підкорятися як переможений законом”.

Написана майже за 80 років до конституції США Конституція Пилипа Орлика увібрала в себе надбання європейської державно-правової думки, була кроком до поділу влад на законодавчу, виконавчу й судову. Вона мала й такі демократичні основи, як приватна власність, загальне виборче право (щоправда, виключно для чоловіків), обмеження свавілля у податках.

Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика полягає в тому, що вона визначала основні засади державного устрою в Україні, який мав бути встановлений після війни коаліції держав проти Росії.

Разом з тим, Конституція П. Орлика містила характерні для свого часу положення про святість і недоторканність привілеїв козацької верхівки, недопустимість поширення у державі неправославних віросповідань. Замість прагнення до справжньої незалежності України, зафіксована мета віддати її під черговий чужоземний протекторат. У якості „наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора” Пакти й конституції визначають короля Швеції Карла XII, який і підтвердив ці пакти.

Бендерська конституція не була втілена на практиці, але за своїм змістом – це видатна пам’ятка українського права.

До джерел права також належали ***нормативні акти гетьманської влади.*** Чільне місце серед них посідали *гетьманські універсали*. Це були офіційні акти верховної влади Війська Запорозького, що видавалися від імені гетьмана, складалися за прийнятою тоді формою, підписувалися гетьманом і

скріплювалися державною печаткою. За змістом універсали можна поділити на кілька груп. «Загальні» стосувалися всієї держави й населення. «Спеціальні» торкалися окремих установ або окремих станів чи груп населення. «Земельні» – надання земель «в ранг» або «за службу», монастирям «на молитви», а також стверджували право на куплені чи успадковані землеволодіння. «Охоронні» видавалися особам на охорону їх майна або виключали їх з-під чинності адміністративних та судових установ і піддавали під протекцію гетьмана. Окрему групу становили «Військові» та «Службові» універсали.

Конкретні питання суспільно-політичних відносин вирішувалися також за допомогою *гетьманських ордерів*. Так, ордером 1755 р. гетьман К. Розумовський заборонив іноземним та іногороднім купцям займатися роздрібною торгівлею, ордерами 1752 та 1760 рр. установив порядок розгляду апеляцій в Генеральному суді. Проте, істотної різниці між гетьманськими універсалами й ордерами нема. Так, один і той же захід, наприклад, проведення ревізій полків, в одному разі проводився за гетьманським універсалом, а в іншому – за гетьманським ордером.

Порядок заснування й діяльності адміністративних органів, судових установ визначався *гетьманськими інструкціями*. Наприклад, Інструкція судам, видана гетьманом Д. Апостолом 13 липня 1730 р., мала сприяти поліпшенню діяльності полкових, сотенних і копних судів. Власне, цим актом стверджувалися основні засади цивільного й кримінального процесу в судах України.

До гетьманського законодавства належали також *декрети, грамоти, листи*. Ці акти регулювали переважно адміністративні та цивільні відносини і були як загальнообов'язковими, так і такими, що визначали правове становище окремих станів, установ, господарств, осіб. Часто-густо вони використовувалися для того, щоб повідомляти про прийняті гетьманською владою законодавчі акти та встановлювати порядок їх введення в дію.

Статус підзаконних актів, спрямованих на реалізацію актів царя й гетьмана, мали *акти Генеральної військової канцелярії*, які видавалися у

формі універсалів та указів. За їх допомогою провадилась виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду.

Переяславсько-Московський договір 1564 р. та подальші договірні гетьманські статті встановлювали верховенство царської влади над Україною. В Україні-Гетьманщині діяли ***нормативні акти царського уряду,*** які спеціально приймалися для неї. Норми ж загальноросійського законодавства були чинними лише на Слобожанщині та в Новоросії, хоча й там у деяких випадках, наприклад, при розгляді дрібних кримінальних справ, ще дотримувались місцевого звичаєвого права. Але окремі російські законодавчі акти, що мали визначальне значення (Указ про єдиноспадкування 1714 р., Табель про ранги 1722 р. та ін.), дедалі більше впливали на розвиток суспільних відносин. Протягом XVIII ст. російське законодавство набуває поширення на українських землях, забезпечуючи інтереси панівних верств і самодержавства.

Отже, в Україні діяли різні, багато в чому застарілі правові норми, які часто суперечили одна одній за змістом або, навпаки, дублювали одна одну. Кардинальні зміни у суспільному житті з перетворенням Росії в абсолютну монархію також вимагали уніфікації права. Царський уряд сподівався у такий спосіб зблизити правові системи України і Російської імперії. Верхівка українського суспільства, яка прагнула зрівнятися у правах із російським дворянством, вбачала у цьому свій інтерес. Одночасно козацька старшина намагалася закріпити свої права і відновити автономне становище України. Усе це стало причинами ***кодифікацій українського права*** у XVIII ст.

На прохання гетьмана Д. Апостола та козацької старшини імператорським указом 1728 р. «для пользы правосудія Малороссійскаго» з українських правників була створена *кодифікаційна комісія*. Вона мала зробити переклад «Статутів Литовського, Саксонського та Магдебурзького» й інших правних книг на російську мову, скласти з цих Статутів проект Зводу законів для України та надіслати його на «апробацію» цареві. За 15 років роботи склад комісії постійно змінювався, але переважно це були фахівці в галузі права, представники гетьманського уряду, старшини,

священики. Комісію очолювали спочатку генеральний суддя І. Борозна, а потім генеральний обозний Я. Лизогуб. Для підготовки кодифікації було використано Литовський статут 1588 р. в перекладі з польського видання 1614 р., збірники магдебурзького права М. Яскера, П. Щербича, Право цивільне хелмінське П. Кушевича, книги Б. Гроїцького, які відомі під спільною назвою «Порядок» – версію магдебурзького права, яка найчастіше застосовувалась у судах України, акти царської влади, гетьманського законодавства, церковного права, правові звичаї, узагальнення судової практики. Багато норм і правничих дефініцій комісія склала сама, комбінуючи різні джерела та українізуючи їх за допомогою звичаєвого права.

Результатом діяльності комісії стала поява *у 1743 р.* Зводу, який називався *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*. Щоправда, ця назва не відповідала змістові кодексу, бо він був універсальним збірником законів Війська Запорозького і містив норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального та процесуального права. Упорядники створили власну систему розміщення матеріалів, яка істотно відрізнялася від тих, що застосовувались раніше, в тому числі й у використаних при роботі над кодифікацією джерелах.

Збірник складався з 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. Він супроводжувався інструкцією кодифікаційної комісії та алфавітним реєстром, в якому були короткі пояснення змісту артикулів. До збірника додавався «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», який являв собою своєрідний козацький табель про ранги. Кодифікація на ґрунті оригінального українського правового матеріалу відтворювала права і вольності українського народу. Зрозуміло, що такий документ суперечив інтересам самодержавної влади. Пересланий царському уряду на затвердження, він до 1759 р. пролежав без руху у Сенаті, а потім був повернутий гетьманові К. Розумовському на доопрацювання. Після внесення деяких змін і доповнень Звід вносився на затвердження спочатку Комісії генеральної старшини (1759 р.), а потім – Ради генеральної й

полкової старшини (1763 р.). Переважна більшість старшини виступила проти його затвердження і вимагала продовження дії Статуту 1588 р., який забезпечував панівне становище феодалів. Звід так і не став офіційним джерелом права, однак використовувався як підручник з українського права, його норми застосовувалися у реальному житті та судовій практиці.

До перших кодифікаційних актів слід віднести збірник *«Процес короткий приказний 1734 р.»* (Повна назва: «Процес краткій приказній, чрез которій может отчасті, кто похощет, поразумети і познати порядки приказние з малого и болшие, виданій при резиденции гитманской, 1734 года августа… дня»). Процес короткий використовувався як посібник для практичних працівників судових та адміністративних установ. Ймовірно, що його уклали у м. Глухові («при резиденції гетьманській»), де в той час працювала вищезгадана кодифікаційна комісія. В науковій літературі відсутні вказівки на автора цього документа. Процес короткий складався із вступу, 13 параграфів, короткого додатку та характеристики порядку винесення вироків. Вступ містив зміст указу від 17 листопада 1720 р. про утворення гетьманської канцелярії та пропозиції щодо її взаємин із судовими органами.

Основна частина документа була присвячена викладу норм процесуального права. Визначався порядок прийняття позову, документів відповідача, обов'язки секретаря суду з підготовки справи до засідання. Регламентувалися особливості розгляду окремих судових справ: боргових, земельних, про майнові взаємовідносини подружжя, про побої й образу честі, вбивство, прелюбодіяння, зґвалтування, злодійство, про втечу селян. Додаток врегульовував порядок оформлення «випису із справи». У кінцевій частині наводилися зразки двох видів заключного акта судового процесу – вироку широкого й стислого та подавалась їх характеристика. Щоправда, різні редакції Процесу містили додатки, що включали різний правовий матеріал.

З відновленням гетьманства українська знать домагалася повернення «малоросійських попередніх прав» і перебудови у власних інтересах судово-

правової системи. Провідником цієї ідеї став досвідчений і кваліфікований юрист, помічник писаря Генерального суду, а з 1750 р. бунчужний товариш Ф. Чуйкевич. Протягом 1750–1758 рр. він здійснив приватну кодифікацію під назвою *«Суд і розправа в правах Малоросійських»*, який структурно складається з 9 розділів, які в свою чергу мають поділ на пункти. В основу збірника «для прекращенія в судах волокіти» було покладено ідею відновлення станових шляхетських судів. Доводячи необхідність таких судів, Ф. Чуйкевич використав не тільки нормативні акти українського уряду, а й російське законодавство. Більшість норм, що визначали судову організацію, запозичені з Литовського Статуту та різних збірників магдебурзького права. Він розробив правові норми, які визначали правове становище таких судів і порядок судового процесу з цивільних та кримінальних справ. У полках мало бути засновано посади суддів земських, замкових і межових, але остаточне рішення в судових справах мало належати старшинській верхівці. Характерно, що обґрунтовуючи необхідність введення на Україні станових судів та визначаючи порядок судового процесу в них Ф. Чуйкевич зводив все до захисту права власності на земельні володіння. В першу чергу ті, які козацька старшина захопила у вигляді рангових маєтків. Головна увага приділена праву «глибокої давності», «займанщині» як способам набуття землеволодінь.

Були здійснені й інші приватні кодифікації. Наприклад, упорядкований у 1764 р. В. Кондратьєвим збірник *«Книга Статут та інші права малоросійські»* став посібником для суддів відновлених станових судів. До своєї праці В. Кондратьєв включив короткий покажчик магдебурзького права та витяги з книги «Порядок» Б. Гроїцького, виписи артикулів всіх розділів та стислий виклад змісту Литовського Статуту 1588 р., списки гетьманських статей, витяг із Соборного Уложення 1649 р. тощо.

У 1767 р. на пропозицію президента Малоросійської колегії П. Румянцева під керівництвом секретаря колегії і члена Генерального суду О. Безбородько був створений *«Екстракт малоросійських прав».* У ньому зібраний численний юридичний матеріал, починаючи від королівських,

князівських і царських договорів, грамот, указів, конституцій і закінчуючи гетьманським і імператорським законодавством, витягами із збірників магдебурзького права, литовських статутів і судової практики. Збірник складається із вступу і 16 розділів. Розподіл правових норм проведений в залежності від предмета їх регулювання: про головне правління в Малій Росії; про суди; про порядок ведення справ; про маєтки державні; про прибутки державні; про ревізію; про козаків, вольності і маєтки їх тощо. На його підставі, але з певними відмінностями, зокрема, у зв'язку з ліквідацією автономних органів місцевого управління в Україні, у 1786 р. створено *«Екстракт из указов, инструкцій и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей».* Це був систематизований збірник норм державного, адміністративного та судового права. Відомі й інші спроби кодифікувати право в Україні, але, як і попередні, вони не набули офіційного статусу.

В умовах зміцнення феодальних відносин подальший розвиток основних галузей українського права був спрямований на закріплення станових привілеїв нової генерації українського «панства» – козацької старшини. В ***цивільно-правовій галузі*** основна увага приділялася *праву власності на землю*. За результатами Визвольної війни відбувався перерозподіл землі, що належала польським магнатам і шляхті. Гетьманськими універсалами та царськими указами вона надавалась у власність, передусім, козацькій старшині, українській шляхті, монастирям. Поряд з традиційними способами набуття землеволодінь (спадкування, дарування, купівля-продаж, обмін, освоєння пустищ), з'явилися нові: одержання на ранг за службу, пожалування, давність володіння, захоплення.

У правовому відношенні всі земельні володіння поділялися на *вотчини* й *держання (рангові).* Полково-сотенна система Гетьманщини передбачала поширення рангових землеволодінь. Земля *на ранг* надавалась за службу старшині, у розмірі, що залежав від посадового становища, гетьманом, полковниками, а також царським урядом. У спадщину такі землі могли передаватись лише за умов, що нащадки нестимуть службу. За «Рішучими

пунктами» Д. Апостола, 1728 р. відбулася уніфікація поземельних прав шляхти й козацької старшини з визнанням можливості успадковування маєтків. З часом володільці рангових земель домоглися закріплення їх у власність, використавши для цього перехід козацького війська до складу російського й зрівняння козацької старшини у правах з російським дворянством. Вже земельні пожалування К. Розумовського знають один титул: *«вічноє і потомственноє владеніє».*

Селяни, що мешкали на монастирських і шляхетських землях, невдовзі після війни набули статусу підданих і лише номінально вважалися користувачами чужої землі. Селянство козацько-старшинських володінь користувалося правом розпорядження землею значно довше, доки у XVIII ст. козацька старшина не набула свої посідання у власність. Селяни, що мешкали на державних землях, маючи численні обов’язки перед державою, найдовше користувалися правом володіння землею. Це право було в них і найповнішим – воно включало можливість, за певних умов, дарування, застави, міни, купівлі-продажу, заповіту тощо.

Рядові козаки також втратили отримане за результатами Визвольної війни право вільно розпоряджатися своїми земельними ділянками і мали тільки право подвірного землекористування на рівні з державними селянами.

Отже, у другій половині XVIII ст. унаслідок зміцнення і розширення кріпосницьких відносин вотчинна система землеволодіння стала переважаючою.

Поширення товарно-грошових відносин зумовило розвиток *зобов’язального права.* Зобов’язання випливали з договорів (купівлі-продажу, обміну, позики, оренди майна, особистого найму) чи заподіяння шкоди. У якості правових гарантій виконання договірних зобов’язань використовувались: укладання договорів при свідках, письмова форма договору, письмові посвідчення укладання договорів, записи в актових книгах тощо. Невиконання договорів, як і зобов’язання із заподіяння шкоди, передбачали відшкодування збитків майном або відробітком.

Успадкування здійснювалось як за законом (звичаєм), так і за заповітом.

За звичаєм, після батька успадковували майно сини, у випадку ж їх відсутності – дочки. Сини успадковували землю, поділивши її на рівні частини. Наймолодший син успадковував також батьківську хату. Особисте майно матері успадковували дочки. Позашлюбні діти були позбавлені права успадковувати батьківське майно й успадковували лише особисте майно матері. Брати, успадкувавши майно, повинні були виділити сестрам на придане.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами звичаєвого та церковного права. Обов'язковою умовою укладання шлюбу була згода батьків на шлюб дітей. Шлюб без батьківського благословення призводив до позбавлення спадщини. Згода на шлюб молодих не була обов'язковою умовою шлюбу, хоча вона, як правило, враховувалась. Шлюбний вік, за звичаєм, для юнака був 18 років, для дівчини – 16 років. При укладанні шлюбу дружина приносила *придане*, а чоловік дарував їй *віно* – частину нерухомого майна, що було своєрідною матеріальною гарантією шлюбу. У випадку смерті чоловіка чи при розірванні шлюбу з вини чоловіка це майно становило власність дружини. З поширенням російського законодавства дружина втратила право вільно розпоряджатися своїми речами. Одруження з чоловіком іншого стану змінювало і її соціальний стан.

Кримінальне право зазнало подальшого руху від приватно-правового до публічно-правового характеру регулювання. Суб'єктом злочину могла бути особа будь-якого стану, що досягла 16-річного віку. Окрім випадків так званих «приватних злочинів», коли винний підлягав покаранню відновленого доменіального суду власника, кримінальні вчинки розглядалися публічними судами. Психічно хворі не звільнялися від кримінальної відповідальності, хоча ця обставина враховувалась при розгляді справи як така, що пом'якшувала провину. Вчинення злочину в стані сп'яніння, навпаки, вважалось за обставину, що обтяжувала провину.

Об'єктом злочину могли стати особи, без різниці станової належності, хоча «знатні товариші» та шляхта з часом користувалися посиленою правовою охороною.

Злочином («проступством» або «кримінальним ділом») вважалося порушення закону, заподіяння шкоди життю, здоров'ю, честі, майну особи. Виокремлювалися навмисні й ненавмисні злочини. Обставинами, що полегшували відповідальність, були виняткова злиденність, голод, провокація, малолітство та ін. Були знані необхідна оборона та «випадок», які звільняли від відповідальності. Поступово деталізуються такі інститути кримінального права, як замах на злочин, рецидив злочину, співучасть. Так, головні злочинці несли більш тяжкі покарання, ніж співучасники, яких було карано легше.

Найнебезпечнішими вважались злочини *проти держави* (державна зрада, образа царя, вивіз до ворога зброї, фальшивомонетництво та ін.). За державні злочини винуваті засуджувались до смертної кари і конфіскації майна. На смерть карали й за такий особливо небезпечний вид злочину, як гайдамацтво.

Злочини *проти релігії* (блюзнірство, віровідступництво, чародійство та ін.), як і раніше, карались смертю, а в легших випадках – тілесними покараннями, позбавленням прав і вигнанням.

Злочинами *проти особи* вважались вбивство, каліцтво, тілесні ушкодження та побиття. Вбивства карались смертною карою, спосіб якої залежав від кваліфікації злочину. Обтяжливо діяли наявність наміру, рецидиву, професійності; впливав на вирок і об'єкт злочину. Так, до убивців батьків, немовлят, старшини, а також за вчинення вбивства на замовлення або отруєння застосовувалась, здебільшого, кваліфікована смертна кара.

З оформленням панівних станів розвинулися злочини проти *честі й свободи.*

До *майнових злочинів* належали крадіжки, пограбування, підпалювання та інші способи знищення чужого майна. Ці злочини залежно від завданої шкоди поділялися на важкі й легкі (межею була вартість 20 крб.). Значно поширились *посадові злочини,* особливо такі, як казнокрадство і хабарництво. Майнові й посадові злочини карались повішенням (за обтяжуючих обставин), ув'язненням, тілесними покараннями, штрафами, конфіскаціями майна.

У системі правопорушень виділялись також злочини *проти родини та моралі*. За подружню зраду, многоженство, кровозмішення, зігнання плоду та інше карали звичайно відрубуванням голови. Прелюбодія, зловленого «на гарячому», чоловік міг безкарано вбити. Визначаючи кари за зґвалтування, неприродні статеві стосунки, викрадення жінки, позашлюбні зносини, вагалися між кваліфікованою смертною карою і публічним побиттям.

Метою *системи покарань* було залякування, заподіяння мук злочинцям, відшкодування шкоди, завданої злочинними діями, а також виправлення злочинця й запобігання новим злочинам.

Вищою мірою покарання була *смертна кара*, яка поділялася на *просту* (відрубування голови, повішення, розстріл) та *кваліфіковану* (четвертування, колесування, утоплення, спалення, посадження на палю, підвішення на гак, закопування живим у землю, заливання горла розтопленим оловом). Визначаючи серед різних форм смертної кари за найганебнішу повішення, закон залишав право вибору судом її найтяжчих форм, як комбінацію різних видів смертної кари й мук. Особливістю застосування смертної кари було поєднання її з ганебними покараннями.

Існували також покарання *тілесні* (відрубування руки, відрізання носа, вуха, язика), *болісні* (биття палицями, батогами, різками), *ганебні* (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, посадження на дерев'яну кобилу, публічне шельмування).

Одним з найпоширеніших видів покарань стало *ув'язнення*, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) і арешт. Ув'язнення в тюрмі верхній, як правило, було на невеликі строки, часто-густо «до покори», і вважалося легким покаранням. Важкою формою ув'язнення було перебування в «тюрмі спідній», камері при ратушах, тобто ув'язнення підземне. До того ж воно вважалося карою більш ганьбленою. Арешт застосовувався переважно до шляхти й козацтва.

Як *додаткові покарання* застосовувалися вигнання з громади, церковна покута, відкликання образи, публічне прохання прощення. Набуло поширення також церковне каяття, яке як додаткове покарання накладали за

злочини проти родини і людяності. У великі свята злочинець, стоячи в церковних дверях, прилюдно каявся за свою провину.

Як приватні покарання застосовувалися *грошові виплати*, розмір яких визначався залежно від стану скривдженого та наслідків злочину: головщина за вбивство (від 24 до 120 крб.), заплата за образу (від 4 до 60 крб.).

З поширенням російського законодавства, починаючи з середини XVIII ст., застосовуються заслання на каторгу.

У ***процесуальному праві*** не було чіткого поділу на кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне. Однак у XVIII ст. проявляється тенденція застосування *обвинувально-змагального* процесу при розгляді цивільних справ і *слідчого (інквізиційного)* при розгляді справ кримінальних. Процес з цивільних справ починався з позовної заяви, яка вже за доби гетьмана Д. Апостола мала подаватися в письмовій формі. Кримінальні справи порушувалися потерпілими, зацікавленими особами або державними органами. *Судовими доказами* вважались: власне зізнання, показання сторін, свідків, речі, документи, присяга. На стадії попереднього слідства у кримінальних справах для одержання доказів могли застосовуватися тортури й побиття. Однак від них звільнялись панівні верстви, особи духовного сану. Рішення і вироки можна було оскаржити у вищестоящі інстанції. При судах діяли адвокати. Судові рішення виконували спеціальні судові виконавці – возні.

* * *

У результаті національно-визвольної війни 1648–1654 рр. була створена українська національна держава, яка отримала міжнародне визнання. Приєднання її до Московської держави прирікало Україну на поступове обмеження й ліквідацію її автономії. Співіснування демократичної у своїй основі української козацької держави й абсолютистсько-монархічної Росії було можливе лише як тимчасове об’єднання, як реакція на зовнішньополітичні фактори. Своєрідність державного ладу Гетьманської

держави полягала в тому, що тут тісно переплітались демократичні й монархічні начала, в основу системи управління був покладений військово-адміністративний устрій.

Характерним для України даного періоду є процес створення власної національної системи права. Важливе місце серед джерел права даного періоду належить гетьманським статтям, які були своєрідними конституціями гетьманської держави. Щоправда, вони дедалі більше обмежували саму державність Гетьманщини. Обмежувалась і сфера застосування гетьманського законодавства, яке все більше витіснялося законодавством царського уряду. Спроба власної української кодифікації права не набула завершеності і законодавчого оформлення через утрату Україною державності.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте процес створення Української національної держави. Прочитайте додані до теми матеріали, що містять текст Декларації його королівської милості Війську Запорозькому" від 8 серпня 1649 р., яка отримала назву Зборівського договору. Використовуючи отримані з курсу теорії держави і права знання основних та додаткових ознак держави, проаналізуйте текст договору на предмет юридичного визнання в ньому козацької державності.

2. Дайте власне пояснення, що спричинило звернення Б. Хмельницького до Москви за військовою та дипломатичною допомогою. Познайомтеся із змістом Статей Б. Хмельницького (березень 1654 р.) та Жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей від 27 березня 1654 р. (додаються). Охарактеризуйте зміст Переяславсько-Московської угоди 1654 р. та процедуру її укладання. Які існують погляди на відносини України з Росією за цією угодою? Розкрийте їх. Які наслідки для України мав Переяславсько-Московський договір?

3. Розкрийте зміни у суспільному устрої та складіть схему суспільного ладу України після Визвольної війни.

4. Прочитайте Універсал Михайлові та Іллі Рубцям на володіння селами і хуторами у Стародубському повіті (додається). Охарактеризуйте склад та соціально-правове становище “знатного військового товариства”. Розкрийте процес формування, , виникнення та подальшого зміцнення “українського панства”.

5. Ознайомтеся з універсалом Б. Хмельницького про підтвердження прав Густинського монастиря на володіння від 15 (25) травня 1655 р. (додається). Розкрийте характер змін у правовому становищі українського духовенства.

6. Проаналізуйте, в чому полягало привілейоване становище козацтва після перемоги у національно-визвольній війні. З’ясуйте характер змін у соціально-економічному та правовому становищі рядового козацтва протягом ХУІІІ століття. Прочитайте уривок з універсалу гетьмана К. Розумовського про заборону перетворювати козаків у підданих від 29 червня 1754 р. (додається) та прокоментуйте його. Поясніть, чим обумовлювалася подальша диференціація козацтва та які фактори, на ваш погляд, спричинили його занепад.

7. З’ясуйте, в чому полягали кардинальні зміни у соціально-правовому становищі селянства. Зробіть порівняльний аналіз правового становища селянства та козацтва. Проаналізуйте акти гетьманської влади та царського уряду (додаються), якими було поновлено феодальну залежність селянства, починаючи від “звиклого послушенства” (Універсал Б. Хмельницького про підтвердження прав Густинського монастиря на володіння 1650 р., Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину 1701р., Інвентар с. Милостова на Волині з перерахуванням повинностей, які мали відбувати селяни поміщикові 1704 р) і завершуючи встановленням кріпосного права (Указ Катерини ІІ про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні 1783 р.).

8. Охарактеризуйте зміни у соціально-правовому становищі населення міст. З’ясуйте, в чому їхнє правове становище наближалося до становища державних селян. Проаналізуйте, що спричинило пожвавлення міського

життя із середини ХУІІІ ст. Розкрийте зміст та особливості цехової організації ремісничого та гільдійської - купецького станів.

9. На основі вивчення Березневих статей 1654 р. (додаються) проаналізуйте державний лад, що встановився в Україні-Гетьманщині. Охарактеризуйте форму Козацько-Гетьманської держави. З'ясуйте, які республіканські та монархічні засади були притаманними для гетьманського правління та які риси й особливості їх прояву були характери ні на різних етапах існування держави. Складіть схему адміністративно-політичного устрою Козацько-Гетьманської держави.

10. З'ясуйте, до яких заходів вдавався царський уряд задля обмеження гетьманської влади, які імперські органи влади створювалися для управління Українськими землями та розкрийте їхні повноваження. Для цього здійсніть власний правовий аналіз актів царської влади, що додаються до теми (Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії, 10 листопада 1764 р.; Уривок з маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р.).

11. Здійсніть порівняльний аналіз правового статусу, складу та повноважень Генеральної та старшинських Рад в різні періоди існування козацько-гетьманської держави. З'ясуйте, зокрема, коли Генеральна Рада набула ознак органу прямого народовладдя, за яких умов вона набуває певних ознак вищого представницького органу та поясніть, чому вона не стала постійно діючим органом. Поясніть, які існували різновиди старшинських рад, розкрийте їх склад та повноваження. Встановіть, як називався вищий військово-адміністративний орган, за допомогою якого гетьман здійснював цивільну і військову владу; на основі аналізу функцій цього органу зробіть висновок, чи можна його вважати гетьманським урядом. Розкрийте склад та повноваження гетьманських посадовців – генеральної старшини.

12. Охарактеризуйте полково-сотенну систему місцевого управління. Розкрийте склад та повноваження полкових та сотенних урядів на різних етапах існування козацько-гетьманської держави. З'ясуйте, які зміни

відбувалися в системі управління територіями та посніть, чим вони обумовлювалися. Проаналізуйте особливості управління в містах, залежно від їх статусу.

13. Розкрийте склад, компетенцію та порядок роботи сільських судів отаманів та поясніть, чому їх значення поступово зменшилось, а сфера компетенції звузилась до розгляду незначних спорів між козаками. Охарактеризуйте склад, порядок роботи та юрисдикцію сотенних і полкових судів. Для цього уважно ознайомтеся з витягами з Інструкції судам 1730 р., що наводиться до теми. З'ясуйте, як називалася найвища судова інстанція Гетьманської держави, який був її склад, порядок роботи та юрисдикція. Складіть схему судоустрою Козацько-Гетьманської держави до і після судової реформи 1760–1763 рр.

14. Проаналізуйте в чому полягала своєрідність джерельної бази правової системи Гетьманщини. З'ясуйте, чому і які з попередніх правових джерел було скасовано, а які з них частково продовжували діяти.

15. Поясніть, чому основним джерелом права Гетьманщини було козацьке звичаєве право? Які суспільні відносини регулювали норми звичаєвого права? Розкрийте роль звичаєвого права в умовах обмеження української державності у ХУІІІ ст.

16. Поясніть, чому гетьманські статті вважають конституціями Козацько-Гетьманської держави. Розкрийте порядок укладання та основний зміст цих актів. У чому полягало обмеження автономії України?

17. З'ясуйте обставини укладання "Конституції П.Орлика" (1710 р.), проаналізуйте доданий до теми її текст та випишіть у зошит основні державно-правові ідеї, що містить ця важлива пам'ятка українського права. Поясніть, чи існували можливості її реалізації як державного документа та джерела права.

18. Що спричинило кодифікацію українського права у XVIII ст.? Ознайомтеся з передмовою до збірника "Права, за якими судиться малоросійський народ" (додається) та з'ясуйте, за яких умов була створена

кодифікаційна комісія, якими були її склад та завдання. Які правові джерела було використано комісією для підготовки кодифікації українського права? Охарактеризуйте основні пам'ятки українського права даного періоду.

19. Пригадайте назву Українського кодексу 1743 р., який став результатом діяльності комісії та поясніть, чи відповідає ця назва змістові кодексу. Проаналізуйте наведений до теми текст цього кодексу та охарактеризуйте його структуру, зміст і значення. Поясніть, чому він не був офіційно затверджений у якості джерела діючого права.

20. Охарактеризуйте розвиток цивільного права Козацько-Гетьманської держави.

21. Охарактеризуйте розвиток родинного права. Якими правовими джерелами регулювалися шлюбно-сімейні відносини? З'ясуйте, які були умови укладання шлюбу та матеріальні гарантії шлюбу.

22. Охарактеризуйте процес розвитку кримінального права Козацько-Гетьманської держави. Проаналізуйте джерела права, що додаються до теми (Права, за якими судиться малоросійський народ, Процес короткий наказний) та наведіть характерні приклади у застосуванні кримінально-правових норм. Зокрема, з'ясуйте, які зміни відбулися в понятті злочину, його суб'єктному складі, які обставини пом'якшували відповідальність, а які вважалися такими, що обтяжували провину, які інститути кримінального права деталізуються в цей період.

23. Сформулюйте мету системи покарань. Розкрийте основні та додаткові види покарання та порядок їх застосування. З'ясуйте, які існували способи приватного покарання. Які покарання стали застосовуватися в Гетьманський державі з поширенням російського законодавства?

24. Розкрийте характерні риси процесуального права Козацько-Гетьманської держави. Проаналізуйте Інструкцію судам, 1730 р. та Процес короткий наказний, 1734 р., що додаються до теми, та з'ясуйте, які нові тенденції проявляються у ХУІІІ ст. при розгляді цивільних справ та при розгляді справ кримінальних. Яка форма позовної заяви була встановлена за

доби гетьмана Д. Апостола?

25. З'ясуйте, який був порядок порушення кримінальних справ, які існували види судових доказів. Охарактеризуйте, в чому полягав інквізиційний порядок розгляду кримінальних справ на українських землях та встановіть, у чому він різнився від західноєвропейської інквізиції. Поясніть, на кого покладалася функція виконання судових рішень та який був порядок оскарження рішень і вироків суду.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Зборівський договір (Серпень, 1649 рік)♥

(Витяги)

Декларація його королівської милості Війська Запорозького на пункти прохання дана.

1. При всіляких давніх вольностях його королівська милість Війську своєму Запорозькому (проти давніх жалуваних грамот) свою жалувану грамоту негайно видає.

2. Кількість війська, хотячи догодити проханню підданих своїх і заохотити їх до послуг своїх і Речі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість сорок тисяч війська запо розького; і складання реєстру довіряє гетьманові Війська свого Запорозького з такою декларацією, щоб як і раніше, который був до того спроможний, як у маєтностях шляхецьких козаків до реєстру записували, так і в маєтностях його королівської милості. А міста такі: від Дніпра, починаючи з Димеру. Горностайполя, Коростишева, Паволочі, Погребищ (Прилук), Вінниці, Браслава, а там від Браслава до Ямполя і аж до Дністра, тут в реєстр козаки мають бути вписані; а з другого боку Дніпра — в Острі, Чернігові, Ніжині (Ромнах) і всюди аж до границі московської і Дніпра. Стосовно ж інших міст його

♥ Текст подано за: Історія держави і права України: Хрестоматія / за ред. О. О. Шевчіенка.- К.,1996.- С.81-83.

королівської милості і шляхецьких понад ті, що у пунктах занесені, в них не має бути козаків; проте вільно тому, хто хоче бути в козацтві, без дозволу панського вийти з усім майном на Україну, коли його буде до реєстру прийнято. А ті списки реєстру через п. гетьмана Війська Запорозького мають бути складені не пізніше як до нового року свята руського (тобто до Різдва Христового) таким чином: гетьман Війська Запорозького має за підписом руки своєї і печаткою військовою скласти реєстр поіменно усіх тих, які будуть записані в козацтво; щоб вони у козацтві залишалися при вольностях козацьких, а інші в фортецях його королівської милості, і в маєтностях шляхецьких панам своїм підлеглі були.

3. Чигирин, як і є зараз, при булаві Війська Запорозького має бути завжди, і теперішньому гетьманові Війська свого Запорозького, благородному Богданові Хмельницькому, його королівська милість, його вірним слугою своїм і Речі Посполитої, віддає.

4. Що колись діялось під час страшного заколоту з божого благословіння, все те має бути забуте, жоден пан не може помститися і чинити покарання.

5. Шляхті віри роської, так само як і римської, яка під час того заколоту колись перебувала у війську запорозькому, його королівська милість з доброї волі своєї панської ласки вибачає і проступок їх забуває...

6. Військо коронне, у містах, де будуть розташовані реєстрові козаки, своїх гарнізонів не може мати...

8. Не дивлячись на заколот як у Короні польській, так і у Великім князівстві Литовськім, цілісність церкви, її майна, фундацій, що з давній часів їй належали, так само і всіх прав церковних, — як разом з преосвященним отцем митрополитом Київським і з духовенством на найблищому сеймі буде вирішено і постановлено буде, все, чого бажає отець митрополит, все позволено буде, його королівська милість дотримуватись готова, щоб кожен користувався правами і вільностями своїми, і місце в сенаті преосвященному його милості отцеві митрополиту київському його королівська милість дозваляє мати.

9. Вільності, переваги різні в воєводстві Київськім, Брацлавськім і Чернігівськім роздавати його королівська милість жителям стану шляхетського віри православної грецької, що належать за давніми правами, обіцяє.

10. В місті Києві, де запроваджені школи роські, отці ієзуїти не можуть мати, а також у інших українних містах, чи десь-інде; усі інші школи, що існують з давніх давен, мають бути усі збережені.

11. Горілкою шинкувати козаки не можуть, окрім, як для своїх потреб, а оптом мають продавати, шинки медові, пивні як за давнім звичаєм мають бути.

Ці пункти мають бути на сеймі затверджені, а це тільки по передня згода на дозвіл жителям українним і Війську Запорозькому його королівської милості і всієї Речі Посполитої.

Статті Б. Хмельницького (березень 1654 р.)♣

(Витяги)

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величество пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, которих пришле царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

♣ Текст подано за: Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права Україн.- К., 2000.- С.334-337.

2. Писареві військовому по милости царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підлисків (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного геть манського 50 зол.

Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величество пожалував, велів буть по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодованнє і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество.

До сеї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі посли будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах посли били челом, щоб царське величество велів дати свою государську жаловану грамоту на його маетности.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маетности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з иншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству (поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наемного війська тут на польськім пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества — хоч і більше. Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ присилав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичові, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то втім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке

хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викорінив, — зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені посли царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани-рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взятій за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викоріняти, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєводів з великим військом, і на те зібраннє війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому Війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлин з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величестві не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством,

буде наказ про плату Запорозькому Війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорозьке Військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому Війську Запорозькому своє государське жалуваннє золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеліннє до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку,— бо його неможна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60 000 — то великий государ наш на те позволив...

Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.)♦

(Уривок)

Ми, великий, государ, наша царська величність, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все нашої

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К., 1959.-Т.- 1. С.309-310.

царської величності Військо Запорозьке пожалували, веліли їм бути під нашою царської величності високою рукою в попередніх їх правах і привілеях, які їм надані були королями польськими та великими князями литовськими, і тих їх прав і вольностей порушувати нічим не веліли, і судитись їм веліли своїми старшими за своїми попередніми правами, а наші царської величності бояри і воєводи в ті їх військові суди втручатися не будуть. А число війська запорозького ми вказали за їх же чолобиттям визначити спискового 60 000 завжди повне. А якщо з божої волі смерть настане гетьмана, то ми, великий государ, дозволили Війську Запорозькому обирати гетьмана за попередніми їх звичаями самим проміж себе. А кого гетьманом оберуть, то про те писати нам, великому государеві, а також тому новообраному гетьманові на підданство і на вірність віру нам, великому государеві, учинити при кому ми, великий государ, укажемо, а при булаві гетьманській старостві Чигиринському з усіма його приналежностями, які перед цим при ньому були, ми указали бути подавньому. Також і маєтків козацьких і земель, які вони мають для пожитку, відбирати в них і у вдів, що після козаків залишилися, в дітей не веліли, а бути їм за ними, як і раніше. І згідно з нашим царської величності жалуванням нашим царської величності підданим Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, і всьому нашому царської величності Війську Запорозькому перебувати під нашою царської величності високою рукою в своїх попередніх правах і привілеях і в усіх статтях, які писані вище цього. І нам, великому государеві, і синові нашому, государеві царевичу князеві Олексієві Олексійовичу, і наслідникам нашим (маєте) служити, і прямити, і всякого добра бажати, і на наших государських неприятелів, куди наш государський наказ буде, ходити, і з ними битись, і в усьому перебувати в нашій царській волі і в слухняності навіки.

1655. травня 15 (25). Чигирин. — Універсал про підтвердження прав Густинського монастиря на володіння•

Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его царского величества Запорозким.

Всім вобец і кождому зособна, кому би о том відат належало, вшелякоє кондициї людем, тепер і на потом будучим, доносим до відомости. іж супликовали до нас вся братия общежительного монастира Густинского, же в кгрунтах, которие єще от святое памяти княжат Вишневецких мают, ведлуг привилеюв наданих, од нікоторих людей великое терпят утиснене. Прото ми хотячи, аби місцу святому не било укривженя і тоє, що святобливе надано, жеби при місцу святом зоставало, сим нашим виразним универсалом сурово заказуєм, аби жаден в кгрунтах монастирских найменшоє не важилсе чинити кривди, так в полях, сеножатех, ставах, яко і інших тому місцу святому служачих приналежностях, а єжели би якиє-колвек люде, легце собі поважаючи сей наш универсал і виразную волю войсковую, найменшую чинили кривду в кгрунтах помененого монастира Густинского і в ониє неналежне вдчралисе, такового кождого полковникови нашему прилуцкому, а в небитности єго, наказному за найменшою скаргою карат росказуєм. А єсли би не карал, теди так сам полковник, яко і кождий чинячий кривчу, сурового од нас самих не уйдет караня.

Писан в Чигирині, дня 15 мая року 1655.

Богдан Хмельницкий, рука власна.

1656, вересня 4 (14). Чигирин. — Універсал Михайлові та Іллі Рубцям на володіння селами і хуторами у Стародубському повіті♦

• Текст подано за: Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'яякевич та І. Бутич. - К.,1961.- С.425.

♦ Текст подано за: Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'яякевич та І. Бутич..- К.,1961.- С.425.

Богдан Хмельницкий, гетман з Войском єго царского величества Запорожским.

Паном полковником, асаулом, сотником, атаманом і всему товариству Войска єго царского величества Запорожского, старшині і черні, так же залогам і висилком і вшелякого стану і кондиції людем і кождому, кому только сиє писане наше показано будет, доносим до відомости, іж ми, маючи взгляд на панов Рубцов Михаила і Іллю і на прислугу їх у Войску нашом Запорожском, подалисьмо їм в посессію села Курознова, Раженичи, із млином, село Бобки, Чернооков, Брахлов з отчинами до тих сел здавна належачими, то есть Ляхов Ключ, Головскую і Стровскую і Ковбасовскую з селищами Полховом і Стобки зо всіми до них приналежностями, маетности їх власниї в повіті Стародубсхому будучії. Пильно теди навпоминаєм і росказуєм, аби жаден з Войск наших Запорожских і вшелякоє кондиції люде так наїздом, мимоїздом і подїздом в оних маєтностях їх найменшоє кривди і перенагабання чинити не важился, так яко сьми за указом сего писаня нашого прореченії панове Михайло і Ілля Рубцове спокойне тоєї маетности заживали, ни од кого найменшої не поносячи кривди і прикрости. Бо єжели би хто бил противний сему писанію нашому і важился що там у вишречонних селах і маєтностях кривду якую їм і людем чинити, то ми кождого такового за скаргою найменшою срокго, без отвіту, будем карати. іначей не чинячи.

Дан з Чигирина, 4 сентеврія, року 1656.

Богдан Хмельницкий, рукою власною.

Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину (1701р.)♣

(Витяг)

Жаловались нам жителі с. Сімоляжі на п. Самуила Афанасьєвича, сотника веркіївського, державцу того села, что дозорца єго, п. сотника, к ним

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР.- К.,1959.- Т.І, С.421.

назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикрості, незноснії чинячи обіди і в панщині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том себі облегченія і защити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду на шему генеральному разобрать діло; жалоба оказалася справедливою, за что сотника ми не похвалили, однако же не отбираем от него того села, но приказываем, аби не больше, только два дні в тиждень, роботу ему панщиною отправовали, а іншії дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от робочой товарини давали, надто жадних датков і повинностей не маєть і не повинен будеть он п. сотник вимагати, под ласкою нашою.

Інвентар с. Милостова на Волині з перерахуванням повинностей, які мали відбувати селяни поміщикові (листопад в 1704 р.)♦

(Витяг)

...Повинність цих підданих: працювати три дні на тиждень; в пилипівку і у великий піст робити кожної п'ятниці прядильні толоки, терти панське прядиво поза панщиіною. Для цього відпускається її милістю три засіяних волоки, які після очищення повинні бути зорані і засіяні. Більше того... в кожну руку відпускається одна волока з городами, що до неї належать, із сіножатями на тридцять косарів, наказується сторожувати від святого Мартина до святого руського Юрія на ніч по черзі.

Вирубування в лісах дерев дозволяється як для власної потреби, так і для опалення; безперешкодно дозволено молоти в млині за подвірною чергою; все інше гарантується, зокрема повинності; оскільки для млинів потрібно завжди поправляти греблі, то я зберігаю за собою право за потребою вимагати працювати на греблях і шарварках.

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР.- К.,1959.- Т.І, С.421.

Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького♠

між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.

(Витяги)

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений...

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтверджені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Щвеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж .він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише „порушувати

♠ Текст подано за: Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції.- К.,1993.- С.25-37.

.закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб Його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів.

III

...Нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну.

ІУ

...Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності

не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату.

...Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, алі й посли від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу...

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом...

X

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві…

...Завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

ХУІ

...Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції...

Підтвердження цих Пактів

Королем Швеції.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл місце печатки . Г. Фон Мюллерн

Інструкція судам 13-го липня 1730 р.♦

(Витяги)

1.

♦ Текст подано за: Василенко Н.М. Матеріали до історії українського права.- К.,1929.- С.9-17.

Въ суде полковомъ надлежитъ быть, безъ перемени, всегда судіи и при немъ писару судовому; а съ ними въ ономъ суде заседать съ полковой старшины — обозному, асауламъ двомъ, коружимъ двомъ и значковому товариству почережно, то есть тромъ парсонамъ: двомъ изъ означенной старшины, а третему значковому товаришу, по чверти года. А оного суда всегда полковникъ долженъ смотреть, такъ, чтобъ, за его ведомомъ и соизволеніемь и за подпискою руки, все дела вершилися. А въ приключающихся креминальнихъ и иннихъ значнихъ, подлеглихъ суду полковому, справахъ долженъ самъ полковникъ со всею купно старшиною присудствовать на суду и, вершеніе справи учиня, зъ старшиною согласно, подписоватся, ибо многіе давніе декреты, или писма судовіе, імеются въ людей разнихъ чиновъ за руками и печатми прежнихъ полковниковъ, зъ которихъ показуется, что въ судахъ полковихъ сами полковники зъ старшинами присудствовали и, по приговору и согласію общому, разніе дела вершили.

3.

...Въ сотеннихъ судахъ, где нетъ магистрату, заседать всегда, безъ перемени, сотнику, атаману городовому, писару, хоружему, войту, бурмистрамъ; а где атамана городового нетъ, тамъ атаманамь куреннимъ быть и употреблять, особливо къ знатнимъ деламъ, сколько пристойно, отъ знатного сотенного товариства. А где есть, — майстратъ особно, а сотенній судъ особно жъ дела свои отправлять имеють.

4.

И суди оніе производить, найпаче въ криминальнихъ и иннихъ знатнейшихъ делахъ, такимъ обраэомъ. Перво слушать и читать жалоб или доношеніе; потомъ, противъ оной суплеки, по пунктами, въ якихъ сила и справа содержится, допрашивати обжалованого, то есть ответчика; и что въ допросахъ скажетъ, оніе вопросніе речи эаписивать; тую жъ записку выразнимъ вычитанемъ читать добре ему, обжалованному, чтобъ виразумелъ доподленна; и казать на онихъ допросахъ, перво начерно

сочиненнихъ, подписоватся; а потомъ и на набело переписаннихъ руки прикладывать; а хто писать не умеетъ, во место себе, о подпись упрашивалъ бы, кого можетъ, а крестами не подписоватся...

11.

По совершеніи нижняго суда, кто бы онимъ нижнимъ же судомъ не былъ контентъ, въ вишшій судъ не возбраняеть апелювати...

12.

Понеже писарамъ судовим, особливо для сустентаціи нетъ определенія, безъ которого имъ в званій своемъ прожить трудно, ибо въ суду полковомъ одинъ писаръ и управиться не можетъ, но принужденъ держать себе въ помощь и другихъ подписковъ...

13.

По селахъ, въ виденіи сотенной и городовой старшины обретаючихся, на судъ сходитися велеть къ атаману или войту, не въ шинковіе домы, і емужъ атаману заседать съ двома или трома товаришами, а войту тожъ зъ двома или трома людьми трезвими и розсудними; по маетностехъ же державскихъ, когда жалоба будетъ отъ мужика на козака, судъ той содержать атаману съ товариствомъ знатнійшимъ; и когда жалоба зайдетъ от козака на мужика, то судить старостамъ і войтамъ в справахъ мелкихъ поточнихъ, и судить тожъ не в шинкахъ, не пьянимъ, но трезвимъ, безъ всякихъ накладовъ и взятковъ. А кто зъ нихъ виннимъ покажется, атаману жъ съ козака, а старшине и войту съ мужика надлежащую чинить росправу. Чего разсудить не могутъ по селамъ, то отсилать в судъ сотенній, или кто где ведомъ, а самовольства и грабительства безправно отнюдь бы нехто не надъ ким негде чинити не важился, подъ правними неопустними винами, въ Статуте, въ разд. 3, арт. 37 вираженними. А когда бы тамъ, где кто ведомъ, не дана была жалобливому управа, найпаче когда державца якій зъ подданного своего козаку, или хочай посполитому человеку, неподчиненному себе справедливость не покажетъ, то жалобливій на полковомъ суде, съ сведительствомъ нижняго суда, искать оной справедливости долженъ, и

судъ полковій тое дело имеетъ решить безъ волокиты, кроме всякого лицезренія, по первомъ и пятнадцатомъ решителномъ пунктамъ и подлежащими правамъ.

14.

Сотенніе и городовіе, где майстрату нетъ, урядники, а где майстратъ есть, видавать імеютъ майстратовіе требуючимъ людямъ купчіе записи въ продажи грунтовъ знатнихъ, великой суммы; такожъ протесты и духовніе записи сочинять и видавать по правамъ, безъ взятковъ, противнихъ праву;

На подлинномъ подписался:

Его императорскаго величества войска запорожского обоихъ сторонъ Днепра гетманъ и кавалеръ рукою властною.

Процес краткий приказний,

виданий при резиденции гетманской, 1734 года августа   дня)****

(Витяги**)**

6.

Если о земских ділахь, то есть о маетностях іли о грунтах, случится производить суд, також допрос чинить повітчику і испрашивать против челобитя, а по улики іспросить истца, какіе он на тіт маетности іли грунта іміет крепости, і в котором году, місяці і числі писано, и от кого даніе; і по тім кріпостям было-ль его, істца, тими маетностями іли грунтами владініе, і сколко год, и доброволне владіл іли усиловно, і не было-ль от кого о том прежде владения его і за владініем какого спору і челобитя?

...Грунтов дідизних і отческих, без призволенія потомков іх, кто продает, и без купчих не куповать; а если куповать будет, то купчіе брать за руками продавцов і печатми и синов их і зятей (если будут), когда уміют писати; а если не уміют писати, то чтоб подписался кто знатній на купчой, по их прошению; і чтоб на купчому запису не было какова приписка или подчистка, треба того остерегтися, понеже в судах такіе купчіе

** Текст подано за: Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – С. 18-41.

уничтожаються; а спорядивш чинно, як выше сего показано, купчій запис записать на уряди, с сознатем (продавца, в скорости, в яком уезді тая купля будет...

Грунтов у подданих владілческих, без відома владілци их, не куповать і в заставу не принимать і для паханя на сійбу не наймать, ібо если, без ведома владілческого, кто такій грунт купит іли в заставу пріймет іли наймет, то денги, за что купит, і заставу, і тое, что посеяно будет, потеряет...

Грунт если кто продает, то стерегтися треба і розведовать, чи не продан тот грунт другому кому от того продавца; і если продан, то такого грунту не куповать...

Если кто еден учнет другого кого неучтивими словами бранить, а тот, кому укоризна тая іміется, учнет такими ж словами оговориватся, то он за то не виноват будет, толко би к той ссорі початку не вщинал (в книги Порядку).

Стерегтися треба, чтоб якого честного человека не назвать скурвим сином, іли честную жену іли дівицу байстручкою, понеже-де такими словами если кого обезчестить, а не доведет, то, ведлуг стану его, безчестіе заплатить, а женскому полу удвоє против стану, мужей их и ревикацію на уряді публічне треба дать против тих своих слов з таким вираженіем, что я-де говорил на тебе, яко-би ти скурвій син іли байстручка, то-де я брехал так, як собака...

Если мисливого собаку кто убет, іли другое что скотини, то треба нагородить другим собакою так добрим, як і тот был, і отприсягтися тому, кто убет, что не з злости якой того собаку убил іли другую какую скотину; а если кому собака учинит шкоду, то есть укусит, то пан того собаки, чтоб не был за собаку віноват, іміет присягти в том, что он того не виділ, когда тот собака кусал; а если, кто обороняючись убет собаку, то не виноват; а если напрасно убет, то заплатить повынен і от присягтися...

Если чій конь, албо свиня, албо якое другое быдло учынит кому шкоду, то господар тоей скотини повинен шкоду заплатить; а если не схочет заплатить, то скотини тоей, что шкоду учинила, лишается;

Кури, когда на чій грунт чужій перелетят і шкоду учинять, то тому господареві, чій грунт, надлежит тіе кури половить і все піре оборвать, і пустить до того дому, откуду прилетіли...

Если какая приблуда прійдет, то треба оную вести на уряд, а если не повести і умедлится через три дня, то тому, до кого прійдет приблуда, подозрително будет і причитатимется тот, кто удержовати будет в себе, за вора...

Если застанет кто чужого человіка в пущи своей, кто рубает дрова іли другое что, то треба того человіка з тим поличним вести до уряду, а з уряду приговорят, чтоб тот, кто порубал, по оценки заплатил за тіе дерева.

Если кто кому в саду порубает прищепу іли другое плодное дерево, то іміет тот, кто порубал, заплатити -12- руб. ...

Если кто, ездячи за охотою, другому кому в полю чужому потопчет якое збоже засіянное, то тот іміет тому, кому есть шкода, выни заплатити три рублі денег, і шкоду нагородити...

9.

Також многоразличним случаем смертніе убійства состоятся: 1) когда кто, стріляючи із оружини на звіра іли на птаха і не хотячикого забить; 2) когда кто дерево подрубает, а оно падаючи, кого забет; 3) когда кто на будинок іли церков дерево тягнучи, а оно упадет, забет; 4) когда кто з другим, поссорившись, станут бится, і еден другого забет; 5) когда кто, з подговору чіего, як многократно бывает по подговору жен, которіе з другим яким человіком схожденіе іміют в блуді, і засмаковавши подговоруют тих своих милостников на убійство мужей своих, і протчіе сим, подобніе; 6) когда кто ділает смертніе убійства з умислу і за своєю волю, і такіе діла понеже касаются к розиску, надлежит, по допросним річам, таких смертних убійцов в застінку питать непреміно: з якого умишления, із чиего подговору, і не учинил ли он прежде того другого якого за бойства, і з другими якими смертноубійцами знается, і с ким имено, і где тіе смертніе убійци жителство иміют, и сколко ті забойци забойства починили і где имено, и кого забили, і о прочем; і спрашивать при питки обстоятелно, не

біглій ли он, чій і в рекрутах и матросах не бивал ли; буди же станет показивать з питки едной і другой сходно своим допросом, что он не с умислу, но не хотячи і за случай, як выше сего в -4- пунктах показани ті случаи убил, і на то свідителство слушное покажет, то таких смертию не казнит, но доправить толко поголовщини;... буди же кто убет кого з умислу и за своеволю іли с подговору чиего..., то таких убийцов без всякой пощады казнить смертю...

10.

Прелюбодяніе понеже так умножилось между народом, что не можно всяким способом іскоренить; за якое поползновеніе многочастні і всякому выдимо, что Бог человека наказует и к великой нужді попущает, албо разорением худоби, хоробою і протчіим затем, что оное заповіди божественой противное, і между людми в житій малженском великая от него происходит порча. ...Убогих прелюбодеев велеть туремним вязенем, долгим боем і голодом наказивать, а богатих взятем худоби і прочіими, сему подобиями, наказаніи.

11.

Если кто згвалтует якую жену, іли дівицу растлит усиловне, а тая жена іли дівица тогож времени будет кричати гвалту і призвати людей, чтоб ей от того гвалту отратовали, іли тое усмотріли і познали, что она на тое гріхопаденіе не соизволяла, і знаки слушние гвалту того покажет, і если тое по слушному доводу явится, то... такого гвалтовника казнить смертю; если же якая жена іли дівица в вишенисаном ділі того ж времени не будет гвалту кричать і людей призивати, но молчатиметь, то хочай би на опослі на того гвалтовника і била челом і знаки певніе того гвалту оказала, уже тот... от того гвалту і смерти волен будет.

12

Если якій вор в приказі откуду будет присланий іли пойманий на свіжом учинку воровства, то оного вора, в том приказі приняв розпросить з пристрастіем, як давно стал воровать і сколко чего, і в кого, и з якими імено другими ворами воровал; да и спросить же его, был ли еще прежде того —

де в других приводіх, і в сколко ж імено, і веліть поддячому осмотріть плечей его, не бить ли где кнутом іли шиною, чи не печень; а с временем, когда вор запустить на себі волоси, что не будет весма ушей с под того волося видно, в таких смотріть ушей, іміются ль или обрізани, а потом по роспросі в вишеписанном же его питать; а если покажет з роспросу і с питки, что он первіе воровство вчинил і в приводах негде не бивал і в палачових же руках не бивал же, а тая річ, что он своровал, не будет стоятся четирох коп грошей, то тое, что украл, верну з навязкою повинен; а не будет ли чин навязки заплатить, а истец на его будет инстиговать и просить, то такого вора... видать истцу на вислугу на год, в зачот ему кладучи на копі, а если женска полу будет, то есть воровка, то по едному рублю; а если в другой раз сворует і приведен будеть, то его у столпа бити розгами й знак на тілі дати, албо уха веліт врізати, і украденое повинен тот вор з навязкою вернути, а если і не имтиметь чим навязки заплатить, то по вишеписаному отдать істцу на вислугу; а если в третій раз сворует і приведеньз будетез в приказ, уже тогда горлом иміет быти каранній.

13.

Если которій помещик, при челобити своем, приведет крестянина своего біглого, просячи в суд допроса о крест(янст)ві его, побігі, і о житій, за ким жил, то і спросить того крестянина, по обикновению приказному, как его зовут, чій син, сколко ему от роду літ, где он родился, в которой губерній или провинціи, за котором поміщиком і по каким крепостям тому поміщику крепок, і записав ли в подушной оклад, і в котором дистрикт, і як он давно от того своего поміщика біжал, сам ли собою или от подговору чиего, с ким, і в жил, год ли іли місяц, і в котором году, кто его на житло принимал к себі, і, бігая в Малоросіи, каким себе називал велироссійским іли малороссійским приироженцем, і так ли, подліно крестянин; і буде в допросі своем крестянства не запрется, то слідуєт тое, что он его подлино крестянин; еднак же у помещика тоего, которій будет бить челом, взять с подкріпленіем сказку, иміет ли он на оного крестянина крепости і какіе имено...

Буди же которій поміщик приведет своего крестянина в приказ к допросу о крестянстві, и он крестянства, допросом своим будет отпиратся і скажет, что он не есть крестянин, но свободной і не великороссійской породы, а тот поміщик на него покажет кріпости, почему он ему будет кріпоке, також і сродствеников его, отца, іли матку, или брата, іли сеетру, дядев іли теток на изобличеніе его, которіе того поміщика будут подлинніе крестяни, то такого крестянина, если он своих сродников отпирается, питать раз; буди же еще учнет запиратся, то его і в другій раз питать, а хочай еще учнет запіратся і на другіе питки, однак по двом питкам того его поміщику; у которого какого- будет кріпостніе кабали, отдать...

А п е н д и к с .

По всем ділам челобитческим надлежить повітчику написать з діла выписку обстоятелную, і тую выписку прочитать істцу і отвітчику, и по листам в книгу веліть закрепить с таким подписаніем: к сей выписки, что она с подленим делом сходна і выписано все, і на судей подозрения никакова не имію...

Конец процесу.

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.♦

(Витяги)

Глава 1. О силе и важности прав малороссийских

Артикул 1

Права малороссийские от всепресветлейших всероссийских монархов здешнему народу потвердженные, силу и важность имеют таковую, что оными как малороссияне, так и в Малой России всякие владелцы и иностранные жилци и приежжие судитись должны.

Пункт 1

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України.- К.,1997.- Т.- 1.- С.205-210.

Всякого чина и достоинства, не виключая никого, от вишных до нижных, духовнаго и мирского, воинскаго и гражданского, малороссийский обыватели и весь без изятия малороссийский же народ, по артикулам в сем праве написанным во всяких делах суд и росправу иметь и оному праву во всем послушны быть должны.

Пункт 2

Потомуж и те, кои хотя и нездешние жители, но какими ни есть имениями владеють, и кои из иностранных в Малой России жителствуют, да и приежжие заграничные всякого звания люде, во всяких суду и росправе подлежащих делах, равно как бы здешные обыватели по сему ж праву судитись имеють.

Глава 2. О чести Божией

Артикул 1

О богопочитании всякому должном, и о казне богохульников

Пункт 1

Понеже Гдь Бог своей не изреченной блгости создал человека по образу своему, и по своему же ко всем обще человеколюбию падших нас в праотцех наших возставить и дражайшою единородного Сна Своего, Хрисга Спасителя ншего кровию искупить блгоизволил, того ради надлежит всем обще людем, найпаче же каждому без изятия христианину, всегда и везде воздавать ему всевышнему Творцу и Искупителю нашему должную честь и почитание таковое, какое толику всемогуществу и блгости его пристойно, не причитая ему того, чего причитать не надлежит, и не унимая того, чего унимать не достоит.

Пункт 2

А кто бы дерзнул от злобнаго и гордостнаго сердце своего противное что чести божией мерзостными своими устами произносит с явным бгохулением: или умалением всемогущества его, либо с неблгодарением блгости его ж божественныя, или Дела Божия охуждать и его ж божественныя тайны и Стое Писание хулить и поносить, таковаго хулителя,

кто бы он ни был, хотяб тое в трезвом уме либо и в пянстве учинил, везде ловить, арестовать и по истязанию и доказательствам жестокою казнить смертию: живого зжечь или, по рассмотрению дела о силе хулы его, на теле наказивать без пощады и шелмоват, в страхе протчим; дабы такия бгохуления в народе не происходили, найпаче же если бы где тот безумный бгохульник явился не признавающий быть Бга и промысла его (который безуми называются афеисти, то есть безбожники) и то бы как сам безбоязненно и упрямо произносил, так и других к тому безуию внушением и учением своим склонял и повреждал, такого безбожника, по жестоком разными мученми истязании, живого зжечь без всякия пощады.

Глава 3. О высочайшей чести и власти монаршеской

Артикул 1

О прерогативе, то есть преимуществе высокомонаршего маестата или величества

Пункт 1

Понеже монарх или самодержец и правителстующий государ есть власть предержащая, то ест над всеми верховная, от единаго всевышняго Бга определенная и учрежденная, того ради уставы и указы его высокомонаршеския всем подданным содержать за право и оныя со всяким почитанием и повиновением исполнять должно, иный же никто, кроме его повелениия никаких законов вводить и прав уставлять не силен.

Артикул 2

О преступниках против маестата государева

Пункт 2

Если бы кто с ким согласие, или бунт, или злое умышление имел на здорове государево, хотя б тое злоумышлени охранением Бжиим в дело и не произишло, таковый преступник, по прямому доказателству, чести и живота лишен, а имение его взято быть на государя имеет.

Артикул 3

О женах, детех и имениях изменничих

Пункт 1

Сыны преступников противу монаршего маестата и изменников в летах совершенных, если подлинными доказателствы изобличены были б. что про оной на государя злый умысл или измену ведали а не донеслы, чести и живота, как отци их, лишены быть имеют.

Пункт 2

А который сыны не были б совершенных лет, или хотяб были и совершенных, да об отческой измене не ведали, таковый чести и живота не лишаются.

Глава 5. О службе государевой военной и о порядке воинском

Артикул 1

О отправлении государевой воинской службы.

Пункт 1

Вси обще, звания шляхетского и воинского, чиновный, знатный також рядовыя люде, который в Малой Рссии живуть и суть совершенных лет, маетности или грунта отеческие, матерние, за женою доставшиеся, купленые, выслуженые и каким-нибудь правилным образом нажитие имеют, потому ж и иноземци, кои в Малой России имение содержат и службу здешную приняли, обще с малороссиянами государеву воинскую службу отправлять должны.

Глава 10. О сговорах свадебных, о приданном и вене, о наследии мужа по жене и жены по мужу и о разводах

Артикул 1

О сговорах в супружество сынов и дочерей

Пункт 1

Сговор о супружестве, который многажди родители наместе сынов или дочерей своих делають, ежели доти возрастные, тогда ж, а маловозрастные, пришед в возраст, явственно на тое соизволят, или хотя и тихо, си есть,

когда бы, будучи при сговоре оном, молчали и не противилися и пред самим венчанием на то ж согласовали, обязует их к супружеству.

Артикул 37

О разводах супружеских где быть должны

Пункт 1

Развод супружеский, для которых причин не бывает, должен быть по правам хрнстиянским всякого звания и чина людем негде инде, токмо пред судом дховным.

Глава 20. О ґвалтах или насилиях, о нападении, о убийстве, побои, увечче, ранах, разбои и безчестии, о казни и наказании о том преступивших, також о головщинах и платеже за голову, за увечче, за охромление и повреждение на составах, за побои, рани и безчестие шляхте или воиского звания и протчиим людем

Артикул 1

О платеже за гвалт общесоседний и о умышленном нападении с намерением убить кого всмерть

Пункт 1

За каждый гвалт или насилие, от кого б кому ни учинилось, и правно было доведенно, имеет быть плачено обидимому дванадцять рублей денег, кроме случаев особливо показанным в сем праве.

Артикул 5

О убийстве родителей от детей или детей от родителей

Пункт 2

Кто б отца или матер из гнева пхнул, побил, либо ранил или злословил, по челобитию и доказателству тех родителей, таковаго смертию казнить отсечением головы.

Глава 22. О грабежах, разных шкодах и за то о награждениях

Артикул 1

О неграбеже стада лошадей и другого скота и о спашах

Пункт 1

Никто чужого лошадейного и скотского всего стада за спаш занимать и грабить не должен, а кто б занял и пограбил и удержуя у себе целое стадо, из онаго одну или несколко лошадей, или иного скота уморил, либо присвоил, таковый тую одну из лошадей, либо из скота иного, сколко их будет, против цени как люди сведомые узнают, или примераясь цене, как с того стада лошади любо другий скот продаются, обидимому удвое, а сврх того и за самый грабеж три рубле заплатит имеет.

Артикул 2

Кто бы скотину чию убил или охромил

Пункт 1

Кто чию скотину нарочно и без всякой поричини убет, тот имеет за оную удвое против настоящей цени наградит, а когда бы не нарочно, но случаем оную скотину убил, то настоящею толко ценою уплатит.

Глава 23. О казни и наказании прелюбодеев, блудников, насилников жен и девиц, також мужеложников и скотоложников

Артикул 1

О прилюбодеи и прилюбодейце

Прелюбодей есть всяк тот, который имея законную жену свою с чужими мужатими, или хотя с безмужными женами, також и всякая жена, которая имея мужа законного с чужими женатими мужами или хотя и з безженными телесно совокупляется, таковый или таковая если к толикому беззаконию допустятся и доподлинна изобличены будуть, подлежат казни по нижеследующим артикулам.

Артикул 12

О насилии девицы или жены

Пункт 1

Кто бы девицу, вдову или жену мужнюю честную какава-нибудь звания знасилничал и оному насилнику в безчинии его каким-нибудь же образом советом или делом кто другий помоществовал, а тая б девица, вдова или жена в насилии том кричала и на тот крик збежались люде пред

которыми бы насилованая насилия своего знаки обявила и после позвав оного насилника и помощников его в суд того ж насилия вышепоказанными свидетелми доказана к тому ж и присягою своею и сведителей ежели бы насилник и помощники в том сами не повинились тое подтвердила, то таковаго насилника и помощников его смертию казнить, награждение же за безчестие по званию насилованной из имений его ж насилника и помощников его имеет быть уплачено.

Глава 24. О ворах и наказании и казни их, також и о протчем по делам татейным

Артикул 9

За какую покражу вора смертию казнить или не казнит

Пункт 1

Всякий вор на воровстве пойманный с поличным ли, или без поличного в суд приведенный, но правными доводами изобличенный, если покража явится ценою выше двадцати рублей, имеет быть повешен, а вещи покраденные, если на лице сищутся, возвратить, а если не сищутся, то за оные и за убытки наградить истцу из имения того вора должно.

Пункт 5

Ежели который вор трикратно на воровстве хотя и малых вещей пойман, к суду представлен и доводами изобличен будет, таковаго смертию казнить, повесить, а за покражу и убытки истцу из имения его наградить.

Уривок з універсалу гетьмана К. Розумовського про заборону перетворювати козаків у підданих (29 червня 1754 р.)♣

...Нам стало відомо, що полковники, полкова старшина, сотники і сотенні старшини малоросійських полків, незважаючи на. численні заборонні височайші укази її імператорської величності, використовують козаків, як піших, так і кінних, для повсякденних робіт у своїх приватах, особливо в

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К., 1959.-Т.- 1. С.502-503.

жнива під час косовиці, і обтяжують перевозом різних припасів з близьких і далеких місць, лісу для будування своїх домів і хуторів... Козаки розорені до краю і, залишаючи свої житла, змушені втікати за рубіж і в слобідські полки, внаслідок чого значно зменшилась кількість козаків у Малій Росії, що може привести до нечуваного безладдя і в кінці до викорінення козаків.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.)♣

(Витяги)

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо на шому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам...; малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два. а в Ніжинському—три, до складу яких визначаються підкоморії, судді,

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К., 1959.-Т.- 1. С.-532-533.

підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудкам з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові...

Уривок з маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі♦

(3 серпня 1775 р.)

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К., 1959.-Т.- 1. С.-536-537.

придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії, вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, більше того— виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього до 8000 душ, включаючи сюди й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорятися їх сваволі...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську...

Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже із усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорозької Січі з

її політичним спотворенням, значить, і козаків цього імені. Місця жител і тамтешні угіддя ми залишаємо, зараховуючи їх за здатністю до Новоросійської губернії. Доручаєм при новому влаштуванні особливе опікунство заснованому там нашому урядові...

Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)•

(Витяг)

I. 8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією...

II. ...Ми визнали за необхідне вчинити однакове разпорядження і щодо тих повітів, із яких складалась колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронезького намісництв.

• Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР –К., 1959.-Т.- 1. С.-507.

Змістовий модуль ІІІ
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРІОД ВТРАТИ ДЕРЖАВНОСТІ. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.

Тема 9. Суспільно-політичний устрій і право на українських землях у складі імперій

Суспільний устрій на українських землях у складі Російської імперії

На початок XIX ст. більша частина території України входила до складу Російської імперії. Зміни у суспільному устрої на українських землях, як і в усій імперії, були обумовлені кризою феодально-кріпосницьких відносин, формуванням елементів нового, капіталістичного ладу.

Панівну верхівку українського суспільства становило *дворянство,* в яке протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. оформилась козацька старшина й шляхта. На Лівобережну Україну у 1785 р. було поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству». Старшина й шляхта набули особистої й майнової недоторканності. На них поширювалося виключне право дворян володіти населеними землями, а також кріпаками, які на них проживали. Позбавити дворянина соціального статусу чи майна можна було лише за рішенням суду, затвердженим царем. На Україну поширювалась також дія «Табеля про ранги», законодавчого акта Петра І від 24 січня 1722 р., який установлював ієрархічну структуру військових та цивільних чинів. За цим Табелем, який усі чини і посади поділив на 14 рангів, шлях до дворянства для представників нижчих верств був непростим.

Подальше зрівняння у правах української старшини й шляхти з російським дворянством відбувалося, перш за все, шляхом видання законів, які прямо адресувалися панівній верстві України. У 1801 р. було підтверджено надання прав російського дворянства панам на Слобідській Україні. Указом «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство» (1835 р.) затверджувались станові привілеї й пільги для козацької старшини та її нащадків. Усі ті, хто довів своє шляхетне

походження, перейшли до стану дворян.

Політика самодержавства щодо дворянства в умовах капіталізації суспільства спрямовувалась на зміцнення цього стану як *соціальної бази й опори абсолютизму.* Дворянам законом 1827 р. було надано право створення ремісничого виробництва, фабрик і заводів у містах без обмеження кількості робітників. З метою зупинити процес роздроблення маєтків у 1845 р. було прийнято закон про майорати. Відтепер нерухома власність поміщиків успадковувалась старшими в родині.

Ще більш *протекціоністського характеру* щодо дворянства, перш за все його соціально-економічного становища, набула політика царизму після реформ 1860–1870 рр. Власне, за своєю сутністю ці реформи були спрямовані на збереження в нових соціальних умовах політичної влади і панівного становища дворянства. Помісні дворяни, окрім доходів із величезних земельних площ, що залишалися у їхній власності, відтепер отримували значні кошти від викупних селянських платежів та орендної плати за землю. Дворянам надавалося право одержання на пільгових умовах кредитів у заснованому 1885 р. Державному земельному банку, а також у приватних земельних банках. Установлювалися пільги на реалізацію сільськогосподарської продукції та цукру за кордон.

Дворянство зберігало пануюче становище і в політичній організації суспільства. За ним залишалася основна роль в органах земського самоврядування (за реформою 1864 р.). Судова реформа (1864 р.) забезпечила перевагу дворянству у створюваних судових органах. Дворянству належала судово-адміністративна влада на містах, оскільки справники, а за законом 1889 р. дільничні земські начальники, призначалися переважно з місцевих потомствених дворян. Відповідно до Статуту про військову повинність (1874 р.) дворяни залучалися до військової служби, однак за встановленим порядком вони займали офіцерські посади. Контрреформи кінця 80-х – початку 90-х років надали ще більших переваг дворянству. Дворянство заохочувалося до вступу на державну службу, саме представники цього стану призначалися на вищі державні посади. Таким

чином, у цілому дворянству вдавалося зберігати панівне становище в суспільстві. Однак *спроба відродити дворянство на пережитках була приреченою.* Усе більше соціальна прірва, що відокремлювала дворян від інших станів, перешкоджала розвиткові самого дворянства.

До вищих верств населення належала *буржуазія*, яка являла новий соціальний клас і розвивалася за загальними для всієї країни закономірностями. Поштовхом до капіталізації суспільства стали реформи 1860–1870 рр., внаслідок яких виник ринок дешевої робочої сили, відбулося кількісне зростання буржуазії й зміцнення її економічного становища. Буржуазія поповнювалася з представників різних соціальних станів: дворян, міщан, заможних селян, які ступили на шлях підприємництва. Найінтенсивніше цей процес відбувався серед купецтва, на основі якого розвинувся торговий капітал і яке вкладало значні кошти у різні галузі промисловості.

Разом із тим, формування буржуазії в Україні мало свої *особливості*. Розвиток капіталістичних відносин тут відбувався більш інтенсивно внаслідок притоку іноземних капіталів. Досить значне місце посіла в Україні торгова буржуазія. Якщо традиційно провідне місце в структурі промисловості України займало цукроваріння, то в останній чверті XIX ст. зростає вага добувної промисловості, металургії, машинобудування. В результаті промислового перевороту відбулася диференціація буржуазного класу.

Виникла *промислово-торговельна й банківська* буржуазія, яка являла собою відокремлену й невелику за чисельністю соціальну групу. Характерно, що значна частина промислової буржуазії в Україні була чужоземного походження (англійського, бельгійського, німецького, французького та ін.). Поряд із промислово-банківською буржуазією існували ще два прошарки буржуазного класу: середня та дрібна буржуазія, до якої наприкінці XIX ст. належало близько 1,5 млн осіб (разом із сім'ями). Це обумовлювалося тим, що фабрично-заводська промисловість в Україні співіснувала з великою кількістю мануфактур, ремісничих майстерень та кустарних виробництв.

Переважно в середовищі буржуазії сформувався прошарок *буржуазної інтелігенції* (інженери, лікарі, адвокати та ін.).

Розширенню прав буржуазії сприяли земська, міська і судова реформи. Саме представники буржуазії відповідно до встановлених майнових цензів отримували доступ до міських дум і міських управ, земських органів самоврядування, а також до посад у судових органах. Отже, буржуазія займала дедалі більш впливове становище в суспільстві, але збереження феодальних пережитків залишало її безправною у політичному відношенні.

Духовенство, як і раніше, належало до привілейованих верств населення. Воно було звільнене від особистих податків, повинностей, тілесних покарань тощо. Разом із тим, духовенству було заборонено займатися торгівлею, промислами, володіти землями з кріпаками. Розпочата у 1786 р. секуляризація церковних земель в Україні по суті була своєрідною експропріацією на користь держави і поставила духовенство в цілковиту залежність від державного утримання.

Після третього поділу Польщі у 1795 р. на українських землях стала збільшуватись кількість церков, що поверталися з унії до православ’я. У 1839 р. було проголошено *«акт злуки»* уніатської церкви з православною. Українська православна церква була включена до Всеросійської православної церкви. Київську митрополію, єпископські кафедри очолювали призначені Синодом вихідці з Росії. Проте по парафіях залишалися династії українських священиків. Духовні школи, семінарії та Київська духовна академія були осередками відродження українського духовного життя.

Міське населення, за чинним на українських землях російським законодавством, поділялося на категорії: 1) почесних громадян; 2) гільдійське купецтво; 3) міщан; 4) ремісників або цехових; 5) робочих людей. Окрім цих категорій, серед міського населення були й дворяни, частка яких у містах була значно більшою, ніж загалом по країні. Вони становили привілейовану верхівку населення міст.

Почесні громадяни являли собою проміжну ланку між міським дворянством та іншим населенням міст. Це звання отримували, як правило,

заможні купці та представники недворянських прошарків, які займали високі посади на цивільній службі. Почесні громадяни звільнялися від подушного податку, рекрутської повинності і мали право бути обраними на міські громадські посади. До них не застосовувались тілесні покарання. Позбавлення стану почесного громадянина відбувалося лише за судовим рішенням або у разі його вступу до ремісничого цеху.

Купецтво, залежно від матеріального стану, поділялося на гільдії, які мали свій корпоративний устрій. Для переважної більшості українського купецтва доступ до привілейованих другої та особливо першої гільдій, яка давала право на міжнародну торгівлю, був обмежений наявністю цензу капіталів. У пореформений період торгівлею почали займатися й дворяни, й міщани, й селяни. Купецький стан зріс кількісно і збільшив торгові капітали. Представники заможного купецтва вкладали кошти в різні галузі промисловості, особливо цукроваріння та вуглевидобувну, і перетворювалися на капіталістів.

Найчисленнішу групу міського населення становили, власне, *міщани*. Вони служили в державних і приватних установах, працювали на заводах, фабриках, мали право займатися торгівлею й промислами, володіти будинками, іншою рухомою та нерухомою власністю. Міщани вважалися податковим станом і сплачували подушне, податки на будівництво шляхів, несли рекрутську та інші повинності.

Ремісники, які проживали у містах і працювали у невеличких майстернях, об’єднувалися в цехи.

Робітні люди, які з’явилися в містах України на початку XIX ст. як нова соціальна група, перебували поза міськими станами. Основним джерелом їхнього існування була праця за наймом, а соціальними ознаками – відсутність власного будинку і постійного місця проживання. У пореформений період відбувався процес кількісного зростання робітничого класу, до якого вливалися зубожілі селяни. Почали формуватися й постійні кадри робітників, насамперед серед металістів, шахтарів. Найбільш інтенсивно процес утворення робітничого стану відбувався у великих

промислових районах, на Донеччині, Криворіжжі.

Через відсутність фабричного законодавства робітники до кінця XIX ст. перебували фактично у безправному становищі. Вони вважались податним станом, мусили нести військову повинність. Умови їхнього життя й праці були дуже важкими. Робочий день законодавчо не був врегульованим і тривав по 12–13 годин, заробітна плата не задовольняла життєвих потреб. Лише на початку 80-х років під впливом страйків робітників царський уряд став на шлях видання законодавчих актів, що регулювали трудові відносини.

Селяни у першій половині XIX ст. за соціальним станом поділялися на кріпосних та державних (станом на 1857 р., відповідно, 5,3 млн та 5,2 млн осіб).

Кріпаки вважалися власністю дворян-поміщиків, які мали щодо них усю повноту адміністративної, поліцейської та судової влади. Основною формою експлуатації кріпаків була *панщина*. Офіційно вона становила два–три дні на тиждень. Але поміщики, користуючись поширенням на українські землі російської урочної системи, давали селянам такі завдання (уроки), які неможливо було виконати в зазначені строки. Тому інколи панщина доходила до шести днів на тиждень.

З метою посилення експлуатації застосовувалось переведення кріпаків на місячину, тобто у них відбиралися наділи і вони зобов'язувалися працювати за місячне утримання (пайок та одяг). Таким чином, в умовах виникнення й поширення переробних підприємств вони перетворювались на кріпосних робітників. Крім того, кріпаки сплачували податки на користь держави.

За ініціативою малоросійського генерал-губернатора Д. Бібікова, на Правобережжі, де кріпосницький гніт набув особливо тяжких форм, у 1847–1848 рр. була проведена *інвентарна реформа*, яка мала впорядкувати й зменшити експлуатацію кріпаків. На основі інвентарів (описів поміщицьких маєтків) визначались розміри земельних наділів кріпакам, встановлювались розміри панщини: для чоловіків – три дні, а для жінок – один день. Але реакція поміщиків на ці нововведення була негативною, і вже в грудні 1848 р. доповнення до інвентарних правил звели нанівець поступки селянам.

Нещадної експлуатації зазнавали й *державні селяни*, які сплачували *грошову ренту*, *податки* та несли рекрутську, возову, дорожню та інші *повинності*. Однак вони жили на казенних землях і вважалися особисто вільними. У першій половині XIX ст. частина державних селян півдня України отримала статус військових поселенців. Їхнє життя було жорстко регламентованим і нестерпним, командування втручалося навіть у їхні особисті і сімейні справи.

На Правобережжі з метою посилення експлуатації державних селян широко застосовувалось переведення їх на *господарське становище*. Державні землі надавались в оренду поміщикам, які експлуатували селян, що жили на цих землях, більше, ніж своїх кріпаків.

Дещо поліпшила становище державних селян реформа 1837–1841 рр., відома як *реформа* міністра державних маєтностей графа *Кисельова*. За реформою збільшилися земельні наділи селян, подушний податок замінявся поземельним промисловим податком, у майбутньому заборонялося віддавати державні землі в оренду. Реформа надала селянам право створювати сільські і волосні органи самоврядування, а також сільські і волосні суди (розправи). Але самоврядування мало обмежений характер, було залежним від державних органів.

У першій половині XIX ст. посилились протестні виступи кріпосних і державних селян воєнних поселенців, що періодично набували форми повстань. Посилення соціальних протиріч, які до того ж загострила поразка Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.), призвело до краху феодально-кріпосницької системи. 19 лютого 1861 р. було оголошено маніфест Олександра II про *скасування кріпацтва.* За «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності» селяни ставали *особисто вільними*, їм надавались права самостійно вирішувати свої сімейні й господарські справи (вступати в шлюб, купувати нерухоме майно, вести торгівлю, брати підряди на виконання робіт, мати ремісничі підприємства, записуватися в цехи, вступати в купецькі гільдії). Органами *селянського самоврядування* за реформою були сільський схід і обраний ним староста, волосний схід,

волосний старшина, волосний суд.

Разом із тим, селяни на довгі роки залишалися *економічно залежними* від поміщиків, бо землі вони мали викупати. До того ж, поміщики штучно завищували ціну на землі й селяни на Україні мали сплачувати вдвічі більше, ніж була реальна вартість земель. До викупу свого наділу селянин не мав можливості скористатися більшою частиною особистих прав, що надавались йому реформою. Селяни і після звільнення залишалися відособленим нижчим податним станом, який повинен був сплачувати подушну подать, нести державні повинності. Таким чином, селянська реформа, хоча за своїм соціально-економічним змістом і була буржуазною, проводилась з урахуванням інтересів дворянства.

Певні зміни до соціально-правового стану селян внесли й інші реформи. Так, за земською реформою (1864 р.) селяни обирали своїх представників (гласних) до земських установ.

Розширення особистих прав селян і найбільші зміни в аграрних відносинах пов’язані із прийняттям низки законодавчих актів, які були підготовлені за безпосереднього керівництва голови Ради Міністрів П. Столипіна, а тому отримали назву *столипінських реформ*. Серед них особливе значення мали царський указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючого закону, який стосується селянського землеволодіння й землекористування», закони «Про зміну й доповнення деяких постанов про землеволодіння», від 14 червня 1910 р. та «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. Ці законодавчі акти ініціювали й визначали порядок переходу від общинної селянської власності на землю до «одноосібних володінь» у формі відрубного й хутірського господарства. Складовою частиною аграрної реформи було переселення близько 1 млн селян з України до Сибіру. Проте гострих соціальних проблем остаточно розорених селян так і не було розв’язано.

Російські органи влади й управління на українських землях.

У XIX ст. посилення поліцейсько-бюрократичної самодержавної системи

зумовило *остаточну ліквідацію решток автономії українських земель.* За зразком губерній центральної Росії створені у другій половині XVIII ст. намісництва було перетворено на губернії. У 1803 році їх було дев'ять: Волинська, Катеринославська, Київська, Миколаївська (з 1812 р.– Херсонська), Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р.– Харківська), Таврійська та Чернігівська. Території губерній поділялися на повіти. Частина губерній об'єднувалася в генерал-губернаторства. Так, 1802 р. з Волинської, Київської та Подільської губерній було створене Київське генерал-губернаторство.

Центральне управління Україною здійснювали імператор і органи, які перебували при його особі: «Власна Його Імператорської Величності Канцелярія», Державна рада, Комітет міністрів. Важлива роль у системі центрального управління українськими землями належала міністерству внутрішніх справ і галузевим міністерствам, що мали органи в системі місцевого управління.

Місцеве управління очолювали генерал-губернатори та губернатори, які зосередили у своїх руках вищу місцеву адміністративну, поліцейську, наглядову, а до проведення судової реформи 1864 р. й судову владу. У розпорядженні генерал-губернаторів перебували розташовані на відповідній території війська, які використовувались для придушення народних повстань.

Повноваження генерал-губернаторів і губернаторів у системі адміністративних репресивних заходів, спрямованих на боротьбу з національно-визвольним рухом, ще більше розширилися впродовж другої половини XIX ст. Так, відповідно до «Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» (1881 р.) генерал-губернатор мав право вводити в місцевостях стан посиленої охорони. *Система губернського управління* складалась з: 1) губернатора; 2) губернського правління, до якого входили віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія; 3) губернських установ галузевого управління – казенної палати, суду, присутствія поліції, рекрутського присутствія та ін. Губернському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління.

Система повітового управління, головна роль у якій належала земському суду, включала повітові казначейства, правління державних маєтностей, митні установи та ін. Земський суд (до 1837 р. нижній земський суд), окрім здійснення правосуддя, виконував функції нагляду за станом громадського порядку, забезпечував сплату податків, виконання повинностей, тобто одночасно був і судовим, і адміністративно-поліцейським органом. Склад земських судів на Україні призначався губернатором лише з числа дворян, а земські справники (голови судів) – царським урядом за поданням губернатора, погодженим із міністром внутрішніх справ.

До системи місцевого управління належали і станові органи – *губернські і повітові дворянські зібрання*, на чолі з предводителями дворянства. Через ці станові органи дворяни впливали на рішення основних місцевих проблем, обирали своїх представників до органів місцевого управління.

Для управління державними селянами були створені волості, в яких діяли *волосні управління* у складі волосного голови, старости і писаря.

Управління у містах, поряд із виборними установами (міськими радами, магістратами, ратушами), здійснювалось поліцейськими органами. У більших містах керували управи благочиння, які складалися з городничого, двох приставів і двох ратманів. Менші міста мали городничих, поліцмейстерів і станових приставів. У великих містах із жвавою торгівлею, Одесі, Херсоні, Феодосії, з 1803 р. було запроваджено інститут градоначальників, які за повноваженнями прирівнювались до губернаторів.

Певні зміни до системи управління внесли ***реформи 60–70-х років***. Вони додали Російській імперії деяких елементів буржуазності, не змінюючи її основ. Як уже зазначалося, ***селянська реформа 1861 р.*** запровадила сільське й волосне самоврядування на зразок того, що в першій половині XIX ст. було започатковано для державних селян.

Компетенція селянських станових установ була обмеженою. *Сільський сход* вибирав сільську адміністрацію, поділяв і перерозподіляв землі, розподіляв повинності в сільській громаді, розглядав сімейні суперечки та ін. До обов’язків сільського старости входило скликання сходів, організація

виконання їхніх рішень і розпоряджень волосного правління, нагляд за шляхами, мостами тощо.

Волосний схід обирав волосного старшину, інших посадових осіб волості, склад волосного суду, вирішував у межах своєї компетенції господарські питання. Основним обов’язком волосного старшини, який стояв на чолі волосного правління, було забезпечення «громадського порядку, спокою і благочиння у волості». *Волосний суд*, що складався з 4–12 суддів, розглядав цивільні справи між селянами, якщо сума позову не перевищувала 100 крб. (з 1889 р.– 300 крб.), а також дрібні кримінальні справи.

З метою координації стосунків між селянами й поміщиками під час реформи було створено *інститут мирових посередників*, який проіснував до 1874 р. В подальшому ці функції виконували *«із селянських справ присутствія»*. У 1889 р. на зміну цим установам прийшов *інститут земських начальників*, які отримали широкі адміністративно-судові повноваження щодо селян (затверджували рішення селянських установ, призначали покарання селянам тощо). За місцевими поміщиками залишалося право скликання сільського сходу.

Земська реформа в Україні проводилась відповідно до «Положення про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. Земські установи складалися з повітових і губернських *зборів* та їхніх виконавчих органів – повітових і губернських *земських управ*. Гласні (депутати) повітових зборів обиралися на три роки окремо по трьох куріях: а) з’їздами землевласників; б) зборами міських власників; в) волосними сходами. Для виборців перших двох курій діяли високі майнові цензи. У третій гласні від селян обиралися шляхом двоступеневих виборів (спочатку на волосних сходах обиралися представники, які потім обирали гласних повітових земських зборів). Кількість гласних для виборів по кожній курії визначалась Міністерством внутрішніх справ. Завдяки такому порядку провідне місце у земствах посідали поміщики. Кошти земств складалися з «самообкладення» населення з кожної десятини.

Царизм вважав діяльність земств небезпечною. Для контролю над

земствами були створені *губернські із земських справ присутствія*. Значно обмежило повноваження земських установ прийняте в руслі так званих контрреформ нове «Положення про губернські і повітові земські установи» від 12 червня 1890 р. На Правобережній Україні, де більшість поміщиків належала до польської національності і брала участь у національно-визвольному русі, запровадження земських установ розпочалося лише в 1911 р.

І все ж слід зазначити, що земства протягом півстолітнього існування чимало зробили для розвитку освіти, охорони здоров'я, піднесення хліборобства, місцевої промисловості, торгівлі, будівництва шляхів тощо. У земських лікарнях хворі одержували безкоштовну медичну допомогу. Земствами була створена велика кількість освітніх закладів для молоді (початкових, професійних, технічних шкіл, гімназій), курсів підвищення кваліфікації вчителів. Проводилась просвітницька робота та надавалась практична допомога селянам щодо застосування нових технологій у сільському господарстві.

Міська реформа здійснювалася на основі нового Міського положення, яке було затверджене Олександром II 16 червня 1870 р. Спочатку його дія поширювалась лише на Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон. Наприкінці 70-х років і в інших містах України за зразком земських установ були створені всестанові органи міського самоврядування.

Городяни обирали строком на чотири роки розпорядчі органи – *міські думи*, які, у свою чергу, створювали виконавчі органи – *міські управи* на чолі з *міським головою*. Усі виборці залежно від майнового цензу поділялися на три групи, кожна з яких сукупно відраховувала до казни третину всіх міських податків і відповідно обирала третину кількості гласних (депутатів). В результаті кілька десятків крупних власників, які становили першу групу виборців, обирали стільки ж гласних думи, як і сотні середніх власників, які утворювали другу групу, чи тисячі дрібних власників, які входили до третьої групи виборців.

Компетенція міських дум була аналогічною компетенції земств. Вони

займалися благоустроєм міст, охороною здоров'я, освітою, розвитком промисловості, торгівлі, станом ринків. Однак у 1892 р. було прийнято нове міське Положення, яке урізало повноваження міського самоврядування.

Поліцейська реформа проводилась відповідно до затверджених царським указом від 25 грудня 1862 р. Тимчасових правил про устрій поліції у містах та повітах губерній. Вона стала другою у ряду реформ і була зумовлена тими ж соціально-економічними й політичними причинами, що й інші. Серед причин її проведення слід зазначити й те, що ліквідація кріпосного права привела до скасування вотчинної поліції. Водночас унаслідок грабіжницького характеру селянської реформи відбулось різке зростання селянського руху.

У повітах були створені поліцейські управління на чолі із *справниками*, які призначалися губернаторами. В адміністративно-поліцейському відношенні повіти поділялися на стани, дільниці та селища. Поліцейські підрозділи очолювали станові пристави, у підпорядкуванні яких перебували «нижчі чини поліції» – поліцейські урядники.

В усіх губернських містах, деяких містах і містечках існували міські поліцейські управління на чолі з *поліцмейстерами*. Поліцмейстер та його помічник призначалися губернатором (градоначальником). Нижчими адміністративно-поліцейськими одиницями у містах були частини, очолювані міськими приставами, дільниці, очолювані – дільничними. У штаті міських поліцейських управлінь були також «виконавчі урядовці поліції» (помічники приставів, дільничних, поліцейські наглядачі) та «нижчі чини» (городові).

За реформою органи поліції були звільнені від не властивих їм господарських функцій і питань благоустрою, які передавалися органам земського й міського самоврядування. Провадження попереднього слідства передавалося судовим слідчим. Головним призначенням поліції було «стеження за виконанням законів, охорона безпеки та справ громадського благоустрою». У структурі поліцейських установ у другій половині XIX ст. виникли розшукові відділення (спеціалізовані органи кримінального

розшуку).

Наприкінці XIX ст., зважаючи на посилення виступів робітничого класу, царський уряд значно збільшив кількість поліції у промислових районах. Нові поліцейські посади та підрозділи фабрично-заводської поліції створювалися, в тому числі, на кошти підприємців

Значно посилилась роль *жандармерії* (політичної поліції), яка здійснювала «загальний нагляд за духом усього населення і за напрямом політичних ідей суспільства». В Україні діяли жандармські управління в кожній з дев'яти губерній, в м. Одесі, на залізницях. До основних функцій жандармерії належали: політичний розшук, негласний нагляд за організаціями й особами «протиурядового напряму», проведення дізнань у справах про державні злочини, ведення контррозвідки та ін.

Військова реформа, що була проведена протягом 1864–1874 рр., установлювала всестанову військову повинність чоловіків у віці 21 року. Військова служба, загальний строк якої було скорочено до 15 років (на флоті до 10 років), складалася з дійсної військової служби й служби в запасі. Строк дійсної служби становив 6 років (на флоті – 7 років). Кадри запасу при проведенні у необхідних випадках мобілізаційних заходів становили солідний потенціал зміцнення армії. На території України було створено воєнні округи: Київський, Одеський та Харківський (який було ліквідовано у 1880 р.).

У 60–70 роках XIX ст. було також здійснено *освітню реформу*, яка відкрила для нижчих верств більший доступ до освіти, в тому числі й університетської, *фінансову, цензурну та інші реформи.*

Однак значення реформ не слід перебільшувати. Українські землі входили до складу Росії, яка залишалася абсолютною монархією на чолі із самодержавним монархом. Основу державного управління становили центральні й місцеві установи з дворянською більшістю. Протягом 80-х – на початку 90-х років уряд, очолюваний Олександром III, здійснив ***контрреформи*** – заходи, що значною мірою скасували реформи.

На початку XX ст. в результаті революційних подій 1905–1907 рр. царизм

змушений був удатися до ***буржуазно-демократичних перетворень*** у державному ладі. 17 жовтня 1905 р. було оприлюднено Маніфест, який «дарував громадянські свободи» і, заснувавши *Державну думу* як законодавчий орган, проголошував засади буржуазного конституціоналізму. Разом із тим, цар здійснив реорганізацію *Державної ради*, також наділивши її законодавчими функціями (Маніфест і указ від 20 лютого 1906 р.) Усі законодавчі рішення Державної думи мали розглядатися Державною радою і без її згоди не могли вважатись дійсними. Державна рада мала однакові з Державною думою права. Однак за своїм складом (імператор призначав Голову й Віце-голову, половину її членів, інша половина обиралась на корпоративній основі) Державна рада виконувала консервативну роль. Таким чином, фактично було створено *двопалатний парламент*, в якому нижньою палатою слід вважати Державну думу, а верхньою – Державну раду.

За результатами перших виборів до Думи від України увійшло 102 депутати, що становило майже чверть від її загального складу. У I Думі частина депутатів-українців (45 осіб) об'єдналася в *Українську думську громаду*, політичною платформою якої була автономія України. Українська фракція мала свій друкований орган – «Український вісник». До II Думи було обрано також 102 депутати. Українські депутати (47 осіб) знову створили громаду і видавали часопис. Громада намагалась законодавчим шляхом досягти автономії України, запровадження місцевого самоврядування, введення української мови у школах, судах, церкві.

Затверджене царем 3 червня 1906 р. антидемократичне виборче законодавство мало наслідком обрання серед, відповідно, 111 і 97 українських депутатів III та IV Державних дум переважно монархічно налаштованих поміщиків і священиків. Коли у 1908 р. депутати внесли законопроект про українську мову навчання у початкових школах, у 1909 р. поставили питання про українську мову в судах, у 1913 р.– про сваволля адміністрації в Україні, з жодного з цих питань Дума не прийняла рішення. Отже, переважно монархічно-шовіністичний склад III і, особливо, IV Думи зумовив реакційний характер її діяльності.

Судова система на українських землях у складі Російської імперії

Суди на українських землях протягом першої половини XIX ст. були побудовані за становим принципом. Уся їх діяльність сприяла зміцненню політичного й економічного становища дворянства. У Катеринославській, Таврійській, Харківській (до 1835 р.– Слобідсько-Українській), Херсонській (до 1812 р.– Миколаївській) губерніях судочинство було приведено у повну відповідність до судової системи центральної Росії.

Судами першої інстанції були *повітові земські суди* (для дворян та державних селян), *магістратські й ратушні* у містах (для купців і міщан). Повітові і міські суди розглядали як цивільні, так і кримінальні справи, що не передбачали смертної кари, позбавлення честі й тілесних покарань. Ці суди виконували також нотаріальні дії. Кріпосних селян судили *поміщицькі суди*. З 1837 р. для суду у цивільних і незначних кримінальних справах над державними селянами засновувались *волосні* та *сільські розправи.*

Другою, апеляційною і ревізійною інстанцією вважалися створені у губерніях *палати кримінального суду* і *палати цивільного суду.* Кожна палата складалася із призначених урядом голови й радника та чотирьох обраних засідателів (по два від дворян і купців).

Окрім того, в губерніях діяли позастанові *совісні суди,* (розглядали цивільні справи у примирливому порядку, а також кримінальні справи про злочини божевільних і малолітніх), *надвірні суди* (для різночинців та осіб невизначеного стану). У 1808 р. в Одесі виник *комерційний суд*, склад якого (голова, чотири члени і юрисконсульт) обирався купецтвом. Пізніше, відповідно до «Установлення комерційних судів» (1832 р.), такі суди з’явилися в більшості міст Причорномор’я.

На Правобережжі (Волинська, Київська, Подільська губернії) судову систему очолював *головний суд,* який вважався апеляційною інстанцією для судів *повітових* (для дворян і селян), *підкоморських* (у межових справах), *магістратів і ратуш* (для міського населення). Компетенція головного суду була така ж, як палат цивільного й кримінального суду в інших губерніях.

Крім цього, головний суд розглядав справи, які становили в інших губерніях компетенцію совісних і надвірних судів.

Особливістю судової системи Лівобережжя (Полтавської та Чернігівської губерній) було те, що тут головною судовою інстанцією вважався *генеральний суд.* Він складався з кримінального й цивільного департаментів, кожен із яких у своєму складі мав призначених урядом генерального суддю, по два радники та по п’ять обраних дворянством засідателів. Особливістю генерального суду було й те, що на старшого з генеральних суддів у випадку відсутності губернатора й віце-губернатора покладалося тимчасове управління губернією.

Діяльність всіх судів в Україні контролювалася губернаторами. Вищою судовою інстанцією був Сенат.

Упродовж 30-х років XIX ст. низкою нормативних актів царської влади особливості в судовій системі України було ліквідовано і надалі вона розвивалась разом із російською, як її частина. Замість головного й генерального судів було створено палати цивільного й кримінального суду, голови яких призначалися імператором, а радники – міністром юстиції. Усі повітові суди перетворювались на «уездные». У судочинстві запроваджувалась російська мова.

Судова реформа, проведена на основі затверджених Олександром II 20 листопада 1864 р. Судових статутів, була однією з найпослідовніших реформ другої половини XIX ст. Колишній становий, залежний від адміністрації суд замінювався судом, який базувався на демократичних принципах (змагальності, гласності, рівності усіх перед законом, права звинуваченого на захист та ін.). Запроваджувалася система позастанових судових установ двох типів – мирові та загальні суди.

Мировий суд став найчисельнішою судовою установою. Він розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. Його першою інстанцією був одноособовий суд дільничного мирового судді, або суд почесного (що працював безоплатно) мирового судді. Мирові судді обиралися на три роки земськими зборами або міськими думами з осіб, які мали вищу або середню

освіту та відповідний віковий і службовий ценз. Установлювався також високий майновий ценз (15 тис. крб.), винятки були лише для відставних офіцерів. Апеляційною інстанцією був з'їзд мирових суддів.

Система загальних судових органів складалася з окружних судів та судових палат.

Окружні суди створювались у складі призначуваних голови, його товариша (заступника) і членів суду. У якості першої інстанції вони розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Останні розглядались у складі трьох суддів. Попереднє слідство здійснювали судові слідчі.

У справах, де підсудним загрожували покарання, пов'язані з позбавленням або обмеженням громадянських прав, обов'язковою була участь *присяжних засідателів.* В імперії суд присяжних розглядав до трьох чвертей кримінальних справ. До списків присяжних, що складалися земствами і міськими думами і затверджувалися губернаторами, за законом мали право бути включеними російські піддані, віком від 25 до 70 років, які проживали в даному повіті не менше 2-х років. Виняток становили злочинці, неспроможні боржники, сліпі, глухі, німі, божевільні. До участі в суді у якості присяжних не допускались особи, які не володіли російською мовою, що, безперечно, посилювало процеси русифікації на українських землях. Присяжні виносили вердикт про невинуватість або винуватість підсудних, який не залежав від думки суддів і не підлягав апеляції. Для підсудних, яких присяжні визнавали винуватими, судді встановлювали міру покарання.

Судові палати, яких в Україні було три (Київська, Харківська, Одеська), складалися з департаментів цивільних і кримінальних справ. Кожна судова палата керувала діяльністю відповідних окружних судів. Вони розглядали апеляції на рішення окружних судів, а також діяли як суди першої інстанції у справах про державні та посадові злочини. Найвищим апеляційним і касаційним судовим органом був *Сенат.*

За судовими статутами 1864 р., запроваджувалась ***адвокатура.*** Адвокати поділялися на *присяжних повірених,* які здійснювали представництво в

цивільних і захист у кримінальних справах в усіх судових установах, і *приватних повірених,* які мали право діяльності лише в тих судах, де вони були приписані. Законом адвокати були поставлені в залежність від суду й держави.

Кандидати в присяжні повірені повинні були мати вищу юридичну освіту й стаж практичної судової діяльності не менш як 5 років. При округах судових палат створювались Ради присяжних повірених – корпоративні об’єднання, які регулювали питання прийняття у присяжні повірені, здійснювали нагляд за дотриманням законності в їхній діяльності та ін.

Вимоги до приватних повірених були значно меншими. Вони мали скласти відповідний іспит в окружному суді або судовій палаті і бути за віком не молодшими 18 років.

Відбулась реорганізація ***прокуратури,*** функції якої полягали у підтриманні державного обвинувачення в суді, нагляді за діяльністю судових слідчих, поліції та за місцями ув’язнення.

Характерною особливістю у проведенні судової реформи в Україні було те, що вона відбувалась повільніше, ніж у губерніях центральної Росії, а в ряді регіонів здійснювалась частково. Так, загальні суди були створені лише у Катеринославській, Полтавській, Таврійській і Херсонській губерніях. На Правобережжі спочатку, з 1871 р., створювались мирові суди, але мирові судді тут не вибиралися, а призначалися міністром юстиції. Тільки з 1880 р. почали діяти окружні суди і Київська судова палата.

Проведення судової реформи в Україні в часі фактично збіглося з проведенням *контрреформи* (прийняттям законодавства, спрямованого на скасування демократичних принципів судочинства й судоустрою, закладених в 1864 р.).

На Лівобережжі, замість інституту виборних мирових судів, створювалась складна система судових органів, низовими ланками якої були призначувані міністром юстиції земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Інститут почесних мирових суддів зберігався. Апеляційною інстанцією став повітовий з’їзд судового присутствія на чолі з предводителем

дворянства. Суд присяжних був позбавлений розгляду справ про пресу і політичні злочини. Нові правила складання списків присяжних засідателів виключали можливість участі у судовому процесі демократичних і ліберальних елементів. За післяреформені роки було внесено понад 700 змін і поправок до судової реформи.

На початку XX ст. судова система зазнала подальшого розвитку, збільшувалась кількість посадових осіб у судовій системі. В 1906 р. в умовах революційних подій було започатковано воєнно-польові суди. Пізніше, із початком першої світової війни, їхня діяльність була поновлена.

Право на українських землях у складі Російської імперії..

На більшості українських земель, що перебували у складі Росії, до 40-х років XIX ст. продовжувало діяти місцеве право, зберігали чинність Литовські статути й збірники магдебурзького права. Російське законодавство в цей період застосовувалось лише на території Слобідсько-Української губернії.

Спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління політика царизму передбачала поширення на українські території російської правової системи при використанні окремих місцевих особливостей. Для цього була використана ***кодифікація права***, здійснена у першій половині XIX під керівництвом відомого державного діяча, автора плану ліберального устрою Росії М. Сперанського. «Комісію для складання законів» очолив міністр народної освіти, т. в. о. міністра юстиції П. Завадовський (виходець із Стародубщини). Імператорським указом від 28 лютого 1804 р. на неї покладалося завдання систематизувати всі нормативні акти, чинні в Російській імперії, в тому числі й на українських землях.

Кодифікація права на Україні мала свої особливості, які пояснювалися різною історичною долею окремих територій. Так, групою правознавців, очолюваною А. Повстанським, на основі дослідження права Правобережжя, було упорядковано проект *«Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі»*. Група під керівництвом Ф. Давидовича у *«Зібранні*

малоросійських прав» (1807 р.) упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської й Полтавської губерній. Ці кодифікації офіційного затвердження не отримали у зв'язку з призупиненням діяльності комісії. Пізніше «Зібрання малоросійських прав», як удалий збірник реально чинних норм цивільного права Лівобережжя, було частково включено до Зводу законів Російської імперії (1833 р.). Збірник складався з 3-х розділів: про особи, про зобов'язання, про майно (викладені у 5-ти книгах), котрі поділені на глави та параграфи. У процесі роботи із кодифікації українського права було перекладено і в 1811 р. надруковано російською мовою Третій Литовський статут. На цьому під тиском реакційних сил роботи з кодифікації права були фактично призупинені.

Кодифікаційні роботи під керівництвом доктора права М. Балудянського (вихідець із закарпатських українців, у 1819–1821 рр., був першим ректором Петербурзького університету) продовжило створене в 1826 р. на основі попередньої комісії друге відділення „Власної Його Імператорської Величності Канцелярії". В 1830 р. було видано *Повне зібрання законів Російської імперії* в 46-ти томах,,яке в хронологічному порядку містило понад 50 тис. нормативних актів, починаючи з Соборного Уложення 1649 р. До збірника увійшли договірні статті між Україною і Росією, та інші акти, що визначали державно-правовий статус України..

Наступним результатом стало видання у 1832 р. *Зводу законів Російської імперії* в 15-ти томах, об'днаних у 8 книг. Основу його побудови становив характерний для передових західних концепцій, які ґрунтувалися на засадах римського права, поділ права на публічне й приватне.

У 1-3 томах Зводу містяться основні державні закони, губернські установлення, статуи про службу цивільну; в 4 - статути про повинності. 5-8 томи містяться статути про податки, мита тощо; в 9 –закони про стани про органи влади й управління, а також про повинності, податі, мита тощо. 10 том Зводу був цілком присвячений викладенню законів цивільних та межових. В 11-12 томах містилися статути кредитний, торговельний, про промисловість та ін., в 13-14 томах – статути про громадське піклування,

лікарський, про паспорти та біглих, про осіб, яких тримають під вартою та ін. Том 15 містив кримінальні закони.

Звід спряв галузевому формуванню права і цьому сенсі був класичним зразком систематизації законодавства. В 1835 році він набув чинності в Російський імперії, проте в Україні - лише в частині, яка регулювала державні й адміністративно-правові відносини. У 1840 р. на Лівобережжя і 1842 р. на Правобережжя поширюється чинність Зводу в частині цивільного й кримінального права, у зв’зку з чим втратили чинність норми Литовського статуту. У 1842 р. вийшло друге, а 1857 р. – третє видання Зводу.

Протягом 1830–1833 рр. окрема група правознавців у складі другого відділення канцелярії, очолювана професором Харківського, Київського, а потім Московського університету І. Даниловичем, працювала над *«Зводом місцевих законів західних губерній Російської імперії»* (Правобережжя України і Білорусії). За змістом це був добре систематизований збірник матеріального (закони про стани, закони цивільні) й процесуального (закони про суд) права, який містив норми не лише місцевого, а й російського права. У 1838 р. Звід було затверджено Державною радою, але, оскільки перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, сили чинного джерела права він не отримав.

Серед джерел права цього часу також були Сільський судовий статут (виданий 1839 р.), який містив норми феодального цивільного, кримінального й процесуального права, та Уложення про покарання кримінальні та виправні (набуло чинності 1846 р.), норми якого розширювало сферу застосування кримінальнго права та відображали каральну політику царизму.

Пореформений період характеризується застосуванням в Україні нового імперського законодавства. Велике значення мало запровадження Статутів від 20 листопада 1864 р.: 1) Установлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут кримінального судочинства; 4) Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. У 1892 р. усі ці статути були офіційно приєднані до Зводу законів Російської імперії як 16-й том.

Наприкінці XIX ст. значна частина норм Зводу були доповнені та замінені новими.

В юридичній практиці з'являються ***галузі права:*** цивільне, кримінальне, судово-процесуальне.

Цивільно-правові норми, які врегульовували право власності, зобов'язальне право, спадкування, сімейне право, переважно містилися в X томі Зводу. Деякі норми у ньому було змінено відповідно до селянської реформи. Подальшого розвитку набули такі цивільно-правові категорії, як правоздатність і дієздатність, остаточно сформувалося поняття юридичної особи. Правоздатність фізичної особи розпочиналася з моменту її народження, а завершувалася у момент смерті. Разом із тим, існувало поняття й так званої «цивільної (юридичної) смерті», у випадках позбавлення судом усіх прав стану, постригу у ченці, безвісної відсутності особи у місті проживання протягом 10 років. Повну майнову дієздатність особі закон надавав із досягнення нею 21 року, а до цього вона вважалася неповнолітньою. Дієздатність жінок була в деяких випадках обмеженою. Так, дружина без згоди чоловіка не могла видавати векселі, укладати договір особистого найму.

Поняття *«право власності»* вперше в російському законодавстві тлумачилось як право особи володіти, користуватися й розпоряджатися майном до передачі свого права на нього суб'єктові шляхом купівлі-продажу, застави чи в інший спосіб. Інститут права власності містив також кваліфікацію об'єктів і суб'єктів цього права, види обмежень права власності та його захисту. Застосовувався поділ речей на нерухомі (земельні володіння, будинки, ліс, заводи, фабрики тощо) та рухомі (капітали, цінні папери, одяг, меблі тощо). Якщо рухоме майно можна було придбати простим фактичним передаванням, то нерухомість набувалася виключно через письмовий акт із додержанням особливої процедури.

Головним об'єктом права власності залишалась земля. Розвиток капіталізму, звільнення селян від кріпосної залежності розширили сферу цивільного права. Селяни після 1861 р. стали учасниками цивільних

правовідносин, отримали особисті й майнові права. Разом з тим, зберігалися пережиткові обмеження, перш за все, у сфері реалізації права власності селян на землю. Майже на всі угоди, пов'язані із землею, була потрібна згода селянської громади.

Зобов'язальному праву була присвячена велика кількість статей Зводу. Серед обставин, що зумовлювали виникнення правовідносин зобов'язального характеру, передбачалися сила договору, припис закону, наслідки вчинення злочину, вчинення цивільного правопорушення. Питання припинення зобов'язань цивільне право пов'язувало з їх виконанням, заміною зобов'язань, давністю, смертю сторони, закінченням строку, злиттям суб'єктів права тощо.

Основний зміст зобов'язального права визначали зобов'язання з договорів. Право регулювало загальні вимоги до змісту й форми договорів та його конкретних видів: купівлі-продажу, міни, постачання, наймання майна, особистого наймання, позики, доручення, підряду, страхування та ін. Визначалися засоби забезпечення виконання угод (завдаток, поручительство, неустойка, застава), норми відповідальності за порушення умов договору. Регулювались зобов'язальні відносини власників майна та фінансів у різних видах товариств (повному, на вірі, компанії).

Сімейне право детально регулювало відносини, що стосувалися подружжя, батьків і дітей, опіки й піклування. Обов'язковою умовою укладення шлюбу вважалася наявність свідомості і свобідної волі тих, хто одружувався. Закон визначав шлюбний вік для чоловіків – 18–80 років, для жінок – 16–80 років. Умовою, необхідною для одруження, була згода батьків (опікунів, піклувальників) осіб, що брали шлюб, а для осіб, що перебували на військовій чи цивільній службі – згода їх начальства. Але недотримання цієї умови не тягло за собою недійсності шлюбу, як у попередніх випадках. Серед обставин, які обумовлювали недійсність шлюбу, були наявність спорідненості чи свояцтва, попереднє перебування православних у шлюбі тричі, різниця у віросповіданні та ін.

Укладення шлюбу мало для подружжя юридичні наслідки, надавало їм

особисті і майнові права й обов’язки. Так, дружина повинна була «коритися чоловікові своєму як главі сімейства», а чоловік – жити з дружиною «у злагоді, поважати, захищати», забезпечувати дружину «їжею й утримувати її за станом і можливістю своєю». Шлюб не спричиняв спільного володіння майном подружжя, своїм майном кожен із подружжя міг розпоряджатися окремо.

Успадкування передбачалось за законом і за заповітом. Предметом заповіту було набуте майно заповідача, родове ж майно, як правило, заповідатися не могло. Дочки при синах не діставали у спадок, а лише отримували частину майна. Для всіх дочок вона становила четвертину цілої спадщини. Тільки в материнському майні дочки діставали спадщину нарівні з синами. Успадкування за законом відбувалося в порядку близькості спорідненості. Першими успадковували родичі прямої спадкової лінії (діти спадкодавця). За їх відсутності успадковували родичі бокових ліній: першої (брати і сестри спадкодавця та їхні діти), а потім другої (дядьки й тітки спадкодавця та їхні діти). Батьки після своїх дітей не успадковували. Якщо померлі діти були бездітними, батьки одержували їхнє набуте майно в довічне володіння без права розпорядження ним на свій розсуд.

В умовах розвитку промисловості діяв принцип договірної свободи. Він використовувався роботодавцями для нав’язування найманим працівникам кабальних умов експлуатації. Свавілля підприємців дещо обмежувалось *фабрично-трудовим законодавством 80–90 років.* 1 червня 1882 р. було прийнято закон «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах», який забороняв роботу дітей до 12-річного віку і встановлював обмеження щодо праці підлітків. Законами від 3 червня 1885 р. та 2 червня 1897 р. встановлювалась максимальна тривалість робочого дня в 11,5 годин, заборонялось використання праці жінок і підлітків на тяжких і підземних роботах, а також уночі, вводились обмеження щодо застосування штрафів.

Джерелами ***кримінального права*** в Україні з 1840 р. стали 15-й том Зводу законів Російської імперії і Уложення про покарання кримінальні й виправні

(затверджене у 1845 р., нові редакції 1866 р. і 1885 р.). Законодавство виходило з того, що немає злочину, якщо немає вказівки на це в законі. Під *злочином* розумілося діяння, яке посягає на «недоторканність прав влади верховної і встановлених нею влад або ж права і безпеку суспільства і приватних осіб». Проголошувався *принцип вини* у формі умислу або необережності. Кримінальні карні дії поділялися на злочини й провини. Найбільш небезпечними вважались політичні злочини (посягання на життя царя або членів царської родини, повстання, державна зрада). Феодальними пережитками було виділення злочинів проти віри, притягнення дітей з 7-річного віку до кримінальної відповідальності (хоча підлітки до 17 років і не підлягали кримінальному покаранню).

Встановлювалося 35 видів *покарань* кримінальних і виправних – від смертної кари до осуду. Покарання поділялися на основні (страта, ув'язнення та ін.) і додаткові (поліцейський нагляд, позбавлення звань, титулів тощо) До суворих видів покарань відносили: позбавлення усіх прав стану, що означало не тільки втрату всіх привілеїв, пов'язаних із належністю до певного стану, а й позбавлення прав на майно (воно переходило до спадкоємців), припинення подружніх стосунків, позбавлення батьківських прав. Засуджених на каторгу представників простих станів до 1863 р. таврували, тобто на лобі й щоках випалювали тавро «кат» (що означало каторжний). Тривалий час зберігались тілесні й болісні покарання, щоправда, від них поступово звільнялися не лише привілейовані стани, а, згодом, особи з вищою та середньою освітою і навіть нижчі чини, що мали відзнаки.

Певна демократизація кримінального законодавства відбулась із затвердженням Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями 20 листопада 1864 р. і особливо його редакцій 1883 р. і 1885 р. Проти феодального Уложення про покарання Статут був досконалим нормативним актом, буржуазним за духом. Відповідальність передбачалася лише за ті проступки, перелік яких містився у Статуті і лише за наявності вини особи. Враховувались обставини, що зменшують або збільшують вину. Передбачалася можливість звільнення від покарання.

Як джерела кримінального права діяли також Військовий статут про покарання (1867 р.) і Військово-морський статут про покарання (1886 р.), які були призначені для військовослужбовців, але в умовах воєнного часу широко застосовувались і до цивільних осіб. Наприкінці XIX ст. був підготовлений і в 1903 р. затверджений імператором новий збірник кримінальних законів під назвою «Кримінальне уложення», який базувався на принципах буржуазного права. Але в умовах революційних подій набули чинності лише деякі його глави, що встановлювали відповідальність за злочини проти особи імператора й членів імператорського дому, верховної влади, правосуддя тощо.

Посилення репресивної політики царизму спричинило виникнення *адміністративного законодавства*. Центральне місце в системі адміністративного законодавства належало «Положенню про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (1881 р.), яке надало губернаторам право застосовувати такі види адміністративних стягнень, як штрафи, арешт, ув'язнення в тюрму або фортецю. На початку XX ст. адміністративне законодавство спрямовувалось на обмеження громадянських свобод, дарованих Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Тимчасові правила про пресу, товариства, зібрання (1905 р., 1906 р.), забороняли публікації, діяльність спілок, товариств, які загрожували громадському спокою й безпеці держави. Винуваті в організації страйків притягалися до кримінальної відповідальності.

Принципові зміни відбулися в ***кримінально-процесуальному праві***. За судовою реформою 1864 р., воно відокремилось у самостійну галузь. Важливе значення мало проголошення презумпції (із лат.– припущення) невинуватості, за яким особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні злочину, вважалася невинуватою доти, поки її винуватість не доведена судом. Систему характерних для феодального права формальних доказів замінила система вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів.

Досягненням кримінально-процесуального права була регламентація стадій кримінального процесу: 1) попередній розгляд, що складався з дізнання і попереднього слідства; 2) віддання до суду; 3) підготовчі дії суду;

4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Передбачалась можливість перегляду вироку в апеляційному й касаційному порядку.

Цивільний процес у мировому суді відбувався за спрощеним порядком. Мировий суддя одноособово розглядав позови ціною не більш як 500 крб. або коли на час подання позову суму збитків не було встановлено. Процес в окружному суді розпочинався з подання позовного прохання встановленої форми, до якого додавалися докази, документи тощо. Правом сторін була письмова підготовка розгляду справи, яка складалася з: 1) відповіді відповідача на позов; 2) заперечення позивача проти відповіді; 3) спростування відповідача.

Судове засідання складалося з викладення суті справи, надання суду доказів, пояснень сторін. Оцінка значення й переконливості доказів здійснювалась за внутрішнім переконанням суддів. Рішення у справі оголошувалось судом спочатку у вигляді короткої резолюції, а потім у призначені строки – в остаточній формі. У суді могли брати участь адвокати, допускалося примирення сторін. Перегляд судових рішень здійснювався в апеляційному порядку.

До Зводу законів були перенесені найбільш живучі на українських землях цивільно-процесуальні норми (трирічний строк позовної давності про шкоди і збитки з нерухомостей, тоді як у Росії він становив 10 років тощо).

Суспільно-політичний устрій і право в Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті

У XIX ст. Галичина, Буковина і Закарпаття, що перебували у складі Австрійської імперії, являли собою один з найубогіших у Європі країв, відсталий аграрний додаток до австрійських промислових районів.

Панівну верхівку становили магнати, шляхта, вище духовенство. У другій половині століття виші щаблі в суспільстві займають також представники австро-німецького торгово-промислового капіталу, які у хижацький спосіб вивозили багатства краю (нафту, ліс та ін.). Австрійські, польські (у Галичині), румунські (на Буковині), угорські (на Закарпатті) поміщики займали найбільш привілейоване становище. Вони урізували селянські

наділи, захоплювали у свою власність громадські луки, пасовиська, ліси. У 1819 р. середній наділ поміщицького господарства становив 1051 акр землі, тоді як селянського – 14 акрів (1 акр дорівнював 0,4 га). Поміщики й церква володіли майже половиною всіх земельних угідь.

Селянство, що становило майже 90% західноукраїнського населення, перебувало в кріпосній, а після 1848 р.– в напівкріпосній і економічній залежності. У 40-х роках численні повинності поглинали до 85% прибутку селянських господарств. На Буковині, хоча особиста залежність кріпаків була скасована ще у 1785 р. (селяни отримали право вільного переходу), за ними залишались усі феодальні повинності. На Закарпатті у 40-х роках XIX ст. селяни-кріпаки латифундій виконували близько 20 видів панських робіт і мали віддавати поміщику дев'яту частину врожаю.

У результаті революційних подій 1848 р. в Австрії було скасовано кріпосну залежність селян, ліквідовано панщину. Але, як і в Росії після 1861 р., це не полегшило економічного становища селянства, до них перейшло менше половини земель краю. Селяни мали компенсувати поміщикам 20-кратну вартість всіх річних повинностей. Вони підлягали прямому й непрямому оподаткуванню, повинні були утримувати школи, шляхи тощо.

Землевласники зберігали за собою право володіння лісами, пасовиськами, і селянин мав платити за заготівлю дров, будівельних матеріалів, випас худоби. З приводу сервітутів (права користування чужим майном) селяни зверталися до судів, але, за свідченням Івана Франка, з 32 тис. судових справ про сервітути, що порушувались у 1848–1881 рр., поміщики виграли 30 тис. Після аграрної реформи 42% селянських господарств стали економічно нерентабельними і не мали можливості прогодувати своїх власників.

Наприкінці століття вкрай зубожілі селяни змушені були емігрувати до США, Бразилії, Канади та інших західних країн. У зв'язку з поширенням капіталістичних відносин на селі все більше застосовується система вільного найму, з'являються сільськогосподарські робітники.

У містах, які поділялися на три групи (Львів, королівські й муніципальні), проживало близько 10% населення. Переважну більшість заможних городян

становили іноземці. Українці навіть у містах Східної Галичини становили 25–30%. Станом на 1900 р. лише 14% міського населення розмовляло українською мовою. У Галичині міста набули польського характеру, на Закарпатті – австро-угорського, на Буковині – австро-румунського. Прикметою капіталістичного розвитку міст став розвиток промисловості. Особливістю цього процесу було розорення дрібних місцевих підприємств унаслідок зовнішньої конкуренції, яка значно посилилась з появою залізниці. Великі підприємства, головним чином, зосереджувалися на лісообробці, розвитку якої сприяла гостра потреба у будівельних матеріалах на Заході, а також спеціалізувалися на виробництві алкоголю. Швидкими темпами розвивалися у 1870–1880 рр. нафтові промисли в районі Дрогобича й Борислава, які давали близько 5% світового видобутку нафти. В 1901 р. в Галичині була створена спілка фабрикантів.

Зростали лави повністю або частково зайнятих робітників, яких у 1902 р. налічувалося 230 тисяч. Найбільш експлуатовані робітники походили з розорених українських селян та ремісників. Вони отримували найнижчу заробітну плату, працюючи по 12–16 годин на день, тоді як австрійський закон 1885 р. визначав тривалість робочого дня у межах 11 годин. Але основна функція міст полягала в торгівлі та комерційній діяльності. Цей сектор цілком опанували євреї, які в східних містах становили 40–45%, а в деяких містах, наприклад, у Бродах – 70% мешканців.

На західноукраїнських землях діяла австрійська *система влади й управління*. Абсолютна влада належала імператору (цісареві), який здійснював вище управління за допомогою численних установ (придворних рад, канцлерств, управлінь). Основним органом австрійської влади у Галичині («Галіції й Лодомерії») було губернське присутствіє на чолі з *губернатором*, який призначався імператором виключно з числа австрійців.

Відповідно до цісарського патенту (наказу) від 3 квітня 1817 р., Галіції надавалась так звана *станова конституція* і щорічно скликався *сейм*, у якому засідали представники магнатів, лицарів та м. Львова. Головував у сеймі губернатор, як виконавчий орган сейму діяв комітет у складі семи

депутатів, кандидатури яких затверджувались імператором. Компетенція сейму була обмеженою, він відав податками, фінансуванням місцевих робіт, видавав селянські метрики тощо. За своєю сутністю ця станова установа слугувала декорації абсолютистських порядків.

На початку XIX ст. територія Галичини поділялася на *18 циркулів* (округів) і *59 дистриктів*. До 1849 р. до складу Галичини як 19-й циркул входила Буковина.

В результаті реформи адміністративно-територіальної системи 1846 р. територію Галичини було поділено на *74 повіти* (у деяких районах – староства) на чолі із *старостами*, яких призначав імператор. Численні німецькомовні канцелярії, в яких налічувалося близько 40 тис. чиновників, фактично володарювали над 2,5 млн населенням Галичини.

У сільських місцевостях політичну владу здійснювали власники землеволодінь через війтів і мандаторів. *Мандатори* мали статус державних чиновників, але фактично вони слугували поміщикам, від яких отримували матеріальне забезпечення. Це були «всесильні сільські сатрапи», із широкими адміністративно-поліцейськими повноваженнями і, навіть, з правом застосування тілесних покарань. *Війти* призначалися землевласниками з трьох обраних селянами кандидатів. Вони розглядали суперечки з цивільних справ, що виникали між селянами.

Закарпаття входило до Угорського королівства і поділялося в адміністративно-територіальному відношенні на 4 жупи, якими управляли призначувані королем чиновники – жупани. *Жупи* поділялися на комітати з комітатськими правліннями. В селах управління здійснювали старости, яких призначали феодали. На Закарпатті існували й територіально-економічні одиниці – *домінії* (землі з містами і селами), що належали феодалові, церкві чи державі.

У 1848 р. під тиском революційного руху цісар Фердинанд I проголосив *конституцію*, скликав австрійський парламент, скасував кріпацтво. Була дозволена діяльність своєрідного тимчасового національного уряду – *Головної руської ради* у Львові.

Однак у березні 1849 р. імператор Франц-Йосиф «подарував» нову антидемократичну конституцію, яка відновила централізовану державу. Цісарським патентом від 29 вересня 1850 р. для Галичини, як і для інших провінцій, установлювалась *крайова конституція*, яка передбачала поділ краю на три округи і створення трьох окружних сеймів. Округи мали створюватись з урахуванням національного складу населення: Краківський – польського, Львівський – польського й українського, Станіславський – українського. Як відомо, це була невдала спроба згладити соціальні протиріччя й національні суперечки. Патентом від 31 грудня 1851 р. загальнодержавна конституція і крайові конституції скасовувались і поновлювалась необмежена влада імператора. За допомогою «жандарма Європи» царя Миколи I політичну систему Австрійської імперії, за незначними змінами, було збережено.

Спробою зберегти імперію була угода 1867 р. про унію Австрії та Угорщини. Глава *дуалістичної монархії* Франц-Йосиф одночасно був імператором Австрії і королем Угорщини. Разом з угодою австрійський парламент (рейхсрат) прийняв *конституцію*, яка діяла, в тому числі й на українських землях, до жовтня 1918 р. В Угорщині була відновлена дія конституції 1848 р. Для обговорення питань загальнодержавного значення щорічно почергово у Відні й Будапешті скликалися так звані *«Делегації»* по 60 представників від австрійського й угорського парламентів. Від Галичини делегувалося 7 представників (6 поляків і 1 українець).

Крім того, в імперії діяв парламент, рішення якого мали затверджуватись імператором. *Рейхсрат* складався з палати панів – призначуваних імператором представників найвпливовіших дворянських родин та духовенства і палати депутатів від населення, яких обирали за ускладненою, а з 1873 р. куріальною системою. Тому у рейхсраті переважали великі власники та торгово-промислова буржуазія австрійської і польської національностей. Українців же, які становили 13% населення Австрії, у верхній палаті було чотири (із 170 осіб), у палаті депутатів 1879 р.– три (з 353), а 1897 р.– 11 (з 425).

Проголошення деяких демократичних інститутів було вимушеним заходом, який суттєво не вплинув на панування феодальних верств у державі.

У післяреволюційний період замість губернського правління у Галичині встановлювалося одноособове правління намісника, а на Буковині, що з 1849 р. стала окремою адміністративно-територіальною одиницею,– правління *президента краю*. В 1861 р. імператор створив у Галичині й Буковині підпорядковані центральній владі *крайові сейми*, які здійснювали нагляд за управлінням у сфері місцевого самоврядування. Положення про вибори забезпечувало повну перевагу у сеймах поміщиків і буржуазії у галицькому сеймі польської, а у буковинському – румунської національності. Представництво українців у крайових сеймах становило близько 10% депутатів.

Відповідно до галичанського крайового закону про громади (1866 р.) затверджувались *повітові громади* (гміни), в яких створювались керівні органи – повітові *ради* і виконавчі органи – повітові *комітети* на чолі з повітовими *старостами*. Повітові старости вступали на посади лише після затвердження імператором. Старости мали дуже широкі адміністративно-господарські повноваження. Для підтримання громадського спокою, придушення будь-яких невдоволень правлінням Габсбургів вони могли використовувати жандармерію і військові частини.

У містах і селах обиралися ради, які формували міські і сільські управи (у великих містах магістрати) на чолі з *бургомістрами* в містах і *війтами* в селах. За реформою міського самоврядування 33 містам імперії, в тому числі Львову й Чернівцям, було надано статути. Згідно із статутом Львова від 14 жовтня 1870 р., міську владу здійснювали міська рада і магістрат на чолі з президентом.

У першій половині XIX ст. ***суди*** на західноукраїнських землях поділялися на шляхетські (земські та гродські), духовні, міські, доменіальні й комітатські.

Відповідно до австрійського Положення (1849 р.) суди було відокремлено від адміністрації, замість колишніх станових судів було створено загальні

судові установи для всіх станів. Усі суди проголошувалися незалежними, судді призначалися імператором довічно. За австрійською конституцією 1867 р., на західноукраїнських землях діяла триступенева *система судів:* 1) одноособові повітові суди; 2) колегіальні крайові (окружні) суди; 3) колегіальний вищий крайовий суд у Львові, дія якого поширювалась і на Буковину.

Для розгляду кримінальних справ про злочини, за які передбачалося тюремне ув'язнення на строк не менш як 5 років, створювалися *суди присяжних* при окружних судах. Списки присяжних щорічно складалися відповідними адміністраціями з урахуванням установлених цензів (майнового, освітнього, вікового).

Найвищою судовою інстанцією для всієї держави був *Верховний судовий і касаційний трибунал* у Відні. Крім загальних, існували й спеціалізовані суди (військові, торговельні та ін.). У Львові діяв створений у 1896 р. промисловий суд, який розглядав спори між підприємцями й робітниками, у Дрогобичі – третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств.

У процесі судових реформ у 1850 р. була створена ***прокуратура***, яку очолював генеральний прокурор. При вищому крайовому суді існувала посада старшого прокурора, а при окружних судах – посада державних прокурорів. Прокуратура здійснювала нагляд за законністю дій державних установ, суду, слідчих органів, окремих осіб. З 1851 р. при судах діяла підпорядкована міністру фінансів фінансова прокуратура, призначенням якої був захист фінансових інтересів держави.

Адвокатура у Галичині була заснована ще у 1781 р. і діяла під загальним наглядом міністра юстиції. У Львові існувала Президія адвокатської палати, яка обиралась адвокатами для координації їхньої діяльності. Вимоги до кандидатів в адвокатуру були дуже високими: їм необхідно було мати ступінь доктора права, пройти семирічне стажування і скласти кваліфікаційні іспити.

Сутністю змін ***у правовій системі*** на західноукраїнських землях після включення їх до Австрії була заміна застарілого польського законодавства на

австрійське. Особливістю цього процесу було те, що Галичина стала місцем апробації нового австрійського законодавства.

Так, *Цивільний кодекс 1811 р.*, введений у дію в Австрійській імперії з 1 січня 1812 р., спочатку був запроваджений і протягом 15 років удосконалювався на галицькій території. Його джерелами були пандектне право (пристосоване до капіталістичних відносин римське право), Прусське земське уложення 1794 р. і місцеве право деяких австрійських земель. Кодекс мав 1502 параграфи і поділявся на вступ, у якому викладались загальні положення про цивільний закон, та три частини, що містили положення про особисті, майнові права, спільні постанови щодо особистих і майнових прав. У кодексі визнавались рівність громадян перед законом, свобода договірних відносин, цивільний шлюб та ін. Оскільки він зберігав елементи феодального і канонічного права, із розвитком капіталістичних відносин його норми не відповідали новим історичним умовам. Однак із певними змінами у формі новел (надзвичайних актів) цей кодекс продовжував діяти до розпаду імперії і навіть – декілька років після включення у 1921 р. західноукраїнських земель до складу Польщі.

Цивільно-процесуальний кодекс набув чинності з 1796 р. у Західній, а з 1807 р. і в Східній Галичині під назвою Галицького цивільно-процесуального кодексу. Він регулював усі стадії цивільного процесу від подання позовної заяви до виконання рішення суду. Процес характеризувався надзвичайною повільністю, тяганиною й дорожнечею суду, тому тривала робота над його вдосконаленням. Хоча новий проект цивільно-процесуального кодексу (1825 р.) затверджено не було, окремі його положення, що регулювали питання компетенції судів, адвокатської діяльності, судочинства в безспірних справах тощо, було введено в дію. *Новий Цивільно-процесуальний кодекс (1895 р.)* базувався на принципах гласності, усності, змагальності і, порівняно з попереднім, прискорив розгляд судових справ.

Кримінальний кодекс (1803 р.) також наприкінці XVIII ст. попередньо був апробований на території Галичини. Він складався з двох частин (злочини й тяжкі поліційні проступки), кожна з яких мала розділ кримінального

матеріального права і розділ процесуального права. На старих засадах римського права було розроблено широку класифікацію покарань за злочини, за «порушення громадського спокою». Головним способом покарання стає ув'язнення, яке поділялося на: 1) суворе тюремне ув'язнення із заковуванням у ланцюги; 2) суворе ув'язнення з кайданами на ногах; 3) звичайне тюремне ув'язнення без ланцюгів і кайданів. За деякі злочини встановлювалась смертна кара, але у більшості випадків імператор, щоб піднести популярність абсолютизму, у порядку помилування замінював смертні вироки на позбавлення волі.

Новий Кримінальний кодекс 1852 р. поділявся на дві частини: про злочини й проступки. За злочини передбачалася смертна кара через повішення або тюремне ув'язнення на різні терміни, за проступки – грошові покарання, арешт до 6 місяців, тілесні покарання (скасовані в Австрії законом від 15 листопада 1867 р.), заборону проживати в даній місцевості тощо. У подальшому в кодекс неодноразово вносились доповнення, але в його основі були застарілі норми феодального права. Прогресивні правознавці вимагали підвищити з 10 до 16 років вік кримінальної відповідальності, скасувати смертну кару, яку вважали середньовічним варварством, виступали проти застосування статей кодексу за аналогією тощо.

Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив демократичним нормам судочинства. У 1873 р. був затверджений *новий Кримінально-процесуальний кодекс*, який з незначними змінами діяв до 1918 р. За цим кодексом судочинство базувалося на принципах усності і гласності, допускалась участь присяжних у розгляді тяжких злочинів, запроваджувалась ідея вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів.

* * *

Отже, у XIX – на початку XX ст. державний лад і право на українських землях визначалися спільними для Росії й Австро-Угорщини процесами, центральний зміст яких полягав у кризі феодально-кріпосницьких відносин і проведенні буржуазних реформ. Відбулися суттєві зміни в суспільно-

політичному ладі України, перш за все у правовому становищі селян. Було ліквідовано їх залежність від поміщиків, формально вони отримали особисті й соціально-економічні права. В умовах розвитку промисловості поява буржуазії та найманих працівників – пролетарів привели до зміни в соціальній структурі міст. На українських землях у складі Російської імперії унаслідок реформ 60–70-х років створювалися земські й міські органи місцевого самоврядування, запроваджувалася нова судова система і буржуазно-демократичні принципи судочинства. Однак ці зміни відбувалися із суттєвими обмеженнями й певним зволіканням, особливо на Правобережжі. Подібні процеси були характерними й на західноукраїнських землях.

Посилювалися буржуазні тенденції у розвитку правової системи. Нові кодифікації поповнили джерельну базу чинного на Україні права. Розвиток капіталістичних відносин зумовив появу фабрично-заводського та адміністративно-поліцейського законодавства. Аналогічно в Австро-Угорщині було створено нові кодекси, апробація яких відбувалася на західноукраїнських землях.

Революційні події у Росії 1905–1907 рр., перша світова війна помітно вплинули на розвиток державно-правових інститутів. Царизм був змушений дещо змінити форму правління, проголосити, щоправда, обмежені, права й свободи. Однак це не змогло врятувати імперію від глибокої революційної кризи.

Царський уряд і уряд Австро-Угорщини ігнорували прагнення народу України до самовизначення та національного відродження. Але ідеї української державності знайшли подальший розвиток у національно-культурному русі, діяльності українських політичних партій.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть схему суспільного ладу на українських землях у складі Російської імперії. З’ясуйте якими факторами зумовлювалися зміни у суспільному устрої на українських землях та розкрийте сутність цих змін. Прочитайте текст циркуляра міністра

внутрішніх справ Валуева від 18 липня 1863 р. про заборону української мови (додається). До яких заходів вдавася царат у боротьбі з українським суспільством?

2. Охарактеризуйте правовий статус дворянства, в яке протягом другої половини ХУІІІ - першої половини ХІХ ст. оформилась козацька старшина й шляхта. Поясніть, поширенням яких загальноросійських актів на українські землі та якими актами царської влади, що прямо адресувалися панівній верстві України, відбувалося зрівняння у правах української старшини й шляхти з російським дворянством.
3. Проаналізуйте процес виникнення та розвитку на українських землях буржуазії. Розкрийте соціальну базу формування буржуазного стану. З'ясуйте, які особливості мав процес формування буржуазії в Україні.
4. З'ясуйте, на які категорії поділялося міське населення. Охарактеризуйте соціально-правове становище міської верхівки. Проаналізуйте, що спричинило значне зростання кількісного складу купецтва, збільшення торгових капіталів, та як це відбилося на його правовому становищі та особливостях гільдійсько-купецького корпоративного устрою. Розкрийте соціально-правове становище найчисленнішої групи міського населення – міщанства.
5. Встановіть, коли з'явилися в містах України у якості нової соціальної групи робітні люди; розкрийте соціальні ознаки цієї верстви міського населення та поясніть, що було основним джерелом їхнього існування. З'ясуйте, в який період відбувався процес кількісного зростання робітничого класу, та в яких регіонах цей процес відбувався найбільш інтенсивно. Поясніть, в якому становищі знаходились робітники через відсутність фабричного законодавства. Коли вперше під впливом страйків

робітників царський уряд був змушений вдатися до видання законодавчих актів, що регулювали трудові відносини?

6. Зробіть порівняльний аналіз соціально-правового становища кріпосних та державних селян у першій половині XIX ст. Поясніть причини скасування кріпацтва Маніфестом Олександра II від 19 лютого 1861 р. про звільнення селян (додається) та здійсніть власний аналіз змісту цього документу. На основі власного аналізу наведеного до теми текстів із Маніфесту та Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності (додається) з'ясуйте, в чому полягала половинчатість селянської реформи 1861 р.?
7. Розкрийте, сутність та зміст селянської реформи 1861 р. Поясніть, який характер мало запроваджене в ході цієї реформи сільське й волосне самоврядування. Яке призначення мав інститут мирових посередників, та на які органи після скасування в 1874 р. цього інституту покладалися дані функції?
8. Складіть порівняльну схему органів управління, що діяли на українських землях до реформ та в пореформений період. З'ясуйте, які зміни в систему управління внесли реформи 60-70 рр. XIX ст.
9. Ознайомтеся з наведеними до теми уривками з Положення від 1 січня 1864 р. про земські установи та Городового положення від 16 червня 1870 р. Розкрийте зміст земської (1864 р.) і міської (1870 р.) реформ та особливості їх проведення в Україні. Які ще реформи, окрім названих, були проведені в 60–80 роках, в чому полягає їх сутність?
10. Складіть схему судових установ до і після судової реформи 1864 р. Розкрийте причини та сутність судової реформи 1864 р. Проаналізуйте наведені до теми витяги з Устрою судових установлень та Статуту карного судочинства 1864 р. Розкрийте

юрисдикцію, порядок створення й діяльності мирових судів, окружних судів та судових палат, повноваження та значення інституту присяжних засідателів. Охарактеризуйте функції запровадженої судовими статутами 1864 р. адвокатури. Поясніть, в чому полягала різниця між присяжними повіреними та приватними повіреними. Розкрийте характерні особливості проведення судової реформи на Правобережжі та Лівобережжі України.

11. Ознайомтеся з уривком царського Маніфесту про удосконалення державного порядку від 17 жовтня 1905 р., що додається до теми. Охарактеризуйте процес буржуазно-демократичних перетворень, до яких царизм змушений був удатися на початку XX ст. унаслідок революційних подій 1905-1907 рр.
12. Розкрийте зміст кодифікації права першої половини XIX ст. Охарактеризуйте джерела права, що діяли на українських землях у складі Російської імперії.
13. Прочитайте витяги із Зібрання малоросійських прав 1807 р. та Зводу законів цивільних (додаються). Охарактеризуйте процес розвитку цивільного та родинного права на українських землях у складі Російської імперії.
14. Розкрийте процес розвитку кримінального права на українських землях у складі Російської імперії. Проаналізуйте витяги зі Статуту карного судочинства 1864 р. та Положення про покарання кримінальне і виправне 1885 р., що додаються до теми. Розкрийте процес еволюції основних інститутів кримінального права, його характерні буржуазно-демократичні риси та з’ясуйте, які пережитки феодального права воно зберігало. Проаналізуйте, на які види поділялися злочини та розкрийте їх склад.

15. Охарактеризуйте еволюцію кримінально-правового інституту покарання. Розкрийте, в чому проявлявся процес гуманізації покарання та які феодальні риси зберігалися в інституті покарання. З'ясуйте, які встановлювалися види покарань кримінальних і виправних. Проаналізуйте причини та наслідки посилення кримінальної репресії царизму на початку XX століття.
16. Розкрийте характерні риси процесуального права на українських землях у складі Російської імперії.
17. Складіть схему суспільного устрою на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. Ознайомтеся витягом зі статті «Хлопська нужда», про злиденне життя галицьких селян та уривками зі статей "Бориславська катастрофа" та "Визиск робітників", в яких наводяться конкретні приклади жорстокої експлуатації робітників (додаються).
18. Складіть порівняльну схему місцевого управління з урахуванням змін у політичному ладі й адміністративно-територіальному поділі західноукраїнських земель до і після революції.
19. Складіть схему судової системи на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. Поясніть порядок створення та призначення судів присяжних при окружних судах. Які існували спеціалізовані суди? Розкрийте призначення та функції прокуратури й адвокатури на українських землях у складі Австро-Угорщини.
20. Охарактеризуйте джерела права на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.
21. Проаналізуйте наведені до теми витяги з Австрійського Цивільного кодексу 1811 р. (додаються), що діяв на галицькій території. Охарактеризуйте риси цивільного права й цивільного процесуального права на українських землях у складі Австро-

Угорської імперії.

22. Розкрийте риси кримінального права й кримінально-процесуального права на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Зібрання малоросійських прав 1807 р.♣

(Витяги)

КНИГА I

Собрание Малороссийских прав касательно лиц
по данным от присудствия коммисии оглавлениям

I. Глава 1. О рождении

§ 1. Права нерожденных суть равныя как и рожденнах детей в разсуждении наследия и участия в имении родительском; для сего требуется, чтобы отец в своем тестаменте именуя детей своих, упомянул и о имеющем родиться.

III. Глава 3-я о возрастах

§ 1. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет считаются несовершеннолетьними, и в случае смерти родителей, состоят в опеке, с их имением, а достигшие тех лет возраста, выходят из опеки и вступают во владение имением.

§ 2-й. Девица в 13-ть лет возраста может ити замуж.

IV. Глава о физической и нравственной способности

§ 1-й. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет своего возраста, не может ничего отдать кому-либо по тестаменту.

§ 3-й. Безумные не могут делать тестамента или завещания, а могут делать когда прийдуть в полный разум.

§ 5. Безумный не может быть свидетелем.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України/ За ред. В. Д. Гончаренка.- К.,1997.- Т.- 1.- С.222-226.

V. Глава о браке

§ 1. Супружеский чин между всеми чинами на свете первое место имеет, и столько смертному безсмертне приносит, как Адам и ныне в племени своем живет и чрез потомство, которое супружества происходит род человеческий вечно пребывает. Сей чин особливейше есть почтенный во-первых потому, что он от всех чинов начальнейший, ибо начался вдруг с натурою, и между первобытными людьми постановлен; во-вторых, что он есть святый по закону Божию, и по многим особым добродетелям, который в себе имеет, а особливо содержит в себе три добродетели духовныя, веру, надежду, любовь...

§ 8. Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного, и как с первым так и с последними дети родить, которые в имениях родителей своих без сомнения наследствовать будут.

§ 149. Кто при жене своей живой женится на другой, тот равно и жена, которая бы ведая о другой жене его живой, в супружество с ним вступила, подлежат смертной казни.

VI. Глава о детях

§ 1. О том, что кто есть которой матери сыном, вольно доказывать свидетельми то есть женами, которые при том были, ибо мать всегда известна есть; в чем обще бывает вера дана словам отца и матери, когда кого они сыном назовуть, и любовь отческую ему показывают, ибо таким сильным обстоятельствам надлежит сперва верить, пока что противное тому не явиться.

§ 5. Родителей кормить должны сыны и дочери, как не отделенные, так и отделенные.

§ 69. Усыновление есть выбор правный или судовый для утешения тех, которые детей не имеют, усыновлять же может старейший младшаго, младший же старейшаго не может. Усыновлять может имеющий и не имеющий детей, но чтобы усыновляющий был вольный.

VIII. Глава об опеке

§ 1. Дети несовершеннолетние то есть: мужеский пол до 18-ти а женский до 13-ти лет своего возраста, должны быть по смерти своих родителей в опеке, дабы родительское имение движимое и недвижимое не было растеряно или не приведено в упадок.

§ 15. Опекуны должны быть не иностранцы, но туземные уроженцы. Люди добрые, благочистивые, не расточительные, в том же повете где опеку содержать будут, хорошо поместные, а хотя бы он был и родственник, то так же хорошо поместный быть должен, кроме тех, которых отец тестаментом назначил.

КНИГА II

Выписка

из прав, в Малороссии употребляемых, учиненных по руководству

на II-е отделение о деяниях

XI. О договорах

§ 1. Предмет договоров заключается в свободной каждаго воле распоряжаться вечно по своему изволению собственным имением.

XII. Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на статью: о непозволенных деяниях, и о проистекающих из того правах и обязанностях

§ 21. Когда кто рубит чужое дерево, чужую траву косит, или в чужих водах рыбу ловит, тот должен заплатить штраф три шеляга и убыток наградить по правам.

§ 95. Не должно там собак держать, где люди обыкновенно ходят, если кто же учинил, и собака покусает человека вольнаго, тот штрафу подлежит по разсмотрению судьи, а в иных вещах убыток вдвое наградить должен.

§ 109. Кто бы шляхтича убил в смерть, или каким образом умертвил, и в том правильно был бы обличен, с таковаго сверх казни, взыскать поголовных за убитого денег сто кон грошей.

§ 110. Взыскание поголовных денег за убитых положено по званиям...

§ 116. Естьли бы кто обе руки, ноги, и оба уха, отсек, или оба глаза выколол, или выбил, тот по суду будучи обличенный таким же образом и на тех же членах казнен быть, и число денег по вышеписанному в награждение заплатить должен, буди же палец, или несколько оных от руки или ноги отрубил, то и за оные равномерное наказание понести должен; а денежное награждение за всякий палец отрубленный по двадцати коп грошей.

§ 164. Если кто лавнику, сидящему в суде, слово какое непригожее скажет, а лавник то свидетельством других товарищей своих двух или трех человек веры достойных, которые при том были и укоризну слышали, докажет, тогда обругавший лавника по важности обиды и безчестия наградить, а судьи штраф заплатить должен будет.

КНИГА III

Виписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненные по руководству на III-е отделение в вещах или имениях

XVII. Глава о звериной ловле

§ 110. Дикие звери, птицы, рыбы и прочие что на земле и в воде водится, бывают тотчас по праву всенародному собственными того, кто их поймает; ибо что прежде не было ничье по самой природе, то собственным будет того, кто наперед его изловит.

XXII. Глава о наследстве

§ 193. По смерти отца и матери дети их, сыны и дочери, не могут быть удалены от имений отческих и материнских, но они, или наследники их имеют получить все те имения в свое владение и полезное для себя распоряжение на вечные времена.

КНИГА IV

Собрание Малороссийских прав отделения III-го о вещах

XXVI. Глава о купчих крепостях или о купле и продаже

§ 329. Всякому вольно имения свои отческая, материнская, выслуженныя, купленныя и какимь-либо образом нажитыя, и названныя, продать.

XXX. Глава о договоре при отдаче собственности под сохранение

§ 443. Поручаемые под сохранение вещи должно принимать и хранить явленно, дабы избегнуть порицания воровством?

XXXIII. Глава о договоре между господином и слугою касательно найма и платы

§ 531. Нанимающий слугу или служанку для работы, ежели в городе, то должен в цеху, а ежели в местечке или другом селении, то в том уряде, в ведомстве котораго он нанимающий пребывает, объявить о нанимаемом, и дать записать в урядовый реестр.

КНИГА V

Собрание прав, действующих в Малороссии отделения III-го о вещах с 21-ой по 30-ую главу

XXXVII. О общей собственности вообще

§ 618. Участники в общей собственности охраюіть ея все совместно и все получают равную часть прибылей, разделяя между собой и убытки. Следственно каждый имеет равные на общую собственность право.

ХЫП. Глава о ссуде и праве пользоваться чужим имением

§ 759. Право на чужую вещь посредством ссуды приобретается по взаимному согласию или договору как требуящаго ссуды, так и ссужающаго.

§ 769. Полученную в ссуду вещь не можно употреблять инако, кроме так, как она вверена. В противном же случае должно заплатить за ея.

Звід законів цивільних*

КНИГА ПЕРВАЯ

о правах и обязанностях семейственных

Ст. 1. Лица православного исповедания всех без различия состояний могут вступать между собою в брак, не испрашивая на сие ни особаго от правительства дозволения, ни увольнения от сословий и обществ, к коим они принадлежат(а). На сем же основании допускается брак иностранца

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К.,1997.- Т.- 1.- С.227-230.

Православнаго исповедания с Российскою подданою того же исповедания (б). Общее правило, в сей статье изложенное, подлежит ограничениям и изъятиям, в нижеследующих статьях постановленным.

3. Запрещается вступать в брак лицам мужескаго пола ранее восьмнадцати, а женскаго шестнадцати лет от рождения.

4. Запрещается вступать в брак лицу, имеющему более восьмидесяти лет от роду.

5. Запрещается вступать в брак с безумными и сумасшедшими.

6. Запрещается вступать в брак без дозволения родителей, опекунов или попечителей.

12. Запрещается помещичьим крестьянам и дворовым людям вступать в брак без дозволения их владельца. Крепостные люди принадлежащие к семействам, отыскивающим свободы, но еще неполучившие оной, подлежат сему же правилу (а).

103. Муж сообщает жене своей, если она по роду принадлежит к состоянию низшему, все права и преимущества, сопряженныя с его состоянием, чином или званием.

104. Жена именуется по званию мужа, и не теряет права сего и тогда, когда он за преступление лишен будет прав своего состояния.

106. Супруги обязаны жить вместе (а). Посему: 1) Строго воспрещаются всякие акты, клонящиеся к самовольному разлучению супругов (б). 2) При переселении, при поступлении на службу, или при иной перемене постояннаго жительства мужа, жена должна следовать за ним, кроме случая ссылки в каторжную работу или на поселение, относительно которой постановлены ниже особыя правила (в). При передаче крепостнаго права от одного владельца другому, жена от мужа, и муж от жены не разлучаются (г).

108. Муж обязан любить свою жену как собственное свое тело, жить с нею в согласии, уважать, защищать, извинять ея недостатки и облегчать ея немощи. Он обязан доставлять жене пропитание и содержание по состоянию и возможности своей.

109. Жена обязана повиноваться мужу своему, как главе семейства; пребывать к нему в любви, почтении и в неограниченном послушании, оказывать ему всякое угождение и привязанность, как хозяйка дома.

110. Жена обязана преимущественным повиновение воле своего супруга, хотя притом и не освобождается от обязанностей в отношении к ея родителям.

111. Браком не составляется общаго владения в имуществе супругов каждый из них может иметь и вновь приобретать отдельную свою собственность.

КНИГА ВТОРАЯ

о порядке приобретения и укрепления прав на имущества вообще

352. Имущества суть недвижимыя или движимыя.

353. Недвижимыми имуществами признаются по закону земли и всякия угодья, деревни, домы, заводы, фабрики, лавки, всякия строения и пустыя дворовыя места.

388. Кто, быв первым приобретателем имущества, по законному укреплению его в частную принадлежность, получил власть, в порядке, гражданскими законами установленном, исключительно и независимо от лица посторонняго владеть, пользоваться и распоряжаться оным вечно и потомственно, доколе не передаст сей власти другому, или кому власть сия от перваго ея приобретателя дошла непосредственно или чрез последующия законныя передачи и укрепления: тот имеет на сие имущество право собственности (а).

562. Верховное обладание государственными имуществами принадлежит единственно самодержавной власти Императорскаго Величества.

563. Обладание удельными имуществами принадлежит единственно членам Императорскаго Дома.

564. Все прочия права на имущества, по различию самых имуществ и в пределах, законом определенных, могут приобретать:

1) Члены Императорскаго Дома.

2) Дворцовыя управления.

3) Казна.

4) Дворянския, городския и сельския общества.

5) Ипархиальныя начальства, монастыри и церкви.

6) Кредитныя установления

7) Богоугодныя заведения.

8) Ученыя и учебныя заведения.

9) Частныя лица.

10) Сословия лиц, как то: товарищества, компании, конкурсы.

КНИГА ЧЕТВЕРТАЯ

о обязательствах по договорам

1280. Договор составляется по взаимному согласию договаривающихся лиц. Предметом его могут быть или имущества, или действия лиц, цель его должна быть непротивна законам, благочинию и общественному порядку.

1282. Договаривающимся сторонам оставляется на волю включать в договор по обоюдному согласию и по их усмотрению всякия условия, законам непротивныя, как то: условия о сроке, о платеже, о неустойке, о обезпечениях и тому подобныя.

1305. Договоры и обязательства по обоюдному согласию могут буть укрепляемы и обезпечиваемы: 1) поручительством; 2) условием неустойки; 3) залогом имуществ недвижимых; 4) закладом имуществ движимых.

КНИГА ШЕСТАЯ

о судопроизводстве

2172. Судопроизводство есть или вотчинное, или исковое.

2173. К вотчинному судопроизводству принадлежат:

1) Споры о праве собственности на земли.

2) Споры о деревнях.

3) Споры о дворовых людях и крестьянах мужескаго и женскаго пола без земли.

4) Споры о городских и подгородных дворах, мызах, садах, рыбных ловлях, мельницах и всяком недвижимом имуществе.

5) Споры о праве собственности на движимыя имущества.

2174. К исковому судопроизводству принадлежат:

1) Все споры по неисполненным договорам и обязательствам.

2) Споры по взысканиям за нарушение прав обидами, ущербами, убытками и самоуправным завладением.

2174. К исковому судопроизводству принадлежат:

1) Все споры по неисполненным договорам и обязательствам.

2) Споры по взысканиям за нарушение прав обидами, ущербами, убутками и самоуправным завладением.

Маніфест про звільнення селян (19 лютого 1861 р.)♦

(Витяги)

Божою милістю

Ми, Олександр Другий, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь Фінляндський, та інший, та інший, та інший, об'являємо всім нашим вірнопідданим 19 лютого 1861 року...

Вникаючи в положення звань і станів в складі держави, ми угледіли, що державне законодавство, упорядковуючи вищий і середній стани, визначаючи їх обов'язки, права та переваги, не досягло рівномірної діяльності по відношенню до людей кріпосних, так названих тому, що вони частково старими законами, частково звичаєм потомственно закріплені під владою поміщиків, на яких разом з тим лежить обов'язок влаштовувати їхній добробут. Права поміщиків були донині широкі і не визначені з чіткістю законом, місце якого заступали перекази, звичаї та добра воля поміщиків. В кращих випадках із цього виникали добрі патріархальні відносини щирого правдивого піклування і благодійності поміщика та добродушної покори селян. Але при зменшенні моральної простоти, при збільшенні різноманітності відносин, при зменшенні безпосередніх батьківських відносин поміщиків до селян, при отриманні інколи

♦ Текст подано за: Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. Шевченка О.О. – К., 1996. – С. 182-187.

поміщицьких прав людьми, шукаючими лише власної вигоди, добрі відносини послаблювалися і відкривався шлях до свавілля, тяжкого для селян і несприятливого для їх добробуту, на що селяни відповідали застоєм в покращенні власного побуту...

В силу зазначених нових положень, кріпосні люди отримають в свій час повні права вільних сільських обивателів.

Поміщики, зберігаючи право власності на всі землі, які їм належать, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування садибну їх осідлість і крім того, для забезпечення побуту їх і виконання обов'язків їх перед урядом — визначену в положеннях кількість польової землі та інших угідь.

Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в положенні повинності. В цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасовозобов'язанними.

Разом з тим їм надається право викуповувати садибну їх осідлість, а зі згоди поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі та інші угіддя, відведені їм в постійне користування. З таким набуттям у власність відповідної кількості землі селяни звільняються від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і набудуть рішучого стану вільних селян-власників.

На цих головних умовах складеними положеннями визначається майбутній устрій селян і дворових людей, встановлюється порядок суспільного селянського управління і вказуються докладно даровані селянам і дворовим людям права і покладені на них обов'язки по відношенню до уряду і до поміщиків...

Для правильного досягнення цього ми визнали за благо повеліти:

1. Відкрити в кожній губернії губернське по селянським справам присутствіє, якому ввіряється вище завідування справами селянських спільностей, утворених на поміщицьких землях.

2. Для розгляду на місцях непорозумінь і спорів, які можуть виникнути при виконанні нових положень, призначити в повітах мирових посередників і утворити з них повітові мирові з'їзди.

3. Потім утворити в поміщицьких маєтках мирські управління, для чого залишаючи сільські спільноти в теперішньому їх складі, відкрити в значних поселеннях волосні управління, а малі сільські спільноти з'єднати в одне волосне управління.

4. Скласти, перевірити і затвердити по кожній сільській спільності або маєтку статутну грамоту, в якій буде вирахувано на основі місцевого положення кількість землі, яка надається селянам в постійне користування, і розмір повинностей, які припали з них на користь поміщика як на землю, так і на інші від нього вигоди.

5. Ці статутні грамоти вводити в дію по мірі затвердження їх для кожного маєтку, а остаточно по всіх маєтках ввести в дію протягом двох років з дня видання цього маніфесту.

6. До закінчення цього строку селянам і дворовим людям перебувати в попередній покорі поміщикам і бездоганно виконувати попередні їх обов'язки.

7. Поміщикам зберегти нагляд за порядком в їх маєтках, з правом суду і розправи, до утворення волостей і відкриття волосних судів.

...Для зручнішого приведення в дію тих угод між власниками та селянами, по яких вони будуть набувати у власність разом з садибами і польові угіддя, від уряду буде надана допомога на базі особливих правил видачею позик і переведенням боргів, які лежать на маєтках.

Покладаємося на здоровий глузд нашого народу.

І тепер з надією чекаємо, що кріпосні люди при новому майбутньому зрозуміють і з вдячністю приймуть важливе пожертвування, зроблене благородним дворянством для покращення їх побуту.

Вони зрозуміють, що одержавши для себе більш міцну основу власності і велику волю розпоряджатися своїм господарством, вони стають зобов'язаними перед суспільством і перед самими собою благодійність

нового закону доповнити вірним, благонаміренним і старанним застосуванням для справи подарованих їм прав.

Найблагородніший закон не може людей зробити благополучними, якщо вони не захочуть самі влаштувати свій добробут під захистом закону. Добробут набувається і збільшується не інакше як неослабною працею, розсудливим застосуванням сил і засобів, суворою бережливістю і взагалі чесним у страсі Божому життям.

Із загального Положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності*

(Уривок)

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпеченая їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях...

8. Поміщики, наділивши селян в постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

9. Після набрання чинності цього Положення знімаються з поміщиків: 1) обов'язки по постачанню продовольства та опікуванню селян; 2) відповідальність за внесення селянами державних податей і виконання ними грошових та натуральних повинностей; 3) обов'язок клопотатися за селян у справах цивільних і кримінальних... і 4) відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-от: штрафах, митах та ін...

---

* Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР: У 3-х т. – Т. II. – К., 1961. – С. 18-20.

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються уволосгі. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні...

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

1) провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита...

2) відкривати і утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства...

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах...

4) вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди...

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикові, на землі якого вони оселені, сільський староста повинен: селян, які виконують «іздельну» повинність [панщину], наряджати на роботу, а з оброчних стягувати оброк, відповідно до вимоги поміщика, обгрунтованої правилами Місцевих Положень, і взагалі негайно виконувати законні вимоги поміщика під свою особисту відповідальність, згідно з виданими про селян Положеннями...

148. Поміщикові надається на підставах і в межах, нижчезазначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасово зобов'язаних селян, на землі його оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади.

149. Поміщик має право нагляду за додержанням громадського порядку і громадської безпеки на території належного йому маєтку.

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій...

153. В разі зловживань і взагалі несправного виконання старостою або помічником старшини їх обов'язків, поміщик має право вимагати заміни їх...

187. Кожна сільська громада як при общинному, так і при дільничному або подвірному (спадковому) користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів.

188. Щодо несправних платників казенних і громадських повинностей сільська громада може вживати таких заходів стягнення:

1) повернути в покриття недоїмок доход з належного недоїмникові як власність нерухомого майна;

2) віддати самого недоїмника або кого-небудь з членів його сім'ї на побічні заробітки, в тому ж повіті або сусідньому, з умовою, що зароблені гроші будуть передані в громадську касу; віддавати на заробітки в інші, невіддалені, губернії дозволяється тільки за присудом сільського сходу, затвердженим мировим посередником, і при цьому тільки таких несправних платників, які не платять повинностей через впертість, недбальство або розпусту;

3) призначити до недоїмника опікуна, без дозволу якого не давати несправному хазяїну відчужувати будь-що з його майна та з його доходів для покриття недоїмки; або замість несправного хазяїна призначити старшим в домі іншого члена тієї ж сім'ї;

4) продати належне недоїмнику особисто нерухоме майно, за винятком лише викупленої селянином садиби;

5) продати ту частину рухомого майна і будівель недоїмника, яка не є необхідною в його господарстві, і

Про заборону української мови♣

Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуева від 18 липня 1863 р.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1961. – Т. II. – С. 275-276.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особливій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить грунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку позволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Уривок з Положення від 1 січня 1864 р. про земські установи•

1. Для завідування справами, що стосуються місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту, утворюються губернські і повітові земські установи, склад і порядок дії яких визначаються цим Положенням...

7. Земські установи в постановах і розпорядженнях своїх не можуть виходити за межі визначених їм справ; тому вони не втручаються в справи, що належать до кола дії урядових, станових і громадських властей та установ. Всяке рішення їх, всупереч цьому ухвалене, визнається недійсним...

9. Начальник губернії має право припинити виконання будь-якої постанови земських установ, яка суперечить законам або загальнодержавним вигодам... Міністр внутрішніх справ, з свого боку, в проміжок часу між двома строками засідань земського зібрання, може

• Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР. — Том П. - К., 1961. - С. 52-54.

припинити постанову, яка суперечить законам або державним вигодам, сповіщаючи про це зібранню в перший призначений для його засідань час...

13. Повітовими земськими установами є: повітове земське зібрання і повітова земська управа.

14. Повітове земське зібрання складається із земських гласних, що обираються: а) повітовими землевласниками, б) міськими громадами, в) сільськими громадами...

43. У повітовому земському зібранні головує повітовий предводитель дворянства...

46. Повітова земська управа складається з голови і двох членів, що обираються на три роки повітовим земським зібранням з числа осіб, які в ньому беруть участь. Зібрання можуть, якщо вважатимуть за потрібне, збільшити число членів управи, що обираються, до шести...

48. Обраний земським зібранням голова повітової управи (ст. 46) затверджується на цій посаді начальником губернії...

50.Губернськими земськими установами є: губернське земське зібрання і губернська земська управа.

51.Губернське земське зібрання складається з гласних, що обираються повітовими земськими зібраннями на три роки...

53.У губернському земському зібранні у тих випадках, коли государеві імператору не бажано буде призначати для головування у вищезгаданому окрему особу, головує губернський предводитель дворянства.

54.Губернська земська управа складається з голови і шести членів, що обираються на три роки губернським земським зібранням із свого середовища... Обраний земським зібранням голова губернської управи затверджується на посаді міністром внутрішніх справ.

Устрій судових установлень 1864 р.

(Витяги)

1. Влада судова належить мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і правительствуючому сенатові як верховному касаційному судові.

7. Для визначення в карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у статуті карного судочинства, залучаються присяжні засідателі.

19. У мирові судді можуть обиратись ті з місцевих жителів, які: по-перше, мають не менше 25 років; по-друге, здобули освіту у вищих або середніх навчальних закладах або склали належний іспит, або ж прослужили не менш як три роки на таких посадах, при виконанні яких могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ, і, по-третє, якщо до того ж вони самі, або їх батьки, або жінки володіють, хоча б у різних місцях, або простором землі вдвоє проти того, який визначено для безпосередньої участі в обранні гласних в повітові земські збори... або іншим нерухомим майном, ціною не нижче п'ятнадцяти тисяч карбованців, і в містах нерухомою власністю, оціненою для стягання податку в столицях не менше шести тисяч, в інших містах — не менше трьох тисяч карбованців.

23.Мирові судді, як почесні, так і дільничні, обираються на три роки.

24.Вибори мирових суддів провадяться на повітових земських зборах.

81. Присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів усіх станів: по-перше, з тих, що перебувають в російському підданстві, по-друге, з тих, кому не менше 25 років і не більше 70 років, і по-третє, хто проживає не менш як два роки в тому повіті, де відбуваються вибори присяжних засідателів.

85. Не підлягають занесенню до списків присяжних засідателів:

1) священнослужителі і монашествуючі;

2)усі військові чини, що перебувають на дійсній військово-сухопутній або морській службі, а також ті з цивільних чиновників, які знаходяться при військах або служать по військово-судній частині у військовому і морському відомствах; і

3) учителі народних шкіл.

86. До списків присяжних засідателів не можуть також бути внесені всі ті, хто служить у приватних осіб.

Статут карного судочинства 1864 р.♣

(Витяги)

1. Ніхто не може бути покараний за злочин або провини, що підлягають віданню судових установ, не бувши засуджений до покарання вироком відповідного суду, що набрав законної сили.

6. Вирок ухвалюється не інакше, як після перевірки і доповнення в засіданні суду доказів, виявлених попереднім слідством.

7. Засідання, крім випадків, зазначених у законі, відбуваються прилюдно.

8. Теорія доведень, що грунтується тільки на їх формальності, скасовується. Правила про силу судових доведень повинні бути тільки керівництвом при визначенні вини чи невинності підсудних на підставі внутрішнього переконання суддів, основаного на сукупності обставин, виявлених при проведенні слідства та суду.

9. Вирок може тільки засуджувати або виправдовувати підсудного. Залишення в підозрі не допускається.

10. У справах про злочини та провини, які тягнуть за собою покарання, зв'язані з позбавленням всіх громадянських прав або із втратою всіх або деяких особливих прав і переваг, визначення вини чи невинності підсудних надається особливим присяжним засідателям. Це правило не поширюється на справи про злочини державні.

17. Різниця підсудності за станом скасовується.

204. Справи у злочинах державних підсудні судовим палатам або верховному карному судові, а справи у злочинах службових відаються окружними судами, судовими палатами, касаційним департаментом сенату або верховним карним судом...

1051. Для суду в справах про державні злочини до членів карного департаменту судової палати приєднуються: 1) губернський предводитель дворянства тієї губернії, де заведено палату, 2) один з повітових

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії СРСР. — Том III, К., 1953. - С. 165-167.

предводителів дворянства, що перебувають в окрузі місцевого окружного суду, 3) один з міських голів того самого округу і 4) один з волосних голів або старшин місцевого повіту.

Городове положення 16 червня 1870 р.•

1. Піклування і порядкування по міському господарству та благоустрою надаються міському громадському управлінню, а нагляд за законним сього виконанням — губернаторові, на точному додержанні правил даного положення.

9. Міське громадське управління в постановах і розпорядженнях своїх не може виходити з кола вказаних йому справ. Усяка постанова його, всупереч цьому ухвалена, не дійсна.

15. Установи міського громадського управління є: 1) міські виборчі збори, 2) міська дума і 3) міська управа.

16. Міські виборчі збори скликаються виключно для обрання гласних міської думи, через кожні чотири роки; час скликання їх визначається думою.

17. Усякий міський обиватель, хоч би до якого стану він належав, має право голосу в обранні гласних, при таких умовах: 1) якщо він російський підданий; 2) якщо йому не менше 25 років від народження; 3) якщо він при цих умовах володіє в міських межах... на праві власності нерухомим майном, що підлягає зборові на користь міста, або держить торговий чи промисловий заклад по свідоцтву купецькому або ж, проживши у місті протягом двох років перед проведенням виборів хоча б і з тимчасовими відлучками, сплачує на користь міста встановлений збір... і 4) якщо на ому немає недоїмок по міському збору.

22. Для проведення виборів у гласні встановлюється в кожному місті з обивателів, які мають право голосу на виборах троє виборчих зборів, з яких кожні обирають одну третину всього числа гласних. Для цього обивателі

• Текст подано за: Хрестоматія з історії СРСР. — Том III. — К., 1953. - С. 167-169.

заносяться до списку виборців у тому порядку, в якому вони йдуть по сумі лежних з кожного з них у прибуток міста збору, який дає право голосу на виборах; потім особи, занесені до зазначеного иску, діляться на три розряди, або зібрання, так: до першого розряду зараховуються ті з показаних на початку списку виборці, які, вносячи вищі розміри збору, сплачують разом одну третину загальної суми збору, що його платять всі виборці; до другого зараховуються виборці, що йдуть за ними по списку, які сплачують разом також третину збору; до третього — усі інші виборці. Складений на зазначених основах список з поділом виборців на розряди затверджується міською думою.

48. Міська дума складається під головуванням міського голови гласних, що обирається на чотири роки, в числі, яке відповідає числу осіб, що користуються правом голосу на виборах.

70. Міська управа перебуває під головуванням міського голови.

82. Посади міського голови, членів міської управи та міського секретаря (секретаря думи) заміщаються за вибором міської думи.

88. Євреї не можуть бути обирані у міські голови, ні заступати посади. Число членів міської управи з нехристиян не повинно перевищувати однієї третини всього її складу.

92. Особи, обирані на посаду міського голови, а також призначені для тимчасового заміщення цієї посади, затверджуються в цих званнях у губернських містах міністром внутрішніх справ, а в інших містах губернатором.

Положення про покарання кримінальне і виправне (1885 р.)*

(Витяги)

РАЗДЕЛ ПЕРВЫЙ

О преступлениях, проступках и наказаниях вообще

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К.,1997.- Т.- 1.- С. 268-270.

Ст. 1. Преступлением или проступком признается как самое противозаконное деяние, так и неисполнение того, что под страхом наказания законом предписано.

2. За преступления и проступки, по роду и мере важности оных, виновные подвергаются наказаниям уголовным или исправительным.

3. Преступления и проступки суть умышленные или неумышленные.

4. В преступлениях и проступках умышленных различаются две степени: первая, когда противозаконное деяние учинено вследствие не внезапного, а заранее обдуманнаго намерения или умысла; вторая, когда учинено хотя и с намерением, но по внезапному побуждению без предумышления.

5. Зло, сделанное случайно, не только без намерения, но и без всякой со стороны учинившаго оное неосторожности, не считается виною.

17. Определяемыя законом наказания уголовныя суть следующия:

I. Лишение всех прав состояния и смертная казнь;

II. Лишение всех прав состояния и ссылка в каторжныя работы;

III. Лишение всех прав состояния и ссылка на поселение в Сибирь;

IV. Лишение всех прав состояния и ссылка на поселение в Закавказье.

19. Каторжныя работы определяются, по роду преступления и мере вины, в следующей постепенности:

Степень 1. Каторжныя работы без срока.

Степень 2. Каторжныя работы на время от пятнадцати до двадцати лет.

Степень 3. Каторжныя работы на время от двенадцати до пятнадцати лет.

Степень 4. Каторжныя работы на время от десяти до двенадцати лет.

Степень 5. Каторжныя работы на время от восьми до десяти лет.

Степень 6. Каторжныя работы на время от шести до восьми лет.

Степень 7. Каторжныя работы на время от четырех до шести лет.

92. Причины, по коим содеяное не должно быть вменяемо в вину, суть:

1) Совершенная невинность того деяния, коего случайным и непредвидимым последствием было сделанное зло;

2) Малолетство в таком возрасте, когда подсудимый не мог еще иметь понятия о свойстве деяния;

3) Безумие, сумашествие и припадки болезни, приводящие в умоизступление или совершенное безпамятство;

4) Ошибка случайная или вследствие обмана;

5) Принуждение от превосходящей непреодолимой силы;

6) Необходимость обороны.

129. Вина учинавшаго какое либо преступление, а с тем вместе и мера следующаго за сие наказания увеличиваются по мере того:

1) Чем более было умысла и обдуманности в действиях преступника;

2) Чем выше были его состояние, званье и степень образованности;

3) Чем более противозаконны и безнравственны были побуждения его к сему преступлению;

4) Чем более лиц он привлек к участию в сем преступлении;

5) Чем более он употребил усилий для устранения представляющихся ему в том препятствий;

6) Чем более им нарушено особых личных обязанностей в отношении к месту, в коем преступление учинено, и в отношении к лицам, против коих оное предпринято;

7) Чем более было жестокости, гнусности или безнравственности в действиях, коими сие преступление было предуготовляемо, приводимо в исполнение, или сопровождаемо;

8) Чем важнее была опасность, которою сие преступление угрожало какому либо частному лицу, или многим, или и всему обществу и государству;

9) Чем важнее зло, или вред, сим преступлением причиненные;

10) Чем более виновный при следствии и суде оказывал неискренности и упорства в запирательстве, особливо если притом он старался возбудить подозрение на невинных, или даже прямо клеветал на них.

134. Обстоятельствами, в большей или меньшей мере уменьшающими вину, а с тем вместе и строгость следующаго за оную наказания, признаются:

1) Когда виновный добровольно и прежде, нежели на него пало какое либо подозрение, явился в суд или же к местному или другому начальству, и вполне чистосердечно с раскаянием сознался в учиненном преступлении;

2) Если он, хотя и после уже возбуждения на счет его подозрения, но вскоре, без упорства, по одному из первых на допросе убеждений или увещаний, учинил с раскаянием полное во всем признание;

3) Если он, без замедления, благовременно и также с полною откровенностию, указал всех участников его в преступлении;

4) Если преступление учинено им по легкомыслию или же слабоумию, глупости и крайнему невежеству, которым воспользовались другие для вовлечения его в сие преступление;

5) Если преступление учинено им вследствие сильного раздражения, произведеннаго обидами, оскорблениями или иными поступками лица, коему он сделал или покусился сделать зло;

6) Если он был вовлечен в сие преступление убеждениями, приказаниями, или дурным примером людей, имевших над ним по природе или по закону высшую сильную власть;

7) Если он учинил сие преступление единственно по крайности и совершенному неимению никаких средств к пропитанию и работе;

8) Если, при самом содеянии преступления, он почувствовал раскаяние или сожаление к жертвам онаго и по сему побуждению не совершил всего преднамереннаго им зла, особливо ж, когда он удержал от того и своих сообщников;

9) Если он по содеянии преступления старался по крайней мере отвратить хотя некоторыя из вредных онаго последствий и вознаградить причиненные оным зло или убыток.

Маніфест
про удосконалення державного порядку
(17 жовтня 1905 р.)*

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1997.- Т.- 1.- С.296.

(Урывок)

...Повелев надлежащим властям принять меры к устранению прямых проявлений беспорядка…

На обязанность Правительства возлагаем Мы выполнение непреклонной Нашей воли:

1) Даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов.
2) Не останавливая предназначеных выборов в Государственную Думу, привлечь теперь же к участию в Думе, в меру возможности… те классы населения, которые ныне совсем лишены избирательных прав…
3) Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог восприять силу без одобрения Госудорственной Думы и чтобы выбранным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий поставленных от нас властей.

Бориславська катастрофа♦

Уривок із статті газети "Воля" від 15 червня 1902 р.

...В Бориславі загинуло серед страшних мук 20 людей, двадцять робітників. Загинули вони жертвою жадності бориславських визискувачів-кровопийців і жертвою недбальства тих властей, що мають обов'язок наглядати за тим, щоб підземні нори копалень не були живими могилами для робочого люду.

Перед двома тижнями писано було в соціалістичному дневнику "Naprzod", що через занедбання приписів про вентиляцію, через невідсвіжування підземних нор копальняних кожної хвилини може бути вибух. І власті помимо того не зробили нічого, не звернули уваги на перестроги соціалістичного часопису, аж поки не прийшло до страшної катастрофи.

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР: У 3-х т. – Т. ІІ. – К., 1961. – С. 551.

І катастрофа прийшла...

Визиск робітників♠

Повідомлення газети “Земля і воля”. 1910 р.

В Лукавці н[ад] С[еретом] в трачці Гольдберга панує страшний визиск. Робітники працюють від 6 рано до 7 вечора. Всього спочинку мають через цілу днину лише 1'/2 години. Отже, робітники працюють на половину години більше, ніж закон приписує. Це робить для підприємця від 100 робітників 50 годин денно, а 18 тисяч годин на рік. Отже, крім інших здирств, краде підприємець у робітників 18 тисяч годин, за які не потребує платити. Платня в трачці мізерна, від 1 к[орони] 40 с[отиків] до 2 к[орон]. Перед кількома місяцями робітники застрайкували, але страйк не вдався, бо робітники не були зорганізовані. Це наука для всіх робітників, що перед страйком треба подумати про організацію. Другий тамошній визискувач є властитель ґуральні Френкель. В ґуральні нема ніколи недільного відпочинку. Робітники мешкають у мокрих норах, які не мають вікон і доброго накриття.

З статті “Хлопська нужда”, надрукованої в газеті “Громадський голос”. 1907 р. ∗

Нужда руських хлопів в Галичині вже загально звісна. Про сю нужду писали прихильні хлопам газети, говорили в соймі і в державній раді хлопські заступники. І здавалось би, що нема вже рятунку для нашого хлопа, бо задовго господарила в краю шляхта, задовго спихала всі тягарі краєві і державні на хлопа, задовго вже той хлоп ділив свою дрібну землю, задовго тиснулася його родина в нужденній ліп’янці, задовго він платив відсотки від довгів і лихву, і нині маса хлопська так збідніла, що о правильній господарці рільній нема що говорити.

В найбільшій части громад припадає на тисячу людей близько 9 соток таких, що не виказують жодного доходу або дуже малий, а заледве

♠ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР: У 3-х т. – Т. ІІ. – К., 1961. – С. 551

∗ Текст подано за: Хрестоматія з історії Української РСР: У 3-х т. – Т. ІІ. – К., 1961. – С. 551-552.

кільканадцять людей, що мають від 100 до 300 корон доходу. Виходить з того, що в галицькім селі на сто люда є 90 нуждарів, а 10 заможних.

В багатьох околицях люди не їдять хліба, а живуть тільки горохом, фасолею і кукурудзою. В разі хвороби не має хлоп жодної помочі ані обезпечення, і бували випадки, що через брак такої помочі втікало людське життя з бідного людського тіла.

У парі з нуждою іде і темнота серед хлопської маси. В деяких повітах більше як половина хлопських дітей не ходить до школи і ростуть ті бідні діти без всякої освіти.

До чого ж довела така господарка в краю? До того, що наш хлоп, котрий не звик за ціле життя піти далі, як до повітового міста, кидав батьківщину, продавав остатки і тікав ген далеко за море! Сотки тисяч нашого народу опинилося в Канаді, Бразілії і інших краях Америки, а вигнав їх там галицький рай!..

Загальне цивільне уложення Австрійської імперії (1811 р.) •

(Витяги)

ВВЕДЕНИЕ

О гражданских законах вообще

1. Совокупность законов, которыми определяются взаимныя частныя права и обязанности жителей государства, составляеть его гражданское право.

4. Гражданские законы имеют обязательную силу для всех граждан территорий, для которых эти законы были обнародованы...

5. Законы обратной силы не имеют и, потому, не оказывают влияния на прежде совершенныя действия и прежде приобретенныя права.

7. Если подлежащий разсмотрению суда случай не может быть разрешен ни по словесному, ни по обыкновенному смыслу закона, то должны быть принимаемы в соображение случаи, с ним сходные, определительно

• Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – Т.1. – К., 1997. – С. 320-375.

разрешенные в законах, и основания других, находящихся в связи с ними законов. Если же разсматриваемый случай представляет еще сомнение, то должен быть разрешен по соображению со всеми основательно разсмотренными обстоятельствами дела, согласно естественным правоположениям.

11 Те только узаконения отдельных провинций и земских округов имеют силу закона, которыя, по обнародовании сего уложения, прямо утверждены будут государем.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

О праве лиц

ГЛАВА I

О правах, относящихся к личным свойствам и отношениям

16. Каждый человек имеет прирожденныя, самим разумом указываемыя права и потому должен быть разсматриваем как лицо. Рабство или крепостное состояние и пользование какою-либо связанною с ними властью в австрийских владениях не допускаются.

17. То, что соответствует прирожденным естественным правам, почитается существующим до тех пор, пока не доказано законное ограничение этих прав.

19. Каждому, считающему свое право нарушенным, предоставляется обратиться с жалобою к установленной законом власти. Но кто, не обращаясь к этой последней, прибегнет к самоуправству или кто преступит границы необходимой обороны, тот подлежит за это ответственности.

20. Даже сделки, которыя касаются главы государства, если относятся к его частной собственности или к способам приобретения, основанным на гражданском праве, должны обсуждаться судом согласно с законами.

21. Те, которые по недостатку лет, по душевным болезням или по другим обстоятельствам неспособны сами заведывать надлежащим образом своими делами, состоят под особенным покровительством законов. Сюда относятся: дети, не достигшия семи лет, малолетние, не достигшие четырнадцати лет, и

несовершеннолетние, не достигшие двадцати четырех лет; затем: бешеные, сумасшедшие и слабоумные, которые или совершенно лишены разсудка, или же, по крайней мере, не в состоянии сознавать последствий своих поступков; далее те, коим, как объявленным расточителями, воспрещено судом дальнейшее управление их имуществом; наконец, отсутствующие и общины.

22. Даже неродившияся дети имеют со времени их зачатия право на покровительство законов.

28. Полное пользование гражданскими правами приобретается посредством гражданства. Гражданство в коронных австрийских землях присвоивается детям австрийскаго гражданина посредством рождения.

ГЛАВА II

О брачном праве

44. Семейныя отношения установляются договором о браке. В договоре о браке два лица разнаго пола изъявляют, согласно с законом, свою волю жить в неразрывном общении, приживать детей, их воспитывать и взаимно друг другу помогать.

48. Бешеные, сумасшедшие, слабоумные и малолетние не могут заключать действительнаго договора о браке.

49. Несовершеннолетние, а равно и совершеннолетние, которые по каким-бы то ни было основаниям не могут самостоятельно вступать в законное обязательство, не вправе также, без согласия их законнаго отца, вступать в действительный брак. Если отец не находится уже в живых или неспособен быть представителем, то для действительности брака требуется, вместе с изъявлением воли надлежащаго представителя, также дозволение суда.

60. Постоянная неспособность к исполнению супружеской обязанности составляет препятствие к браку, если эта неспособность уже существовала во время заключения договора о браке. Одна только временная или уже при

существовании брака наступившая, даже неизлечимая, неспособность не влечет за собою расторжения брачнаго союза.

64. Не могут быть заключаемы действительные договоры о браке между христианами и лицами нехристианской веры.

65. Не может быть заключаем действительный брак между родственниками в восходящей и нисходящей линиях, между полнородными и неполнородными братьями и сестрами, а равно с братьями и сестрами родителей, а именно, с дядею и теткою со стороны отца и матери, при чем безразлично, происходит ли родство от законнаго или от внебрачнаго рождения.

91. Муж есть глава семьи. Как таковому, ему преимущественно принадлежит право вести хозяйство; но он обязан также доставлять жене, сообразно своим имущественным средствам, приличное содержание и заступать ее во всех случаях.

92. Жена получает фамилию мужа и пользуется правами его состояния. Она обязана следовать за мужем в место его жительства, помогать ему по возможности в ведении хозяйства и в приобретении средств и, насколько это требуется для домашняго порядка, исполнять сделанныя мужем распоряжения и наблюдать за исполнением их другими.

93. Супругам отнюдь не дозволяется самовольное прекращение супружескаго союза, хотя бы между ними последовало по сему предмету соглашение, при чем безразлично, заявляют ли они о недействительности брака, или желают развода, или же только разлучения от стола и ложа.

О ВЕЩНЫХ ПРАВАХ

ГЛАВА I

О владении

309. Кто имеет вещь в своей власти или под своею охраною, тот называется обладателем ея. Если воля обладателя вещи направлена на удержание ея за собою, как своей, то он представляется владельцем ея.

311. Все телесныя и безтелесныя вещи, которыя составляют предмет правоваго оборота, могут быть и предметом овладения.

316. Владение вещью называется законным, если оно утверждается на законном титуле, то есть на правоосновании, пригодном для приобретения вещи. В противном случае владение называется незаконным.

326. Добросовестным почитается владелец, который по вероятным основаниям считает вещь, состоящую в его владении, своею. Недобросовестным почитается владелец, который знает или по обстоятельствам должен предполагать, что находящаяся в его владении вещь принадлежит другому. При заблуждении в фактах или при неведении предписаний закона, можно быть незаконным, однако добросовестным владельцем.

ГЛАВА II

О праве собственности

353. Все, что кому-либо принадлежит, все его телесныя и безтелесныя вещи называются его собственностью.

355. Все вещи составляют вообще предмет права собственности, и всякое лицо, которому это законами прямо не запрещено, может приобрести это право лично или от своего имени чрез другаго.

362. Полный собственник, в силу своего права свободно распоряжаться своею собственностью, может, по общему правилу, по произволу пользоваться или не пользоваться своею вещью, он может ее уничтожить, уступить другим всецело либо в части, или отказаться от вещи безусловно, то есть покинуть ее.

ГЛАВА VI

О праве залога

447. Право залога есть вещное право, предоставляемое верителю, получить из какой-либо вещи удовлетворение, если обязательство не будет исполнено к определенному сроку. Вещи, на которую верителю это право принадлежит, называется вообще залогом.

448. Залогом может служить всякая вещь, которая находится в обороте. Если вещь движимая, то она называется ручным закладом, или закладом в тесном смысле; если она недвижимая, то она называется ипотекою или поземельным залогом.

ГЛАВА VII

О сервитутах

472. По праву сервитута собственник обязан в пользу другаго лица что-либо терпеть или чего-либо не делать относительно своей вещи. Это есть право вещное, имеющее силу относительно всякаго владельца обязанной вещи.

475. Домовыми сервитутами являются обыкновенно:

1) право пользоваться чужим зданием в качестве опоры для своих построек;
2) укреплять в чужой стене балки или стропила;
3) сделать в чужой стене окно, будь это для света или для вида;
4) строить крышу или балкон над воздушным пространством, принадлежащим соседу;
5) проводить дым через трубу соседа;
6) спускать воду с крыши на чужую землю;
7) выливать или отводить жидкости на землю соседа.

В силу этих и подобных домовых сервитутов владелец дома получает право что-либо делать на земле своего соседа, и последний обязан терпеть это.

476. В силу других домовых сервитутов владелец обязанной земли обязан не делать чего-либо такого, что он обыкновенно вправе делать, например:

8) не увеличивать высоты своего дома;
9) не уменьшать этой высоты;
10) не лишать господствующаго здания света и воздуха,
11) или вида;

12) не отводить стока воды с крыши своего дома от земли соседа, которому сток может быть полезен для орошения его сада или для наполнению его водохранилища, или же иным образом.

477. К сельским сервитутам относятся преимущественно:

1) право прохода, прогона скота или проезда по чужой земле;

2) право черпать воду, поить скот, отводить и проводить воду;

3) право стеречь и пасти скот;

4) право рубить лес, собирать обсохшия ветви и хворост, убирать желуди, сгребать листья;

5) право охотиться, ловить рыбу и птиц;

6) право ломать камни, копать песок, жечь известь.

ГЛАВА VIII

О праве наследования

531. Совокупность прав и обязательств умершаго, поскольку они не основаны на чисто личных отношениях, называется наследственным имуществом или наследием.

532. Исключительное право вступить во владение всем наследственным имуществом или какою-либо определенною, по отношению к целому, частью его (напр. половиною, третьей частью) называется правом наследования. Это есть вещное право, которое имеет силу против всякаго, желающаго присвоить себе наследственное имущество. Тот, кому принадлежит право наследования, называется наследником, а наследственное имущество, по отношению к наследнику, — наследством.

ГЛАВА XIII

О наследовании по закону

727. Если умерший не оставил действительнаго завещательнаго распоряжения, или распорядился не о всем своем имуществе, или если он наделил не в надлежащем размере тех лиц, которым в силу закона обязан был оставить наследственную долю, или же если назначенные наследники

не могут или не желают принять наследство, то вполне или отчасти имеет место наследование по закону.

730. Наследники по закону являются прежде всего те, которые состоят с наследодателем в ближайшей линии родства посредством законнаго происхождения.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

ОТДЕЛ ВТОРОЙ О ЛИЧНО-ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВАХ

ГЛАВА XVII

О договорах вообще

859. Права лично-имущественныя, в силу которых одно лицо обязано что-либо исполнить в пользу другаго, основываются или непосредственно на законе, или на договоре, или же на понесенном вреде.

865. Лишенные разсудка, а равно дети моложе семи лет, неспособны давать обещания или принимать таковыя...

883. Договор может быть заключен словесно или письменно, судебным или внесудебным порядком, при свидетелях или без них.

Это разнообразие форм, кроме определенных в законе случаев, не имеет влияния на обязательность договора.

ГЛАВА XVIII

О дарениях

938. Договор, по которому предоставляется кому-либо вещь безвозмездно, называется дарением.

943. По одному только словесно заключенному договору дарения, без действительной передачи дара, одаряемый права иска не приобретает. Такое право должно быть основано на письменном документе.

ГЛАВА XIX

О договоре поклажи

957. Если кто-либо принимает на хранение чужую вещь, то возникает договор поклажи. Принятое обещание взять на хранение чужую, не

переданную еще вещь, хотя и обязывает обещающую сторону, но не составляет еще договора поклажи.

958. По договору поклажи поклажеприниматель не приобретает ни права собственности, ни владения, ни права пользования; он есть только обладатель вещи, с обязанностью предохранять вверенную ему вещь от вреда.

ГЛАВА XX

О договоре ссуды

971. Если кому-либо передается непотребляемая вещь только для безмезднаго употребления на определенный срок, то возникает договор ссуды. Договор, по которому кому-либо обещается ссуда вещи, но вещь не передается, хотя и обязателен, не составляет еще однако договора ссуды.

976. Хотя-бы отданная в ссуду вещь, до истечения срока и прежде окончания употребления, понадобилась самому ссудодателю, он однако не имеет права, без прямаго соглашения, взять вещь обратно раньше срока.

977. Хотя ссудоприниматель, по общему правилу, имеет право возвратить отданную в ссуду вещь и ранее определеннаго срока, но если возвращение прежде срока стеснительно для ссудодателя, то оно не может иметь места против его воли.

ГЛАВА XXI

О договоре займа

985. Предметом денежнаго займа может быть звонкая монета либо бумажныя деньги, или же публичныя процентныя бумаги.

997. Проценты должны быть вообще взимаемы при платеже капитала или, когда договор заключен на несколько лет и в нем ничего не постановлено относительно сроков платежа процентов, — ежегодно. Они могут быть вычитаемы вперед не более, как за полгода. Проценты, вычтенные вперед за время свыше полугода, должны быть, со дня вычета, исключены из капитала.

988. Ни в каком случае нельзя взимать проценты на проценты. Однако проценты, наросшие за два года или более, могут быть по обоюдному согласию должника и заимодавца обращены в новый долг выдачею от должника особаго на них обязательства.

ГЛАВА XXIV

О договоре купли

1053. По договору купли вещь предоставляется другому за определенную сумму денег. Этот договор, как и мена, принадлежит к правооснованиям приобретения права собственности. Самое приобретение совершается лишь с передачею купленнаго предмета. До передачи право собственности сохраняется за продавцом.

1072. Кто продаст вещь под тем условием, что покупщик, если пожелает опять ее продать, должен предложить ему купить эту вещь, тот имеет право преимущественной покупки.

ГЛАВА XXVIII

О брачных договорах

1217. Брачными договорами называются те договоры, которые заключаются об имуществе в виду брачнаго союза и имеют своим предметом преимущественно, приданое, встречное приданое, утренний дар, общность имуществ, управление и пользовладение собственным имуществом, порядок наследования или определенное на случай смерти пожизненное пользовладение имуществом и вдовье содержание.

1218. Под приданым разумеется то имущество, которое передается или обещается мужу женою, или за нее третьим лицом, для облегчения издержек, сопряженных с брачным союзом.

1229. По закону, приданое после смерти мужа переходит обратно к его жене, а если она умерла раньше его — к ея наследникам. Она или наследники ея тогда только могут быть лишены этого права, когда о сем прямо было постановлено. Кто назначает приданое добровольно, тот может выговорить обратное поступление; его к себе после смерти мужа.

1230. То, что жених или третье лицо назначает невесте для увеличения приданаго, называется встречным приданым. Хотя пользоваться им во время супружества жене не предоставлено, но она, если переживет мужа, получает, без особаго соглашения, неограниченное право собственности на него, хотя бы не было условия о переходе приданаго к мужу в случае, если он переживет жену.

1232. Дар, который муж обещает дать своей жене в первое утро, называется утренним даром. Если таковой был обещан, то при сомнении предполагается, что он был уже передан в течении первых трех лет супружества.

1234. Общность в имуществах между супругами считается, по общему правилу, установленною только на случай смерти. Эта общность дает одному супругу право на половину того, что останется после смерти другаго супруга из имуществ, обращенных в общия.

1242. То, что назначается жене на содержание на случай вдовства, называется вдовьим содержанием. Оно причитается вдове немедленно после смерти мужа и должно быть выдаваемо всегда за три месяца вперед.

1244. С выходом вдовы в замужество она теряет право на вдовье содержание.

ГЛАВА XXX

О праве на возмещение вреда и о праве удовлетворения

1293. Вредом называется всякий ущерб, причиненный кому-либо в имуществе, правах или лице его. От вреда отличается неполучение прибыли, которой кто-либо мог ожидать по обыкновенному порядку вещей.

1295. Каждый имеет право требовать возмещения вреда отпричинившаго ему таковой по вине, при чем безразлично, был ли вред причинен вследствие нарушения обязанности по договору, или же независимо от какого-либо договора.

ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ

ОБ ОБЩИХ ПОСТАНОВЛЕНИЯХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ПРАВАМ ЛИЦ И ИМУЩЕСТВЕННЫМ ПРАВАМ

ГЛАВА I

Об обеспечении прав и обязательств

1342. Как права лиц, так и права имущественныя и возникающия из этих прав обязательства могут быть одинаково обезпечиваемы, изменяемы и прекращаемы.

ГЛАВА IV

О давности исковой и приобретательной

1451. Исковая давность есть потеря какого-либо права, которое в продолжении определеннаго законом срока не было осуществляемо.

1453. Каждое лицо, которое способно вообще приобретать, может также приобрести право собственности или другия права силою давности.

1466. Право собственности, имеющее своим предметом движимую вещь, приобретается силою давности посредством трехлетняго законнаго владения.

Тема 10. Державний лад і право Української Народної Республіки періоду Центральної Ради

Утворення Центральної Ради. Державне будівництво УНР.

Перемога Лютневої 1917 р. буржуазно-демократичної революції й повалення самодержавства в Росії привели до кардинальних змін у суспільно-політичному устрої. Найвищим органом влади до скликання Установчих зборів став Тимчасовий уряд у Петрограді, який проголосив демократичні свободи і розпочав реорганізацію органів управління.

На хвилі народного піднесення і згуртування національних сил у Києві 3–4 березня 1917 р. було створено ***Центральну Раду***. До неї увійшли українські соціалісти, представники робітничих, солдатських, студентських організацій, профспілок, кооперативів, духовенства та ін. Головою Ради 7 березня було обрано видатного історика і громадського діяча М. Грушевського. На початку свого існування Рада, претендуючи на роль органу влади загальноукраїнського масштабу, фактично складалася з представників лише київських організацій. Виникало питання відносно її легітимності. На підтримку Центральної Ради 19 березня у Києві була проведена *маніфестація*, у якій взяли участь 100 тис. чоловік. Багатотисячний мітинг на Софійському майдані висловився за скликання Установчих зборів Росії й надання територіальної автономії Україні.

Важливе значення у становленні і зміцненні Центральної Ради мав *Всеукраїнський національний з’їзд*, що відбувся у Києві 6–8 квітня 1917 р. за участю 600 представників від різних українських політичних, культурних, військових, селянських, жіночих, студентських, кооперативних спілок і організацій. Окрім представників українських територій на з’їзді були делегати від українських громад Петербурга, Москви, Ростова-на-Дону, Кубані, Саратова, Кронштадта, Виборга. З’їзд висловився за національно-територіальну автономію України та інших регіонів у складі Російської федеративної демократичної республіки, визначення кордонів автономій, забезпечення прав національних меншин, які проживають в Україні. Було рекомендовано створювати місцеві органи самоврядування у формі

сільських, повітових та губернських комітетів, які мали формуватися на основі рівного й загального виборчого права.

З'їзд обрав новий склад Центральної Ради із 115 чоловік, санкціонувавши її утворення як найвищого територіального органу влади в Україні. Головою Ради знову було обрано М. Грушевського. Рада обрала *Комітет* у складі 20 (пізніше 40) осіб, який до утворення уряду був, по суті, її виконавчим органом. З'їзд санкціонував майбутнє поповнення Центральної Ради делегатами від робітників, селян, солдатів, після їх обрання на відповідних з'їздах.

На підставі цього рішення у червні – липні 1917 р. до Ради увійшли: Всеукраїнська рада військових депутатів (близько 130 осіб), Всеукраїнська рада селянських депутатів (близько 210 осіб), Виконавчий комітет Всеукраїнської ради робітничих депутатів (близько 100 осіб) 52 представники губерній, 23 представники великих міст, по 5 представників від учительської спілки, кооператорів, студентів та ін. Рада здійснювала поповнення свого складу ще й представниками національних меншин (росіян, поляків, євреїв та ін.), які мали становити до 30% депутатського корпусу. За даними мандатної комісії Шостих загальних зборів (сесії), на початок серпня чисельний склад Центральної Ради характеризувався таким чином: а) повинно бути усіх членів – 792; б) скільки обрано – 643; в) скільки присутніх – 447.

Порядок діяльності Ради визначався в Наказі Українській Центральній раді від 5 травня 1917 р., згідно з яким робота її мала проводитись через Загальні збори й Комітет. Чергові Загальні збори мали скликатися раз на місяць, надзвичайні – в разі необхідності. Комітет або, як його пізніше називали, *Мала Рада*, за постановою від 12 липня визначався як постійно діючий розпорядчий орган, який мав право кваліфікованою більшістю (не менш як 2/3 складу) здійснювати й законодавчі функції. Рішення Центральна Рада приймала у формі *універсалів*, *постанов*, *ухвал*, *резолюцій*.

Таким чином, Центральна Рада, що оформилась шляхом делегування, а не загальних демократичних виборів, за своїм представницьким складом, функціями, значенням і формами діяльності є прообразом парламенту

України. До того ж і сама вона в основних своїх документах наголошувала на тому, що є «тимчасовим органом і діє, поки не будуть вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори».

Згідно із проголошеною Першим Універсалом (10 червня 1917 р.) стратегічною лінією – «однині самі будемо творити наше життя» 15 червня 1917 р. був створений перший український уряд ***Генеральний Секретаріат*** на чолі з В. Винниченком. Він складався з генеральних секретарств, кількість яких у різні періоди коливалась від 8 до 14. Тим самим розпочався процес розмежування законодавчої й виконавчої влади. Відповідно до Четвертого Універсалу (11 січня 1918 р.) уряд отримав нову назву *Рада Народних Міністрів.* Компетенція й порядок діяльності Генерального секретаріату визначались «Статутом вищого управління України», який був затверджений Малою Радою 16 липня 1917 р. Однак дію Статуту було припинено Інструкцією Тимчасового уряду від 4 серпня, яка звузила повноваження Генерального секретаріату до рівня крайового (на п’ять губерній) органу. Свій урядовий статус Генеральний секретаріат поновив з прийняттям 12 жовтня Декларації, що розширила його повноваження. На засіданнях Генерального секретаріату розглядалися питання внутрішньої й зовнішньої політики, оподаткування, судоустрою, військового будівництва тощо. Рішення приймалися у формі постанов, декларацій, інструкцій.

В організації *місцевої влади і місцевого самоврядування* Центральна Рада виходила з намагання реорганізувати попередню систему, пристосувавши її до потреб національно-державного будівництва. Перший Універсал зберігав існуючу систему органів місцевої влади, приписуючи переобирати їх там, де «влада зосталась в руках людей, ворожих до українства». В результаті поряд з губернськими й повітовими комісарами Центральної Ради та волосними, повітовими і губернськими земельними комітетами, радами селянських депутатів, на місцях діяло здебільшого старе проросійське або створене більшовиками місцеве управління (Ради робітничих і солдатських депутатів, Червона гвардія). В містах створювалися домові комітети, на які покладалися функції залучення громадян до постачання продуктів та

палива, санітарного упорядкування та утримання будинків та ін. У період поширення в містах злочинності (з кінця 1917 р.) головним у діяльності домових комітетів стала охорона майна та особистої безпеки мешканців будинків. У Києві рішенням українського коменданта їм було дозволено мати зброю, яку дозволялося застосовувати у випадку відкритого нападу на будинок.

Непослідовність дій Центральної Ради проявилася в тому, що в Четвертому Універсалі вона вдалася до визнання Рад робітничо-селянських і солдатських депутатів як органів місцевого самоуправління, не визначивши їхнє місце в структурі місцевих органів. Невдалими виявилися спроби врегулювати відносини між цими численними органами в Земельному законі від 18 січня 1918 р., а також запровадивши законом від 6 березня 1918 р. новий адміністративно-територіальний поділ України на 30 земель. Структурна невизначеність системи самоврядування, відсутність належної правової бази та державного фінансування не дозволили Центральній Раді організувати діяльність органів влади й управління на місцях.

Важливе значення в діяльності Центральної Ради належало ***реформуванню судочинства***, яке було розпочате із заходів щодо українізації існуючих судових установ. У червні 1917 р. в Києві відбувся *з'їзд юристів*, який обрав крайовий судовий комітет для забезпечення зв'язків між Центральною Радою і місцевими судовими установами. Процес реформування набув інтенсивності після проголошення УНР. У Третьому Універсалі були визначені програмні цілі реформування судової системи: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу».

10 листопада Мала Рада затвердила законопроект, у якому визначалось, що «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки». На початку грудня 1917 р. на розгляд Центральної Ради було внесено законопроект про утворення тимчасового *Генерального суду*, який мав складатися з цивільного, карного і адмініустративного департаментів, а

його персональний склад визначався у кількості 15 генеральних судій. Відповідно до Закону від 17 грудня 1917 р., передбачалося створення Київського, Одеського і Харківського *апеляційних судів*, але в Одесі й Харкові ці суди так і не були створені. На початку січня 1918 р. Мала Рада обрала 8 членів Генерального суду і 8 членів Київського апеляційного суду.

Конкретними кроками на шляху реформування суду стали рішення Центральної Ради про «неправомочність» судових палат (грудень 1917 р.), ліквідацію селянських волосних і верхніх сільських судів, дозвіл одноособового розгляду справ мировими суддями (березень 1918 р.). Компетенція мирових суддів була досить широкою. При розгляді цивільних і кримінальних справ рішення судові приймались на основі старого законодавства.

Ускладнення воєнно-політичної ситуації спричинило виникнення «надзвичайного» правосуддя. Починаючи з лютого 1918 р., рішеннями головних губернських воєнних комендантів для розгляду конкретних справ – як військових, так і цивільних осіб, про вбивства, пограбування, підпали, зґвалтування та розбій створювались *революційні військові суди*. З метою впорядкування діяльності цих судів у квітні була затверджена «Інструкція Військовому революційному суду». Передбачався колегіальний розгляд справ (у складі професійного судді, двох представників від громадськості і чотирьох за призначенням воєнного коменданта), участь захисника, приватного обвинувача й приватного позивача. Для проведення дізнання у справі воєнними комендантами призначалися слідчі. Надзвичайні судові повноваження надавались і комісарам Центральної Ради на місцях.

У ситуації різкого зростання злочинності почали траплятися випадки *самосуду*. У селах самосуд чинив сільський сход або комітет, у місті – переважно натовп. Як правило, самосуди застосовували смертну кару (розстріл, повішення, відрубування голови, спалення живим).

Відповідно до Закону «Про упорядження прокураторського нагляду на Україні» від 23 грудня 1917 р. була створена *прокураторія Генерального суду*. Вона перебувала у подвійному підпорядкуванні, підпорядковуючись ще

й Секретарству судових справ, яке визначало регламент її роботи, призначало її керівника – Старшого прокурора.

27 січня 1918 р. у Брест-Литовську делегація УНР підписала з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною мирну угоду. Щоб утримати владу, Центральна Рада звернулась до німецького уряду з проханням про військову допомогу. У лютому – березні 1918 р. 33 німецькі і австро-угорські дивізії разом з полками Центральної Ради під командуванням Болбочана, Петлюри, Присовського, Сушка розгорнули наступ проти більшовицьких сил. За військову допомогу Центральна Рада зобов'язалась поставити Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 400 млн яєць, 2,75 млн пудів м'яса, 37,5 млн пудів залізної руди.

Протягом двох місяців владу більшовиків було повалено, а територію України – поділено на сфери впливу між Німеччиною й Австро-Угорщиною. Однак це не врятувало Центральну Раду. Поширювалася боротьба українського народу проти окупантів, які вдавалися до репресій і розстрілів. Анархія, яка існувала в країні, поставила в опозицію до Центральної Ради не тільки заможні верстви, а й переважну більшість населення. Німецьке командування було заінтересоване у проведенні політики твердої руки, про що свідчить зустріч 24 квітня начальника штабу німецьких військ генерала Гренера з П. Скоропадським, на якій з'ясовано умови щодо підтримки німцями майбутнього гетьмана.

Обрання М. Грушевського президентом УНР, яке відбулося, за свідченням Д. Дорошенка, на засіданні Малої Ради 29 квітня 1918 р. вірогідно, було останньою спробою Центральної Ради утримати владу в умовах санкціонованого німецьким окупаційним командуванням державного перевороту.

Формування права УНР

У законодавчій діяльності Центральної Ради простежується два періоди. *Перший (дожовтневий)* мав політико-декларативний характер і полягав у розробці підвалин української державності. Законодавча діяльність полягала

у розробці Універсалів, роботі над проектом Української Конституції («Статутом автономної України»), підготовці проектів законів, необхідних для створення в Україні «автономного устрою», а також постанов, ухвал тощо .

Як відомо, вперше закон-декларацію під назвою «Універсал до українського народу на Україні й поза Україною сущого» Центральна Рада прийняла 10 червня 1917 р. У ньому зазначалося, що «Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання (щодо надання автономії Україні), одіпхнуло простягнену руку українського народу», тож «нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю». Універсал проголошував відродження автономного устрою України у складі Росії й декларував верховенство влади Центральної Ради в Україні. Делегація Тимчасового уряду на чолі з міністром оборони О. Керенським, що прибула до Києва у липні, була змушена визнати Центральну Раду й Генеральний секретаріат своїми крайовими органами в Україні.

У результаті своєрідного компромісу з Тимчасовим урядом Другий Універсал Центральної Ради від 3 липня проголошував: «Ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до всеросійських Установчих Зборів». В Україні настала криза влади, яка посилювалась широкомасштабною агітацією більшовиків, розвалом фронту, зростанням злочинності.

Після жовтневих подій у Петрограді розпочався *другий етап законодавчої діяльності*, змістом якого стало формування власної правової системи. Визнавши антидемократичною й небезпечною для України більшовицьку владу в Петрограді, Центральна Рада в Третьому Універсалі від 7 листопада проголосила Українську Народну Республіку, але „не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її”. При цьому в Універсалі зазначалося, що „ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська республіка стала федерацією вільних народів”. Важливе значення мають положення Третього Універсалу про розширення і закріплення місцевого самоврядування, утвердження

демократичних прав і свобод, недоторканності особи й житла, конфіскацію поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння і передачу земель трудовому народу без викупу, права й можливості вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами тощо. Отже, *Третій Універсал – це перший у XX ст. український державно-правовий документ конституційної спрямованості*, який розпочав процес формування власної правової системи.

Більшовицький переворот підштовхнув Центральну Раду до створення власної держави, але фатальною її помилкою була підтримка ідеї федерації з більшовицькою Росією. Наступ військ Антонова-Овсієнка остаточно розвіяв ілюзії щодо перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Нагальною була й необхідність провадити самостійні переговори з Німеччиною та її союзниками, що розпочалися в Брест-Литовському. У *Четвертому Універсалі* Центральної Ради зазначалося: *«Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».* Центральна Рада, визнаючи джерелом влади народ України, прагнула встановлення «бажаного мира, щоб повести свій край до ладу, творчої праці». Отже, державність України виникла як реакція на розпад центральної влади Російської імперії і була ініційована не тільки внутрішніми, а й зовнішніми обставинами.

Одним з перших кроків у розбудові української правової системи був Закон від 25 листопада 1917 р. «Про порядок видання законів». Згідно з його положеннями «виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки» до сформування Російської федерації надавалося Центральній Раді, а «право видавати розпорядження в обсягу урядування на основі законів» – Генеральним секретарям УНР. Водночас не припинялась дія російського законодавства, що діяло до 27 жовтня і не було скасовано українською владою.

Формування власної законодавчої бази *в галузі державного будівництва* розпочалося з прийняття у листопаді 1917 р. Закону «Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки». Закон встановлював

пропорційну систему виборів, докладно регулював організацію їх проведення. Брати участь у виборах мали право громадяни з 20-річного віку. Виборчих прав позбавлялися засуджені, дезертири, визнані судом банкрути, а також члени царської родини. Установлювалась відповідальність за порушення організації проведення виборів. Вибори були призначені на кінець грудня, але через воєнні дії вони проводилися переважно в січні – лютому 1918 р. лише в Київському, Волинському, Подільському, Херсонському, Полтавському, Катеринославському й Чернігівському округах. За рішенням Малої Ради, Установчі збори мали відкритися 12 травня 1918 р.

Прийнятими в березні 1918 р. законами встановлювалась державна українська мова, державний герб УНР – «Володимирів тризуб».

Спробою врегулювання міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин був Закон «Про національно-персональну автономію» від 9 січня 1918 р. Але деякі його положення, зокрема, про «іменні списки» – кадастри представників нацменшин, які повинні публікуватись для загального відома, викликали чимало непорозумінь і неприйняття з боку неукраїнців.

Суперечним виявився й Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» від 2 березня 1918 р., за яким громадянами УНР вважалися ті, «хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням та на цій підставі бере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки». Тобто, не визнавалися громадянами УНР люди, які постійно проживали в Україні, але народилися за її межами.

Важливим напрямом законодавчої діяльності Центральної Ради була робота над *проектом Української Конституції*, яка розпочалася після прийняття Першого Універсалу. Передбачалося обрання за принципом «національно-пропорційного представництва» Комісії по підготовці Статуту автономної України. Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді, проголошення УНР прискорили конституційний процес. За Четвертим Універсалом Конституцію «незалежної Української Народної Республіки» мали ухвалити Установчі збори, але подальше ускладнення воєнно-

політичної ситуації призвело до того, що об'єднані російсько-українські радянські війська 26 січня 1918 р. зайняли Київ. Центральна Рада евакуювалась до Житомира (потім до Коростеня і Сарн). Після повернення наприкінці березня 1918 р. до Києва в умовах німецько-автрійської окупації керівникам УНР вже не вдалося провести ані виборів, ані скликати жодної загальної сесії Центральної Ради.

Конституція УНР була ухвалена Малою Радою в останній день існування УНР, 29 квітня 1918 р. Конкретно-історичні обставини зумовили її спрямованість як *документа перехідного періоду*, але, безперечно, це була *демократична за своїм змістом конституція*. Структурно вона складалася з 83 статей, об'єднаних у 8 розділів (Загальні постанови, Права громадян України, Органи власті УНР, Всенародні збори УНР, Про Раду Народних Міністрів УНР, Суд УНР, Національні союзи, Про часове припинення громадських свобід). Україна проголошувалась «державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною» (ст. 1). Зазначалося, що суверенне право належить народові України, тобто громадянам УНР усім разом.

Устрій держави засновувався на принципі неподільності території та праві на широке самоврядування земель, волостей і громадян. Проголошувалась рівність громадян «у своїх громадянських і політичних правах», незалежно від народження, віри, освіти, національності, майна, податкування (ст. 12). Установлювались демократичні свободи «слова, друку, сумління, організації, страйку» (ст. 17), недоторканність «домашнього огнища» (ст. 15), «листова тайна» (ст. 16), «свобода перемін місця пробування» (ст. 18). На території України скасовувались: смертна кара; тілесні та інші види покарання, які принижують людську гідність; конфіскація майна, як покарання. Конституція, на основі принципу поділу влад, визначала порядок створення й повноваження органів влади УНР. Верховним органом УНР проголошувались Всенародні Збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу і формували вищі органи виконавчої (Раду Народних Міністрів) і судової (Генеральний суд) влади. «Єдина безпосередня місцева власть» (ст. 26) надавалась виборним Радам і Управам громад, волостей і

земель. Конституція не передбачала посади президента УНР. За даною Конституцією УНР мала стати демократичною парламентською державою.

Законодавча діяльність відповідала прагненню Центральної Ради здійснити соціалістичні перетворення в основних сферах життя суспільства. Як відомо, Третій Універсал скасував право приватної власності на землю, встановивши, що земля «єсть власність усього трудового народу». Приписувалось встановити «державну контролю над продукцією на Україні», наполягалось на необхідності «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці». У січні 1918 р. було прийнято Закон «Про 8-годинний робочий день», який за своїм змістом може вважатись першою спробою створення власного *трудового законодавства.* Він не тільки визначав тривалість робочого часу в обсязі 48 годин на тиждень, а й регламентував особливості найму й праці жінок і неповнолітніх, нічні й понаднормові роботи, працю на шкідливому виробництві, встановлював святкові дні тощо.

В умовах кризи грошового обігу були здійснені й певні кроки у сфері *фінансового права.* Найважливішим у цій галузі був Закон від 6 січня 1918 р. «Про випуск державних кредитових білетів УНР», яким встановлювалось, що «кредитові білети У. Н. Р. випускаються Державним Банком У. Н. Р. в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями й прибутками від монополій». Розмір випуску кредитових білетів не повинен був ні в якому разі перевищувати половини річної суми прибутків від монополій. Кредитові білети УНР випускались в карбованцях, причому один карбованець повинен був містити 17,424 долі чистого золота і ділитися на 200 шагів. Встановлювалось, що «українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою». У квітні прийнято закони про випуск зобов’язань державної скарбниці УНР на забезпечення грошових знаків у сумі 500 млн карбованців і про випуск розмінних марок державної скарбниці. Закону про державний бюджет прийнято не було. Деякі акти окремо регулювали надходження прибутків і розписи видатків держави.

Так, згідно із законом від 9 грудня усі державні податки й прибутки, які на підставі існуючих законів збиралися на території УНР, визнавалися прибутками державного скарбу. Законом «Про тимчасові розписи видатків на 1918 р.» від 11 квітня 1918 р. відповідні міністерства були уповноважені робити тимчасові розписи державних видатків на кожних чотири місяці із затвердженням їх через Міністерство фінансів Центральною Радою.

Деякі законодавчі акти стосувалися *кримінального права.* Третім Універсалом була скасована смертна кара. Законом про амністію від 19 листопада 1917 р. звільнялися всі засуджені за політичні злочини. Учасники ж воєнних дій і повстань проти УНР за законом від 5 березня позбавлялись прав на українське громадянство і карались висилкою за межі України. У випадку несанкціонованого повернення вони карались ув'язненням до п'яти років. Але у якості джерел кримінального права продовжували діяти деякі акти дореволюційної доби, зокрема, окремі норми Зводу законів Російської імперії, Кримінального уложення 1903 р., а також постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р. яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі до трьох років за публічні заклики до здійснення тяжких злочиннів (вбивств, погромів тощо).

* * *

Виникнення Центральної Ради знаменувало початок нового етапу українського державотворення. Розпочавши свою діяльність як „представницький орган всієї української людності", вона перетворилася на найвищий законодавчий орган, центр політичного і державного життя України. Головним здобутком української революції на першому її етапі стало проголошення Української Народної Республіки, державний статус якої з „автономної частини майбутньої федеративної Росії" протягом листопада 1918 р. – січня 1919 р. піднісся до „самостійної, ні від кого незалежної, вільної суверенної держави українського народу". Характерними для процесу державного будівництва були широка національна демократія й гуманізм. Проте в розбудові УНР виявилися

помилки й непослідовність, зокрема, що стосується реформування системи державного управління і місцевого самоврядування, формування національних збройних сил, створення власних судових і правоохоронних органів.

Процес державного будівництва відбувався переважно правовим шляхом, супроводжувався прийняттям Центральною Радою універсалів та законів, якими визначалися головні напрями розвитку української демократії. Нормами конституційного права врегулювались важливі питання державного ладу та територіального устрою, громадянства, міжнаціональних відносин, державної символики. Україна вперше проголошувалась незалежною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Громадянам надавались широкі права і свободи, була скасована смертна кара. Кожній нації, що мешкала на території України, гарантувалось право на національну автономію. Важливе місце посідали закони соціально-економічного спрямування. Було розпочато широкі соціальні реформи. Для українського законодавства даного періоду, є притаманною гуманістична спрямованість розвитку як державного, адміністративного, цивільного, трудового, так і судового й кримінального права.

Завдання для самостійної роботи

1. Зверніться до аналізу обставин та процесу створення Центральної Ради. На цій основі визначте статус Ради на початку її існування?
2. З'ясуйте, які заходи на підтримку Центральної Ради сприяли її легітимації як вищого представницького органу українського народу.
3. Поясніть, який існував порядок діяльності Ради, та яким актом його було визначено. Охарактеризуйте процес становлення й зміцнення Центральної Ради як вищого владного органу в Україні.

4. Розкрийте основний зміст законодавчій діяльності Центральної Ради в дожовтневий період. Охарактеризуйте зміст та значення першого закону-декларації під назвою “Універсал до українського народу на Україні й поза Україною сущого” від 10 червня 1917 р. (додається). Розкрийте причини своєрідного компромісу Центральної Ради з Тимчасовим урядом проголошеного у Другому її Універсалі (додається).
5. Проаналізуйте додані до теми документи, що визначали державно-правовий статус уряду України - Генерального Секретаріату. Розкрийте його склад, компетенцію та порядок діяльності. На основі співставлення “Основ тимчасового управління на Україні” від 3 липня 1917 р. та “Тимчасової інструкції Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні” від 4 серпня 1917 р. охарактеризуйте суперечливість процесу становлення Генерального Секретаріату. З’ясуйте, яку назву отримав уряд України за ІУ Універсалом Центральної Ради.
6. Складіть схему центральних та місцевих органів влади й управління УНР. Проаналізуйте надбання та прорахунки Центральної Ради в організації місцевої влади і місцевого самоврядування.
7. Дайте характеристику діяльності Центральної Ради із зовнішньої політики, військового будівництва та “захисту революції”. Охарактеризуйте діяльність Центральної Ради з реформування судочинства. та створення власної прокуратури.
8. На основі власного аналізу тексту Четвертого Універсалу Центральної Ради (додається) охарактеризуйте його зміст та історичне значення. Розкрийте обставини та наслідки проголошення незалежності УНР.
9. Поясніть, в чому полягала принципова відмінність другого (післяжовтневого) етапу законодавчої діяльності Центральної Ради. Розкрийте зміст та значення Третього Універсалу

Центральної Ради (додається), як першого у XX ст. українського державно-правового документа конституційної спрямованості.

10. Ознайомтеся з текстом Закону від 25 листопада 1917 р. ”Про порядок видання законів” (додається) та з’ясуйте який порядок видання законів він встановлював.
11. Охарактеризуйте процес формування Центральною Радою власної законодавчої бази в галузі державного будівництва. Поясніть, яке значення мало прийняття законів про державну символіку, мову, громадянство, національно-персональну автономію та ін.
12. Розкрийте основний зміст та значення Земельного закону, затвердженого Центральною Радою 18 січня 1918 р., та інших законів соціально-економічного спрямування; при цьому з’ясуйте, чому полягала суперечливість деяких законів, спрямованих на соціалістичні перетворення.
13. Охарактеризуйте тенденції розвитку кримінального права.
14. Коли, за яких обставин та яким органом була прийнята Конституція УНР? Проаналізуйте текст Конституції УНР (додається). З’ясуйте, якою державою мала стати Україна за цією конституцією? Розкрийте структуру, зміст та значення Конституції УНР.

Першоджерела

УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого**

(Витяги)

...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не

** Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 58-60.

розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням *Всенародні Українські Збори (Сойм)*. Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші: *Українські Збори*.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійськім Парламенті.

...Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, манастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному, Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Раду, і наказали нам бути на чолі вашого народу, стояти за його творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпіхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання. А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, шо воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що

торкаються України, мало при собі нашого *комісара по українських справах*.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то, вибраним нами, комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі сі домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

...Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

...Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з иншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усих народів Землі Української і виробимо закони для неї.

Ті закони, той увесь лад, який ми підготовим, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

...До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську, Центральну Казну, а сам не мав та не має тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й роспаду докажи своєю одностайністю і державним і розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державний народом, як рівний з рівним.

Ухвалено:

Київ, року 1917, місяця червня (іюля) числа 10.

II У Н І В Е Р С А Л
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ••

Громадяне землі Української.

(Витяги)

...Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками инших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий

•• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 61-62.

одповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, — що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

...Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меньшостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

...Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями...

Оповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Київі, 1917 року, липня 3-го дня.

ОСНОВИ ТИМЧАСОВОГО УПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНІ**

(Витяги)

На підставі згоди з Временним Правительством від 3 липня 1917 року, — орган революційної демократії всіх народів України — Українська

** Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 63-64.

Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і Російського Учредительного Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється вищим органом управління на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§ 1. Вищим Краєвим Органом Управління на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним Правительством.

§ 2. Формування Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

§ 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме Секретарі в справах: внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловості, почти та телеграфу, праці, доріг, Генеральний Контрольор та Генеральний Писар.

Примітка. При Секретареві в справах міжнаціональних визначається три Товариші Секретаря — від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділам своєї нації мають право докладу і рішаючого голосу по цих справах в Генеральному Секретаріатові. Товариші Секретаря в справах національних затверджуються Комітетом Ради.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генерального Секретаріату.

§ 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

§ 8. При Временному Правительстві має бути Статс-Секретар по справах України, якого призначає Временне Правительство по згоді з Центральною Радою.

§ 10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Временного Правительства ті законопроекти, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

§ 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Временного Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат, по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріата, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

§ 15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції.

§ 16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовірря Генеральному Секретареві, він подає в отставку.

§ 18. Всі акти Центральної Ради контрасігнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони Временного Правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Краевому Урядовому Вістникові на українській мові.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені; українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській...

ТИМЧАСОВА ІНСТРУКЦІЯ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІАТОВІ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ НА УКРАЇНІ••

(Витяги)

1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими

•• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 65-66.

Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, которого призначає тимчасовий уряд по пропозиціях Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням мглинського, суражського, стародубського і новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії, чи частини їх, в тім разі як утворені в цих губерніях на основі постанови тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствам: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, є) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контрольор, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішаючого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути замішені з особ, які не належать до української національности. При Секретаріаті по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й подає на затвердження тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з секретаріатом і окремими секретарями по належности, а також останніх з вищими державними установами і відомствами робиться через особливого комисара України в Петрограді. Так само йдуть і законодатні пропозиції і проекти, які торкаються місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значіння, які виникли в окремих відомствах або обговорені міжвідомственними і відомственими комісіями вимагаючі через

особливе відношення до України участи, представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирливих випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази секретаріат.

Петроград, 4(17) серпня 1917 р.

III УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ••

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й крівава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду...

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді; і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

...До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшости українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харьківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути

••· Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 67-69.

встановлене по згоді зорганізованої волі народів...

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного роспреділення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва *встановити державну контролю над продукцією України*, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому*, щоб мир було встановлено як найшвидше*. *Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно роспочати мирні переговори.*

...**Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.**

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами адміністративної влади на місцях, *і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії*, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо, *що народам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію* для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровья, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів — негайно видано буде закон.

Українська Центральна Рада.

У Київі 7(20) листопаду року 1917.

Закон Центральної Ради «Про порядок видання законів» (8 грудня 1917 р.)♣

(Витяг)

I.

До сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Укр. Нар. Респ. належить Українській Центральній Раді.

II.

1) Всі закони і постанови, які мали силу на території Укр. Нар.Респ. до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Укр. Ц. Ради, мають силу і надалі, яко закони і постанови Укр. Нар. Республіки.

2) Право видавати розпорядження в обсягу урядовання, на основі законів, належить Генеральним Секретарям Укр. Н. Республіки.

3) До видання таких розпоряджень зостаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені або не скасовані Укр. Ц. Радою та Ген. Секретаріатом.

III.

1) До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні уряди і установи, які зостаються на території У.Н.Р. по день 7 листопада 1917 р. з дотеперішнім їх ділокругом, урядженням і штатами, яко уряди і установи У.Н.Р.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997., - Т. 2. - С. 32-33.

IV УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ•

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, — борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесилили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводе спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменьшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши кріваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб приняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом петроградське правительство народних комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі кріваву боротьбу з нашим народом і Республікою...

• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 69-70.

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та инші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

Отож, — насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, — Раді Народніх Міністрів, — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь инших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большевиків» та инших напастників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірне тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів — розпустити армію зовсім, а потім замісць постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств...

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні й

повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку власть, до якої мали б довірря й яка б спіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних із місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, принявши за основу скасування власности й соціялізацію землі...

Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робот через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багацтва підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народным Республіки...

Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі, безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та ріжні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважніші галузі торговлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів.

Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і инших продуктів і товарів, з яких найбільш бралося прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над

всіми банками, які кредітами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не спекуляції та ріжну банкову експлуатацію (визиск)...

Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки — до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигаємо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижні зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органові належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Київі.9 січня 1918 р.

Земельний закон, затверджений

Українською Центральною Радою

(18 січня 1918 р.)♠

(Витяги)

Розділ I. — Загальні засади.

1. Право власности на всі землі з їх водами, надземними і підземними багацтвами в межах Української Народньої Республіки віднині касується.

2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багацтвами стають добром народу Української Народньої Республіки.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни Української Народньої Республіки без різниці полу, віри і національности, з додержанням правил цього закону.

Розділ II. — Основні засади користування поверхнею землі.

6. Користування поверхнею землі дозволяється:

а) для загально-громадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні корисні підприємства загального або місцевого громадського значіння;

б) для приватньо-трудового господарства, яке ведеться власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами;

Примітка. Тимчасово в виключних випадках наймана праця може вживатись згідно з правилами, які встановлюють земельні комітети.

в) під оселі й будівлі окремим особам, товариствам або громадським установам для мешкання, або для торговельних і промислових підприємств...

9. Нормою наділення для приватньо-трудових господарств повинна бути така кількість землі, на якій сім'я, або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевостй способом, мали-б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого

♠ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997., - Т. 2. - С. 40-44.

господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількости землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства...

12. Ніякої платні за користування землею не повинно бути.

Примітка Оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми, або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близости до торговельних центрів і шляхів та инших соціяльно-економічних умов, незалежних від праці господарів хозяйства.

13.Строки користування землею встановлюються сільськими громадами й товариствами на підставі правил, встановлених земельними комітетами згідно з цим законом.

Примітка. Право користування може переходити в спадщину.

19. Для допомоги нормальному розвиткові сільського господарства, державою організується сільсько-господарський кредит.

КОНСТИТУЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
(Статут про державний устрій, права і вільності УНР)•

(Витяги)

І. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3

•Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 73-79.

голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином иншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з захованням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постанова Суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої ріжниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілей в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто инший не може бути затриманий на території її без судового наказу инакше, як на гарячім вчинку. Але і в такім разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто инший на території її не може бути

покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або иншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони нарушити недоторканість і без судового наказу; одначе і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу инакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто инший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі иная на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

20. Лише громадяне УНР користуються: з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванню державним і місцевим життям через, активну і пасивну участь у виборах до законодатних устав і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участи у виборах, як до законодатних органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконанні виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом з безумних або божевільних; котрі находяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те, рішають Всенародні Збори звичайним законодатнім порядком. Ніяких инших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціяльний закон.

Ш. Органи власти Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом власти УНР являются Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової власти УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель, їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в ціх справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§60 — 68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людности і щоб при виборах ніхто не мав другого глосу. У всім иншім правила виборів у Всенародні Збори установляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до одповідальности за свою політичну діяльність. Під час виконування своїх депутатських обов'язків вій дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки...

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не меньш, як трьома міліонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народної Республіки

50. Яко вища виконавча власть УНР, Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються по-за межами діяльности установ місцевої самоуправи або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністре дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

VI. Суд Української Народної Республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цівільного, карного і адміністраційного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодатні, ні адміністраційні органи власти.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів...

66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг пяти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної власти.

VII. Національні Союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроення свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду яко те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не меньш як 10.000 громадян УНР...

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з цього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування...

74. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має право:

а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загально-державного оподаткування;

б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати инші фінансові заходи для забезпечення діяльности Національного Союзу.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обіраються членами союзу...

VII. Про тимчасове припинення громадянських свобід

79. У випадку державної конечности (підчас війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціяльний закон, виданий звичайним порядком.

83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Тема 11. Українська держава і право (Гетьманат П. Скоропадського)

Формування держави

На скликаному у Києві 29 квітня 1918 р. за ініціативою «Союзу земельних власників» з'їзді українських хліборобів нащадок давнього роду козацької старшини П. Скоропадський був проголошений Гетьманом України. Центральна Рада була розігнана окупаційними військами. Але не слід вважати організаторами її повалення німців чи австрійців. Це сталося як закономірний результат невдоволення заможніших верств населення, які вимагали відновити приватну власність й покласти край революційному хаосові. Авторитетний бойовий генерал П. Скоропадський ще з початком революції українізував своє військове з'єднання, але Центральна Рада відкинула його послуги. Прихід до влади П. Скоропадського був умотивований намаганнями відновити правопорядок, скасувати «соціалістичні експерименти» Центральної Ради.

Протягом доби прихильники гетьмана оволоділи державними установами. У день свого обрання П. Скоропадський звернувся з *«Грамотою до всього українського народу»* і оприлюднив *«Закони про тимчасовий державний устрій України»*, в основу яких була покладена ідея короткочасної сильної влади. Центральна Рада, Мала Рада, земельні комітети розпускалися, закони Центральної Ради й Тимчасового російського уряду скасовувалися. За Україною закріплювалася *нова офіційна назва «Українська держава»*.

За Законами про тимчасовий державний устрій України «влада управління належала виключно до Гетьмана України в межах усієї Української держави». В історико-правовій літературі існують різні точки зору на природу гетьманської влади. Дехто із учених вважає, що із заснуванням Гетьманату в Україні відбувся перехід до президентської республіки. Дехто з дослідників говорить про повернення до монархічної форми правління. Дійсно, титул «Гетьман» асоціюється з квазимонархічними традиціями, пов'язаними з козацькими гетьманами.

Фактично ж «до обрання Сейму» встановлювався тимчасовий

диктаторський режим. ***Гетьману*** належала вся повнота законодавчої й виконавчої влади. «Без його санкцій ніякий закон не може мати сили». Проте, усякі урядові акти гетьмана мали бути контрасигновані Отаманом Ради Міністрів або одним із відповідних міністрів. Він призначав і звільняв виконавчу владу – Отамана Ради Міністрів і весь склад уряду. До повноважень Гетьмана належало керівництво зовнішньополітичною діяльністю. Він був «Верховним Воєводою Української Армії і Флоту», оголошував військовий та осадний стан (припиняв усі громадсько-політичні свободи), виконував право загальної амністії, здійснював особисте помилування.

Дбаючи про неперервність керівництва країною, П. Скоропадський 1 серпня 1918 р. затвердив ухвалений Радою Міністрів тимчасовий Закон «Про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного Пана Гетьмана всієї України». За цим законом у зазначених випадках влада переходила до *Колегії Верховних Правителів Держави*. Колегія мала складатися з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначав сам Гетьман, одного обирав Сенат і одного – Рада Міністрів. Характеризуючи цей закон, можна стверджувати, що мало місце прагнення створити механізм правового забезпечення стабільності і наступності вищої державної влади.

Законами про тимчасовий державний устрій України функція організації і координації діяльності центральних відомств «по предметах як законодавства, так і вищого державного управління» покладалася на призначену Гетьманом ***Раду Міністрів***. Очолював Раду міністрів Отаман – Міністр, який згодом почав називатися Головою Ради Міністрів. «Керування справами Ради Міністрів» покладалося на «Генерального Секретаря (згодом почав називатися Державним Секретарем) і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію». На початку травня було затверджено склад Ради Міністрів, до якої ввійшли міністри внутрішніх справ, іноземних справ, фінансів, торгівлі і промисловості, земельних справ, народної освіти (21 червня перейменовано у Міністерство народної освіти та мистецтв),

судових справ, військовий міністр, генеральний контролер. Також були створені нові: Міністерство народного здоров'я і Міністерство сповідань, що займалося релігійними справами. Міністерства поділялися на департаменти й управління. Гетьман 25 травня затвердив «Положення про Малу Раду Міністрів», яка складалася з товаришів (заступників) міністрів і мала розглядати пропозиції окремих міністерств, що не потребували письмового узгодження, проекти штатів та кошторису окремих міністерств тощо.

Соціалістичні діячі, більшість із яких були членами Центральної Ради, не змогли стати вище від партійних інтересів і не підтримали гетьманський уряд. Тому уряд було сформовано за участю кадетів та монархістів. Проте це були талановиті адміністратори. Що стосується численних тверджень про неукраїнське походження членів гетьманського уряду, то воно не відповідає дійсності. Переважна більшість членів уряду була українського походження, в тому числі його голова професор М. Василенко, великий землевласник Ф. Лизогуб, який потім очолив уряд, видатний український політичний діяч і історик Д. Дорошенко та ін. Проте, після відставки Ф. Лизогуба в сформованому 14 листопада проантантівському і проросійському уряді на чолі із С. Гербелем українців майже не було.

Для періоду гетьманства характерним є розвиток *інституту державної служби*. В основу вимог до держслужбовців були покладені не їхні політичні уподобання, а професійні ознаки. Згідно з гетьманською «Грамотою до всього українського народу» від 29 квітня, урядовці, окрім міністрів Центральної Ради і їх заступників, були залишені на посадах. Відповідно до Закону «Про порядок призначення на державну службу» від 25 травня, всі, хто перебували чи поступали на державну службу, а також військові й судді мали приносити «урочисту обітницю» на вірність Українській державі.

До здобутків Української держави слід віднести й успіхи у *зовнішньополітичній сфері*. Якщо Центральна Рада мала дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Туреччиною, то Гетьманат обмінявся посольствами з 12 державами. Під тиском німців навіть Радянська Росія визнала Українську державу. За короткий термін була

створена власна дипломатична служба.

Формування органів ***місцевого управління*** відбувалося в ситуації гострого протистояння з боку місцевих організацій політичних партій, більшість яких була соціалістичного спрямування. До того ж Гетьман, розпустивши органи місцевого управління і комісарів Центральної Ради, поновив діючий ще за царату адміністративно-територіальний поділ. У губерніях, повітах із місцевих поміщиків та земських діячів призначалися *старости*, яким належала вся повнота влади на місцях. Губернські старости за своїм статусом практично дорівнювали царським губернаторам. За законом від 30 листопада поновлювався колишній інститут *«земських начальників»*, утворювалися повітові та губернські ради у сільських справах. Територіальне самоврядування було позбавлене загального і рівного виборчого права. Усе це переконливо свідчить про те, що система місцевої влади формувалася за зразком колишньої російської моделі. За декілька місяців в Україні було створено дійовий адміністративний апарат. Але російське чиновництво, що посіло в державній адміністрації, було більше заінтересоване у відновленні імперії. Безпосередньо системою місцевої адміністрації, як і за часів УНР, керувало Міністерство внутрішніх справ.

Гетьманські установи та органи зазнавали постійного втручання окупаційної влади, що проводила грабіжницьку політику в Україні. До Німеччини ешелонами вивозилось продовольство й промислове устаткування. Розпочалося масове повернення в Україну поміщиків і капіталістів, яким поверталися заводи, фабрики, землі, маєтки, виплачувалася компенсація за збитки. Все це спричинило надзвичайне загострення соціально-політичної ситуації у країні.

Ситуацію в Українській державі ускладнювало також протистояння місцевої адміністрації й органів місцевого самоврядування, що перебували під впливом опозиційних до Гетьмана українських політичних партій. У травні Міністерством внутрішніх справ було заборонено з’їзд представників міст. Були розпущені Катеринославська й Одеська міські думи. За законом від 29 червня, губернські старости отримали право розпускати волосні

земські збори й управи, міські думи. Разом із тим, гетьманський уряд намагався створити на місцях лояльне до гетьманату самоврядування. Сподіваючись знайти соціальну опору режиму у середовищі заможних селян, Гетьман виділив їх в окрему категорію громадян – *козаків*. Новий закон про вибори до земств від 5 вересня вводив куріальну систему виборів (право голосу давало нерухоме майно, підприємство або стан і освіта), яка мала привести до того, щоб земське життя скеровували представники вищих станів та заможні хлібороби.

Реформування ***судової системи*** Української держави розпочалося з вищої судової інстанції – *Генерального Суду*. У Законах про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня у розділі «Про Генеральний Суд» зазначалося, що він «уявляє собою вищого хоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних». На Генеральний Суд покладалося оголошення всіх законів та наказів уряду. Призначення Генеральних суддів відтепер мало здійснюватися Гетьманом. У травні Гетьман затвердив закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні – «іменем Закону Української держави». Відповідно до закону від 2 червня Генеральний Суд мав складатися з департаментів: цивільного, карного і адміністративного. На нього покладалися функції, що раніше належали російському «Правительствующему Сенату», а також касаційні функції Головного Військового Суду. Реформування вищої судової інстанції було завершено після створення, відповідно до закону від 8 липня, *Державного Сенату* на чолі з Президентом, який складався з Адміністративного, Цивільного і Карного Генеральних Судів.

Законом від 8 липня «Про Судові палати й Апеляційні суди» було скасовано апеляційні суди і відновлено діяльність *Судових палат:* Київської, Харківської та Одеської. Адміністративні, цивільні й кримінальні справи розглядалися *окружними судами* у складі постійних суддів і 12 присяжних засідателів. Відновлювалася й мирова юстиція. Постановами Ради Міністрів від 14 та 21 липня було розширено підсудність кримінальних та цивільних справ *мировим суддям.*

Загальне керівництво судочинством покладалося на Міністерство юстиції, компетенція якого розширювалася. Так, міністр юстиції отримав право призначати і звільняти з посад мирових суддів і голів з'їздів мирових суддів.

Крім загальних судів, існували й *військові суди*, значення яких зростало з тим, як Гетьман посилював репресії. Відповідно до Закону від 21 червня «Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію» вони поділялися на вищі (Київський та Катеринославський) та штабні – ті, що діяли при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі. У справах про заколоти, агітацію проти Української держави, протидію владі, вбивства застосовувалась виняткова підсудність.

Судові установи при розгляді справ керувалися кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством Російської імперії, щоправда, вносячи певні зміни відповідно до нових умов у склад злочинів і призначення міри покарання.

Організовувалася українська *прокуратура*. Законом «Про Державний Сенат» встановлювалися посади прокурорів і товаришів (заступників) прокурорів. Обов'язки Генерального прокурора покладалися на Міністра юстиції. Передбачалась участь прокурора у засіданнях військових судів.

Поновлювалась діяльність *адвокатури*, на яку покладалася функція представництва у цивільних і захисту у кримінальних справах. Першим кроком у створенні власного *нотаріату* стало встановлення порядку призначення і звільнення нотаріусів Києва, Харкова й Одеси. За поданням відповідних окружних судів, нотаріусів мало призначати (звільняти) Міністерство юстиції.

У системі правоохоронних органів чільне місце належало створеній відповідно до закону від 18 травня 1918 р. *Державній варті*. На неї покладалися охоронні, розвідувальні, контррозвідувальні, наглядові, силові й карні функції. Загальне керівництво її діяльністю здійснював департамент державної варти Міністерства внутрішніх справ, а в губерніях і містах – старости й отамани.

Законодавча діяльність

Головні засади створення власної правової системи були визначені в Законах про тимчасовий державний устрій: «Українська держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі». Тут же встановлювалися й *правові основи законотворчого процесу:* «Закони розробляються в кожному Міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові». Міністрам надавалась можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненні законів. Законом від 2 червня «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів» керівництво цим процесом покладалося на Державну канцелярію і Державного секретаря. Про інтенсивність законодавчої діяльності гетьманського уряду свідчить той факт, що менш ніж за вісім місяців його існування *було видано близько 300 законів.*

Деякі попередні законодавчі акти Гетьманом були скасовані як такі, що суперечили соціально-політичним і економічним засадам Української держави. Така доля спіткала, наприклад, досить суперечливий за своєю сутністю Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію (скасований 9 липня 1918 р.).

Разом з тим, гетьманська адміністрація вибірково застосовувала правові акти із законодавчої спадщини як Центральної Ради, так і Російської імперії. Наприклад, у циркулярі Міністерства праці від 16 травня зазначалося, що всі попередні акти у сфері трудового законодавства зберігають свою чинність, «якщо вони не скасовані Урядом Української Держави».

У міру того як затверджувалися відповідні закони Української держави, скасовувались попередні законодавчі акти, про що, як правило, вказувалося в тексті даного закону. Показовим у цьому відношенні є Закон про українське громадянство від 1 липня, остання стаття якого скасувала Закон про громадянство, ухвалений Центральною Радою у березні 1918 р. На відміну від Закону Центральної Ради, цей Закон базувався на «нульовому

варіанті»: усі російські піддані, що перебували на Україні під час видання цього закону, визнавалися громадянами України.

Законодавство Української держави в цілому спрямовувалося на *захист права приватної власності*. Було запроваджено українську грошову систему, засновано банки. Особливе значення мало законодавче врегулювання земельного питання. Скасувавши закон Центральної Ради про соціалізацію землі, гетьманат уживав заходів щодо унормування становища селян і поміщиків. Для підготовки нового земельного закону було створено повітові та губернські земельні комісії, а також Вищу земельну комісію на чолі з Гетьманом. Однак за затвердженим у листопаді під тиском Українського національного союзу на чолі з В. Винниченком проектом земельної реформи усі великі землеволодіння мали бути примусово викуплені державою й розподілені між селянами не більше як по 25 десятин. Допускалося існування господарств у розмірі до 200 десятин, якщо ці господарства мали культурне значення. Фактично це було повернення до скасованого Закону «Про соціалізацію землі» з деякою модернізацією. Зрозуміло, що такий законопроект викликав різко негативне ставлення великих землевласників.

Незаперечними є успіхи гетьманського уряду у *законодавчому забезпеченні культури й освіти.* Було засновано близько 150 україномовних гімназій. У середніх школах започатковувалося обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України. В жовтні у Києві і Кам'янці-Подільському відкрилися українські університети. Було також засновано Український національний театр, Національну капелу, Національний музей, Національний архів та бібліотеку з понад 1 млн томів. Вершиною освітньої діяльності Гетьманату стало урочисте відкриття 24 листопада Української академії наук. Президентом академії було обрано академіка В. Вернадського.

Створюючи власні *збройні сили*, гетьманська адміністрація зробила важливі кроки у *законодавчому забезпеченні військового будівництва.* Улітку 1918 р. Гетьман наказав військовому міністерству відновити організацію козацтва як основного резерву військ. Важливе значення мали Закон про

загальний військовий обов'язок від 24 липня та Закон про політично-правове становище службовців військового відомства від 1 серпня 1918 р. Цими законами встановлювався строк служби два роки у піхоті й три – у кінноті та артилерії, військовослужбовцям заборонялося входити до складу політичних партій і організацій, вони позбавлялися активного й пасивного виборчого права.

У вересні Рада Міністрів і Гетьман ухвалили план організації української армії, що мала складатися з 8 корпусів, кінних дивізій та інших військових з'єднань. Важлива роль відводилась Чорноморській флотилії, що складалася з кораблів, захоплених німцями за Брестською угодою і переданих ними Україні. Для підготовки військових кадрів засновувалися спеціальні школи. Було сформовано декілька військових з'єднань, в тому числі й Гвардійську Сердюцьку дивізію чисельністю 5 тис., укомплектовану молоддю, переважно з родин заможних селян.

Вживались заходи для формування військових частин з козаків. Козаки кожної губернії складали кіш на чолі з кошовим отаманом. До козацького стану належали нащадки козаків, але до нього записували і всіх охочих. Передбачалося створити українську армію чисельністю близько 300 тис. Однак процес військового будівництва гальмувало командування окупаційних військ, яке боялося створення в Україні власної великої військової сили.

Для періоду Гетьманату характерним є *посилення каральної спрямованості законодавства.* Так, Тимчасовим Законом від 8 липня 1918 р. «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства» та іншими актами поміщикам надавалось право використовувати примусову працю під час жнив. За ухилення від повинностей селянам загрожували великі штрафи, тюремне ув'язнення та інші покарання. За Законом від 27 травня врожай 1918 р. вважався власністю держави і призначався на відправку до Німеччини й Австро-Угорщини. Селяни повинні були здати хліб державі за твердими цінами, окрім частини, необхідної для прожиття. До вилучення продовольства залучалися створені при німецьких комендатурах спеціальні

команди, які застосовували жорсткі санкції і, навіть, розстріли. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Жорстко придушувалися будь-які прояви невдоволення чи опозиції. Це спричинило активізацію повстанського руху і, в умовах, коли окупаційні війська внаслідок революції в Німеччині та розпаду Австро-Угорської імперії залишали Україну, призвело до повалення гетьманського режиму.

* * *

Гетьманат, що проіснував менше восьми місяців, спочатку зміг здобути собі підтримку завдяки обіцянкам відтворити правопорядок. Залучивши представників соціально-економічної верхівки, чиновництва та військових, він спромігся розпочати створення центральних і місцевих органів управління, судової системи, правоохоронних органів та збройних сил. Було відновлено приватну власність на землю, створено умови для відродження козацтва, як соціальної опори гетьманату, зроблено перші кроки на шляху до розвитку національної освіти, науки і культури. Але реальна влада в Україні значною мірою залежала від німецько-автрійського окупаційного командування, що не додавало популярності гетьманському режиму. Помилкою була спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі.

Позитивним є прагнення законодавчого врегулювання суспільного життя.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте. яким чином прийшов до влади П. Скоропадський. Поясність, які точки зору на природу гетьманської влади існують в історико-правовій літературі. На основі власного аналізу "Грамоти до всього українського народу" та "Законів про тимчасовий державний устрій України" (додаються) дайте правову характеристику режиму Гетьманату. Розкрийте коло повноважень Гетьмана.
2. Охарактеризуйте державно-правовий статус Ради Міністрів, на яку Законами про тимчасовий державний устрій України покладалась

функція організації і координації діяльності центральних відомств “по предметах як законодавства, так і вищого державного управління” Розкрийте склад, повноваження та порядок діяльності Гетьманського уряду.

3. Складіть схему центральних органів влади й управління Української держави часів Скоропадського. Розкрийте повноваження цих органів.
4. Розкрийте здобутки Гетьманату в розвитку інституту державної служби, в зовнішньополітичнії діяльності, у військовому будівництві.
5. Складіть схему органів місцевого управління Гетьманату, розкрийте повноваження губернських і повітових старост, земських начальників. Поясніть, на яких засадах будувалося територіальне самоврядування. Проаналізуйте причини та наслідки протистояння гетьманської місцевої адміністрації й органів місцевого самоврядування, що перебували під впливом опозиційних до Гетьмана українських політичних партій.
6. Охарактеризуйте процес процес реформування судової системи. Розкрийте порядок створення та юрисдикцію вищого судового органу Української держави, судових палат, окружних та мирових судів. Дайте загальну характеристику компетенції Міністерства юстиції щодо керівництва судочинством. Поясніть, що спричинило зростання значення військових судів та розкрийте систему, компетенцію й процесуальні особливості військово-судових установ.
7. Розкрийте процес організації української прокуратури, поновлення адвокатури, створення власного нотаріату. Дайте загальну характеристику діяльності правовохоронних органів Гетьманату, зокрема, розкрийте функції та повноваження Державної варти.
8. На основі вивчення Законів про тимчасовий державний устрій України (додається) проаналізуйте головні засад створення Гетьманатом власної правової системи.
9. Поясніть, який встановлювався порядок законодавчої діяльності у відповідності до Закону від 2 червня 1918 р. “Про порядок складання

законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів”.

10. З’ясуйте, які правові акти із законодавчої спадщини, як Центральної Ради так і Російської імперії гетьманська адміністрація вибірково застосовувала.
11. Охарактеризуйте закони Української держави, спрямовані на захист приватної власності, законодавче врегулювання земельного питання, заснування банків, запровадження української грошової системи.
12. Розкрийте успіхи гетьманського уряду у законодавчому забезпеченні культури й освіти.
13. З’ясуйте які кроки гетьманська адміністрація зробила у законодавчому забезпеченні військового будівництва.
14. Поясніть, що спричинило посилення каральної спрямованості законодавства Української держави. Дайте загальну характеристику законодавчим актам Гетьманату, що посилювали кримінальну репресію.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

ГРАМОТА
ДО ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ•

(Витяги)

Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившися Українська Держава стояла коло краю загибелі.

•Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 82-83.

Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України...

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі инші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установляючий новий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власности — як фундаменту культури і цивілізації, *відбудовуються в повній мірі*, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й

відчиняється широкий простір приватнього підприємства й ініціятиви...

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів М. Устимович

29 квітня 1918 р., м. Київ.

ЗАКОНИ ПРО ТИМЧАСОВИЙ ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ •

Тимчасово до обібрання Сойму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування основується на слідуючих законах:

Про Гетьманську владу

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не матиме сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному його складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє инших урядових осіб в разі для останніх не обгрунтовано законом иншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти.

6. Гетьман оголошує области на військовому, осадному або виключному положенні.

• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 84-86.

7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасованням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і дарування милости в особистих випадках, коли цим не порушаються нічиї охоронені законом інтереси і громадянські права.

8. Накази й розпорядження Гетьмана закріпляються Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про Віру

9. Первенствуюча в Українській Державі є віра християнська, православна.

10. Всі не належні до православної віри Громадяне Української Держави, також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної.

Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян

11. Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно як їх загублення, визначаються законом.

12. Захист Вітчизни — є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13. Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинности згідно з постановленням закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею крім як у випадках, законом визначених.

16. Ніхто не може бути судимий і покаран крім як за злочинні вчинки, передбачені істнуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного неторкана. Робити обшукування й виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як в випадках і порядку, законом визначених.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.

19. Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користи, можливо не инакше, як за відповідну платню.

20. Українські козаки і громадяне мають право робити зібрання в межах не шкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або иншими засобами.

22. Українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в межах не противних законам.

Про закони

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючих.

27. Після обнародування законові надається обов'язкова сила з часу призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних посланців.

28. Закон не може бути скасований инакше як тільки силою закону. Через те, поки новим законом не відмінено закон істнуючий, він заховує повну свою силу.

29. Ніхто не може відмовлятись незнанням закону, коли його було

обнародувано істнуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожному Міністерстві по належности і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими Міністерствами.

33. Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів

34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладаються на Раду Міністрів.

35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37. За проступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальности на основах, в законі визначених.

Про Фінансову Раду

38. Фінансова Рада є вища народна інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

Про Генеральний Суд

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман Всієї України *Павло Скоропадський*

Отаман Ради Міністрів *М. Устимович*

29 квітня 1918 р., м. Київ.

Тема 13. Українська Народна Республіка часів Директорії та її право

Формування держави

Як вже зазначалося, повалення гетьманського режиму було зумовлене як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні представників українських партій та інших організацій, об'єднаних в Український національний союз, було ухвалено план повстання і утворено керівний орган – ***Директорію***. До її складу увійшли 5 представників різних політичних сил: від українських соціал-демократів В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко, від українських соціал-революціонерів Ф. Швець, від соціалістів-самостійників П. Андрієвський. Повноваження Директорії були широкими, але тимчасовими: організувати повстання проти режиму гетьмана, а після його повалення скласти свої повноваження перед загальним представницьким органом. У своєму зверненні до українського народу 15 листопада Директорія закликала до повстання проти гетьманського режиму і оголосила його уряд недійсним. Центром повстанського руху стала Біла Церква – місце дислокації Січових стрільців, які становили реальну боєздатну силу повстанців. Сюди стікалися сотні й тисячі селян під проводом своїх отаманів. На бік повстанців перейшли й основні гетьманські війська, в тому числі опора Гетьмана – Гвардійська Сердюцька дивізія. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади і разом із залишками німецьких військ подався до Німеччини. Того ж дня 90-тисячна армія повстанців увійшла до Києва, а 19 грудня до столиці тріумфально в'їхала Директорія.

26 грудня була оприлюднена *«Декларація Української Народної Республіки»*, де повідомлялося, що «героїчним поривом українського озброєного народу зметено з лиця землі української поміщицько-монархічне панування – гетьманщину». Директорія одмінила «всі закони й постанови гетьманського уряду, спрямовані проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства». Відновлювалися демократичні свободи, національно-персональна автономія, поновлювався 8-годинний

робочий день тощо. Наголошувалось, що до повного вирішення земельної реформи «всі дрібні селянські господарства, всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо». Визначалися напрями внутрішньої і зовнішньої політики, соціальних реформ, боротьби із спекуляцією, організації робітничого контролю, повернення селянам зібраних поміщиками контрибуцій.

Того ж дня було створено перший уряд Директорії – ***Раду Народних Міністрів*** у складі 18 осіб на чолі з В. Чеховським. Було ухвалено ряд законів, зокрема, закон про передачу селянам усієї поміщицької землі без викупу.

Директорія не мала єдності щодо перспектив державного будівництва. Її голова В. Винниченко наполягав на розбудові держави за радянським зразком і союзі з більшовицькою Росією проти Антанти. Головний отаман війська С. Петлюра, навпаки, виступав за «європейську модель», і спільну з Антантою боротьбу проти радянської Росії. В такій ситуації визначився третій, компромісний шлях.

В основу розбудови держави Директорією було покладено так званий *трудовий принцип* (що спричинило звинувачення Директорії у «більшовизмі»). В «Декларації» зазначалося, що «Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу», яка «… передає свої повноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народної Республіки». Тобто, за цим принципом експлуататорські класи позбавлялися виборчих прав. До «експлуататорів» також було віднесено буржуазну інтелігенцію: професорів, адвокатів, лікарів та ін. Центральні органи влади і управління мав утворити Трудовий конгрес (Конгрес трудового народу) – своєрідний парламент з делегатів від «трудового селянства», «міського робітництва» і «трудової інтелігенції» (що була безпосередньо пов’язана з народом: фельдшери, вчителі народних шкіл, дрібні службовці тощо). Влада на місцях, у губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян і трудової

інтелігенції.

23–28 січня 1919 р. відбулася перша сесія ***Конгресу трудового народу України***, на який прибуло близько 400 депутатів, в тому числі й від ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки). За інструкцією щодо виборів у Конгрес мало обиратися за куріальною системою 593 делегати: від повітових селянських з'їздів – 377, губернських з'їздів робітників і «трудової інтелігенції» – 118 робітників і 33 інтелігенції; від з'їзду залізничників – 20, з'їзду поштовиків – 10. Отже, вперше за територіальним представництвом, в тому числі й західноукраїнських територій, було сформовано повноважний орган, який небезпідставно вважається *українським передпарламентом*.

Конгрес урочисто затвердив Акт злуки УНР із ЗУНР від 22 січня 1919 р. Він висловився проти «організації робітничої диктатури» і проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього «Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки». Було ухвалено «Закон про форму влади на Україні», в якому визначалися підвалини державного устрою УНР. За цим законом до скликання наступної сесії Конгресу *Директорії надавалась верховна влада* з правом видавати закони, які підлягали ухваленню найближчою сесією Конгресу. До складу Директорії як 6-го члена було введено Президента ЗУНР Є. Петрушевича, але ця постанова не була реалізована.

Виконавчу владу згідно з цим актом здійснювала *Рада Народних Міністрів*, яка затверджувалась Директорією і відповідала перед нею в періоди між сесіями Конгресу. В Законі йшлося про утворення постійних комісій: оборони, земельної, бюджетної, закордонних справ, продовольства, культурно-освітню; про владу комісарів Директорії на період війни.

Слід зазначити, що правовий статус Директорії Закон чітко не визначив. Сама Директорія не поділила функцій між своїми членами, призначаючи лише формально одного головою і одного члена – головним отаманом військ. Не було конкретизовано статус і компетенцію уряду, що спричинило проблеми у поділі повноважень цих органів, а то й конфлікти між ними.

Конгрес звернувся з Універсалом до українського народу, в якому було

викладено основні напрями державного будівництва. Зважаючи на те, що «з усіх боків цілості і незалежності Української Народної Республіки загрожують сильні держави», Конгрес закликав «всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю». В умовах громадянської війни Конгрес вже більше ніколи не збирався.

Внутрішня й зовнішня ситуація, в який опинилася Директорія, була дуже складною. В Одесі й інших чорноморських портах висадилось 60-тисячне військо Антанти (французькі дивізії, окремі англійські, грецькі, румунські частини). Антанта не визнавала Україну і, сприймаючи її лише як частину Росії, допомагала білогвардійській армії Денікіна. На заході ЗУНР вела кровопролитну війну з поляками й потребувала допомоги. Радянські уряди Росії й України, вважаючи Директорію контрреволюційною, розпочали проти неї воєнні дії, і їхні війська у першій половині січня зайняли всю Лівобережну Україну. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила стан війни з РСФРР. Але армія Директорії, яка на момент перемоги повстання налічувала понад 100 тис., зменшилася до 25 тис. і виявилась абсолютно небоєздатною. Селянство, що становило її основу, розбіглося по своїх селах «ділити поміщицьку землю». На бік більшовиків перейшли армія анархіста Н. Махна, повстанські з'єднання отаманів М. Григор'єва, Д. Терпила та ін. Армія Директорії, окрім двох з'єднань, Запорізької дивізії отамана П. Болбочана та Стрілецької дивізії полковника Є. Коновальця, складалася з окремих загонів на чолі з своїми отаманами, яких головнокомандувач С. Петлюра ледве міг контролювати. Отже, сили були явно нерівними. Радянські війська, розбивши основне угруповання військ Директорії під Києвом, на початку лютого зайняли столицю. Повстанський рух охопив чимало міст і сіл України. На Катеринославщині повстале селянство на чолі з Н. Махном розпочало творити свій державний лад.

У цих умовах Директорія вступила в переговори з командуванням французьких військ щодо передачі України під протекторат Франції та надання допомоги з боку Антанти. Але французи поставили умови: створити 300-тисячну армію, підпорядкувавши її союзному командуванню, встановити

контроль Антанти над українськими фінансами та залізницями, звільнити ув'язнених гетьманських міністрів. На вимогу командування французьких військ на початку лютого 1919 р. зі складу Директорії вийшов звинувачений ними у «більшовизмі» її голова В. Винниченко, а соціалістичний кабінет В. Чехівського замінили помірковані на чолі з С. Остапенком. С. Петлюра, відставки якого також домагалися французи, повідомив про припинення свого членства в партії, але із складу Директорії не вийшов. Більш того, після від'їзду В. Винниченка за кордон, він став *центральною фігурою у Директорії*. Однак спроба Директорії знайти собі союзника у Франції не мала успіху. Внаслідок інтенсивної більшовицької пропаганди антантівські війська були деморалізовані. Під тиском Червоної Армії та військ отамана М. Григор'єва вони у березні – квітні залишили Україну.

Крах орієнтації на Антанту призвів до створення 9 квітня 1919 р. нового соціалістичного уряду на чолі із Б. Мартосом. Цей уряд проголосив про намагання провести земельну реформу в інтересах селянства, відновити роботу фабрик і заводів. Але у квітні армія Директорії була повністю розбита радянськими військами і відступила частково у Східну Галичину, а частково у Румунію.

Влітку збройні сили С. Петлюри, об'єднавшись з Українською Галицькою Армією (УГА) і скориставшись наступом Денікіна, вступили у межі України і 31 серпня зайняли Київ. Однак того ж дня у місто увійшли війська Денікіна, які не визнавали ні Директорії, ні України. На вимогу білогвардійського командування частини об'єднаної армії УНР змушені були залишити Київ. Внаслідок поразки у вересні – жовтні 1919 р. від денікінців розпочався драматичний відступ військ Директорії.

Ускладнення воєнно-політичної ситуації призвело до підписання 21 квітня 1920 р. *Варшавського договору,* за яким українська сторона за воєнну й іншу підтримку пішла на значні територіальні поступки. До Польщі відходили Холмщина, Східна Галичина, частина Полісся й Волині (територія, на якій проживало 11 млн чоловік, у тому числі 9 млн українців). За умовами договору польсько-українські війська 25 квітня 1920 р. виступили проти

більшовиків і 6 травня оволоділи Києвом. Однак невдовзі радянськими військами їм було завдано ряд поразок. В листопаді 1920 р. після виснажливих боїв війська Директорії відступили за Збруч, де були інтерновані поляками.

В умовах кровопролитної громадянської війни Директорія й урядові установи змушені були неодноразово змінювати місце перебування (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський). 15 листопада 1919 р. на останньому засіданні Директорії і уряду було прийнято постанову про від'їзд у державних справах за кордон членів директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, яким було надано право укладати прелімінарні договори і військово-політичні угоди від імені УНР з іноземними державами. *«Верховне керівництво справами Республіки» було покладено на С. Петлюру*, якого було уповноважено «іменем Директорії» затверджувати всі закони й постанови, прийняті урядом. Фактично С. Петлюра вже керував один, бо Є. Петрушевич, незгодний з політикою Петлюри, вийшов зі складу Директорії. 21 травня 1920 р. уряд ухвалив постанову про відкликання А. Макаренка й Ф. Швеця з-за кордону. Їхнє неповернення дало підставу вважати, що ці діячі вибули зі складу Директорії. С. Петлюра став одноосібним керівником УНР.

Місцеве управління після провалу експериментів з «трудовими радами» на законодавчому рівні не було визначено і здійснювалося за зразком Першої УНР. Керівництво місцевими органами влади було покладено на Міністерство внутрішніх справ. Реальна влада на місцях належала призначеним Директорією волосним, повітовим й губернським *комісарам* та *отаманам*. Скасовувалися цензи у самоврядуванні, відновлювалася діяльність дореволюційних органів (земських зібрань й управ, міських дум й управ) та рад робітничих і селянських депутатів, домових комітетів. На домові комітети, що діяли у містах, урядом Директорії, зокрема, було покладено обов'язок подання списків прихильників гетьманської влади та осіб, що належали до монархічних чи більшовицьких організацій.

Інструкцією МВС від 24 червня 1919 р. «Про тимчасову організацію влади на місцях» встановлювалася структура та підпорядкування місцевих

комісаріатів, визначалися повноваження комісарів, які порівняно з періодом Центральної Ради стали значно ширшими. До цих повноважень, зокрема, належали: нагляд за виконанням розпоряджень центральної влади, організація мобілізаційної роботи, керівництво міліцією. Губернські комісари здійснювали загальне керівництво земськими зібраннями й управами, міськими думами й управами. Вони також наділялися правами видавати обов'язкові постанови з питань охорони громадського порядку, спокою і республіканського ладу.

Після повалення Гетьманату Директорія намагалася відновити ***судові установи,*** що існували за Центральної Ради. 1 грудня 1918 р. було прийняте рішення, що «суд на території УНР здійснюється іменем УНР». За законом від 2 січня 1919 р. поновлювалась діяльність Генерального Суду, щоправда, під новою назвою *«Найвищий суд»*. Наприкінці січня були поновлені й заведені Центральною Радою *апеляційні суди*. Про намагання відновлювати діяльність низової ланки дореволюційної судової системи свідчить Закон від 19 лютого «Про вибори і призначення мирових суддів».

Однак в умовах громадянської війни набуло поширення надзвичайне судочинство. За наказом С. Петлюри від 22 листопада 1918 р. при всіх окремих військових частинах засновувались *військово-польові суди* у складі прокурора, 2 старшин, 2 козаків та секретаря. Вони розглядали справи військових та цивільних осіб у злочинах проти Директорії та кримінальні справи (вбивства, розбій, пограбування, підпали, зґвалтування тощо). Суду підпадали також особи, які брали участь у будь-яких маніфестаціях, скупченнях чи зібраннях без належного на це дозволу, особи, які з'являлися на вулиці після 10-ї години вечора, власники розважальних закладів, які не зачиняли їх о пів на десяту вечора. Військово-польові суди у грудні 1918 р.–січні 1919 р. використовувались для вчинення масових репресій проти противників нової влади. У Києві з 20 грудня діяли два суди у зменшеному складі (головуючого і двох членів), тому що раніше створений суд при штабі Осадного корпусу не встигав розглядати справи. За наказами командира корпусу Є. Коновальця та начальника штабу А. Мельника застосовувались

«негайні розстріли без слідства і суду» всіх агітаторів проти існуючого державного устрою УНР.

Наприкінці січня 1919 р. замість військово-польових судів «у місцевостях, оголошених на воєнному стані або на стані облоги, а також на театрі воєнних дій» були створені *надзвичайні військові суди*. Фактично вони діяли без територіальних обмежень, оскільки на підставі закону від 24 січня на всій території України оголошувався воєнний стан. Надзвичайний військовий суд діяв у складі голови та чотирьох членів. У його засіданнях брали участь прокурор та захисник з числа військових старшин (офіцерів), які мали вищу юридичну освіту або були знайомі з судовим процесом.

Риси права

Створюючи власну правову систему, Директорія змушена була визначитися щодо попереднього та «паралельного» (радянського) законодавства. За затвердженою 17 травня 1919 р. Головою Директорії постановою Ради Народних Комісарів, на території України було анульовано чинність законів і декретів Українського Радянського і Російського Радянського урядів і поновлено чинність законів УНР. Однак реально Директорія діяла шляхом часткового поновлення законодавства УНР. Ціла низка законів УНР, які Директорія вважала надто «лівими», в тому числі й Конституція УНР, поновлені не були. Разом з тим, не було скасоване в повному обсязі законодавство Гетьмана П. Скоропадського, проти якого власне виступила Директорія. Не припинялась чинність й дореволюційного законодавства, якщо воно не суперечило новим українським законам.

Певні намагання *впорядкувати законодавчу діяльність* простежуються в Законі від 14 лютого 1919 р. «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській республіці». Відповідно до нього підготовка законопроектів покладалася на міністерства. Після схвалення Радою Народних Міністрів вони виносилися на затвердження Директорії. У законі від 12 листопада 1920 р. «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» містився окремий розділ «Законодавство Української Народної Республіки». За цим актом право ухвалювати

законопроекти отримали Державна Народна Рада й Рада Народних Міністрів. Проекти законів, ухвалених одним з цих органів, мали подаватись на затвердження Голови Директорії УНР.

У сфері *державно-правового регулювання* діяли вищезазначені закони „Про форму влади на Україні" від 28 січня 1919 р., „Про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" від 12 листопада 1920 р., „Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки" від 12 листопада 1920 р.

Вища влада в Україні згідно з рішенням Конгресу трудового народу належала Директорії. Проте аналіз законодавства останнього періоду УНР свідчить про *тенденцію переходу до президентсько-парламентської республіки.* За законами від 12 листопада 1920 р. «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» і «Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки» верховну владу в УНР мали тимчасово здійснювати «шляхом розмежування і координації державних функцій» Директорія, Державна Народна Рада і Рада Народних Міністрів.

Згідно з цими законами основними повноваженнями Директорії УНР в особі її Голови були: «а) затверджує ухвалені Державною Народною Радою закони; б) затверджує ухвалені Радою Народних Міністрів призначення та звільнення, в) затверджує ухвалені Державною Народною Радою умови з іншими державами; г) видає на пропозиції Ради Народних Міністрів акти амністії та помилування; д) репрезентує Українську Народну Республіку перед іншими державами; е) покликає Голову Ради Народних Міністрів та затверджує Членів Ради Народних Міністрів».

До скликання Парламенту УНР законодавча влада мала належати Державній Народній Раді, яка мала обиратися строком на рік з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій. До функцій Державної Народної Ради також належали: оголошення війни й укладення миру, обговорення бюджету та всіх асигнувань, контроль за діяльністю уряду, призначення окремих

парламентських комісій, розгляд і затвердження міжнародних угод тощо.

Статус та функції Ради Народних Міністрів чітко визначеними не були. Як вже підкреслювалося, вона формувалася Директорією. Однак, за діяльність уряду Рада Народних Міністрів мала відповідати перед Державною Народною Радою.

Передбачалося, що за умов неможливості виконання Головою Директорії своїх обов'язків влада передавалася Голові Державної Народної Ради, а до її скликання – колегії, що мала складатися з Голови Ради Народних Міністрів, головуючого у Найвищому суді УНР і представника політичних партій. Ці закони проголошували народний суверенітет, верховенство закону, принцип поділу влад, багатопартійність. Однак, прийняті за кілька днів до краху УНР, зазначені закони не були реалізовані. Наприкінці 1920 р. Директорія УНР вже не контролювала територію України, а свою діяльність продовжила в еміграції.

Захисту прав особи був присвячений Закон від 28 лютого 1919 р. «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР». Згідно з цим законом громадянин УНР підлягав переслідуванню і позбавленню волі лише за передбачені „належними законами злочинства і тільки чином зазначеним у законі". Директорією 24 січня 1919 р. було поновлено дію закону УНР про національно-персональну автономію. Але в умовах громадянської війни норми цих законів не могли бути реалізовані.

Наприкінці жовтня 1920 р. було підготовлено проект нової Конституції, за якою в Україні мала встановитись президентсько-парламентська республіка. В основу розбудови держави за цим проектом покладався принцип поділу гілок влад: законодавчої – через Державну раду, виконавчої – через Голову Держави і Раду міністрів, судову – через незалежні суди.

Відносини у *цивільно-правовій сфері* регулювалися дореволюційним законодавством (X том Зводу Законів Російської імперії). Директорією вносились зміни щодо права власності. Так, згідно „наказу №1 Директорії селянам" створювалися описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженим. 15 грудня 1918 р. Директорія своїм

розпорядженням оголосила, що „всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян”. Законом від 8 січня 1919 р. «Про землю в УНР» було скасовано право приватної власності на землю.

Постановою від 9 грудня 1918 р. Директорія відмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері *трудового права.* Поновлювався восьмигодинний робочий день, відновлювалося право на укладання колективних договорів, проведення страйків, надавалася „уся повнота прав” робітничим фабричним комітетам.

Законодавство Директорії створювалося в режимі *«швидкого реагування».* Пріоритети законотворчості визначалися ситуацією в країні, яка була надто ускладненою. Саме цими обставинами пояснюється велика кількість законів, спрямованих на забезпечення виконання військової повинності: „Про призов на військову службу”, „Про прийом у діючу армію УНР добровольців”, „Про поповнення армії і флоту”, „Про мобілізацію старшин і службовців-учителів”, „Про загальний достроковий призов на виконання військової повинності народжених у 1900 році”, „Про мобілізацію службовців державного контролю” та ін. хлібної та інших повинностей, вирішення низки поточних проблем.

На вирішення складної економічної ситуації були спрямовані закони „Про Державну Грошову Одиницю” від 6 січня 1919 р., „Про хлібну повинність з урожаю 1919 року” від 15 серпня 1919 р., „Про надзвичайний одноразовий податок” від 31 травня 1920 р. та ін.

У *кримінально-правовій* сфері за майже повною відсутністю власних нормативних актів застосовувались норми дореволюційного карного законодавства (Кримінальне уложення 1903 р., Військово-кримінальний статут та ін.).

В умовах воєнного стану кримінально-правові норми були спрямовані проти антидержавних злочинів. Разом з тим, з метою залучення на свій бік народних мас Директорія широко використовувала акти амністії. Нагальною

проблемою була протидія єврейським погромам, про що йдеться у багатьох офіційних документах УНР, зокрема в законі від 27 травня 1919 р. та наказі Головнокомандування військ УНР від 26 серпня.

Посилились карні репресії проти розкрадачів державної та особистої власності, хабарників та шахраїв. Низка актів спрямовувалась на боротьбу із спекуляцією. За Законом „Про спекуляцію" від 26 січня 1919 р. передбачалась відповідальність за спекуляцію, коли торгівля здійснювалася без відповідного дозволу і перевищувалися встановлені владою ціни. При призначенні покарання враховувався розмір незаконно отриманої вигоди.

З метою протидії пияцтву серед козаків та старшин було прийнято Закон „Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим" від 31 липня 1919 р.

Вищою мірою покарання була смертна кара. Серед мір покарання застосовувались строкова або безстрокова каторга, ув'язнення терміном від шести місяців до двох років, грошові штрафи, конфіскація майна, заборона перебувати в деяких місцевостях України тощо.

Умови воєнного стану відбилися на *кримінальному процесі.* Військово-польові суди розглядали справи без попереднього слідства, вироки оскарженню не підлягали і виконувались негайно.

За такою ж скороченою процедурою діяли й запроваджені з січня 1919 р. надзвичайні військові суди. Їхні вироки не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Засудженим до страти надавалося право протягом шести годин звернутися до Директорії, а в діючій армії – до Головного Отамана з проханням про помилування або пом'якшення кари. З літа 1919 р. внаслідок селянських заворушень Директорія вдавалася до беззаконня і репресій, визначаючи жорстокі покарання не на основі права, а керуючись революційною свідомістю.

Завдання для самостійної роботи

1. В яких умовах відбувся прихід до влади Директорії УНР? На основі вивчення Декларації Української Директорії від 26 грудня 1918 р. (додається) дайте правову характеристику Директорії як органу верховної влади та розкрийте її політичну платформу. Поясніть, які погляди існували спочатку в Директорії щодо перспектив державного будівництва.
2. З'ясуйте державно-правовий статус Конгресу трудового народу, що відбувся 23-28 січня 1919 року. За яким принципом було скликано цей орган і які рішення він ухвалив? Поясніть, які напрями державного будівництва було викладено в "Універсалі до українського народу" (додається), з яким звернувся Конгрес.
3. Розкрийте підвалини державного устрою Другої УНР за "Законом про форму влади на Україні". Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок діяльності уряду Директорії – Ради Народних Міністрів. З'ясуйте, які постійні комісії утворювалися для виконання функцій центрального управління. Складіть схему центральних органів влади й управління Директорії.
4. Ознайомтесь зі змістом Універсалу Директорії від 22 січня 1919 року, що міститься у матеріалах доданих до теми, та розкрийте історичне значення рішення про об"єднання "Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою - в одноцільну, суверенну Народну Республіку".
5. Поясніть, які зміни відбулися у складі та характері діяльності Директорії з ускладненням воєнно-політичної ситуації. Проаналізуйте Закони "Про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Український Народній Республіці" та "Про Державну Раду Української Народної Республіки", ухвалені 12 листопада 1920 року (додаються) та визначте основну тенденцію зміни державного устрою останнього періоду Другої УНР.

6. Охарактеризуйте місцеве управління після провалу експериментів з "трудовими радами" та за Інструкцією МВС від 24 червня 1919 р. "Про тимчасову організацію влади на місцях".
7. Розкрийте спроби Директорії після повалення Гетьманату відновити судові установи, що існували за Центральної Ради. З'ясуйте, чим пояснюється створення та поширення Директорією надзвичайних судів. Охарактеризуйте склад, призначення, компетенцію та порядок судочинства військово-польових судів та надзвичайних військових судів. Які міри покарання вони застосовували? Який існував порядок виконання їхніх вироків?
8. З'ясуйте ставлення Директорії до попереднього та "паралельного" (радянського) законодавства. Зокрема поясніть, чому, на вашу думку, Директорія не поновила дію низки законів Першої УНР, у тому числі й Конституції УНР.
9. Розкрийте намагання впорядкувати законодавчу діяльність, що простежуються в Законі від 14 лютого 1919 р. "Про порядок внесення і затвердження законів в Українській республіці".
10. Охарактеризуйте законодавство, що діяло у сфері державно-правового регулювання. Поясніть, чому норми цих законів не були реалізовані. Дайте загальну характеристику підготовленої наприкінці жовтня 1920 року проекту нової Конституції. З'ясуйте, які принципи були покладені в її основу. Якою державою мала стати Україна за цією Конституцією?
11. Поясніть, які акти використовувалися у якості основних джерел цивільного права. Які зміни вносилися Директорією в цивільно-правову сферу, передусім, щодо право власності, зокрема, на землю? Розкрийте основні положення Закону від 8 січня 1919 р. "Про землю в УНР".
12. Якими обставинами, на вашу думку, пояснюється велика кількість законів, спрямованих на забезпечення виконання

військової, хлібної та інших повинностей, вирішення низки поточних проблем?

13. З’ясуйте, які акти використовувалися у якості основних джерел кримінального права. Охарактеризуйте основні види злочинів. Поясніть, що спричинило посилення кримінальної репресії та ужорсточення покарань.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

ДЕКЛАРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИРЕКТОРІЇ**

(Витяги)

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування-гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земство, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель, переведення реформи организовано Народні Земельні Управи.

** Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 100-104.

По «наказу № 1 Директорії селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженим. Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

В усіх инших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства...

Кому належить влада?

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права, трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові...

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Гріхи буржуазії

Так звані «пануючі класи», класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу і в управлінню державою. Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для организації економічного і політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганизацію і руїну в край...

Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного террору і насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкури, випікання очей так званими

«поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми...

Вся влада трудовому народові

Директорія передає свої права і уповноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії і встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись в губернії і вибрати своїх делегатів на конгрес трудового народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є в військах, так і тих, що мирною працею допомагають творити народній державний лад та порядок.

2. Міському робітництву — вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та инших установ людської праці своїх делегатів на конгрес трудового народу України.

Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з б[увшим] гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально.

Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, цеб-то: робітникам на полі народньої освіти, лікарським помішникам, народнім кооперативам, служачим в конторах та инших установах, та само вибрати своїх представників на конгрес трудового народу України.

Конгрес

Конгрес трудового народу України матиме всі верховні права повновласність рішати всі питання соціяльного, економічного та політичного життя Республіки.

Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним удосконаленій системі виборів, цеб-то Установчими Зборами.

Повернення контрибуцій

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Робітничий контроль

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, і розграбування та безоглядної експлоатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та инших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Боротьба з спекуляцією

Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть организовані «комісії боротьби з спекуляцією».

Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, залізних виробів та иншого краму, а також продуктів споживи).

Соціяльні реформи

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціяльних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархичних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови.

Міжнародні відносини

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на грунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав.

Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би

всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на зведення порядку і ладу, так бажаного всім працюючим.

Внутрішня політика

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю...

Класам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, цеб-то класам трудовим.

Поклик до спільної праці

Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих класів і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил знаття і науки для найкращого направлення будівничого соціяльного процесу.

Соціялістичні партії та групи всіх соціялістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української Народньої Республіки, — Раді народних министрів, — Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії Української Народньої Республіки
В.Винниченко;

члени Директорії: С.Петлюра,
Ф. Швець,
П.Андрієвський,

А.Макаренко.

УНІВЕРСАЛ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ+++

Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м.Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою — в одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині во-єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати роздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Київі.

Голова Директорії:

Володимир Виничєнко

+++ Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С.107.

Члени:

Симон Петлюра

Панас Андрієвський

Андрій Макаренко

Федір Швець

УНІВЕРСАЛ
ТРУДОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНИ•

До українського народу.

Ми — представники трудового народу України, її робітництво і селянство, зібравшись у столичнім городі — Київі і обговоривши найважніші потреби українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити й надалі до слідуючої сесії Конгресу Трудового Народу України вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласти і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повне довірря селянства і робітництва.

Конгрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події по Україні припиняє на де-який час свої засідання, аби роз'їхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конгресу, могли допомогти найважнішій тепер роботі — обороні нашого рідного краю.

Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першім засіданні Конгресу 24 сього січня.

Для підготовки законопроектів до слідуючої сесії Трудового Конгресу Української Народньої Республіки Конгрес Трудового Народу України

• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 110-111.

визнає необхідним залишити після себе такі комісії: 1) по обороні Республіки, 2) земельну, 3) освітню, 4) бюджетову, 5) загграничних справ, й 6) комісію харчових справ.

Владу виконавчу — Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву його засідань, перед Директорією Української Народньої Республіки.

Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контрольом повітових і губерніяльних Трудових Рад, які складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва.

Інструкції про вибори в Трудові Ради має негайно виробить правительство Республіки разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу правительство Української Народньої Республіки, разом з комісіями, має підготувати закон для виборів Всенароднього Парляменту Незалежної Соборної Української Республіки.

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народніх Міністрів провадили й надалі свою працю по проведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудящому народові.

Одночасно правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловості, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролєтаріяту.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, український народ ще й тепер, скинувши ненависне панське ярмо, повинен знати, що його кровію здобута свобода находиться в небезпеці.

З усіх боків цілости і незалежности Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давне лихо — неволя під властю чужих народів, Конгрес Трудового Народу України киче всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які нас нападають, що український народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але й уміє будувати свою Республіку і може всією силою непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе український! Будь на сторожі свого права. Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контрреволюційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціялістичною, теж посилає своїх наймитів — китайців та латишів проти твоєї незалежности.

Конгрес Трудового Народу України визнає, що захват Московським більшовицьким військом нашої землі може привести до приходу нових чужоземців, які тільки й ждуть того часу, коли на Україні запанує більшовицьке безладдя, щоб напасти на розбиту, зруйновану і пограбовану Україну.

Конгрес Трудового Народу України запевняє перед усім світом, що український народ бажає мира з усіма народами і немає думки забрати під свою власть чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що український народ не потерпить над собою насильства і кривди.

Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі і волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народньої Республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового Народу України в м. Київі
28 січня 1919 року.

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
12 листопада 1920
року

«Затверджую»
Голова Директорії
С.Петлюра (підпис)

Посвідчую
Т.в.о. Державного Секретаря В.
Оніхімовський (підпис)

Ухвалений Радою Народніх Міністрів

ЗАКОН

ПРО ТИМЧАСОВЕ ВЕРХОВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ПОРЯДОК ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ*

(Витяги)

До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народнім Представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах Державної діяльности та спиратиметься на послідовне і всебічне зужиткування засад народнього суверенітету, себ-то, що вся Верховна Влада безпосередньо належить Народові виявляється через Парлямент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без ріжниці пола, національности і віри, видається цей закон, що визначає Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці.

I. Верховна влада

1. Верховна Влада Української Народньої Республіки тимчасово організується шляхом нижчезазначеного розмежування та координування вищих Державних функцій поміж Директорією, Державною Народньою Радою і Радою Народніх Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної Народньої Ради визначає окремий закон.

П. Директорія Української Народної Республіки

* Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 114 -116.

2. Директорія Української Народньої Республіки в особі Голови Директорії, іменем Української Народньої Республіки:

а) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою закони;

б) затверджує ухвалені Радою Народніх Міністрів призначення та звільнення;

в) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою умови з іншими Державами;

г) видає на пропозицію Ради Народніх Міністрів акти амністії та помилування;

д) репрезентує Українську Народню Республіку перед иншими Державами, за відповідальністю Голови Ради Народніх Міністрів;

е) покликає Голову Народніх Міністрів та затверджує Членів Ради Народніх Міністрів...

III. Законодавство в Українській Народній Республіці

5. Українська Народня Республіка управляється на точній основі законів, відповідний спосіб виданих.

6. Законопроекти відповідних Міністерств, по ухвалі їх Радою Народніх Міністрів подаються на розгляд Державної Народньої Ради через її Президію.

7. Внесені в Державну Народню Раду законопроекти або ухвалюються нею самою, або передаються нею на остаточне розв'язання Ради Народніх Міністрів.

8. Проекти законів, ухвалених Державною Народньою Радою або Радою Народніх Міністрів (згідно § 7) за належними підписами подаються Головою державної Народньої Ряди, разом з Головою Ради Народніх Міністрів на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки.

14. До скликання Державної Народньої Ради всі права і обов'язки покладаються на Раду Народніх Міністрів.

IV. Рада Народніх Міністрів

15. Голова Ради Народніх Міністрів формує Раду Народніх Міністрів, в

склад якої входять всі Міністри або Керуючі Міністерствами та Державний Секретар, останній з правом дорадчого голосу.

18. В обсягу діяльности окремого Міністерства і належних до нього відомств тільки відповідний Міністр або Керуючий Міністерством має право в порядку управління видавати роспорядження, вказівки та інструкції, укладати часово умови і вирішати всі справи Міністерства, за своєю особистою відповідальністю перед Радою Народніх Міністрів.

19. Рада Народніх Міністрів за діяльність уряду відповідає перед Державною Народньою Радою.

Голова Ради Народніх Міністрів Андрій Лівицький

Міністр Внутрішніх Справ Ол. Саліковський

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

«12» падолиста 1920 року

Затверджую

Голова Директорії

С. Петлюра

Посвідчую

Т.в.о. Державного

Секретаря В.Оніхімовський

Ухвалений Радою Народніх Міністрів

ЗАКОН

ПРО ДЕРЖАВНУ НАРОДНЮ РАДУ

УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ•

(Витяги)

• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 117-122.

I. Про Державну Народню Раду та її склад

1. До скликання Парламенту Української Народньої Республіки Законодавча влада в Українській Народній Республіці належить Державній Народній Раді.

2. Державна Народня Рада є тимчасовий орган Народнього Представництва з компетенцією, зазначеною в IV розділі цього закону...

3. Державна Народня Рада складається з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій і установ. Порядок виборів представників і розподіл їх числа зазначається особливим законом.

II. Особисті права Членів Державної Народньої Ради

9. Члени Державної Народньої Ради користуються всіма правами і виконують свої обов'язки тільки особисто. За свою діяльність в Державній Народній Раді відповідають вони тільки перед самою Державною Радою.

10. Члени Державної Народньої Ради від хвилі обрання їх до складу Державної Народньої Ради до часу, коли скінчаться уповноваження, не виключаючи і перерви між сесіями, не підлягають переслідуванню, ані арештові без згоди Державної Народньої Ради, за винятком схоплення на горячому вчинкові...

III. Порядок скликання сесії та вибору Президії Д.Н.Р.

17. Перша сесія Державної Народньої Ради скликається Головою Директорії Української Народньої Республіки не пізніше одного місяця з мента, коли увійде в чинність закон про склад Державної Народньої Ради і порядок виборів до неї.

18. Сесії Державної Народньої Ради поділяються на чергові і надзвичайні. Чергові сесії збираються три рази в рік...

20. Державна Народня Рада вибірає зпоміж себе Голову та відповідне число його заступників та секретарів. Всі вони творять Президію Державної Народньої Ради і виконують свої обов'язки аж до вибору нової Президії.

21. Державну Народню Раду можна розв'язати тільки тоді, коли буде обрано Парлямент Української Народньої Республіки.

Тим самим наказом, що розв'язується Державна Народня Рада, скликається рівночасно Парлямент на першу його сесію...

IV. Про компетенцію Державної Народньої Ради

22. До компетенції Державної Народньої Ради належить:

а) обговорення законопроектів, що вступають до Державної Народньої Ради від Голови Ради Народніх Міністрів;

б) розроблення законопроектів, які виникають з власної ініціятиви Державної Народньої Ради;

в) обговорення бюджету Республіки та всіх асигнувань з Державної Скарбниці. Обрахунок державних прибутків і видатків повинен бути внесений не пізніше початку другої сесії;

г) розгляд справ про позичкі та инші державні зобов'язання;

д) контроль діяльности Уряду шляхом: 1) інтерпеляції, 2) запитань, 3) призначення окремих парляментарних анкетних або слідчих комісій;

е) розгляд відчиту Державного Контролю по виконанню бюджету попередніх років, а також по всіх прибутках і видатках з Державної Скарбниці;

ж) розгляд і ствердження міжнародних умов;

з) оголошення війни і заключення миру.

23. Тільки Державна Рада має право означувати валюту, ухвалювати емісію Державних Кредитових білетів та державних облігацій порядком, визначеним в окремім законі.

24. На жадання Державної Народньої Ради Голова Ради Міністрів инші члени Уряду, або їх представники мусять явитися в визначений на засідання

Державної Народньої Ради або її комісії, де і повинні вислухані негайно.

Міністри, або визначені ними представники Уряду мають право участь в засіданнях Державної Народньої Ради, або її комісій і промовляти поза чергою.

25. Державна Народня Рада має право приймати петиції від громадян Української Народньої Республіки, приватних і державно-зареєстрованих товариств, кооперативів та корпорацій і установ з публично-правовим характером. Державна Народня Рада окремою ухвалою може передати петиції відповідним міністрам і жадати від них пояснень що до справ, яких відносяться петиції. Міністри мусять дати жадані пояснення, або відмовити з поданням причин.

V. Про порядок ведения справ Державної Народньої Ради

32. Ухвали Державної Ради приймаються звичайною більшістю голосів присутніх членів.

33. Ухвалений Державною Народньою Радою законопроект Голова Державної Ради разом з Головою Ради Міністрів подає на затвердження на протязі 7 днів Голові Директорії.

VII. Про внутрішній устрій Державної Народної Ради

43. Внутрішній устрій та розпорядок праці Державної Народньої Ради зазначаються регуляміном, який складається Державною Народньою Радою відповідно цьому закону.

44. В випадку порушення порядку Членом Державної Народньої Ради він може бути згідно з регуляміном усунений з цього засідання, або позбавлений на якийсь час права брати участь в заняттях Державної Народньої Ради лише постановою Державної Народньої Ради.

45. Закон цей вводиться в чинність з менту його опублікування.

Голова Ради Народніх Міністрів Андрій Лівицький

Міністр Внутрішніх Справ Олександр Саліковський

Тема 13. Західноукраїнська Народна Республіка та її право

Державне будівництво

Революція в Росії, загострення соціально-економічних і національних суперечностей викликали хвилю революційного піднесення і в Австро-Угорській імперії. Намагаючись врятувати монархію, імператор Карл видав 16 жовтня 1918 р. маніфест, за яким Австро-Угорщина перетворювалася на багатонаціональну федеративну державу. «Коронним землям» надавалося право створити власні представницькі органи – Національні ради. 18 жовтня у Львові відбулися збори всіх українських депутатів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, представників від основних політичних партій, а також від духовенства і студентства. Збори зі свого складу заснували ***Українську Національну Раду*** (УНРаду) на чолі з Є. Петрушевичем.

УНРада у *Маніфесті* від 19 жовтня проголосила Галичину, Північну Буковину й Закарпаття «одноцільною українською національною територією», що уконституйовується як Українська держава, щоправда у складі Австро-Угорщини. Найближчим часом планувалося виробити конституцію нової держави з правом національно-культурної автономії та з правом представництва в уряді національних меншин. Було утворено *три комісії* з функціями виконавчих органів УНРади: загальну – на чолі з Є. Петрушевичем, для Галичини – на чолі з К. Левицьким, для Буковини – на чолі з О. Поповичем. Представництва Закарпатської України у складі УНРади не було, але від групи політичних діячів Закарпаття надійшло повідомлення, що закарпатські українці бажають приєднатися до Української держави.

Бажаючи узгодити програму своєї діяльності з австрійською владою, Українська Національна Рада направила до Відня повноважну делегацію. Однак австрійський уряд схилявся до створеної 28 жовтня 1918 р. у Кракові Польської ліквідаційної комісії, маючи на меті перехід Галичини до

Польської держави. Був призначений генеральний комісар Галичини князь В. Чарторийський, військові коменданти Галичини та Львова. На 1 листопада було призначене офіційне передання влади в Галичині полякам. Це призвело до взяття *збройним шляхом* влади у Львові Центральним військовим комітетом на чолі з Д. Вітовським. На початку листопада в усіх містах і місцевостях Галичини влада перейшла до українців.

У зверненнях від 1 листопада УНРади «До населення міста Львова» та «Український народе!» зазначалося, що народною «волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада». Проголошувалось про усунення старих органів влади і перехід влади до українських організацій. Українці-військовослужбовці, все українське населення мали стати на захист власної держави. Усім громадянам різних національностей і віросповідань надавались рівні права. Національним меншинам (полякам, євреям, німцям) пропонувалось обрати своїх представників до складу УНРади. Наголошувалося, що «як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української держави».

1 листопада 1918 р. відбулася формальна передача влади УНРаді австрійським намісником Галичини. Щоправда, наприкінці цього ж дня у Львові, а пізніше і в інших місцевостях, польські збройні сили, підтримані польським населенням, розпочали бойові дії. На допомогу їм надходили численні військові частини безпосередньо з Польщі. Все це спричинило довготривалу кровопролитну збройну боротьбу. Під тиском переважаючих сил ворога українське військо і державна влада 22 листопада 1918 р. залишили Львів, переїхавши спочатку до Тернополя, а на початку січня – до Станіслава.

9 листопада УНРада визначила назву української держави – *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).*

З перших днів існування ЗУНР робилися спроби возз’єднання із Східною

Україною. 14 грудня 1918 р. у Фастові делегація ЗУНР підписала з Директорією передвступний договір. ***Акт злуки (соборності)*** урочисто відбувся 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві. Наступного дня він був одноголосно ратифікований Трудовим конгресом УНР. Планувалося скликання парламенту об'єднаної України *(Установчих зборів).* До його скликання ЗУНР, що мала офіційно називатися Західною областю Української Народної Республіки, зберігала автономію, власні органи державної влади, Збройні Сили, законодавство тощо. Фактично ж вона продовжувала діяти як окреме державне утворення. Це з'єднання, з огляду, перш за все, на воєнно-політичні обставини, мало тільки політико-ідеологічний, а не державно-правовий характер.

Невдовзі ЗУНР зазнала прямого нападу з боку Польщі, Румунії і Чехословаччини. Зі згоди і санкції Антанти Північну Буковину захопила Румунія, Закарпаття спочатку відійшло до Угорщини, а через декілька місяців – до Чехословаччини. Отже, територію ЗУНР фактично складала лише Східна Галичина з 4-мільйонним населенням.

У червні 1919 р. Рада послів Антанти, щоб «забезпечити мирне населення від небезпеки більшовицьких банд», уповноважила збройні сили Польської Республіки зайняти всю Галичину. Під тиском польської армії основна частина УГА, органи державної влади, тисячі біженців перейшли р. Збруч на територію, що контролювала Директорія УНР. Інша частина УГА перейшла на територію Чехословаччини, де була інтернована. Тривалий час УГА боролася за Українську державу разом з армією Директорії. Але у листопаді 1919 р. командування УГА оголосило про перехід до Денікіна, а через деякий час підрозділи УГА перейшли до Червоної Армії.

Є. Петрушевич з оточенням у листопаді 1919 р. змушений був покинути українські землі і виїхати до Відня. В еміграції, з огляду на тісні контакти керівництва УНР і Польщі та неспроможність УНР захистити західних українців від Польщі, він оголосив про припинення чинності закону щодо об'єднання ЗУНР і УНР. 25 липня 1920 р. було утворено закордонний галицький уряд (уряд диктатора ЗУНР). Цей уряд і урядові установи, а також

дипломатичні представництва і місії ЗУНР проіснували до травня 1923 р. Вони були розпущені Є. Петрушевичем після того, як Антанта 14 березня 1923 р. визнала Східну Галичину як таку, що належала без жодних застережень Польщі.

Вищим органом влади ЗУНР була УНРада. Відповідно до закону від 15 листопада 1918 р. її склад поповнився делегатами з усіх повітів та великих міст. Вибори цих делегатів пройшли з 22 по 26 листопада. 4 січня 1919 р. була створена *Президія УНРади* у складі Президента (голови ради) і чотирьох його заступників. На цьому ж засіданні було створено ще один орган – *Виділ УНРади* у складі Президента та дев'яти членів, на який покладалися функції колегіального глави держави.

У результаті різкої зміни воєнно-політичної ситуації Виділ УНРади та Державний Секретаріат ухвалили закон від 9 червня 1919 р. про передання всієї повноти військової і цивільної влади (без законодавчих і судових функцій) *диктаторові Є. Петрушевичу*. Під час перебування Диктатури на території УНР, на схід від Збруча, верховне керівництво Українською Галицькою армією здійснювалося через Військову канцелярію. Для виконання диктаторських функцій Є. Петрушевич утворив Колегію головноуповноважених, яка в практичній діяльності керувалася виключно його вказівками.

*Уряд ЗУНР – **Державний секретаріат*** було сформовано 9 листопада 1918 р. Його очолив К. Левицький. У складі уряду було 14 державних секретарств (міністерств). В наступному кількість державних секретарств та інших структур уряду неодноразово змінювалась. 10 листопада голова і члени уряду присягнули на вірність українському народові й державі. У грудні подав у відставку уряд і було сформовано новий на чолі з С. Голубовичем. На засіданні УНРади 4 січня 1919 р. було обговорено програму уряду і здійснено спробу створити діючий урядовий апарат. З метою залучити до процесу державотворення національні меншини у складі уряду було утворено ще три секретарства: польське, єврейське і німецьке. Однак вони відхилили цю пропозицію. Незабаром внаслідок реорганізації

секретарств їх кількість скоротилася до десяти.

Місцевими органами влади і управління стали обрані населенням у листопаді 1918 р. громадські і міські комісари, містечкові, сільські та повітові *«прибічні»* і *національні ради*. Органи самоврядування функціонували за старим австрійським зразком, хоча й були скасовані привілеї шляхти та всілякі цензи. Місцеву владу в повітах здійснювали повітові комісари, яких призначав державний секретар внутрішніх справ. 16 листопада 1918 р. було видано Закон «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки», у якому регламентувався порядок утворення, структура та функції місцевих органів влади та управління. За цим законом *повітовий комісар* був вищим представником влади у повіті. Він призначав *громадських* і *міських комісарів,* а там, де їх вже було обрано, затверджував обрані кандидатури; мав право розпускати місцеві громадські ради і призначати нові вибори до них; затверджував розпорядження повітових властей; приймав присягу від службовців повіту тощо. Йому підлягали повітові *військовий комендант* та *комендант жандармерії*. Відповідним чином було регламентовано й повноваження комісарів нижчих ланок. Передбачалося збереження старих кадрів службовців, особливо суспільно необхідних служб (комунальних, зв'язку, залізниць тощо). Як зазначалося в законі, всі службовці, які дадуть письмове зобов'язання чесно служити Українській державі, залишаються на своїх місцях.

Згодом відповідно до виданого у березні 1919 р. розпорядження секретарства внутрішніх справ встановлювався перелік вимог до службовців державного апарату. Ними могли бути лише громадяни України бездоганної поведінки, які володіли українською мовою і мовою хоч би однієї з національних меншин, не старші від 40 років. Запроваджувалося річне стажування й іспит перед спеціальною комісією.

Правоохоронні органи ЗУНР почали створюватись вже на початку листопада 1918 р. Під час виборів місцевих органів влади і управління населення обирало так звану *«народну міліцію»*, що діяла на громадських засадах. Поряд з цим, за рішенням УНРади, в листопаді розпочалося

створення корпусу *української державної жандармерії*. Його очолила Команда української жандармерії на чолі з Головним комендантом. На місцях створювалися окружні, повітові, міські й сільські команди жандармерії, які очолювали відповідні коменданти. Комплектувалась жандармерія добровольцями з числа військовозобов'язаних, а також кадрами «старих» професійно підготовлених жандармів, які не мали за собою участі в антинародній діяльності.

Навесні 1919 р. в ЗУНР налічувалось близько 1 тис. жандармів, 4 тис. стажистів, 3 тис. народних міліціонерів.

Судова система спочатку, відповідно до Закону від 21 листопада 1918 р. «Про тимчасову організацію судів і судової влади», залишалась без змін. Судді й допоміжний персонал судових установ присягали на вірність українському народові, державі. Було звільнено лише тих, хто скомпрометував себе антинародною антиукраїнською діяльністю і переконаннями.

Незабаром розпочалося реформування судової системи. Територія держави була поділена на *12 судових округів і 130 судових повітів*. З урахуванням національного складу в них належало обрати суддів окружних і повітових судів (102 особи – українців, 25 осіб – поляків, 17 осіб – євреїв). Оскільки кадрів суддів-українців бракувало, Законом «Про скорочення підготовки судової служби» було скорочено термін стажування суддів з трьох до двох років. В умовах воєнного часу відповідним законом було тимчасово припинено діяльність суду присяжних. Було прийнято закони про запровадження у судочинство демократичних принципів (гласності, змагальності, права звинуваченого на захист тощо), про перехід судочинства на українську мову.

Продовженням судової реформи стала *спеціалізація першої судової ланки та створення судових установ другої та третьої інстанцій*. Окружні й повітові суди мали розглядати цивільні справи. А для розгляду кримінальних справ законом УНРади від 11 лютого 1919 р. в повітах утворювались трибунали, які мали діяти у складі одного або трьох призначуваних

Секретарством юстиції суддів. Згідно з законом від 15 лютого 1919 р., другою судовою інстанцією мав стати *Вищий суд* і третьою (останньою) – *Найвищий державний суд.* До їх обрання зазначені функції покладалися на створені у березні 1919 р. при Станіславському окружному суді *«Окремий судовий Сенат другої інстанції»* і *«Окремий судовий Сенат третьої інстанції».*

Поновила свою діяльність адвокатура. Були створені «Державна прокураторія» на чолі з Генеральним прокурором, нотаріат, військова юстиція.

Серед надбань ЗУНР, безперечно, й створенення власних ***Збройних Сил*** – Української галицької армії. Спочатку при її комплектуванні застосовувався принцип добровільності, але з середини листопада 1918 р. було оголошено мобілізацію. На початок 1919 р. була утворена дисциплінована й патріотична армія, що складалася з трьох корпусів (понад 100 тис. чоловік). У її структурі були піхотні й кавалерійські частини, артилерія, підрозділи зв'язку, технічні, допоміжні і, навіть, авіаційний підрозділ. Очолював армію Начальний вождь (Командувач) з Генеральним штабом. Незважаючи на нестачу озброєння, боєприпасів, медикаментів, підтримана народом армія чинила відчайдушний опір ворогам. У її складі воювали не лише українці, а й австрійці, угорці, євреї, представники інших національностей.

Таким чином, у короткий термін були створені дійові органи центральної влади і місцевого управління, судові й правоохоронні органи, власні збройні сили, що в надзвичайно складних умовах зовнішньої агресії забезпечило стабільність і порядок на своїй території, можливість певний час протистояти набагато переважаючим силам ворога.

Досить активною була *зовнішьополітична діяльність.* Представники ЗУНР були у США, Англії, Канаді, Франції, Німеччині, Аргентині, Бразилії, домагаючись офіційного визнання й допомоги своїй країні. ЗУНР фактично мала контакти з Австрією, Чехословаччиною та іншими країнами. Делегація ЗУНР брала участь у Паризький мирній конференції, намагаючись відстояти власні інтереси. Але офіційного визнання ЗУНР не домоглася, що, власне, й

вплинуло на її поразку у боротьбі із зовнішнім ворогом.

Законодавство ЗУНР

Законодавча діяльність УНРади і уряду ЗУНР відігравала важливу роль в організації державно-політичного життя країни. В законі про адміністрацію ЗУНР від 16 листопада 1918 р. було визначено шляхи законотворчої діяльності. Оскільки видати нові закони у короткому часі було неможливо, згідно з цим законом залишалося чинним попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і цілям Української держави. Разом з тим, активно напрацьовувалась власна законодавча база.

Конституційні засади держави були визначені у «Тимчасовому Основному законі про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. У ньому містяться важливі положення про назву держави, її територію та державний суверенітет. Зокрема зазначалося, що „Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Народною Радою у Львові 19 жовтня 1918 року”, обіймає „весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями”. Встановлювалась, „як вона визначена на етнографічній карті австрійської монархії” лінія кордонів. Проголошувалося верховенство влади народу, яка мала здійснюватися через обрані „на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорційного права голосування без ріжниці пола” Установчі збори.

До часу зібрання Установчих зборів здійснення владних повноважень покладалося на Українську Національну Раду і Державний Секретаріат.

Зазначалося, що гербом ЗУНР є золотий лев на синім полі, обернутий в свою праву сторону, а державна печать має довкола герба напис: „Західно-Українська Народня Республіка”.

Тимчасовий основний закон в своїх п’яти артикулах визначив лише основні контури будівництва нової демократичної української держави. Тому його було доповнено іншими законодавчими актами.

Дбаючи про створення повноцінного парламенту, УНРада, яка вважала себе тимчасовим органом, 31 березня 1919 р. ухвалила закон про скликання

Сейму ЗУНР, а 14 квітня – виборчий закон. Послів (депутатів) належало обрати за національно-пропорціональною системою на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право надавалось усім громадянам, встановлювався лише віковий ценз: для активного виборчого права – 20 років, для пасивного – 28 років. З 226 послів Сейму українцям належало обрати 160, полякам – 33, євреям – 27, австрійцям – 6. Вибори були призначені на червень, але не відбулися з огляду на воєнно-політичні обставини.

Закон «Про державну мову» від 15 лютого 1919 р. проголосив державною мовою українську. «Законно признаним національним меншостям» залишалося право «уживання як усно, так і в письмах їх матірної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами».

За Законом «Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців» від 8 квітня 1919 р. громадянами УНР (ЗУНР розглядалася як частина УНР) вважалися всі, хто на день проголошення закону мав право належності до будь-якої міської або селянської общини.

Серед соціально-економічних проблем, що потребували нагального вирішення, найболючішою була земельна. Тривалі зволікання з її вирішенням пояснюються насамперед намаганнями УНРади уникнути звинувачень з Заходу у більшовизмі. Після тривалих і завзятих дебатів 14 квітня 1919 р. УНРада ухвалила *закон про земельну реформу*. Він передбачав конфіскацію поміщицьких, монастирських і церковних земель та земель інших великих землевласників понад встановлений максимум. Ці землі переходили у так званий «земельний фонд» держави, з якого після війни мали наділятися малоземельні та безземельні селяни, військовослужбовці-інваліди тощо. Ліси були одержавлені, пасовища віддані громадянам. Оскільки встановлення земельного максимуму, процедура конфіскації та наділення землею відкладалась до скликання сейму, сільська біднота розпочала самочинно захоплювати поміщицьку землю. У відповідь власті змушені були вдаватися до репресій і

застосування військ.

Передбачалося проведення реформ і в інших сферах економічного життя. Вводились в обіг грошові одиниці УНР – гривні та карбованці, хоча через відсутність достатньої кількості українських грошових одиниць тимчасово продовжувала використовуватися й австрійська крона.

Розорений війною в економічному відношенні край стояв перед загрозою голоду. Влада ЗУНР створила так званий харчовий виділ, взяла на облік всі запаси продовольства і товарів першої необхідності, організувала їх розподілення серед населення. Було заборонено вивіз продовольства за межі держави, введено два дієтичних (безм'ясні) дні на тиждень, відкриті дешеві і безкоштовні їдальні для бідноти, дітей і людей похилого віку. В цей час значна продовольча допомога західним українцям була надана УНР.

Багато було зроблено у сфері охорони здоров'я, освіти. Відкривалися лікарні, поліклініки, школи. У школах вводились як обов'язкові предмети українська мова, географія та історія України. Передбачалося також право національних меншин на навчання рідною мовою. Закон «Про основи шкільництва» від 13 лютого 1919 р. надав школам державний статус, водночас дозволяючи заснування й приватних шкіл. Планувалося відкрити український університет.

У галузях *цивільного*, *кримінального* й *процесуального права* в ЗУНР використовувалось австрійське законодавство. Для розробки власного не було ані професійних юридичних кадрів, ані часу.

* * *

У 1917–1920 рр. відбувалась боротьба за українську національну державність. Директорія, яка прийшла до влади шляхом народного повстання, в умовах конфронтації політичних сил прагнула розробити компромісну програму дій. Тривалі коливання лідерів Директорії між соціалістичними і загальнодемократичними гаслами завершились перевагою «антирадянської» орієнтації. Характерним в цей період було тяжіння Української держави до президентської республіки.

Помітний слід у процесі розвитку української державності залишила Західноукраїнська Народна Республіка. Видатною подією стало урочисте проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР і ЗУНР. До незаперечних здобутків ЗУНР слід віднести створення дійової системи органів влади й управління, боєздатної армії.

В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції право майже усіх режимів, що існували на той час, характеризувалося суперечливим поєднанням демократичних цінностей з потягом до авторитаризму гуманістичних ідеалів з узаконенням репресій проти політичних супротивників.

Завдання для індивідуальної роботи

1. З'ясуйте, коли і за яких обставин була заснована Українська Національна Рада. Спираючись на знання, отримані з курсу історії України, охарактеризуйте процес утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та її історичну долю. Поясніть, які спроби робилися ЗУНР для возз’єднання з УНР, розкрийте зміст та значення Акту злуки (соборності) від 22 січня 1919 р.
2. Складіть схему центральних органів влади й управління ЗУНР.
3. Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок діяльності уряду ЗУНР – Державного секретаріату. Які організаційні структури створювалися в уряді з метою залучити до процесу державотворення національні меншини?
4. Проаналізуйте текст Закону “Про виділ Української Ради ” від 4 січня 1919 р. (додається) та розкрийте склад, призначення та компетенцію Виділу УНРади. Розкрийте також склад та повноваження Президії УНРади.
5. З’ясуйте, яка підготовча робота проводилась УНРадою для скликання Установчих зборів (Сейму) та поясніть сутність

встановленої Законом від 14 квітня 1919 р. національно-пропорційної системи виборів послів (делегатів) до Сейму.

6. Складіть схему місцевих органів влади й управління. Охарактеризуйте порядок утворення, структуру цих органів та їхні повноваження відповідно до Закону від 16 листопада 1918 р. "Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки". Яким вимогам мали відповідати службовці державного апарату?
7. Розкрийте способи формування та комплектування правоохоронних органів ЗУНР. Розкрийте функції "народної міліції" та корпусу української державної жандармерії. Розкрийте функції адвокатури, прокуратури й нотаріату.
8. Поясніть, на яких засадах діяли судові установи відповідно до Закону від 21 листопада 1918 р. "Про тимчасову організацію судів і судової влади". Розкрийте причини та основний зміст реформування судової системи. Які створювалися судові установи першої, другої та третьої інстанцій та в чому полягала спеціалізація судів? Поясніть, як вплинуло на судову систему ускладнення воєнно-політичної ситуації та охарактеризуйте призначення та особливості діяльності військової юстиції.
9. Поясніть, до яких змін у вищих органах влади й управління призвело погіршення воєнно-політичної ситуації на початку літа 1919 року. Розкрийте зміст надзвичайних повноважень диктатора Є Петрушевича та характер діяльності новостворених органів управління - Колегії головноуповноважених й Військової канцелярії.
10. Проаналізуйте "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії" від 13 листопада 1918 р. (додається) та розкрийте конституційні засади держави щодо території ЗУНР, верховенства влади народу, тимчасових (до часу зібрання

установчих зборів) владних повноважень УНРади і Державного Секретаріату, державних символів, виборчого права.

11. Поясніть, якими актами було доповнено Тимчасовий основний закон та дайте їм загальну характеристику. Особливу увагу зверніть на Закони "Про державну мову" від 15 лютого 1919 р. (додається), "Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців" від 8 квітня 1919 р.
12. Дайте характеристику законодавству соціально-економічного спрямування. Чим можна пояснити тривалі зволікання з вирішенням земельної проблеми? Проаналізуйте ухвалений УНРадою 14 квітня 1919 р. Закон про земельну реформу та поясніть, чому він спричинив загострення соціально-політичної ситуації.
13. Поясніть, до яких надзвичайних заходів вдавалася влада ЗУНР, щоб запобігти загрозі голоду.
14. Охарактеризуйте законодавчу діяльність у сфері охорони здоров'я, освіти, культури.
15. З'ясуйте, які правові акти використовувалися в галузях цивільного, кримінального й процесуального права.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

ТИМЧАСОВИЙ ОСНОВНИЙ ЗАКОН ПРО ДЕРЖАВНУ САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ БУВШОЇ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ,

ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918**

** Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 96.

Артикул I. **Назва**

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселена переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республика.

Артикул II. **Границі**

Простір Західно-Української Народньої Республики покривається українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українським частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармориш, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга...

Артикул III. **Державна суверенність**

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

Артикул IV. **Державне заступництво**

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республики виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівноправного безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народньої Республики. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. **Герб і прапор**

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народня Республика».

ЗАКОН

ПРО ВИДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ

4 січня 1919 р.••

Українська Національна Рада постановила:

§1.

Українська Національна Рада вибирає з-посеред себе Виділ з 9 членів, якому проводить, як десятий член, Президент Української Національної Ради, а на случай його перешкоди найстарший віком його заступник.

§2.

До компетенції Виділу Української Національної Ради належить:

а) іменувати членів правительства;

б) приймати й уділяти їм димісії;

в) виконувати право амнестії й аболіції, а то на внесеннє Державного Секретаріяту судівництва. В справах військового судівництва може Виділ Української Національної Ради перенести право виконування амнестії на Раду Державних секретарів;

г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних і військових;

д) удостовіряти й оповіщувати закони.

§3.

Виділ Української Національної Ради скликує в міру потреби Президент Української Національної Ради, а в случаю його перешкоди найстарший віком його заступник. Він репрезентує Виділ і підписує його письма.

§4.

Виділ Української Національної Ради вибирається на час її каденції, а влада його гасне з хвилею вибору нового Виділу новою Радою.

•• Текст подано за: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 97.

§5.

Рішення Виділу западають більшістю голосів, а в случаю рівности голосів стає рішеннєм те внесеннє, за котрим голосував президент.

До важности рішень треба присутности що-найменше шести членів Виділу.

Отсей закон входить в силу з днем ухвалення.

Закон Західноукраїнської Республіки про мови на її території (15 лютого 1919 р.)♣

Закон з дня 15 лютого 1919 р про уживання мови у внутрішнім і внішнім урядованю державних властей і урядів, публічних інститути і державних підприємств на Західній області Української Народної Республіки.

Українська Національна Рада постановила:

§ 1. Державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська.

§ 2. Цю мову вживають у внутрішнім і внішнім урядованню всі державні власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства.

§ 3. Законно признаним національним меншостям полишається свободу уживання як усно так і в письмах їх матірної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами...

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997., - Т. 2. - С. 103-104.

Змістовий модуль IV
ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ
РАДЯНСЬКОГО ТА ПОСТ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

Тема 14. Утворення радянської держави і права в Україні

Становлення радянської влади в Україні

Після Лютневої 1917 р. революції та повалення монархії постановою Тимчасового комітету російської Державної думи було утворено Тимчасовий уряд. В Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання (3 березня 1917 р.) було проголошено курс на демократичні перетворення та негайне скликання Установчих зборів. На місцях, у тому числі і на українських територіях, Тимчасовим урядом створювалися місцеві державні органи та місцеві громадські органи, що мали державні функції. Як уже зазначалося, створена в Києві Центральна Рада в перші тижні вважалася органом суто національного представництва і вже потім перебрала на себе функції законодавчої влади.

Водночас, як і на всій території минулої Російської імперії, в Україні на хвилі буржуазно-демократичних перетворень повсюдно виникали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів як органи керівництва революційним рухом у регіонах і містах. Уже на початку березня 1917 р. у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Луганську, Вінниці, Сімферополі, Житомирі були створені Ради робітничих депутатів. Функцію всеросійського координатора місцевих Рад узяла на себе Петроградська рада робітничих і селянських депутатів. Наприкінці березня 1917 р. у Петрограді відбулась Всеросійська нарада делегатів Рад, яка спрямувала діяльність рад на створення загальноросійської державної системи.

Загалом у березні – квітні 1917 р. в Україні було створено понад 250 місцевих рад, які вимагали демократичних перетворень, завершення війни. Здебільшого це були Ради робітничих депутатів, але багато Рад з’явилось й

у військових частинах (Ради солдатських депутатів). Подекуди у сільській місцевості виникали Ради селянських депутатів. Протягом квітня – травня 1917 р. у Києві, Харкові, Одесі відбулися обласні з'їзди Рад, які обрали керівні органи – виконавчі комітети (виконкоми). У Донецько-Криворізькому басейні та деяких інших регіонах Півдня України Ради робітничих і солдатських депутатів виступали як органи влади. Ними встановлювалися 8-годинний робочий день, тверді ціни на продукти першої необхідності, створювалися продовольчі комісії тощо.

При більшовицьких партійних комітетах та на підконтрольних більшовикам підприємствах у промислових центрах України за російським прикладом створювалися збройні формування – загони Червоної гвардії.

Як відомо, саме під гаслом «Вся влада Радам!», висунутим В. Леніним, більшовики прийшли до влади у Петрограді у жовтні 1917 р. Своїми Декретами про мир і землю, Декларацією про права народів вони привернули на свій бік трудящі маси, в тому числі велику частину селянства і армії. Не слід вважати, що ставлення до більшовицької влади соціальних «низів» на Україні принципово відрізнялося. «Майже все робітництво кожного міста ставало за ними; в селах сільська голота явно була більшовицькою...» – писав В. Винниченко.

На кінець 1917 р. у пролетарських регіонах України, де більшовики переважали у складі рад, розпочався збройний тиск на українську адміністрацію. На початку грудня посилилось протистояння між більшовицьким урядом у Петрограді (Раднаркомом) і Центральною Радою. 3 грудня Раднарком у радіотелеграмі, підписаній В. Леніним і Л. Троцьким, звернувся до українського народу з маніфестом, що містив ультимативні вимоги до Центральної Ради. Остання звинувачувалась у: «двозначній буржуазній політиці», тобто «невизнанні Рад і Радянської влади на Україні»; дезорганізації фронту, переміщенні та відкликанні односторонніми наказами українських частин з фронту; роззброєнні радянських військ, що перебувають в Україні; підтриманні контрреволюції, що проявлялося у пропуску через свою територію військ до Каледіна (який

очолив повстання козаків проти більшовиків на Дону), та відмові у пропуску військ проти Каледіна.

Звинувачуючи Центральну Раду у «нечуваній зраді щодо революції», Раднарком заявив, що, у разі неприпинення зазначених дій протягом 48 годин, «вважатиме (Центральну) Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

У Відповіді від 4 грудня Генеральний секретаріат з обуренням відкинув цей ультиматум, звинувативши Раднарком у нав'язуванні «своїх форм політичного устрою державі, що самовизначилась». Було чітко визначено позицію щодо захисту України від більшовицьких експериментів. «Поки в Росії розвивається анархія, економічна, політична та господарча руїна, поки там панує груба сваволя й потоптання всіх свобід, завойованих у царату революцією, Генеральний Секретаріат не знаходить потрібним повторяти цей експеримент на території українського народу. Українська демократія в особі українських Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, організованих у законодавчому органі – Центральній раді, і в правительстві її – Генеральнім Секретаріаті, є цілком задоволена як складом цих органів, так і проведенням у життя їх волеосвідчень». Зазначалося, що українські солдати, робітники й селяни, обороняючи свої права та свою країну, дадуть належну відповідь народним комісарам, що піднімають руку російських солдатів на «їх братів українців». Було заборонено вивезення хліба в Росію, призупинено залізничне сполучення з нею, організовано випуск власних грошових купюр.

Невдачею завершилась більшовицька *спроба легітимно усунути Центральну Раду.* На 3 грудня 1917 р. було призначено з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, на якому більшовики збиралися її «переобирати». На цей з'їзд, окрім визначеної більшовицьким оргкомітетом кількості переважно робітничих депутатів, Центральною радою було викликано до Києва делегатів від селянських спілок. У результаті до Києва з'їхалося близько 2000 тис. делегатів від селян та українізованих військових частин, які цілком підтримали Центральну Раду.

Тоді за ініціативою більшовиків 124 депутати, які представляли 49 Рад, переїхали до Харкова, де відбувався з’їзд Рад Донецького та Криворізького басейнів. В результаті їхнього об’єднання було проголошено І Всеукраїнський з’їзд Рад. Безперечно, що представляючи лише 89 з існуючих на той час близько 300 рад, він не був легітимним.

І Всеукраїнський з’їзд Рад (11–12 грудня 1917 р.) звинуватив Центральну Раду у «зриві роботи з’їзду Рад у Києві», привітав «Жовтневу пролетарсько-селянську революцію» та «встановлення фактичної диктатури пролетаріату, підтриманого найбіднішим селянством». У резолюціях з’їзду «Про самовизначення України» та «Про організацію влади в Україні» Україна проголошувалась «Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» як федеративна частина Російської республіки. На з’їзді було обрано *Тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет* у складі 41 члена, з них 35 більшовиків. ЦВК доручалося «негайно поширити на територію Української республіки всі декрети й розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення – про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії». Оголошувалися недійсними всі розпорядження Центральної Ради і Генерального секретаріату, що були «спрямовані проти інтересів робітників та найбідніших селян України». Однак офіційна назва держави залишалась без змін: *«Українська Народна Республіка»*.

17 грудня 1917 р. ЦВК Рад України звернувся з Маніфестом до робітників, селян і солдатів України, в якому закликав їх допомагати новій радянській владі. Оголошувалося, що «постановою з’їзду Центральна Рада позбавлена тих прав, які вона собі захопила; одночасно з цим Генеральний Секретаріат втрачає свої повноваження». Постановою ЦВК від 17 грудня 1917 р. було утворено перший радянський уряд – *Народний Секретаріат Української робітничо-селянської республіки,* більш ніж 80% якого становили більшовики. Компетенцію радянського уряду законодавчо не було визначено. Свої повноваження він здійснював як через місцеві ради, так і через призначених ним комісарів.

Протистояння двох українських владних центрів дуже швидко набрало форм збройної боротьби. Російські війська, що діяли на території України на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, в цей час були підпорядковані Народному Секретаріатові України. Об'єднавшись із загонами українських червоногвардійців та червоних козаків на чолі з Ю. Коцюбинським та В. Примаковим, вони швидко просувалися з півночі, Харківщини й Катеринославщини і 26 січня увійшли у Київ.

Певні зміни у державно-правовий статус Радянської України вніс *II Всеукраїнський з'їзд Рад* (17–19 березня 1918 р.). Зважаючи на умови Брестського миру, Україна проголошувалась самостійною, незалежною від РСФРР республікою.

Однак процес становлення радянської системи в Україні було призупинено. За умовами Брестського миру під тиском німецько-австрійських окупантів Раднарком Росії був змушений у березні 1918 р. вивести з України свої війська. ЦВК і Народний Секретаріат опинилися на території РСФРР і припинили свою діяльність. Керівництво повстанською боротьбою в тилу окупантів здійснювали **надзвичайні органи влади**: з квітня по липень – *Повстанбюро*, а з липня 1918 р.– *Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК)* та *місцеві ревкоми.*

Після анулювання Брестського миру розпочався наступний етап поширення радянської влади в Україні. 28 листопада 1918 р. у м. Суджа Курської губернії відбулося перше засідання *Тимчасового робітничо-селянського уряду України.* У маніфесті до робітників та селян України робітничо-селянський уряд повідомив про усунення від влади гетьмана П. Скоропадського та перехід усієї повноти влади до Рад. 30 листопада була утворена Військова рада Української радянської армії.

У результаті наступу Червоної армії до травня 1919 р. радянська влада була поширена майже на всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Розпочалося відновлення діяльності центральних та місцевих органів влади. Тимчасовий робітничо-селянський уряд декретом від 6 січня 1919 р. скасував встановлену Центральною Радою назву

держави «Українська Народна Республіка» (УНР) і затвердив іншу, на зразок РСФРР, офіційну назву **«Українська соціалістична радянська республіка» (УСРР).** Відповідно до декрету від 29 січня 1919 р. уряд почав іменуватися на зразок російського – *«Рада Народних Комісарів УСРР».*

Остаточно УСРР – як радянська форма державності,– оформилась з прийняттям на *ІІІ Всеукраїнському з'їзді Рад* (6–10 березня 1919 р.) **першої Конституції УСРР**. З'їзд обрав *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК),* який працював між з'їздами і наділявся законодавчими та контрольними функціями. На з'їзді було затверджено склад *уряду* - *РНК УСРР*. Була створена постійно діюча *Президія ВУЦВК* на чолі з Г. Петровським, яка за первісним задумом мала виконувати поточну роботу і готувати законопроекти. Але досить швидко її повноваження зросли. Зокрема, в період між сесіями вона затверджувала постанови РНК УСРР, призначала народних комісарів, керівників державних комітетів, розглядала клопотання про помилування тощо.

У квітні–травні 1919 р. відповідно до Конституції відбулися вибори *місцевих (губернських, повітових та волосних) рад* та формування їхніх *виконавчих органів – виконкомів*. У прифронтових районах вибори не проводилися і органами влади тут залишалися *ревкоми*.

Суттєвою особливістю становлення органів радянської влади було те, що як у центрі, так і на місцях вони дедалі більше контролювалися більшовиками.

У зв'язку з наступом військ Денікіна з півдня, а також просуванням із заходу об'єднаних військ УНР (Директорії) та Української Галицької армії радянське будівництво було тимчасово призупинене. Відбулась перебудова органів влади та управління відповідно до воєнних умов. 30 квітня 1919 р. створено *Раду робітничої й селянської оборони УСРР*, до якої увійшли секретар ЦК КП(б)У, два представники ВУЦВК, наркоми у військових справах, продовольства, шляхів сполучень, соцінспекції, командувач Українського фронту, член Реввійськради, голова надзвичайної комісії з постачання Червоної Армії. Рада оборони здійснювала оперативне

управління країною, видавала декрети й постанови, створювала різні комісії, призначала «особливоуповноважених», наділяючи їх надзвичайними правами. Комітети оборони створювались також у губернських центрах.

В умовах поширення селянських повстань декретом ВУЦВК «Про сількомбіди» від 14 травня 1919 р. сільради було тимчасово розпущені, єдиними та надзвичайними органами влади на селі стали *комбіди*. Для забезпечення продовольством військ, робітників та сільської бідноти застосовувались силові й репресивні заходи. Так, постановою Ради оборони від 17 липня 1919 р. рекомендувалося у боротьбі проти непокірного селянства застосовувати принцип кругової поруки, захоплення заручників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань тощо.

Надзвичайні заходи не допомогли більшовикам втримати владу. Український радянський уряд 30 вересня 1919 р. був евакуйований до РСФРР.

Відновлення радянських органів влади й управління відбулося протягом листопада 1919 р.– лютого 1920 р. у формі надзвичайних органів – ревкомів. 11 грудня 1919 р. на спільному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР було створено *Всеукраїнський революційний комітет* на чолі з Г. Петровським, який уособлював найвищу законодавчу й виконавчу владу. Всеукрревкомом, за узгодженням з губернськими комітетами КП(б)У та командуванням Червоної армії, створювалися губернські ревкоми. *Губревкоми* аналогічним чином при сприянні політвідділів діючої армії створювали *повітові ревкоми*.

Наприкінці лютого 1920 р. знову приступили до виконання своїх обов'язків вищі органи державної влади й управління ВУЦВК і РНК УСРР. Невдовзі розпочалися вибори до місцевих Рад, які проходили включно по квітень 1920 р. Губернські та інші місцеві з'їзди Рад сформували власні виконавчі комітети – виконкоми, які замінили на місцях ревкоми. 16–23 травня 1920 р. відбувся *IV Всеукраїнський з'їзд Рад,* робота якого проходила в складних умовах. Розпочався похід проти радянської влади польсько-

петлюрівських військ та армії Врангеля. Це знайшло відбиття у його рішеннях про зміцнення робітничоселянської влади, мілітаризацію радянських установ. У новоутвореному складі вищих органів влади – ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК УСРР переважну більшість становили більшовики. Так, серед 82 членів ВУЦВК їх було 74, з семи членів Президії ВУЦВК четверо належали до вищого партійного керівництва – політбюро ЦК КП(б)У.

Перевибори місцевих Рад у жовтні – грудні 1920 р. відбувалися на основі принципу скликання робітничих конференцій, загальних зборів, мітингів. Переважну більшість їх складу становили більшовики: в повітових виконкомах їх було понад 70%, у губернських – близько 85%. Це дозволило зробити місцеві Ради органами диктатури пролетаріату, забезпечити підконтрольність їх комітетам КП(б)У. Помітна роль у здійсненні влади на місцях належала *ревкомам, військревкомам*, які формувалися партійними комітетами більшовиків, та призначуваним ними *комісарам*, «*трійкам», «четвіркам», «семіркам»*... Всі вони наділялися надзвичайними правами.

Зміцненню соціальної бази радянської влади на селі сприяли створені відповідно до Закону від 9 травня 1920 р. сільські та волосні *комітети незаможних селян (комнезами)*. На відміну від вже існуючих комбідів до їх складу входили не лише бідняки, а й середняки. Якщо комбіди формувались при відсутності сільських рад і замість них, комнезами утворювались місцевими радами і діяли під їхнім керівництвом. В їх завдання входило: сприяння виконанню закону про наділення землею та інвентарем безземельних та малоземельних селян; проведення в життя закону про хлібну розкладку та забезпечення сільської бідноти передбаченою законом часткою заготівки; сприяння радянській владі на селі.

Більшовицька влада, зруйнувавши залишки попередніх судових та правоохоронних структур, велику увагу приділяла створенню органів захисту власного режиму.

Постановою уряду «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р. створювалися дільничі, повітові й міські ***народні суди***, вироки й рішення

яких були остаточними і не підлягали апеляційному й касаційному оскарженню. Спори із земельних, цивільних, трудових справ, відповідно до постанови уряду від 20 січня 1918 р., передавалися на розгляд позасудових та громадських органів: селянських *земельних комітетів, примиренських камер, житлових камер, відділів праці місцевих Рад* тощо.

Відповідно до Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 р., система народних судів була реорганізована. На базі дільничих судів створювався єдиний народний суд, повітові й міські суди скасовувалися. У якості касаційної інстанції скликалися ради (з'їзди) народних суддів повіту (судового округу).

Положенням РНК про народний суд від 26 жовтня 1920 р. запроваджувалися постійно діючі *губернські ради народних суддів* у складі: голови, його заступника, 2–5 членів, які обиралися з'їздом народних суддів.

Кримінальні справи народний суд розглядав колегіально у складі народного судді та двох або шести народних засідателів, які обиралися відповідними радами чи виконкомами. Для кандидатів на посаду народного судді вимагався досвід політичної роботи. У народних судах створювались колегії правозаступників (адвокатів), персональний склад яких обирався відповідними Радами та виконкомами.

Функція придушення опору диктатурі пролетаріату покладалася на ***революційні трибунали***, які створювалися по одному на губернію. На розгляд трибуналів передавалися справи про контрреволюційні злочини, шпигунство, посадові злочини, спекуляцію, а з 1920 р. також справи про бандитизм, розбій, крадіжки тощо. Відповідно до Положення про революційні трибунали від 23 січня 1918 р., вони діяли за спрощеною процедурою. Щоправда, передбачалося здійснення попереднього слідства особливими народними слідчими, функцій обвинувачення – обвинувачами, захисту – правозаступниками. Кількісний і персональний склад членів трибуналу визначався губвиконкомом, але він не міг бути менш ніж 15 осіб. Справи розглядалися у складі 3-х, а з березня 1920 р.– 5-ти членів трибуналу. У квітні 1919 р. був створений Верховний касаційний суд, який

розглядав скарги на вироки трибуналів, а наприкінці травня 1919 р.– Верховний революційний трибунал, який діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості.

Для боротьби з контрреволюційними, військовими та іншими злочинами у Червоній Армії створювалися ***військові трибунали***, порядок діяльності яких визначався Положенням про особливі військові трибунали від 11 грудня 1918 р.

Особливу роль у боротьбі насамперед з політичними противниками більшовиків відігравала створена за прикладом РСФРР декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 3 грудня 1918 р. ***Всеукраїнська надзвичайна комісія*** по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУНК). Хоча формально ВУНК створювалась як відділ Наркомату внутрішніх справ, а у 1920 р. була підпорядкована РНК УСРР, реально відбувався процес її перетворення у своєрідну репресивно-каральну структуру більшовицької партії. Діяльність ВУНК значною мірою спрямовувалась Всеросійською НК, безпосередньо підпорядкованою ЦК РКП(б).

У 1917 р. Ради робітничих депутатів розпочали створення загонів робітничої ***міліції.*** Основним її призначенням на цей час було запобігання спробам контрреволюційного перевороту. Однак у своїй практичній діяльності загони міліції займалися охороною заводів і фабрик, підтриманням громадського порядку в містах, боротьбою із злочинністю, робили обшуки у осіб, які займалися спекуляцією, тощо. Реорганізація цих загонів у відділи міліції при військово-революційних комітетах розпочалась наприкінці 1918 р. Відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 5 лютого 1919 р. здійснювався перехід до штатної радянської міліції у республіканському масштабі. В її структурі поступово склалися карний розшук, загальна, судово-кримінальна, промислова, залізнична, річкова, морська служби. На підрозділи міліції покладався обов’язок підтримання порядку в містах та селах, проведення невідкладних слідчих дій та вжиття заходів до затримання злочинців у

випадках вчинення злочинів, сприяння судовим установам у виконанні вироків. 30 березня 1920 р. при НКВС УСРР було створене *Головне управління радянської робітничо-селянської міліції.*

Нагляд за виконанням законодавчих актів влади здійснювали також численні контрольні комісії, відділи, уповноважені. Чільне місце серед органів нагляду і контролю належало *Народному комісаріату юстиції* та його губернським, повітовим та міським відділам.

Формування основ радянського права

Радянське державне будівництво супроводжувалось формуванням основ радянської правової системи. Особливістю цього процесу в Україні була його спорідненість з російським. Найважливішим аспектом правової дійсності і головним джерелом права вважалась революційна правосвідомість.

Основи радянського ***конституційного права*** закладалися декретами Всеросійських з'їздів Рад, актами ЦВК та РНК Росії, дію яких було поширено на Україну, а також постановами Всеукраїнських з'їздів Рад, ВУЦВК, РНК УСРР. Діапазон пошуку оптимальних форм державного устрою був досить широким: від входження до складу Російської федерації – до створення власної Української федеративної республіки. Так, резолюція II Всеукраїнського з'їзду Рад «Про державний устрій» від 18 березня 1918 р. визначала Україну як «республіку федеративну, яка... об'єднує вільні міста та республіки, як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки».

Найбільш прийнятною формою диктатури пролетаріату вважалася система радянських органів влади. Юридичне оформлення вона отримала на III Всеукраїнському з'їзді Рад 10 березня 1919 р. із затвердженням ***першої Конституції УСРР.*** Попередньо проект Конституції, в основу якого була покладена Конституція РСФРР, розглядався й був схвалений III з'їздом КП(б)У. Остаточна редакція Конституції УСРР була прийнята Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) 14 березня

1919 р.

У розділі І *«Основні постанови»* УСРР проголошувалась організацією «диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками». Завдання диктатури полягало у переході від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного придушення опору заможних класів. Після чого диктатура мала зникнути, а за нею – й держава, «уступивши місце вільним формам суспільного життя» комуністичного ладу. Скасовувалась приватна власність, проголошувалась свобода слова, зібрань і союзів, але тільки для «працюючих мас». На «трудові елементи» покладалався збройний захист завоювань соціалістичної революції. Наголошувалося, що УСРР має увійти до складу єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, «як тільки створяться умови для її збудови». По суті, це свідчило про тимчасовість існування УСРР.

Другий розділ «*Конструкція радянської влади*» визначав структуру та повноваження органів радянської влади. Центральними органами УСРР проголошувались: 1) Всеукраїнський з'їзд рад, який мав скликатися не рідше як двічі на рік; 2) ВУЦВК, що діяв у періоди між з'їздами; 3) Рада Народних Комісарів (РНК), що складалася з голови і народних комісарів – завідувачів особливих відділів ВУЦВК та інших осіб, призначених ВУЦВК. Органами радянської влади на місцях були з'їзди губернських, повітових та волосних рад, міські та сільські ради та обрані ними виконавчі комітети (виконкоми).

Правом обирати й бути обраними до Рад користувалися незалежно від віросповідання, національності, статі громадяни УСРР, яким виповнилося 18 років, за винятком осіб, що застосовують найману працю, живуть на нетрудові доходи (прибутки з підприємств, маєтків тощо), приватні торгівці, комерційні посередники, служителі релігійних культів, колишні поліцейські й жандарми, члени імператорської родини, особи, визнані божевільними, засуджені.

Як третій розділ до Конституції був включений пристосований до умов УСРР текст *Декларації прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу*, затверджений у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом Рад. Закріплювалися принципи повновладдя трудящих, скасовувалась експлуатація людини людиною, запроваджувались робітничий контроль, націоналізація промисловості, транспорту, банків.

Останній розділ визначав герб і прапор УСРР.

У процесі націоналізації землі, банків, заводів, транспорту, ліквідації приватної власності відбувалося становлення основних ***цивільно-правових інститутів*** радянського права. Правові засади націоналізації були закладені в Декретах «Про націоналізацію всіх приватних залізниць і під'їзних колій» від 4 січня 1919 р., «Про порядок націоналізації підприємств» від 11 січня 1919 р., «Про націоналізацію банків» від 22 січня 1919 р., «Про скасування права приватної власності на нерухоме майно в містах» від 1 березня 1919 р. та ін.

Політика «воєнного комунізму», яка стала конкретним проявом диктатури пролетаріату у 1918–1920 рр., привела до широкої націоналізації, встановлення державної власності на засоби виробництва, монополії держави на продовольство та предмети попиту. Щоправда, не підлягали націоналізації дрібні підприємства з кількістю робітників за наявності механічного двигуна – 6 чоловік, а без нього – 10, націоналізація не торкалася власності кооперативних організацій, кустарів-одиночок. На відміну від Росії, в Україні «червоноармійська атака на капітал» розпочалася дещо пізніше. З цієї причини тут зберігалася певна кількість ненаціоналізованих середніх і дрібних підприємств, залишились у приватній власності невеликі вугільні шахти, більшим виявився грошовий обіг.

Адміністративно-правове регулювання все більше втручалося у сферу цивільно-правових відносин. Заборонялась приватна торгівля нормованими продовольчими й промисловими товарами. Було скасовано плату за паливо, газ, електроенергію, транспорт, комунальні послуги тощо. Для робітників і службовців вводилась система розподілу за картками продуктів харчування

й предметів першої необхідності. Відповідно до принципу «хто не працює, той не їсть» «нетрудові елементи» карток не одержували. Більш того, на підставі декрету РНК УСРР від 1 березня 1919 р. «Про відібрання надлишків одягу та білизни у буржуазії» до них застосовувались конфіскації та реквізиції відповідних речей.

Декретами РНК УСРР «Про вилучення хлібних лишків і встановлення твердих цін на них» від 31 січня 1919 р., «Про розкладку лишків врожаю 1918 р. та попередніх років» від 12 квітня 1919 р., Законом «Про хлібну розкладку» від 26 лютого 1920 р. селян було зобов'язано продавати лишки своєї продукції безпосередньо державі. Але в умовах інфляції відбувалася звичайна реквізиція, яку здійснювали комбіди, комнезами, робітничі продовольчі загони та військові підрозділи Наркомпроду УСРР. Спочатку продрозкладка охоплювала хліб і фураж, згодом поширилась на м'ясо й картоплю, а з 1920 р.– на все продовольство.

Так зване «буржуазне» спадкове право було скасоване декретом РНК УСРР «Про скасування спадкування» від 11 березня 1919 р. Майно померлого переходило у власність держави. З цього майна забезпечувалося «утримання» непрацездатним та нужденним родичам спадкодавця.

Основи радянського ***земельного законодавства*** були започатковані вже в першому декреті Всеросійського з'їзду Рад «Про землю», постанові РНК РСФРР від 5 листопада 1917 р. «Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів». Законодавчими актами УСРР («Тимчасове положення про соціалізацію землі», схвалене II Всеукраїнським з'їздом Рад 19 березня 1918 р., декрет ВУЦВК «Про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування» від 26 травня 1919 р., Закон Всеукрревкому «Про землю» від 5 лютого 1920 р.) скасовувалася приватна власність на землю, надра, води, ліси. Вони становили єдиний державний фонд. Заборонялися будь-які цивільно-правові угоди із землею (купівля-продаж, застава, дарування та ін.). Земля надавалася селянам у користування. Передбачався розвиток колективних форм землекористування (радгоспів, сільськогосподарських комун, артілей,

товариств із спільної обробки землі). Кооперативні об'єднання, участь у яких для сільського населення стала обов'язковою, перетворилися по суті на придаток Наркомпроду. З цієї причини в умовах товарного голоду кооперація наприкінці 1920 р. майже перестала існувати.

Регулювання трудових відносин відбувалося на основі Кодексу законів про працю РСФРР від 10 грудня 1918 р., дія якого на підставі договору про воєнно-політичний союз поширювалася на Україну. Проголошувався загальний обов'язок працювати та право на працю; обов'язок виконувати встановлену міру праці та право на оплату праці; обов'язок дотримуватися дисципліни праці та радянських законів про працю; право на відпочинок та матеріальне забезпечення.

Але в умовах воєнного часу відбувалась мілітаризація підприємств, їхній режим був наближеним до військового. Широко застосовувалась загальна трудова повинність, примусове закріплення робітників і службовців за підприємствами і установами. Спочатку вона охоплювала оборонну промисловість, з листопада 1918 р. була поширена на залізниці, а потім – на всі галузі народного господарства. Злісне ухилення від трудової повинності вважалося «трудовим дезертирством». Прогул понад три дні протягом місяця кваліфікувався як акт саботажу. В умовах господарської розрухи та знецінення грошей запроваджувалася натуралізація заробітної плати, яка наприкінці 1920 р. досягла майже 100%.

Основи ***шлюбно-сімейного права*** були започатковані декретами РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. «Про цивільний шлюб та про введення книг актів громадянського стану» і «Про розлучення». Законним визнавався тільки громадянський шлюб (зареєстрований органами ЗАГСу). Церковний шлюб не мав правових наслідків і вважався приватною справою осіб, які одружувалися. Такі обмеження шлюбу, як різниця у віросповідуванні, обов'язковість дозволу батьків скасовувались. Проголошувалась свобода розлучень: шлюб розривався органами ЗАГСу на прохання хоча б однієї зі сторін. При цьому головним вважалося забезпечення інтересів дітей. Влітку 1919 р. з урахуванням зазначених декретів на основі аналогічного кодексу

РСФРР Наркомюстом УСРР був розроблений проект Кодексу законів про акти громадянського стану про сім'ю та опіку. Умови громадянської війни не дозволили ввести кодекс у дію.

Нове ***кримінальне право*** формувалося *на основі принципу доцільності,* який протиставлявся принципу законності. Суд повинен був враховувати ступінь і характер соціальної небезпеки злочинця, його соціальну приналежність. Вістря кримінальних репресій спрямовувалися не лише проти кримінальних злочинів, а й проти вчинків, які «становили загрозу радянській владі» – жертвами «червоного терору» стали тисячі людей. Кримінальне право спочатку регулювалося окремими декретами УСРР, а з 4 серпня 1920 р. на території України були введені в дію «Керівні начала з кримінального права РСФРР», в яких містилися положення про кримінальне право й правосуддя, про стадії вчинення злочину, про співучасть, про простір дії кримінального права. Покарання передбачалося не лише за закінчене злочинне діяння, а й за задум про злочин.

Система покарань включала: догану, громадський осуд, примушення пройти курс політграмоти, оголошення бойкоту, виключення з колективу, усунення з посади, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом революції або народу, примусові роботи, позбавлення волі, оголошення поза законом, розстріл тощо. Деякі з цих покарань, перш за все, спрямовані на зміну свідомості правопорушника (осуд, примушення пройти курс політграмоти тощо), широко застосовувались в адміністративному й позасудовому порядку. Разом з тим, влада вдавалася до вжиття таких антиправових заходів, як взяття заручників, притягнення до кримінальної відповідальності за принципом кругової поруки (у випадках опору державним органам, знищення продовольчих складів, пошкодження залізниць тощо). Загалом відбувалося посилення кримінальної репресії. На відміну від Росії, де у 1920 р. відмовились від застосування смертної кари, Всеукрревком прийняв постанову від 2 лютого 1920 р. про те, що скасування смертної кари на даний час на території України не може бути здійснене.

Основи ***кримінального процесу*** встановлювалися Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 р., Положенням про народний суд від 26 жовтня 1920 р., інструкцією «Про судочинство» від 3 червня 1919 р. та численними циркулярами Наркомюсту УСРР.

Всі репресивні органи мали функції слідства, суду та виконували вироки. Так, «Положенням про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії» від 30 травня 1919 р. НК надавалось право застосовувати збройну силу у випадках контрреволюційних виступів, погромів та чорносотенних заворушень, проводити обшуки, арешти, облави, накладати заборону на майно, вести слідство та виносити вироки по справах у контрреволюції, шпигунстві та бандитизмі. З дозволу місцевих виконкомів вони мали право вести слідство та виносити вироки і з інших справ.

Справи про найбільш небезпечні злочини розглядали революційні трибунали. При оцінці доказів і при визначенні покарань члени трибуналів керувалися декретами радянської влади і «власною революційною правосвідомістю». Попереднє слідство у деяких справах трибунали мали право визнавати непотрібним, а у політичних справах, відповідно до циркуляру НКЮ УСРР від 29 лютого 1920 р. «Про прискорення провадження попереднього слідства», воно мало бути завершене протягом 48 годин. Судочинство було безперервним, а склад трибуналу незмінним. Право звинуваченого на захист істотно обмежувалося. Вироки трибуналів виконувались протягом 24 годин.

Процедура розгляду кримінальних справ у народних судах врегульовувалась Тимчасовим положенням від 20 лютого 1919 р. Приводом до порушення кримінальної справи були постанови органів міліції, слідства, заяви громадян. Судові засідання, як правило, були відкритими. Справи про посягання на життя, зґвалтування, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбої, грабежі, підлог документів та підроблення грошових знаків розглядалися за участі шести народних засідателів, які мали однакові права з народними суддями. Рішення щодо

проведення попереднього слідства у конкретних справах приймав народний суддя. Розгляд справ про найтяжчі злочини відбувався за участю обвинувача та захисника.

Норми ***цивільного процесу*** містились, як правило, в актах, якими врегульовувався кримінальний процес. Внаслідок значного скорочення цивільного обігу питома вага цивільних справ у народних судах була незначною. Територіальна підсудність справ визначалась за місцем проживання відповідача, хоча остаточно це вирішував суд. Судочинство розпочиналося за позовом громадян або установ. Справи розглядалися народними суддями одноосібово або за участю двох народних засідателів. Судове засідання розпочиналось з доповіді народного судді, потім слово надавалось позивачу і відповідачу. При необхідності проводився допит свідків. Рішення народного суду протягом місяця з дня його оголошення могло бути опротестоване в касаційному порядку до Ради народних суддів.

* * *

Внаслідок встановлення радянської влади за зразком і підтримкою Росії в Україні утвердилась диктатура пролетаріату та найбіднішого селянства. Відбулася інтеграція більшовицької партії у владу, що стало визначальним чинником державного устрою.

В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції, поряд з радянськими органами, утворювалися нелегітимні надзвичайні органи влади, органи захисту більшовицького режиму, які здійснювали функції оборони та придушення опору класових супротивників.

Суцільна націоналізація економіки, проведення політики «червоноармійської атаки на капітал» призвели до широкого використання форм і методів позаекономічного державно-правового примусу. Основним призначенням радянського права було застосування суворої класової репресії, забезпечення воєнно-комуністичних заходів.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте загальну характеристику соціально-політичної ситуації, що утворилася після Лютневої 1917 р. революції та повалення монархії в Російській імперії, розкрийте причини повсемісного виникнення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, як органів керівництва революційним рухом у регіонах і містах. Які особливості мав цей процес в Україні? Охарактеризуйте напрями діяльності рад у Донецько-Криворізькому басейні та в деяких інших регіонах Півдня України, де вони діяли як органи влади.
2. Проаналізуйте соціально-політичну ситуацію в Україні після жовтневого 1917 р. перевороту, зокрема, причини посилення протистояння між більшовицьким урядом у Петрограді (Раднаркомом) і Центральною Радою. Проаналізуйте ультимативні вимоги до Центральної Ради. з боку Петроградського Раднаркому, що містились у радіотелеграмі, підписаній В. Леніним і Л. Троцьким 3 грудня 1917 р. та зміст Відповіді Генерального секретаріату від 4 грудня. Поясніть, до яких заходів вдалися більшовики, щоб легітимно усунути Центральну Раду та чим завершилася ця спроба.
3. З’ясуйте обставини проведення 11-12 грудня 1917 р. І Всеукраїнського з’їзду Рад та охарактеризуйте його рішення. Якого статусу набувала Україна за резолюціями з'їзду? (додаються). Розкрийте склад та призначення обраного на з'їзді Тимчасового Центрального Виконавчого Комітету, та створеного ним першого радянського уряду – Народного Секретаріату.
4. Охарактеризуйте рішення ІІІ Всеукраїнського з’їзду Рад (6-10 березня 1919 р.) та зміст першої Конституції УСРР (додається). Поясніть, в чому полягало завдання держави “диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства”. Які встановлювалися обмеження у виборчому праві? З’ясуйте, які положення Конституції 1919 р. по-суті свідчили про тимчасовість існування УСРР?
5. Поясніть, які судові органи створювалися за Постановою радянського уряду “Про введення народного суду” від 4 січня 1918 р. (додається),

розкрийте їхню юрисдикцію та порядок діяльності. З'ясуйте, на розгляд яких позасудових та громадських органів передавалися спори із земельних, цивільних, трудових справ. Розрийте порядок створення та склад народних судів та губернських рад народних суддів у відповідності з Положенням РНК про народний суд від 26 жовтня 1920 р.

6. Охарактеризуйте порядок створення, склад та повноваження революційних трибуналів у відповідності з Положенням про революційні трибунали від 23 січня 1918 р. Поясніть, у чому полягала спрощена процедура розгляду справ революційними трибуналами. Охарактеризуйте порядок створення, склад та повноваження військових трибуналів у відповідності з Положенням про особливі військові трибунали від 11 грудня 1918 р.
7. Розкрийте призначення створеної за прикладом РСФРР декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУНК).
8. Охарактеризуйте процес створення у 1917 році радами робітничих депутатів загонів робітничої міліції та їх реорганізації у відділи міліції при військово-революційних комітетах. Розкрийте завдання та структуру штатної радянської міліції, створюваної у республіканському масштабі відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 5 лютого 1919 р. Який орган у березні 1920 р. при НКВС УСРР було створено для керівництва радянською робітничо-селянською міліцією?
9. Охарактеризуйте основи радянського державного права та основні акти радянської влади 1917-1920 рр., якими вони закладалися. Ознайомтеся з постановою Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україну декретів РРФСР (додається).
10. На основі порівняльного аналізу рішень I-III Всеукраїнських з'їздів Рад з'ясуйте діапазон пошуку радянською владою оптимальних форм державного устрою. Проаналізуйте постанову РНК УСРР про

запровадження української мови в школах і радянських установах від 21 вересня 1920р. (додається) та розкрийте її значення.

11. Розкрийте правові засади процесу широкої націоналізації, встановлення державної власності на засоби виробництва, монополії держави на продовольство та предмети попиту. Ознайомтесь із повідомленням голови Ради Української трудової армії Й В. Сталіна В. І. Леніну про стан продовольчої справи на Україні і заходи щодо виконання продовольчої розверстки (додається). З’ясуйте, в чому полягало втручання адміністративно-правового регулювання у сферу цивільно-правових відносин Поясніть, які правові наслідки спричинило прийняття РНК УСРР декрету “Про скасування спадкування” від 11 березня 1919 р.
12. З’ясуйте, які акти російського радянського земельного законодавства використовувалися в Україні? Якими законодавчими актами УСРР скасовувалася приватна власність на землю, надра, води, ліси та передбачався розвиток колективних форм землекористування? Проаналізуйте витяги з тексту Закону Всеукраїнського революційного комітету про землю від 6 лютого 1920 р. (додається).
13. Розкрийте правові засади регулювання трудових відносин. Поясніть, що спричинило мілітаризацію підприємств та розкрийте зміст основних категорій мілітарного трудового права (загальна трудова повинність “трудове дезертирство”, саботаж, натуралізація заробітної плати та ін.).
14. Охарактеризуйте основи шлюбно-сімейного права, започатковані декретами РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. “Про організацію відділів записів актів громадського стану”, “Про громадянський шлюб та про введення книг актів громадянського стану”, “Про розлучення”.
15. З’ясуйте, які акти радянської влади використовувалися у якості джерел кримінального права, як класова належність обвинуваченого впливала на вирок суду. Поясніть, на якій підставі в Україні у якості основного джерела кримінального права з серпня 1920 р. діяли “Керівні начала з кримінального права РСФРР”. Розкрийте зміст положень цього документа (додається).

16. Наведіть аргументи, які підтверджують тезу про посилення в Україні кримінального репресії. Ознайомтеся з текстом доданої до теми постанови Всеукраїнського революційного комітету про застосування найвищої міри покарання – розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні (додається).
17. Охарактеризуйте процедуру розгляду кримінальних та цивільних справ у народних судах за Тимчасовим положенням від 20 лютого 1920 р. Розкрийте особливості розгляду справ революційними трибуналами.

ПЕРЩОДЖЕРЕЛА

Резолюція першого з'їзду Рад України про організацію влади на Україні (12 грудня 1917 р.)♣

(Витяг)

...Всеукраїнський з'їзд Рад постановляє: Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він створить.

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України доручається негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення — про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії; оголосити недійсними всі розпорядження Ради, які вона видала й видасть, а також скасувати всі постанови

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка – Т.2. – К. , 2000. - С. 112-113.

Ради і Секретаріату, які були видані раніше і спрямовані проти інтересів робітників та найбідніших селян України.

Встановити між робітничо-селянським урядом Російської Федерації, а також урядами окремих частин Росії і робітничо-селянським урядом України повну погодженість у цілях і діях, необхідну в інтересах робітників і селян всіх народів Російської Федерації, виходячи з принципу, що правильними і нормальними ці взаємовідносини можуть бути тільки в тому разі, якщо уряди усіх частин Росії будуть органами влади Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів...

Резолюція II Всеукраїнського з'їзду Рад

"Про державний устрій" (18 березня 1918 р.)♦
(Витяги)

...В настоящее время мирный договор, насилием навязываемый германским империализмом Российской Федерации, формально прекращает федеративную связь Украины со всею Советской Федерацией. Украинская Народная Республика становится самостоятельной Советской Республикой. Но по существу отношения советских республик остаются прежними.

Трудящиеся массы Украины выражают твердую уверенность, что дальнейшей борьбой рабочего класса на Украине и в других странах мира уже в ближайшем будущем должна быть восстановлена эта формальная федеративная связь, й все советские республики объединятся в единую мировую социалистическую федерацию.

...трудящиеся массы Украины рассматривают Украинскую Советскую Республику как республику федеративную, объединяющую все советские объединения — вольные города и республики, как автономные части Украинской Федеративной Советской Республики.

Декрет Ради Народних Комісарів України

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В. Д. Гончаренка – Т.2. – К. , 2000. - С. 121-122.

про народні суди♠

19 лютого 1919 р.

(Витяг)

Совет Народных Комиссаров Украины постановляет:

1. Упразднить все судебные учреждения, существовавшие на территории Украины до установления Советской власти (генеральный суд, судебные палаты, окружные суды, мировой суд, съезды мировых судей, суды военные, морские, волостные, коммерческие и другие), а также все состоявшие при прежних судебных местах учреждения и организации (прокурорский надзор, нотариат, присяжную и частную адвокатуру, институты судебных следователей, судебных приставов, и т. д.).
2. Утвердить прилагаемое при сем «Временное положение о Народных судах и революционных трибуналах Украинской Социалистической Советской Республики»...

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ•

(Витяги)

I. ОСНОВНІ ПОСТАНОВИ

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація діктатури працюючих і експльоатуємих мас пролетаріату і біднійшого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експльоататорами капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї діктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних реформ і сістематичного подавления всіх контр-революційних намірів з боку

♠ Текст подано за: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень I919): Збірник документів і матеріалів. — К., 1962. — С. 77.

• Текст подано за: Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. – К., 1997. - С. 175 - 181.

заможніх кляс. Після здійснення цих завдань діктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей.

4. Пориваючи рішучо з минулим, намагаючись знищити, разом з поділом загалу на кляси, а також і національний гніт і національну ворожнечу, Українська Соціялістична Радянська Республіка заявляє свій твердий намір увійти в склад єдиної Соціялістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовний для її збудови. Разом з тим Українська Соціялістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже Радянськими Республіками і про свій намір вступити з ними в тісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції, в тісніше співробітництво в області комуністичного будівництва, можливого лише в міжнародньому масштабі.

II. КОНСТИТУЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

А. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ

6. До відому Центральної Радянської Влади на Вкраїні належать:

1) Всі питання загально-державного значення, а зокрема:

а) затвердження, зміна і доповнення Конституції;

б) установлення і зміна державних меж Республіки;

в) зносини з чужоземними державами, зокрема і оголошення війни й усталення згоди;

г) усталення основ організації збройних сил;

д) загальне керовництво внутрішньою політикою;

е) цівільне, карне і процесове законодавство;

ж) усталення основ соціалістичного будівництва в області народнього господарства;

з) керування грошовою системою і організація фінансового господарства Республіки;

і) державна контроля над діяльністю Радянської влади, зокрема над правильністю, закономірністю і доцільністю грошових витрат.

2) Всі питання, що не мають загально-державного значення і які будуть взяті на розгляд органами Центральної Радянської влади.

7. Центральна Радянська влада має свої органи, а саме:

1) Всеукраїнський з'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів;

2) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад;

3) Раду Народніх Комісарів.

8. З'їзд скликається В.Ц.В.К. не менш як два рази на рік, а по постанові В.Ц.В.К. може скликатися і частіш.

10. З'їзд Рад є вищою Владою Української Соціалістичної Республіки. В протязі між двома з'їздами такою владою є В.Ц.В.К.Р.

11....виключному віданню В.Ц.В.К.Р. належать: вибори і звільнення Народніх Комісарів і Голови Ради Народніх Комісарів, розклад державних прибутків і зборів між центральною і місцевою владою...

12. В.Ц.В.К.Р. відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім в кількости по призначенню з'їзду на реченець до слідуючого з'їзду. Рада Народніх Комісарів відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і перед В.Ц.В.К.Р.

15. Рада Народніх Комісарів складається з Голови і Народніх Комісарів, у число котрих входять:

а) всі Керовники окремими відділами В.Ц.В.К.Р.;

б) инші особи, що обіраються окремо В.Ц.В.К.Р. з його розсуду. Члени Ради Н. К. кожного року можуть звільнятись владою В.Ц.В.К.

16. Рада Народніх Комісарів має право брати на свій розгляд питання і справи, що стосуються до законодавства і загального керування країною, але має право вирішати своєю владою ті чи инші питання, або справи лише з загальним, або спеціальним уповноваженням В.Ц.В.К...

Б. ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЯХ

18. Органи Радянської влади на місцях слідуючі:

а) Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми);

б) З'їзди Рад (губерніяльні, повітові і волосні), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми).

20. Право вибору мають незалежно від релігії, народности, осілости, стану і т. п. слідуючі громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів осягли 18 років:

а) всі, що здобувають засоби до життя продукційною і загальнокорисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи першим можливість продукційної праці, себто ріжні робітники і служачі, заняті в промисловости, торговлі, сільськім господарстві та инш., селяни й козаки рільники;

б) солдати Червоної Армії і матроси Червоної Фльоти;

в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н. п. а) і б) за утратою працездатности, відповідно засвідченої.

Увага: 1. Місцеві Ради можуть по постанові Центральної влади зменшувати усталену в цій ст. норму віку.

Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої кляси і трудового селянства, користуються також виборчим правом.

21. Позбавляються виборчого права і права бути обраним слідуючі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій:

а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою;

б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємства, з маєтків і т.п.;

в) приватні торговці, комерційні посередники;

г) ченці і духовні настоятелі церквей і релігійних культів;

д) служачі і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени панувавшого в Росії дому;

е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою;

ж) особи, засуджені за користливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом, або судовим вироком.

III. ДЕКЛЯРАЦІЯ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ ПРАЦЮЮЧОГО І ЕКСПЛЬОАТУЄМОГО НАРОДУ УКРАЇНИ

22. Для повного проведення основ діктатури пролетаріяту і біднійшого селянства У.С.Р.Р. надає працюючим масам всі права і можливости в области громадянського і політичного життя.

23. Відповідно цьому загальному становищу і з метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісти, а також припинення можливости використання релігії і церкви в інтересах залишення клясового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних СОЦІАЛЬНИХ і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котріх дух не перечить комуністичним поглядам.

24. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи висловлення своїх думок — У.С.Р.Р. усуває залежність преси від капіталу і віддає в руки робітничої кляси і селянської бідноти всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг та нньших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій Україні.

27. В цілях забезпечення за працюючими дійсного приступу до знання — У.С.Р.Р. ставить своїм завданням дати робітникам і селянам повну, всебічну і даремну освіту.

28. У.С.Р.Р. визнає обовязки всіх громадян Республіки на працю і проголошує гасло: «не працюючий не їсть».

29. З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції — У.С.Р.Р. визнає обовязком всіх працюючих Республіки оборону соціялістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання инших військових обовязків.

30. Виходячи з солідарности працюючих всіх націй, У.С.Р.Р. надає всі

політичні права українських громадян — працюючим чужинцям, що живуть на території Української Республіки і належать до робітничої кляси, або до селянства, що не визискує чужої праці.

31. У.С.Р.Р. дає право притулку всім чужинцям, що терплять пересліди за релігійні проступки, а також за проступки, направлені проти інтересів уряду, забороняючого інтереси буржуазних клясів.

32. У.С.Р.Р., визнаючи рівні права за працюючими, незалежно від їх раси і національности — об'являє суперечним основним законам Республіки, уставлення, або пропущений яких-небудь привілеїв, на підставі, а також яке б не було пригнічення національних меншостей, або обмеження їх рівноправности.

З огляду інтересів робітничої кляси в цілому — У.С.Р.Р. позбавляє політичних прав окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду соціалістичної революції.

В. ПРО ГЕРБ І ПРАПОР У.С.Р.Р.

34. Герб У.С.Р.Р. — має на червоному полі в проміннях сонця — малюнок золотого серпа і молота, навкруги яких — уміщено вінок і написи на Українській та Російських мовах:

1) У.С.Р.Р.

2) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

35. Торговельний, морський і військовий прапор У.С.Р.Р. — має на червоному полі в лівому куті — напис золотими літерами — Українська Соціалістична Радянська Республіка, або лише літери: У.С.Р.Р.

Місце Харків, року 1919, Березоля 10—14 дня

Президія III Всеукраїнського З'їзду Рад

Постанова Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україну декретів РРФСР*

27 січня 1920р.

---

* Текст подано за: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 55.

В развитие соглашения Всеукраинского ЦИК и Всероссийского ЦИК от 1 июня 1919 г. об объединении деятельности обеих республик, впредь до окончательного оформления взаимоотношений последних, объявляется:

1. Все декреты и постановления УССР, касающиеся органов власти и подведомственных учреждений, связанных с вышеуказанным соглашением (как-то: военные, ВСНХ, продовольствия, трудособеза, путей сообщения, почты и телеграфа и финансов), аннулируются и заменяются декретами РСФСР, вступающими в силу на всей территории Украины с момента опубликования сего и подлежащими немедленному исполнению.

Постанова Всеукраїнського революційного комітету про застосування найвищої міри покарання – розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні*

2 лютого 1920 року

(Витяг)

Дейстие вводится по телеграфу.

Всеукраинский революционный комитет обсудил вопрос о применении высшей меры наказания т.е. расстрела, по приговорам Чрезвычайних Комиссий и Ревтрибунала в пределах территории Украины, в связи с постановлением об отмене смертной казни в РСФСР, находит: отмена смертной казни в РСФСР, явившаяся результатом: 1) полного подавления шпионской, дезорганизаторско-мятежнической деятельности агентов Антанты и служащих ей царских генералов в тылу Красной Армии; 2) разгрома контрреволюции на фронтах; 3) уничтожения крупнейших тайных организаций контрреволюционеров и бандитов и 4) достигнутым вследствие этого укреплением Советской власти, — не может быть ныне осуществлена в пределах территории Украины, где все вышеуказанные условия, угрожающие существованию Советской власти на Украине, еще не ликвидированы, где враг оказывает нашей Красной Армии еще

* Текст подано за: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—І920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 57-58.

достаточное сопротивление, где с каждым днем обнаруживаются все новые заговоры против Советской власти на Украине, а посему впредь до полного уничтожения препятствий, нарушающих устойчивость Советской власти на Украине, Всеукраинский Революционный Комитет, ответственный перед рабоче-крестьянской массой Украины за всемерное укрепление ее, в своей неуклонной и решительной борьбе со всякими попытками контрреволюционного характера не может остановиться ни перед какими мерами, вплоть до применения системы красного террора...

2 февраля 1920 г., г. Харьков.

Закон Всеукраїнського революційного комітету про землю♠

6 лютого 1920 р.

(Витяги)

1. Отныне на территории Украины право пользоваться землей имеют только трудящиеся.
2. Все существующие трудовые хозяйства, принадлежавшие до сих пор трудовым крестьянам, собственникам, казакам, бывшим государственным крестьянам и т. д., остаются неприкосновенными и впредь они свободно продолжают пользоваться всей землей в той форме, в которой они пользовались до сих пор (подворной, хуторской, отрубной, общинной и прочее).
3. Все бывшие помещичьи, казенные, монастырские и удельные земли, конфискованные еще в прошлом году Советской властью, переходят без всякого выкупа в пользование всего украинского трудового народа и в первую очередь для удовлетворения нужды в земле безземельных и малоземельных крестьян и земледельческих рабочих. Все бывшие нетрудовые владельцы — помещики и нетрудовые арендаторы —подлежат немедленному выселению из своих экономий.

♠ Текст подано за: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—І920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 59-60.

6. Все постройки бывших помещиков и оставшийся в их имениях инвентарь не сельскохозяйственный поступает в распоряжение земельных отделов и предоставляется ими в пользование советским организациям, обслуживающим народное просвещение, социальное обеспечение, здравоохранение и тому подобные общественно-полезные цели.

7. Бывшие помещичьи земли, а также советские хозяйства, перешедшие в пользование нетрудовых элементов крестьянства, должны быть немедленно переданы также без всякого выкупа и аренды в пользу трудового крестьянства и в первую очередь безземельного и малоземельного.

Повідомлення голови Ради Української трудової армії Й В. Сталіна В. І. Леніну про стан продовольчої справи на Україні і заходи щодо виконання продовольчої розверстки*

9 березня 1920 р.

(Витяг)

Укрсовтрудармом решено: 1) сосредоточить главные силы продработников и средства связи в основных шести уездах южных губерний, имея в виду в первую очередь обеспечение продовольствием Донбасса, 2) сосредоточить в этих уездах не менее одной техбригады и одного кавполка Трудармии для охраны, подвоза и сопровождения продгрузов, 3) сосредоточить в четырех уездах Полтавской губернии воинские части для очищения их от бандитов, 4) сформировать в срочном порядке четыре автотранспорта, по двадцать грузовиков каждый, и перебросить их в хлебные уезды (один автотранспорт уже готов и направляется на днях в Мелитополь), 5) предложить Чубарю и трофейной комиссии представлять опродкомгубам, по первому их требованию, имеющиеся в их распоряжении соль, подковы, подковные гвозди, колеса,

* Текст подано за: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—I920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 81-83.

ободья и прочее, 6) предложить Ревсовету фронта снабдить продорганы известным минимумом работников, 7) обязать отделы Норкомпуть обеспечить Наркомпроду положенные три маршрута для Донбасса не позднее 30 марта, 8) принять Укрсовтрударму все зависящие от него меры по лоялизации органов распределения, 9) испросить у Совета Обороны обеспечения Наркомпрода дензнаками (на март миллиард триста миллионов), поставить в Укрсовнаркоме вопрос об обязанности ревкомов неуклонно проводить продовольственную политику Советвласти.

Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про запровадження української мови в школах і радянських установах♣

21 вересня 1920р.

(Витяги)

1. Поручить Наркомпросу срочно разработать план широкого развития воспитательных и образовательных учреждений всех ступеней и разрядов с украинским языком преподавания.
2. Немедленно ввести обязательное изучение украинского языка во всех учебно-воспитательных учреждениях с неукраинским языком преподавания.
3. Обратить внимание на особенно серьезное изучение украинского языка во всех постоянных и временных учреждениях по подготовке работников просвещения, причем часть их надлежит немедленно же перевести на украинский язык преподавания.
4. Вменить в обязанность Государственному издательству озаботиться изданием, по соглашению с Наркомпросом, достаточного количества на учебных пособий на украинском языке, равно как художественной литературы и всех прочих изданий...

♣ Текст подано за: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—I920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 150.

7. Наркомпросу через его местные органы немедленно же организовать во всех губернских и уездных городах вечерние школы для обучения украинскому языку советских служащих.

8. Вменить в обязанность всем советским учреждениям озаботиться привлечением сотрудников, знающих украинский язык и могущих на нем удовлетворять запросы населения...

г. Харьков, 21 сентября 1920 г.

Тема 15. Радянська державність і право в Україні в 20-30 рр. ХХ ст.

Зміни в державному статусі УСРР. Тоталітарно-репресивна система державного управління

Унаслідок більшовицького перевороту 1917 р. на території колишньої Російської імперії утворилися радянські республіки, владу в яких монополізувала партія комуністів. Як зазначає І. Ісаєв, з 1918 по 1921 р. на території колишньої Російської імперії склалась *конфедерація республік єдиного радянського типу.* Домінантне становище у цьому радянському комплексі займала РСФРР.

Об’єднання національних республік, уніфікацію їхніх державних структур більшовики вважали необхідною умовою перемоги світової пролетарської революції. Це намагання швидко переводилося у практичну площину. Так, 12 грудня 1917 р. І Всеукраїнський з’їзд Рад визнав «Українську республіку як федеративну частину Російської республіки», 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК прийняв декрет про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії. 27 січня 1920 р. постановою Всеукрревкому на територію України поширювалась дія декретів РСФРР, що стосувалися військової, народногосподарської, продовольчої, фінансової сфер, функціонування органів влади.

Важливим кроком на шляху об’єднання став укладений 28 грудня 1920 р. «Союзний робітничо-селянський договір між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою», змістом якого був «військовий і господарський союз» (ст. 1). Відповідно до ст. 2 договору відбувалося об’єднання Вищих рад народного господарства, наркоматів військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучень, пошти та телеграфу. Об’єднані наркомати увійшли до складу Раднаркому РСФРР і мали у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених (ст. 4). Керівництво об’єднаними наркоматами здійснювалося Всеросійськими з’їздами Рад та Всеросійським ЦВК, до яких входили й представники УСРР. Отже, за умовами договору

керівництво найважливішими сферами української економіки й обороною республіки фактично покладалося на органи державної влади РСФРР. Подібні договори РСФРР уклала й з іншими радянськими республіками (Хорезмом, Азербайджаном, Білорусією, Бухарою, Грузією, Вірменією).

Процес «знеособлення УСРР» набував подальшого розвитку. Декретом ВУЦВК від 28 березня 1922 р. громадянам РСФРР та інших радянських республік надавались рівні з українськими громадянами права і обов'язки, тобто фактично визнавалось єдине спільне громадянство. З ініціативи української делегації у жовтні 1922 р. V сесія Всеросійського ЦВК *поширила дію Цивільного, Земельного кодексів та інших правових актів РСФРР на всі радянські республіки.*

Водночас українське керівництво на чолі з Х. Раковським, намагаючись зберегти за собою вплив на події у республіці, наполягало на усуненні тенденції обмеження суверенітету УСРР. ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. прийняло постанову про необхідність конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР. По суті це рішення дало поштовх розробці правових засад майбутнього об'єднання радянських республік у союзну державу.

У серпні 1922 р. у Москві була створена спеціальна комісія для вироблення основ об'єднання. Невдовзі вона прийняла запропонований Й. Сталіним проект, який передбачав входження радянських республік у Російську Федерацію *на автономних правах*. Цей проект викликав вибух обурення в національних республіках. Центральний Комітет Компартії Грузії на знак протесту подав у відставку. М. Скрипник та інші українські більшовики кваліфікували цей проект як «погано прихований російський шовінізм». Зрештою, проти проекту автономізації виступив В. Ленін, який раніше не втручався у роботу комісії, бо був тяжко хворий. Він запропонував покласти в основу державного союзу принцип федералізації, створити «федерацію рівноправних республік».

Договір про утворення Союзу РСР був підписаний у Москві на І з'їзді рад СРСР 30 грудня 1922 р. членами делегацій Російської СФРР, Української СРР, Закавказької СФРР, Білоруської СРР. З'їзд затвердив

також Декларацію про утворення Союзу РСР. Проте на з'їзді виявилися істотні розбіжності стосовно повноважень загальносоюзних і республіканських органів управління. Зважаючи на це, Декларацію й Договір після узгоджень і доопрацювання мав остаточно затвердити II Всесоюзний з'їзд Рад. Український варіант поправок до союзного договору, схвалений на спільному засіданні Президії ВУЦВК і РНК УСРР 23 травня 1923 р., передбачав розширення прав союзних республік. Зокрема, з відання союзних органів пропонувалося вилучити питання народної освіти та охорони здоров'я; із питань судоустрою й судочинства, правової системи республіки мали право видавати власні законодавчі акти, які не суперечили б законодавству СРСР. Кожна з республік мала здійснювати державну владу самостійно, території республік не могли бути змінені без їх згоди. Більшість з українських пропозицій не знайшла розуміння на союзному рівні.

Завершення юридичного оформлення союзу відбулося на II Всесоюзному з'їзді Рад із прийняттям 31 січня 1924 р. Конституції СРСР. Її основу становили Декларація про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Напередодні Конституцію СРСР ратифікували з'їзди Рад союзних республік, зокрема, 19 січня 1924 р.– VIII Всеукраїнський з'їзд Рад. Проте, у цьому документі були вилучені важливі норми, які забезпечували суверенітет республік (їх право на укладення договорів з іншими державами, дипломатичні відносини, врегулювання кордонів між собою, встановлення внутрішніх позик та ін.).

Новоутворена федеративна держава – СРСР мала свої органи: верховний орган влади – *З'їзд Рад*, вищий орган влади у періоди між з'їздами – *Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК)*, вищий орган влади у періоди між сесіями ЦВК – *Президію ЦВК*. Вищим виконавчим органом держави стала *Рада Народних Комісарів (РНК),* головними сферами державного життя керували союзні *Народні комісаріати*. Засновувався *Верховний суд СРСР* із функціями верховного судового контролю. При РНК СРСР створювався *об'єднаний орган ДПУ (ОДПУ)* – наступника сумнозвісної НК.

Рішення загальносоюзних органів влади вважались обов'язковими для всіх республік. Проте, розпорядження окремих союзних народних комісарів за їх наявної невідповідності нормативно-правовим актам Союзу могли бути припинені вищими органами влади республік із негайним повідомленням про це союзного центру.

До компетенції вищих органів влади СРСР належали: зовнішні зносини; оголошення війни та укладення миру; кордони; збройні сили; планування та встановлення основ народного господарства; транспорт; зв'язок; бюджет; грошова та кредитна системи; встановлення засад землекористування та землеустрою, судоустрою й судочинства, законодавства про працю; визначення загальних принципів народної освіти, охорони здоров'я тощо.

Бюджети республік були складовими загальносоюзного бюджету і затверджувалися ЦВК СРСР. Для громадян союзних республік установлювалось єдине союзне громадянство.

За союзними республіками зберігалось *право вільного виходу з Союзу РСР*, але за відсутності правового механізму його реалізації, воно просто зводилось нанівець. Монополістичне становище жорстко централізованої більшовицької партії призвело до того, що «федерація республік» дедалі більше функціонувала за унітарною схемою.

У соціально-політичній, історичній та юридичній літературі пострадянського періоду утворення СРСР та входження до нього України оцінюється негативно. Звичайно, тоталітарно-репресивна система, що виникла в союзній державі, стала трагедією для українського народу, як і для інших народів СРСР. Проте, як підкреслює канадський професор українського походження О. Субтельний,– «неправильно було б казати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи з порожніми руками. За царів українська мова, культура, національна самобутність жорстко переслідувалися. Не мали чіткого визначення кордони України, а саму країну називали такими невиразними поняттями, як «Юго-Запад» чи «Малороссия». За радянської же влади Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим

національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом».

Створення СРСР істотно вплинуло на державно-правовий статус України. *«Союз рівноправних республік», не змінюючи своєї федеративної форми, дуже швидко перетворився на жорстко централізовану державу.* Сталін і його оточення зробили все для обмеження, а потім – фактичної ліквідації державного суверенітету союзних республік.

Верховним органом влади в УСРР продовжував бути ***Всеукраїнський з'їзд Рад.*** Після утворення СРСР він мусив керуватися постановами Всесоюзних з'їздів Рад, рішеннями монопольно правлячої Комуністичної партії. До виключної компетенції з'їзду належало затвердження, зміна та доповнення Конституції УСРР. Так, XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) затвердив нову Конституцію УСРР, в основу якої було покладено Конституцію СРСР. До повноважень з'їзду належало: зміна кордонів УСРР, встановлення кордонів і остаточне затвердження Конституції Молдавської АСРР (утвореної у складі УСРР 12 жовтня 1924 р.). Всеукраїнський з'їзд Рад обирав ВУЦВК, а з 1926 р. також і представників від України до Ради національностей СРСР.

Спочатку, згідно з Конституцією 1919 р., з'їзди збиралися *двічі на рік*, а починаючи з 1926 р.– *один раз на два роки*. Останній варіант періодичності був підтверджений Конституцією 1929 р. Але на практиці було інакше: якщо XII Всеукраїнський з'їзд відбувся в 1931 р., то наступний XIII з'їзд було скликано лише в 1935 р. Надзвичайні з'їзди Рад мали скликатися як ВУЦВК, так і на вимогу місцевих рад, що представляли третину населення України. Згідно з Конституцією 1929 р. делегати Всеукраїнського з'їзду Рад обиралися Всемолдавським і обласними з'їздами Рад *за нормою*: по одному делегату від 10 тис. виборців міста і від 50 тис. виборців села. Якщо раніше серед делегатів був хоча б мізерний відсоток представників некомуністичних партій, то починаючи з VII Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1922 р.), делегатами обираються лише комуністи (майже 90%) і безпартійні. Отже, за складом Всеукраїнський з'їзд Рад був органом

диктатури пролетаріату, яка зводилась до диктатури правлячої партії. В своїй діяльності він керувався директивами монопольно правлячої комуністичної партії. Отже його реальне призначення зводилось до суто декоративної функції надання державно-правової форми рішенням партійно-бюрократичної верхівки.

У періоди між Всеукраїнськими з'їздами Рад верховним законодавчим, розпорядчим та виконавчим органом України був ***Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).*** Сесії ВУЦВК збиралися спочатку раз на два місяці, пізніше (згідно з Положенням про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. та за Конституцією 1929 р.) – тричі на рік. Надзвичайні (позачергові) сесії скликалися Президією ВУЦВК, як з власної ініціативи, так і на подання Ради народних комісарів або на вимогу третини членів ВУЦВК.

Відповідно до Конституції 1929 р. до відання ВУЦВК належало: загальне керівництво у всіх галузях державного, господарського й культурного будівництва; затвердження бюджету УСРР; встановлення плану розвитку народного господарства республіки відповідно до загальносоюзного плану; розгляд питань про часткові зміни Конституції УСРР, затвердження проектів кодексів, а також усіх законодавчих актів тощо. Проте рішення ВУЦВК нерідко носили декларативний характер, до того ж в 30-х роках терміни скликання сесій цього органу порушувалися.

Постійно діючим між сесіями ВУЦВК вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом була ***Президія ВУЦВК***. До її повноважень Конституція 1929 р. відносила: припинення й скасування постанов РНК і окремих народних комісаріатів УСРР, а також місцевих виконкомів; видання декретів, постанов і розпоряджень; розгляд і затвердження декретів і постанов РНК УСРР. Законодавчі акти та постанови Президії адміністративного, політичного, економічного та культурного значення, проекти кодексів мали затверджуватися ВУЦВК. Президії ВУЦВК було надано право законодавчої ініціативи у вищих органах СРСР та право опротестовувати постанови Президії ЦВК СРСР й РНК СРСР, призупиняти

дію на території республіки постанов союзних наркоматів.

Розпорядчим та виконавчим органом ВУЦВК, який здійснював загальне управління республікою, була ***Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР***. Організаційно-правові засади діяльності РНК УСРР уперше було докладно визначено у Положенні про Раднарком УСРР від 12 жовтня 1924 р. Конституція УСРР 1929 р. наділила РНК правом видавати законодавчі акти і постанови, обов'язкові до виконання на всій території УСРР. До складу РНК входили: Голова РНК, його заступники, народні комісари, уповноважені загальносоюзних комісаріатів, інші особи, за визначенням ВУЦВК.

Система органів галузевого державного управління, що склалася після утворення СРСР, була закріплена в Загальному положенні про народні комісаріати УСРР від 12 жовтня 1924 р. Положення поділяло наркомати на загальносоюзні й директивні, перелічувало предмети відання та повноваження наркоматів УСРР, визначало статус уповноважених загальносоюзних наркоматів при РНК УСРР. Пріоритетне становище і неподільну владу мали загальносоюзні наркомати: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, оборонної промисловості (з 1936 р.), шляхів сполучень, пошт і телеграфів. Суттєво впливали на народне господарство України директивні (об'єднані) наркомати, органами яких в Україні були однойменні наркомати продовольства, праці, фінансів, Вища рада народного господарства (у 1932 р. реорганізована у наркомат легкої промисловості), робітничо-селянська інспекція. Республіканськими були наркомати: земельних справ (до 1929 р.), внутрішніх справ (до 1930 р., і з 1934 р.), торгівлі (з 1930 р.– постачання), освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, комунального господарства (з 1931 р.), місцевої промисловості (з 1934 р.).

В умовах форсованої індустріалізації, суцільної колективізації влада все більше зосереджувалась у загальносоюзних органах. Процеси централізації охоплювали всю систему управління народним господарством. Так, ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 4 лютого 1934 р. утворили постійну комісію (у

складі Голови РНК, секретаря ЦК КП(б)У, народного комісара РНК, голови Всеукраїнської ради профспілок і голови Укрколгоспцентру) для перевірки виконання директив уряду й зміцнення дисципліни в усіх державних органах та господарських організаціях. З метою посилення єдиноначальності постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію народних комісаріатів і центральних установ УСРР» від 7 квітня 1934 р. ліквідовувались колегії при наркоматах УСРР і відповідальність за діяльність наркоматів повністю покладалась на наркомів і їх заступників.

Після XIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1935 р.) відбулася *зміна назв вищих органів влади і управління*. Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано на *з'їзд Рад УСРР*, ВУЦВК – на *ЦВК УСРР*, Президію ВУЦВК – на *Президію ЦВК УСРР*. Надзвичайний XIV з'їзд Рад (січень 1937 р.), замість назви «Українська Соціалістична Радянська Республіка», встановив назву «Українська Радянська Соціалістична Республіка».

Місцевими органами влади відповідно до Конституцій 1919 і 1929 років були *з'їзди Рад* та їх *виконавчі комітети.* Управління галузями місцевого господарства і соціально-культурного життя здійснювали відповідні відділи виконкомів. Проте вони були жорстко підпорядковані відповідним вищестоящим виконавчим комітетам, що діяли під керівництвом Раднаркому. Таким чином, усувалась різниця між органами місцевого самоврядування і органами центральної державної влади.

Місцеві радянські органи створювались відповідно до адміністративно-територіального поділу України, який у період 20–30 рр. зазнавав неодноразових змін.

Початок *адміністративно-територіальної реформи* був покладений переходом у 1922–1925 рр. від чотириступеневої (центр – губернія – повіт – волость) до триступеневої (центр – округ – район) системи управління. У 1925 р. в Україні було створено 41 округ, 680 районів, понад 10 тис. сільрад, у тому числі 12 національних районів і понад 500 національних сільрад (російських, польських, німецьких, єврейських та ін.).

У серпні 1930 р. розпочався перехід до двоступеневої системи управління

(центр – район), внаслідок чого утворилося 503 адміністративні одиниці (484 райони, 18 міст і Молдавська АСРР), які управлялися безпосередньо з центру.

Зрештою, очевидність недоліків такої системи призвела до подальших змін. Протягом 1932 р. було створено сім областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську, Донецьку та Чернігівську. Отже, відбувся перехід на триступеневу (центр – область – район) адміністративно-територіальну систему управління, яка й продовжувала існувати в Україні.

З прийняттям Конституції СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р. відбулися ***зміни у системі вищих і місцевих органів влади і державного управління.***

Вищим органом державної влади, єдиним законодавчим органом республіки (замість чотирьох законодавчих органів за Конституцією 1929 р.– Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК) стала ***Верховна Рада УРСР***. Вона обиралася громадянами України по виборчих округах на строк 4 роки за нормами: один депутат від 100 000 населення. До її повноважень було віднесено: прийняття Конституції УРСР, видання законів, встановлення адміністративно-територіального поділу республіки, затвердження народногосподарського плану, державного бюджету, керівництво галузями народного господарства, встановлення відповідно до законодавства СРСР місцевих податків, зборів і неподаткових прибутків, організація судових органів, охорона державного порядку і прав громадян тощо.

Сесії Верховної Ради відбувались двічі на рік, позачергові – скликались Президією Верховної Ради за її розсудом або на вимогу однієї третини депутатів.

Президія Верховної Ради УРСР діяла як постійний колегіальний орган, у період між сесіями Верховної Ради. Вона складалася з голови Президії Верховної Ради, двох заступників, секретаря і 15 членів. Конституція встановлювала такі повноваження Президії: тлумачення законів республіки і видання указів, проведення референдумів, скасовування постанов і

розпоряджень уряду і обласних рад, в разі їх невідповідності законам, увільнення з посад та призначення окремих Народних Комісарів УРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради, надання громадянства УРСР, присвоєння почесних звань республіки, здійснення помилування.

В Конституціях 1936–1937 рр. зроблено формальну спробу відокремити законодавчу владу. Про це свідчить, зокрема, й ст. 27 Конституції УРСР 1937 р., за якою керівництво засіданнями Верховної Ради покладалося на голову Верховної Ради УРСР, а не на голову її Президії. Проте на практиці власна законодавча діяльність Верховної Ради зводилась до затвердження народногосподарських планів і бюджету республіки.

Фактично ж законодавчі функції продовжувала здійснювати Президія Верховної Ради – її укази були основними нормотворчими актами. Затвердження указів Президії на сесіях Верховної Ради мало суто формальний характер.

Цей малочисельний за складом орган, який обирався не громадянами, а Верховною Радою за попереднім визначенням партійного керівництва, став дуже зручним для штампування і легалізації рішень, винесених вищими партійними інстанціями.

Верховна Рада утворювала ***Раду Народних комісарів*** – найвищий виконавчий і розпорядчий орган республіки. Проте, уряд УРСР був підконтрольний і підзвітний загальносоюзному центрові. Рада Народних Комісарів УРСР видавала постанови й розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР.

Малочисленість законів відкривала простір для партійно-урядової нормотворчості, яка з середини 30-х років поширилась у формі спільних постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР (на союзному рівні ЦК ВКП(б) та РНК СРСР). Ці акти вищої партійно-державної влади мали політико-директивний характер і правозастосовчі органи нерідко розглядали їх як надзаконні, що суперечило принципу верховенства закону.

До складу Раднаркому, поряд із керівниками республіканських

державних органів, входили уповноважені загальносоюзних народних комісаріатів та комітету заготівель СРСР.

Уряд здійснював керівництво народними комісаріатами та підпорядкованими йому установами, вживав заходів щодо виконання народногосподарського плану, державного і місцевого бюджету, здійснював заходи щодо забезпечення громадського ладу, оборони інтересів держави, охорони прав громадян, керував роботою виконкомів обласних рад, утворював, у разі необхідності, спеціальні комітети і головні управління при Раднаркомі у справах господарського і культурного будівництва.

Як і раніше, найважливіші сфери життя республіки (оборона, зовнішні стосунки, зовнішня торгівля, важка промисловість, оборонна промисловість, транспорт, зв'я) управлялися загальносоюзними народними комісаріатами, які не підпорядковувалися урядові республіки. У подвійному підпорядкуванні – як Раднаркому УРСР, так і відповідним народним комісаріатам СРСР перебували 10 *союзно-республіканських народних комісаріатів* (харчової промисловості, легкої промисловості, лісової промисловості, земельних справ, зернових і тваринницьких радгоспів, фінансів, внутрішньої торгівлі, внутрішніх справ, юстиції, охорони здоров'я). *Республіканськими залишалися лише 4 народних комісаріати* (освіти, місцевої промисловості, комунального господарства, соціального забезпечення).

У якості органів державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах, відповідно до Конституції УРСР 1937 р., строком на 2 роки обиралися ***Ради депутатів трудящих.*** До їх повноважень відносили: керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом, органами управління на своїй території, встановлення місцевого бюджету, забезпечення додержання законів, охорони державного ладу та прав громадян, сприяння зміцненню обороноздатності країни.

Сесії обласних рад депутатів трудящих скликалися не менш як 4 рази на рік, районних – 6 разів, міських і сільських – не менше одного разу на

місяць. Новою організаційною формою діяльності рад стали створювані ними *постійні комісії*. Виконавчими та розпорядчими органами місцевих рад були обирані ними *виконавчі комітети*. У структурі виконкомів створювались відділи та управління, які підлягали у своїй діяльності як відповідній Раді, так і галузевим органам державного управління відповідних Наркоматів. За результатами виборів 1939 р. було утворено 15 обласних, 583 районні, 164 міські, 10 863 сільські і 442 селищні ради депутатів трудящих. «Соціалістичним перетворенням» на селі сприяли комнезами, які на початок 30-х років об'єднували понад 7 млн членів.

Проте, органи державної влади всіх рівнів діяли під тотальним контролем монопольно правлячої більшовицької партії. Партійні з'їзди, пленуми та інші органи приймали загальнообов'язкові рішення від затвердження п'ятирічних планів до резолюції політбюро чи секретаріату з конкретних питань життя республіки. Жодне рішення державного будівництва не набувало чинності без попередньої згоди партійних органів. Партійними рішеннями затверджувалися на посадах номенклатурні чиновники республіканського, регіонального та місцевого рівня, керівники заводів, банків, установ, організацій та їх підрозділів. На місцях діяли „партійні уповноважені", адміністративно-командні методи роботи яких часто нанівець зводили роль представницьких і виконавчих органів влади.

Утворена за Конституціями 1936, 1937 рр. система вищих і місцевих органів державної влади й управління та партійного керівництва державним життям майже не змінилася до останніх років існування СРСР.

Судова система республіки протягом 20–30 рр. зазнавала істотних змін. Початок її реформуванню поклала постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., яка затвердила Положення про судоустрій УСРР. Скасовувались революційні трибунали й існуючі до цього судові органи у різноманітних складах. Встановлювалась єдина *система народних судів*: народний суд (у межах повітового або міського району) – губернський суд – Верховний Суд УСРР.

Окрім того, «тимчасово» діяли *спеціальні суди*: а) військові трибунали – у

справах про злочини проти Червоної Армії; б) військово-транспортні трибунали – у справах про особливо небезпечні злочини, що загрожували транспорту; в) особливі трудові сесії народних судів – у справах про злочини, що стосувалися порушень Кодексу законів про працю; г) центральна та місцеві арбітражні комісії – у майнових спорах між державними органами.

Головною ланкою судової системи був *народний суд* у складі постійного народного судді або того ж постійного судді і двох народних засідателів. *Губернський суд* розглядав підсудні йому справи і здійснював функцію нагляду за всіма судовими установами на території губернії, окрім військових та військово-транспортних трибуналів. *Верховний Суд УСРР* здійснював судовий контроль за всіма судовими установами УСРР, окрім військових та військово-транспортних трибуналів, розглядав у касаційному порядку справи, вирішені губернськими судами та у порядку нагляду – справи, вирішені будь-яким судом республіки, окрім військових та військово-транспортних трибуналів, у якості суду першої інстанції – справи особливої важливості.

Нагляд за дотриманням законів, безпосередній нагляд за попереднім слідством та дізнанням, підтримання звинувачення на суді здійснювала *державна прокуратура*.

З метою забезпечення трудящим юридичної допомоги у цивільних справах та здійснення захисту у кримінальних справах при губернських судах створювались *колегії захисників*.

Для забезпечення виконання судових рішень при губернських та народних судах діяли *судові виконавці*. При судових установах працював *державний нотаріат.*

Положення передбачало створення інституту *народних слідчих* при відповідних слідчих дільницях, кримінальних відділеннях губернських судів, Верховному суді УСРР, відділі з розслідування найважливіших справ прокуратури Наркомюсту.

Вищезазначене «Положення» було основою у подальших *реформах*

судової системи. Певні зміни у зв'язку із прийняттям у 1924 р. Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік та переходом на триступеневу систему управління внесло Положення про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 р. Згідно з ним запроваджувалась *єдина система судових установ*: *народний суд – окружний суд – Верховний Суд УСРР.* У Молдавській АСРР запроваджувались народні суди і Головний суд Молдавської АСРР. Продовжували діяти й *спеціальні суди*: арбітражні комісії, судово-земельні комісії тощо. Справи про військові і деякі інші злочини, вчинені військовослужбовцями, розглядалися військовими трибуналами, що створювалися при всіх військових з'єднаннях. Порядок їх діяльності визначався схваленим у 1926 р. ЦВК і РНК СРСР Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру.

Подальші зміни й доповнення у судовій системі спричинило видання нового Положення про судоустрій УСРР, яке було затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 р. Воно зберігало існуючу єдину систему судових установ та спеціальні суди. *Окружні суди* мали таку структуру: а) пленум; б) цивільний відділ; в) кримінальний відділ; г) надзвичайна сесія; д) особлива сесія у справах про неспроможність кооперативних організацій. Положення визначало й склад *Верховного Суду*: президія, пленум, колегії, надзвичайні сесії. Народні судді обиралися з'їздами та пленумами міських рад.

Для посилення боротьби зі службовими проступками і провинами державних органів відповідно до Положення про дисциплінарні суди від 3 лютого 1926 р. при окружних виконкомах створювалися дисциплінарні суди (при ВУЦВК – *Головний дисциплінарний суд*), які проіснували до 1928 р. Дрібні кримінальні і цивільні справи розглядалися створеними на заводах, фабриках і в державних установах громадськими (товариськими) судами та примиренськими камерами, що діяли при сільських і селищних радах. Організаційно-правові засади їх діяльності врегульовувалися *Положенням про громадські суди і примиренські камери* від 19 червня 1929 р. Склад громадських судів щорічно обирався загальними зборами робітників і

службовців. Голова примиренської камери та його заступник обиралися сільською, селищною радою, а члени-засідателі – загальними зборами виборців. Громадські суди й камери мали право накладати такі стягнення, як попередження, громадський осуд, відшкодування збитків, штраф до 10 крб.

Ліквідація округів і перехід до двоступеневої системи управління привели до скасування у жовтні 1930 р. окружних судів і створення міжрайонних судів. Реорганізована судова система мала такий вигляд: народний суд – міжрайонний суд – Верховний Суд УСРР. У травні 1932 міжрайонні суди ліквідовуються у зв'язку з утворенням районів і переходом на триступеневу систему управління. Запроваджується *нова судова система: народний суд – обласний суд – Верховний Суд УСРР.*

Народні суди продовжували бути основною ланкою судової системи й розглядали більшість цивільних і кримінальних справ. Вони діяли колегіально у складі народного судді та двох народних засідателів. Склад народних судів щорічно обирався районними з'їздами рад, а містах і селищах – пленумами міських і селищних рад. На народних суддів покладалося також виконання нотаріальних функцій, керівництво роботою судових виконавців.

Обласні суди (Головний суд МАСРР) переглядали у касаційному порядку і порядку нагляду вироки, ухвали й постанови у кримінальних і цивільних справах народних судів як суди другої інстанції. Вони були також і судами першої інстанції у певних кримінальних і цивільних справах. Обласні суди здійснювали функції судового нагляду, контролю за нотаріальними органами. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1934 р. їм були безпосередньо підпорядковані народні суди, колегії захисників, нотаріат та допоміжні судові підрозділи. Склад обласних судів щорічно обирався обласними виконкомами.

Верховний Суд УСРР розглядав у першій інстанції кримінальні й цивільні справи, віднесені до його підсудності, переглядав у касаційному порядку судові справи, розглянуті обласними судами та Головним судом

Молдавської АСРР. Найвищий суд України мав також право переглядати судові справи, які були у провадженні в усіх судових установах республіки. До його функцій належало й тлумачення законів республіки з питань судоустрою та судочинства.

Подальший розвиток судової системи відбувався на основі Конституції УРСР 1937 р., в якій зазначалося, що «правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами». За Конституцією розгляд справ у всіх судах був відкритий; крім випадків, спеціально передбачених законом,– здійснювався за участю народних засідателів. Верховний Суд УРСР обирався Верховною Радою терміном на 5 років, обласні суди – обласними Радами також на 5 років, народні суди – громадянами на основі загального прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні на строк 3 роки.

У 30-ті роки значно посилились *процеси централізації судової системи* СРСР. У вересні 1933 р. Верховний Суд СРСР отримав право давати вказівки Верховним Судам республік з питань судової практики. У серпні 1934 р. у складі Верховного Суду СРСР було створено судово-наглядову колегію, яка мала право скасовувати або заміняти постанови, ухвали, рішення та вироки Верховних Судів союзних республік. Конституція СРСР 1936 р. надала Верховному Суду СРСР статус «вищого судового органу», наділивши його правом нагляду за діяльністю усіх судових органів СРСР і союзних республік. Завершенню процесу централізації судових органів слугувало прийняття 16 серпня 1938 р. Верховною Радою СРСР Закону «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік».

Адвокатура. Відповідно до Положення про адвокатуру УСРР від 2 жовтня 1922 р. при губернських радах народних судів створювалися губернські колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. Членами колегій могли бути особи, які мали не менш як дворічний практичний стаж роботи в органах юстиції або відповідну теоретичну й практичну підготовку.

Основною формою адвокатської діяльності в 20-ті роки була приватна практика. З відходом від непу відбувся перехід на колективні форми роботи, що поширило можливості втручання в професійну адвокатську діяльність. Залежність адвокатури від державних органів ще більше посилилась із прийняттям 16 серпня 1939 р. РНК СРСР Положення про адвокатуру СРСР. Відтепер практична адвокатська діяльність здійснювалась через юридичні консультації. Для керівництва й контролю за колегіями адвокатів у структурі Наркомюсту УРСР був створений відділ адвокатури.

У Положенні зазначалося, що колегії адвокатів надають юридичну допомогу у вигляді порад, довідок, роз'яснень тощо, складають заяви, скарги та інші документи на прохання громадян, установ, організацій і підприємств, беруть участь у судових процесах як захисники звинувачених, представники інтересів відповідачів та інших заінтересованих осіб. Для вступу до адвокатури необхідно було мати юридичну освіту та стаж практичної роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції не менше року. Особи, які не мали стажу,– приймалися в колегію адвокатів стажистами. До колегій приймалися також особи, які не мали юридичної освіти, але пропрацювали не менше ніж три роки суддями, прокурорами, слідчими або юрисконсультами.

Прокуратура УСРР відповідно до Положення про прокурорський нагляд, затвердженого ВУЦВК 28 червня 1922 р. та Положень про судоустрій УСРР (1922 р., 1925 р.) діяла у складі Наркомюсту УСРР. Нарком юстиції був водночас і Прокурором республіки. На місцях діяли прокуратури губерній, пізніше – прокуратури округів; міжрайонні, міські та дільничні прокуратури; обласні, міські та районні прокуратури.

Функціями прокуратури УСРР були: а) нагляд за законністю дій усіх (крім ВУЦВК і РНК УСРР) органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом кримінального переслідування винних і опротестування постанов, прийнятих з порушенням закону; б) безпосередній нагляд за розкриттям злочинів органами слідства і дізнання, за діяльністю органів ДПУ; в) підтримання обвинувачення в суді; г) участь у цивільному процесі; д) нагляд за

правильністю тримання заарештованих під вартою. Відповідно до Положення про судоустрій 1929 р. органам прокуратури передавався слідчий апарат (до цього він перебував у подвійному підпорядкуванні – суду й прокуратури).

Тенденція централізації органів державної влади привела до створення *Прокуратури СРСР (23 червня 1933 р.)* як самостійного органу, на який покладалося загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік. Прокурор СРСР дістав право перевіряти діяльність органів прокуратури союзних республік, скликав наради прокурорів союзних республік, давав їм указівки. Невдовзі, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 20 липня 1936 р. «Про утворення Народного комісаріату юстиції Союзу РСР», була завершена централізація органів Прокуратури СРСР. Усі органи прокуратури союзних республік виводились зі структури наркоматів юстиції і безпосередньо підпорядковувались Прокуророві СРСР.

Конституція СРСР 1936 р. поставила на цьому своєрідну «крапку»: «органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР». Конституція УРСР 1937 р. надала Прокуророві СРСР право призначення строком на 5 років Прокурора УРСР та обласних прокурорів. Районні та міські прокурори призначалися строком на 5 років прокурором УРСР, але з затвердження Прокурора СРСР.

Значні зміни відбувалися в структурі ***адміністративно-політичних органів.*** Постановою від 22 березня 1922 р. ВУЦВК (за російським прикладом) скасував Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК) та її місцеві органи і утворив при НКВС Державне політичне управління (ДПУ). Завданнями ДПУ були боротьба з контрреволюційними виступами, шпигунством, бандитизмом тощо. У зв’язку з утворенням СРСР республіканські ДПУ підпорядковувались загальносоюзному Об’єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ). Нове визначення функцій і повноважень цих надзвичайних органів знайшло відображення у затвердженому ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р. Положенні про

Державне Політичне Керування (ДПК) УСРР. Згідно із Положенням голова ДПК при РНК УСРР водночас був і уповноваженим ОДПУ СРСР при уряді України. Незважаючи на те, що справи проти радянського ладу за законом мали розглядатися в судовому порядку, органи ДПУ здійснювали позасудову розправу, застосовували надзвичайні «силові» методи.

Постановою ЦВК СРСР від 15 листопада 1923 р. була створена *Судова колегія ОДПУ* (назва цього органу змінювалася). Колегія розглядала справи про диверсії, шкідництво та інші злочини і мала право застосування усіх мір покарання. Прокурорський нагляд за слідством і дізнанням у політичних справах і у справах про шпигунство набув обмеженого характеру.

В умовах згортання непу і утвердження тоталітарного режиму органи ДПУ набули відверто каральної спрямованості і стали майже неконтрольованими. З 1930 р. в усіх обласних центрах діяли каральні органи – *«трійки»* у складі: начальника управління ОДПУ, обласного прокурора і першого секретаря обкому КП(б)У, які у позасудовому порядку (без ознайомлення із справою, без свідків, без захисту і без підсудного) виносили вироки.

Роль ОДПУ значно посилилась після ліквідації у грудні 1930 р. Наркомату внутрішніх справ УСРР. При ДПУ УСРР було утворене *Головне управління робітничо-селянської міліції.* На ДПУ додатково покладалися функції забезпечення громадського порядку, охорони державної й колективної власності. Запровадження в цей період паспортної системи органи ДПУ використали для широкомасштабної «чистки» міст від «ворожих елементів» та селян, котрі тікали з голодуючих районів.

Остаточна централізація репресивно-каральної системи відбулась із створенням 10 липня 1934 р. НКВС СРСР, до складу якого, замість ліквідованого ОДПУ, ввійшло Головне управління державної безпеки. При НКВС 5 липня 1934 р. було засновано позасудовий орган – *Особливу нараду,* якій надавалося право в адміністративному порядку застосовувати заслання, виселення, ув'язнення до таборів на строк до 5 років, виселення за межі країни. Пізніше ці права були значно розширені аж до застосування вищої

міри покарання. Створені республіканські НКВС функціонували на підставі загальносоюзного положення і являли собою філії центрального репресивного апарату. На місцях продовжували діяти «трійки», а з 1937 р. з'явились і *«двійки»* (вже без участі перших секретарів обкомів партії).

Органи ДПУ – НКВС сфабрикували десятки гучних політичних процесів («ухил Шумського-Хвильового, «Шахтинська справа», справи «Спілки визволення України», «Українського національного центру» тощо) інспірували хвилі репресій, жертвами яких стали сотні тисяч невинних людей. У трагічні 1932-1933 рр. посилились репресії проти „шкідників", „буржуазних націоналістів", „ворогів народу", на яких було покладено провину за розруху і голод на селі. «Чистки» були спрямовані, перш за все, проти інтелектуальної України. На початку 30-х років республіку охопив шалений терор проти так званої „націоналістичної контрреволюції", жертвами якого стали тисячі творців українського національного відродження, справедливо названого тепер розстріляним відродженням. З 240 українських письменників зникло 200, із 85 вчених-мовознавців – 62.

Трагічну долю українців розділили й національні меншини республіки. Органи держбезпеки інспірували справи „Польської військової організації", „Національної спілки німців на Україні" та інші, учасників яких звинуватили в „антирадянській діяльності та зв'язках з іноземними розвідками". В другій половині 30-х років було ліквідовано національні райони і сільради, закрито національні освітні заклади, культурні установи, школи, існування яких кваліфікувалося як „насадження вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу".

Кривавий молох ДПУ – НКВС спрямовувався також проти політичної еліти, зачіпав як керівні кадри, так і рядових комуністів. Після прибуття у серпні 1937 р. в Україну сталінських емісарів В. Молотова, М. Єжова, М. Хрущова до червня 1938 р. було страчено 17 українських наркомів і майже усіх членів політбюро ЦК КП(б)У (10 з 11) та кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У (4 з 5). Репресій зазнали близько 37% членів КП(б)У, тобто близько 170 тис. чоловік. У другій половині 30-х років органи НКВС

фактично вийшли з-під контролю уряду й вищих партійних органів, підпорядковуючись особисто Сталіну.

Перша кодифікація радянського права в Україні

Перехід до *нової економічної політики*, яка допускала товарно-грошові відносини і вільну торгівлю, спричинив потребу у правовому регулюванні нових суспільних відносин. *На зміну правовому нігілізму перших післяреволюційних років прийшов бурхливий розвиток законодавства*. Інтенсивно розвивалися правові норми, що регулювали договірні, трудові, земельні відносини, кооперативну та приватногосподарську діяльність. Водночас у новостворюваному радянському законодавстві виявилося чимало суттєвих суперечностей і прогалин. Раднарком УРСР у своїй постанові від 10 травня 1921 р. доручив Наркомюстові вжити заходів щодо систематизації чинних правових актів. Незаперечним був також і вплив зовнішньополітичного фактора: спроби радянських республік увійти у світове співтовариство, які пов'язувались з Генуезькою конференцією (1922 р.). Кодифікація мала наблизити радянське законодавство до європейської системи права.

У небувало короткий строк, *протягом 1921–1927 рр., було створено кодекси та інші рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права.* Кодифікація в Україні базувалася на принципі єдності радянського законодавства. Основним її методом була рецепція законодавства РСФРР, а дещо пізніше – союзного законодавства. Прийняття у 1924 р. Конституції СРСР, Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік, Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік призвели до ще більшої централізації влади, управління і правового регулювання. Постановою РНК УСРР від 15 липня 1924 р. було створено *Комісію з розгляду законодавчих проектів*, на яку покладалося завдання щодо попереднього розгляду і погодження з чинним законодавством СРСР і УСРР усіх законодавчих актів.

Разом із тим, в цей період ще враховувались деякі специфічні відмінності

розвитку України. У деяких випадках процес створення української кодифікації випереджав російський і відбувався незалежно від загальносоюзних основ. Так, опублікований в Україні у 1922 р. проект Цивільного процесуального кодексу був покладений в основу аналогічного кодексу РСФРР. В Україні були прийняті Адміністративний кодекс та Кодекс законів про народну освіту, хоча подібні акти в інших радянських республіках не розроблялися, були вони відсутні й на союзному рівні.

Цивільний кодекс (1922 р.) був прийнятий на основі аналогічного кодексу РСФРР. Радянська державно-правова система не передбачала широкого цивільного обігу. Тому Кодекс, навіть створений в умовах непу, був, порівняно, невеликим за обсягом (складався з чотирьох частин і 435 статей). Він мав завданням врегульовувати майнові взаємини між громадянами, між ними й державними організаціями та цими організаціями між собою. Проте забезпечувався пріоритет загальнодержавних інтересів. Так, ст. 1 передбачала захист цивільних прав, за винятком того, «коли вони здійснюються всупереч їх соціально-господарського призначення», а ст. 30 визнавала недійсною будь-яку угоду, «спрямовану на явну шкоду державі».

Перший розділ *«Загальна частина»* містив основні засади Кодексу, а також положення про суб’єкти й об’єкти цивільного права, угоди, позовну давність. Цивільна правоздатність надавалась всім громадянам, не обмеженим судом у правах (ст. 4).

У другому розділі *«Речове право»* містилися норми, які врегульовували право власності, право забудови, право застави майна. Кодекс розрізняв три види власності: державну, кооперативну та приватну (ст. 52). Затверджувалося виключне право держави на землю, її надра, води, націоналізовані підприємства, будівлі, залізниці, зброю, військове спорядження, телеграфне майно. Об’єкти державної власності повністю виключалися з цивільного обороту (статті 20–23). Зазначалося, що предметом приватної власності можуть бути: ненаціоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, промисловості із обмеженою відповідними законами кількістю осіб, знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші

цінності, в тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети хатнього і власного вжитку, товари, які продавати законом не заборонено, та всіляке не вилучене з приватного обороту майно (ст. 54).

Наступний розділ *«Зобов'язальне право»* містив норми про зобов'язання з договорів та інших, зазначених у Законі, підстав, у тому числі – із безпідставного збагачення та заподіяння шкоди іншій особі.

Четвертий розділ *«Спадкове право»* допускав спадкування за Законом і заповітом у межах загальної вартості спадщини не більш ніж 10 тис. золотих карбованців, за винятком боргів спадкодавця. Якщо ж вартість спадкового майна була більша, проводився поділ або ліквідація перевищуваної частки спадщини на користь держави.

Земельний кодекс 1922 р. виданий як результат визнання державою неможливості безпосередньо вести сільське господарство. Він був побудований, з одного боку, на принципі державної власності на землю, а з іншого – на основі збереження селянського господарства й визнання за ним деякої самостійності в господарюванні. Кодекс складався з основних засад і чотирьох частин: І. Про трудове землекористування; ІІ. Про міські землі; ІІІ. Про державне земельне майно; IV. Про переселення. Базуючись на аналогічному кодексі РСФРР, він містив і ряд відмінностей, пов'язаних з існуванням в Україні комнезамів, умовами класової боротьби на селі, специфікою місцевого землевпорядного процесу. Проте з 227 статей Кодексу лише 33 не являли собою передрук відповідних статей Кодексу РСФРР.

Кодекс проголошував про *скасування «назавжди» приватної власності на землю, надра, води і ліси й перехід їх у власність «Робітничо-Селянської Держави»*. Купівля, продаж, заповіт, дарування, застава землі заборонялися, а особи, винуваті у порушенні цієї заборони, «окрім покарання кримінальним порядком», позбавлялися землі. *Право користування землями* сільськогосподарського призначення надавалося: «а) трудовим хліборобам та їх об'єднанням; б) міським селищам; в) державним установам і підприємствам». Перевага віддавалась колективним формам

землекористування: земельним громадам, сільськогосподарським комунам, артілям, добровільним об’єднанням дворів.

Оскільки основною виробничою одиницею в сільському господарстві на той час було *селянське дворище*, Кодекс визначив його правове становище і ввів правовий *інститут трудової оренди землі*. Допускалося *використання найманої праці,* але у випадках, коли хліборобське господарство не могло самотужки своєчасно виконати потрібної роботи і за умови дотримання законодавства про охорону праці та участі у праці всіх працездатних членів господарства нарівні з найманими працівниками.

Земельний кодекс зазнав істотних змін, які були внесені постановами ВУЦВК і РНК УСРР у вересні 1925 р. та червні 1927 р. Зміни стосувалися порядку розгляду земельних справ, розширення прав сільських рад, трудової оренди землі, підсобної найманої праці в селянських господарствах, прав і обов’язків сільських товариств тощо. Після прийняття у 1928 р. загальносоюзних основ землекористування і землевпровадження і завершення на початку 30-х років суцільної колективізації на селі Земельний кодекс у більшій частині втратив своє значення.

Тісно пов’язаним із Земельним кодексом був *Закон про ліси 1923 р*. Він врегульовував правове становище лісів як об’єкта державної власності, встановлював порядок їх використання, збереження, охорони й відтворення.

Розвитку сільського господарства й тваринництва сприяв *Ветеринарний кодекс 1925 р.* Він визначав завдання державної ветеринарії, порядок запобігання, а також припинення хвороб домашньої худоби й птиці, ветеринарно-санітарного нагляду, організацію системи ветеринарних органів.

Кодекс законів про працю 1922 р. був створений відповідно до Кодексу законів про працю РСФРР. Він складався з 17 розділів, у яких детально регулювалися трудові відносини, організація праці, її оплата й охорона в умовах нової економічної політики.

У *загальній частині* встановлювалося, що норми Кодексу поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом. Вони є обов’язковими для всіх

підприємств, установ і господарств (державних, громадських та приватних), а також усіх осіб, які застосовують найману працю за винагороду. Всі договори й угоди про працю, які погіршували умови праці, порівняно з нормами Кодексу, вважались недійсними.

Другий розділ в основу найму і надання робочої сили покладав принцип добровільної згоди працівника. *Третій розділ* зберігав від часів воєнного комунізму норму, яка дозволяла уряду або органам, ним уповноваженим, залучати громадян до трудової повинності у виняткових випадках (стихійне лихо, нестача робочої сили для виконання найважливіших державних завдань). Установлювалось, що не підлягають залученню до трудової повинності особи, молодші за 18 років, чоловіки старші за 45, а жінки – за 40 років, тимчасово непрацездатні особи, вагітні жінки, інваліди тощо.

Четвертий та п'ятий розділи визначали основними формами залучення до праці колективний та трудовий договори, встановлювали порядок їх укладання та наслідки їх порушень.

Десятий розділ регулював робочий час. Установлювався 8-годинний робочий день. Для осіб у віці від 16 до 18 років, для осіб розумової й конторської праці і тих, хто працював на підземних роботах, тривалість робочого часу не могла перевищувати 6-ти годин. Для осіб з особливо тяжкими та шкідливими для здоров'я умовами праці встановлювався скорочений робочий день. Надурочна робота, як правило, не допускалася. Одинадцятий розділ врегульовував надання всім працівникам щотижневого тривалого відпочинку не менш як 42 години. Дні такого відпочинку могли призначатися місцевими відділами праці за узгодженістю з профспілками як по неділях, так і в інші дні тижня, зважаючи на національно-релігійний склад працівників.

Дванадцятий і тринадцятий розділи регламентували питання, пов'язані з учнівством, працею жінок і неповнолітніх; чотирнадцятий містив норми про охорону праці. В п'ятнадцятому розділі мова йшла про профспілки і їх органи на підприємствах, в установах і господарствах. Визначались права й обов'язки профспілкових організацій, обов'язки адміністрацій щодо сприяння

роботі профспілок.

Шістнадцятий розділ встановлював порядок розгляду і розв'язання трудових спорів та справ про порушення трудового законодавства: а) примусовий – в особливих сесіях народних судів, б) примиренський – у примирних камерах, третейських судах тощо. Останній, сімнадцятий розділ, врегульовував питання про соціальне страхування осіб найманої праці. Система «соцстраху» передбачала надання різних видів допомоги (при захворюванні, тимчасовій утраті працездатності, безробітті, інвалідності, доглядом за хворим членом сім'ї тощо).

Кодекс законів про народну освіту 1922 р. не мав аналогів в інших радянських республіках, хоча його джерелами, окрім декретів та відомчих актів УСРР із питань народної освіти, були акти РСФРР про єдину трудову школу. Метою освіти і виховання проголошувалось «звільнення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, із твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом».

Структурно Кодекс складався з преамбули і чотирьох книг (1. Організація управління і постачання в народній освіті; 2. Соціальне виховання дітей; 3. Професійна і спеціально-наукова робота; 4. Політична освіта і виховання дорослих), які поділялися на частини, розділи, глави і містили 767 статей. Визначалась *система соціального виховання дітей і професійної освіти молоді,* структура наукових закладів, культурно-освітніх установ. Кодекс закріплював право всіх громадян на вільний доступ до знань, наук і мистецтва, безоплатність освіти, спільність навчання осіб різної статі, світський характер освіти.

Проте Кодекс містив чимало ідеологічних положень. Так, органи освіти, наукові й культурно-просвітні заклади вважались «знаряддям» диктатури пролетаріату у справі ліквідації класового суспільства і створення нового соціалістичного суспільства.

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану

УСРР 1926 р. уключав п’ять відділів: І. Про сім’ю; ІІ. Про опіку та піклування; ІІІ. Про шлюб; ІV. Про зміну громадянами прізвищ та імен; V. Визнання особи безвісно відсутньою або померлою. Вперше законодавчо встановлювався *інститут усиновлення (удочеріння).* Порівняно з аналогічним російським Кодексом, який легалізував фактичний шлюб, Кодекс УСРР визнавав тільки державну реєстрацію шлюбу. Не спричиняло правових наслідків також і «вчинення релігійного обряду» укладання шлюбу. Передбачаючи можливість визнання шлюбу недійсним, кодекс *захищав майнові та аліментні права* осіб, які перебували у фактичних шлюбних стосунках.

Кримінальний кодекс 1922 р. був розроблений на основі Кримінального кодексу РСФРР. Він складався з двох частин – Загальної (5 глав) і Особливої (8 глав), що містили 227 статей. У Загальній частині встановлювалося *завдання* Кримінального кодексу: правовий захист держави від злочинів і від суспільно небезпечних елементів шляхом застосування до винуватих покарання або інших заходів соціального захисту (ст. 5).

Метою покарання та інших «заходів соціального захисту» було: а) загальне попередження нових порушень як із боку порушника, так і з боку нестійких елементів суспільства; б) пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; в) позбавлення злочинця можливості вчинення подальших злочинів (ст. 8). Призначення покарання здійснювалося судовими органами на основі соціалістичної правосвідомості, «Керівних начал» і статей Кодексу.

Зазначалось, що кримінальна відповідальність особи настає лише за наявності вини, котра мала дві форми – умисел і необережність. Проте, припускалась можливість визнання злочином певного діяння, не передбаченого кримінальним законом, чим, власне, закріплювався інститут аналогії (ст. 10). В основу визначення міри покарання покладалися ступінь і характер небезпеки як самого злочинця, так і вчиненого ним злочину. *При визначенні міри покарання суд мав враховувати:* а) чи спрямовувався

злочин на поновлення влади буржуазії; б) чи спрямовувався злочин проти держави або окремої особи; в) чи було вчинено злочин у стані голоду та нужденності; г) чи вчинено злочин із корисних мотивів; та ін. (ст. 25). За цими критеріями злочини, вчинені представниками «нетрудових класів», вважалися суспільно небезпечними, що було достатньою підставою для застосування більш жорстких санкцій.

Поряд з учиненням злочину підставою кримінальної відповідальності могла бути власне «соціальна небезпечність особи», пов’язана або з її минулою злочинною діяльністю, або з наявністю зв’язків із злочинним середовищем. Відповідно до ст. 49 соціально небезпечні особи позбавлялися права перебувати в певних місцевостях УСРР строком на 3 роки. Вперше в Кодексі були визначені норми про крайню необхідність, давність, сукупність злочинів, зарахування у строк позбавлення волі попереднього ув’язнення та ін.

До видів покарання та «засобів соціального захисту» відносили: вигнання за межі УСРР, позбавлення волі (на термін від 6 місяців до 10 років), умовне засудження, штраф, конфіскацію майна (повністю або частково), громадський осуд, звільнення з посади та ін. Зазначалося, що в справах, які розглядалися революційними трибуналами, за передбаченими статтями Кодексу 36 складами злочину могла застосовуватись смертна кара у виді розстрілу. Виняток становили особи, які не досягли 18 років, вагітні жінки та випадки, коли з часу вчинення злочину минуло п’ять років.

В Особливій частині визначалися види злочинів, їх склади і санкції. Передбачались такі види злочинів: державні, які поділялися на контрреволюційні і проти порядку управління; посадові; порушення правил про відокремлення церкви від держави; господарські; проти життя, здоров’я, свободи та гідності особи; майнові; військові; порушення правил, що стосуються охорони народного здоров’я, суспільної безпеки та громадського порядку. На відміну від КК РСФРР Особлива частина КК УСРР містила додатково 11 статей і встановлювала більш сувору відповідальність за деякі види злочинів (наприклад, за порушення законодавства про відокремлення

церкви від держави і школи від церкви та ін.).

Кримінальний кодекс 1927 р. відображав зміни у кримінальному праві, спричинені прийняттям *загальносоюзного кримінального законодавства*, зокрема, постанови ЦВК СРСР «Про зміну основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» і «Положення про злочини державні» від 25 лютого 1927 р. та ін.

У Загальній частині КК УСРР 1927 р. було уточнено поняття умисного злочину, вдосконалювались критерії визначення розміру санкцій за злочини неповнолітніх, впроваджувалося поняття давності виконання вироків, встановлювався інститут зняття судимості.

Проте деякі зміни *посилювали кримінальну репресію*. Так, у визначенні поняття злочину не вказувалась нормативна ознака – передбаченість діяння в законі. В Кодексі передбачалося вислання за рішенням суду соціально небезпечних осіб, у тому числу і тих, що не вчинили конкретного злочину. Зазначалося, що в разі відсутності у КК прямих указівок на окремі види злочинів, покарання або інші міри соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають схожі за важливістю і характером (ст. 7). Отже, *розвивався і вдосконалювався інститут аналогії кримінального закону.*

Термін «покарання» був замінений терміном «заходи соціального захисту», мета яких полягала у захисті радянської держави від злочинних посягань.

До Особливої частини, на відміну від КК 1922 р., було включено статті про злочини проти порядку управління, нові норми щодо охорони державного майна, а також майна громадських організацій і окремих громадян. Поняття посадового злочину було поширене на відповідних працівників кооперативних і громадських організацій. Установлювалась кримінальна відповідальність за умисне банкрутство. Значно розширилось поняття контрреволюційного злочину. Збільшились санкції за злочини, вчинені групою осіб. Посилилась суворість кримінальних санкцій. Так, смертна кара передбачалась за 45 складів злочинів.

Кримінально-процесуальний кодекс 1922 р. складався з 6 розділів, 32 глав, які містили 481 статтю. Перший розділ визначав загальні положення про склад суду, підсудність, докази, судові строки та витрати. Другий розділ містив норми щодо провадження слідства: заведення кримінальної справи, дізнання, пред'явлення обвинувачення, допит обвинуваченого, свідків експертів, оскарження дій слідчого та ін. Третій розділ врегульовував процедуру провадження в суді, четвертий – у революційних трибуналах, п'ятий – провадження у порядку вищого судового контролю Наркомюсту. Останній, шостий, розділ визначав порядок виконання вироків.

КПК УСРР 1922 р. проголошував демократичні принципи кримінального процесу: змагальність, рівноправність сторін, право обвинуваченого на захист тощо. Установлювалось, що злочинність і караність діяння визначається кримінальним законом, який діяв на момент вчинення злочину. Водночас підкреслювалось, що закони, які скасовують злочинність діяння чи пом'якшують його караність, мають зворотну силу.

Принципове значення мало положення, що «ніхто не може бути позбавлений волі та взятий під варту інакше, як у зазначених у законі випадках та у визначеному законом порядку». Докладно регламентувалась діяльність органів дізнання і попереднього слідства; віддання до суду, судовий розгляд, постановлення вироку, його оскарження і перегляд. Проголошувалась публічність всіх судових засідань, за винятком випадків, що потребували збереження військової чи державної таємниці. В зал судового засідання не допускалися також особи, молодші від 14 років.

Проте демократичні норми кримінального процесу не завжди втілювалися в життя. КПК УСРР не передбачав участі захисника у попередньому слідстві. Дія ряду статей КПК не поширювалась на справи, які розглядалися губернськими революційними трибуналами, зокрема, коли обвинувальний висновок не вручався, а лише оголошувався обвинуваченому під розписку за 24 години до суду.

Кримінально-процесуальний кодекс 1927 р., порівняно з КПК 1922 р., доповнювався новими положеннями, які відображали тенденцію *посилення*

впливу держави на суспільство. Органам слідства, дізнання, прокуратури й суду заборонялося відмовляти в прийнятті до свого провадження кримінальної справи або припиняти кримінальну справу про суспільно небезпечне діяння на тій підставі, що у Кримінальному кодексі був відсутній даний склад злочину. Таким чином, кримінально-процесуальне законодавство підкріплювало *застосування принципу аналогії закону у кримінальному праві.*

Значно розширилися права органів дізнання, в тому числі вони отримали право направлення в суд справ, щодо яких попереднє слідство не було обов'язковим. Звужувалося право на захист. Захисник мав право вступити в процес лише на стадії судового розгляду, а у справах про контрреволюційні злочини його могли допитати як свідка. Деякі справи підлягали розгляду надзвичайними судами і революційними трибуналами. Норми КПК уже не розповсюджувались на органи дізнання ДПУ.

Цивільно-процесуальний кодекс 1924 р. проголошував демократичні принципи судочинства: незалежність і гласність суду, змагальність і рівноправність сторін тощо. Поряд із цим допускалось втручання держави та її органів у справи громадянина. У судових засіданнях із цивільних справ брав участь прокурор.

Суд не повинен був задовольнятись наведеними сторонами доказами, а вживати всіх заходів для з'ясування істотних для справи обставин і в разі необхідності випробовувати їх. За відсутності нормативного врегулювання при вирішенні справ суду надавалось право це робити власноруч, керуючись загальними принципами радянського законодавства і загальною політикою робітничо-селянського уряду (ст. 4). Визначались питання представництва, підсудності справ, судових витрат, штрафів, процесуальних строків, виклику до суду, судових проваджень, оскарження судових рішень та їх виконання.

Потреби практики розв'язання цивільно-правових питань в умовах розвитку цивільного обігу, зміни в адміністративно-територіальному устрої республіки зумовили ***прийняття у 1929 р. нового Цивільно-процесуального кодексу.*** Новий Кодекс, зберігаючи основні принципи ЦПК

1924 р., містив чимало нових норм. Зокрема, встановлювався порядок визнання неспроможними фізичних та юридичних осіб, визначалися наслідки неспроможності тощо. Було розширено перелік справ, підсудних народному суду а також його компетенцію з питань забезпечення позовів про стягнення зарплати, аліментів тощо. Касаційній інстанції надавалося право змінювати судові рішення, а по трудових спорах виносити нові рішення. Слухання деяких справ із метою охорони публічного інтересу або приватного життя сторони передбачалося у закритому порядку.

Виправно-трудовий кодекс 1925 р. встановлював систему заходів «соціального захисту» із метою запобігання злочинам, позбавлення суспільно небезпечних елементів можливості вчиняти нові злочини, виправно-трудового впливу на засуджених. Кодекс складався з «Загальних положень», 21 глави і 197 статей. Положення кодексу регулювали виконання вироків суду, порядок відбуття засудженими покарання, регламентували організацію діяльності та режим виправно-трудових установ. *Заходи соціального захисту* поділялися на 3 групи: судово-виправні, медико-педагогічні та медичні.

Кодекс визначав, що заходи соціального захисту не ставлять своїм завданням помсту і кару, вони не повинні завдавати фізичних страждань чи принижувати людську гідність.

Визначалися *7 видів виправно-трудових установ*: будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих в'язнів – лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх правопорушників, ізолятори спеціального призначення.

У виправно-трудових установах із метою виховного впливу, а також покриття витрат на утримання засуджених, організовувалась їх праця. *Правове регулювання праці засуджених* здійснювалось на загальних підставах відповідно до трудового законодавства. Однак у разі неможливості залучити всіх засуджених до праці переважне право на оплачувану працю мали засуджені з трудящих класів.

Передбачалося створення служб, покликаних допомагати засудженим, що

відбували покарання, а також звільненим із місць позбавлення волі (кримінально-діагностичні кабінети, наукові лабораторії тощо). Значне місце у Кодексі відводилося питанням культурно-освітньої роботи у виправно-трудових установах. Вона спрямовувалась на підвищення рівня політичної і правової свідомості засуджених, допомогу їм у соціальній адаптації до умов життя у суспільстві. Проте реальна організація діяльності установ виконання покарань все більше врегульовувалась відомчими інструкціями НКВС, які не мали нічого спільного з декларованими Кодексом гуманітарними засадами перевиховання злочинців.

Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. розроблявся тривалий час. В умовах, коли була проголошена теза загострення класової боротьби, будь-яка спроба регламентувати адміністративний вплив негативно сприймалася ДПУ та іншими силовими структурами. Попередні проекти Кодексу розглядалися Комісією по розгляду законодавчих передбачень (1924 р.), сесією ВУЦВК (1926 р.). В остаточній редакції кодексу було враховано також пропозиції Українського юридичного товариства і зауваження, висловлені на ІІІ Всеукраїнському адміністративному з'їзді.

АК УСРР 1927 р. не охоплював усе адміністративне законодавство і *мав відомчий характер у межах компетенції НКВС УСРР* та його місцевих органів. Він містив 528 статей, які були об'єднані у 15 розділів.

Основними сферами його регулювання були: адміністративні акти; заходи адміністративного впливу; інші адміністративні примусові заходи (затримання особи, трус, виймання тощо); трудова повинність у випадках стихійного лиха; обов'язки населення щодо охорони громадського порядку; набуття і втрата громадянства УСРР; реєстрація та облік руху населення; товариства, спілки, клуби, з'їзди, зібрання, вуличні походи, маніфестації; правила про культи; публічні видовища, веселощі та ігри; користування державним прапором УСРР і печатками; нагляд адміністративних органів у сфері промисловості; нагляд адміністративних органів у галузі торгівлі; порядок оскарження дій адміністративних органів.

АК УСРР 1927 р. не мав аналогів в інших республіках СРСР і був на той

час серед перших подібних кодифікацій у Європі. Про високий змістовний та техніко-юридичний рівень Адміністративного кодексу свідчить той факт, що він діяв тривалий час, зазнавши нової редакції у 1956 р.

В умовах відмови від непу було прийнято ще кілька кодифікаційних актів: Статут цивільного будівництва (1928 р.), Гірничий кодекс УСРР (1928 р.), нова редакція Положення про судоустрій (1929 р.). Логічним завершенням кодифікаційних робіт стало видання у 1929–1930 рр. семитомного Систематичного зібрання чинних законів УСРР.

Конституційне та надзвичайне законодавство 30-х років

Перетворення, за виразом Леніна, «Росії непівської у Росію соціалістичну» привело до значних змін у правовій системі. Зовні відбувалась демократизація у ***конституційному праві***, що забезпечувалося переходом від дії Конституцій СРСР 1924 р. та УСРР 1929 р. до Конституцій СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. Але фактично саме нормами конституційного права було монополізовано владу більшовицької партії, суттєво обмежено незалежні від держави сфери соціально-економічного, культурно-громадського та приватного життя. Відбулося зростання партійного апарату з державним, сформовано нову кадрову номенклатуру. Після нетривалої непівської відлиги СРСР перетворився на тоталітарну державу. Сталінське гасло про посилення класової боротьби із просуванням до соціалізму стало кривавим мечем в руках правлячої верхівки, засобом варварського терору проти власного народу.

Затверджена XI Всеукраїнським з'їздом Рад 15 травня 1929 р. ***Конституція УСРР*** містила 82 статті і складалася з 4 розділів: 1) Загальні засади; 2) Організація Радянської влади; 3) Про виборчі права; 4) Про бюджет УСРР; 5) Про герб, прапор і столицю УСРР. Принципове значення мали статті, де заявлялося про входження України до СРСР. „Українська соціялістична радянська республіка, - зазначалося в ст. 2, - заявляє про свою цілковиту солідарність з усіма радянськими республіками і, на підставі постанов УІІ Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських та

червоноармійських депутатів і договору про утворення Союзу радянських соціялістичних республік, творить з ними, на засадах цілковитої доброхітності та рівноправності, Союз радянських соціалістичних республік”. Причому, як зазначалося в ст. 3, УСРР входить до складу СРСР „як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу”. Проте закріплення на конституційному рівні принципу верховенства загальносоюзних органів та загальносоюзного законодавства перетворювало на міф залишені за республікою суверенні права (територіальне верховенство, здійснення власного законодавства й управління, прийняття до громадянства УСРР тощо).

Конституція визначала основні завдання диктатури пролетаріату, що полягали в остаточному подоланні буржуазії, знищенні експлуатації людини людиною та побудові комунізму, «коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади». Проголошені певні права й свободи людини стосувалися лише трудящого люду. Так, особи, що застосовували найману працю, жили з нетрудового прибутку, відсотків з капіталу, прибутків з підприємств, надходжень з майна, приватні крамарі, служителі культу не мали жодних політичних прав. Отже, УСРР за своєю формою, змістом і призначенням визначалася Конституцією як суто класова організація.

Надзвичайний XIV Всеукраїнський з’їзд Рад 30 січня 1937 р. затвердив нову ***Конституцію УРСР***, в основу якої була покладена Конституції СРСР 1936 р. Вона містила 146 статей, об’єднаних у 13 розділів: 1) Суспільний устрій; 2) Державний устрій; 3) Найвищі органи влади УРСР; 4) Органи державного управління УРСР; 5) Найвищі органи державної влади Молдавської АРСР; 6) Органи державного управління Молдавської АРСР; 7) Місцеві органи державної влади; 8) Бюджет УРСР; 9) Суд і прокуратура; 10) Основні права й обов’язки громадян; 11) Виборча система; 12) Герб, прапор, столиця; 13) Порядок зміни Конституції. Наведений перелік розділів конституції свідчить про те, що вона мала відверто етатичну спрямованість і абсолютизувала державу.

УРСР визначалась як соціалістична держава робітників і селян.

Політичну основу республіки становили Ради депутатів трудящих, економічну – соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що має форму державної та кооперативно-колгоспної власності. Проте, законом допускалося й дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке мало ґрунтуватися на особистій праці і відсутності експлуатації чужої праці.

Абсолютна більшість державно-владних повноважень була віднесена до відання загальносоюзних органів. Положення ст. 14, де зазначалося, що «Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік», при відсутності механізму такого виходу мало декларативний характер.

Вперше на конституційному рівні визначався порядок створення судових і прокурорських органів, заявлялось про незалежність суддів, відкритий характер розгляду справ із забезпеченням обвинуваченому права на захист, що було ширмою в умовах масових репресій.

Конституція УРСР 1937 р., проголосивши принцип соціалізму: «від кожного – за його здібністю, кожному – за його працею», намагалась зовні максимально збільшити подібність радянського державного устрою до устрою демократичних держав. Так, було декларовано свободу друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканність особи, житла і листування, свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди та інші права особи і громадянські свободи. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими; проголошувалося загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні.

У реальності ці норми не діяли, їх справжнім призначенням було маскування перед світовою спільнотою і власним народом злочинної сутності тоталітарного режиму. *Права і свободи людини були несумісними з масовими репресіями, що з кінця 20-х років розпочалися в Україні, а з 1934 р.– на решті території СРСР.* Держава лише певною мірою забезпечувала такі «соціалістичні завоювання» трудящих, як право на працю, відпочинок, освіту, на матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби і

втрати працездатності. Так, найчисленніша верства населення – колгоспники фактично не користувались правом на відпочинок, на матеріальне забезпечення по старості, на випадок хвороби і втрати працездатності. Проголошене Конституцією УРСР право на працю фактично було обов'язком працювати. Право виставляти кандидатів у депутати належало лише органам комуністичної партії або іншим нею фактично керованим громадським організаціям: профспілкам, кооперативним організаціям, об'єднанням молоді, культурним товариствам. Незважаючи на свій формально демократичний характер, Конституція 1937 р. позбавляла громадян права створювати вільні політичні об'єднання і законодавчим шляхом легалізовувала монопартійну систему. Відповідно до ст. 125 «найбільш активні й свідомі громадяни з лав робочого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка... являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних».

Головними завданнями ***цивільного права*** було забезпечення безроздільного панування та охорона державної власності, зміцнення централізації і плановості народного господарства. Державою-монополістом непомірно завищувалися ціни на промислові товари і занижувалися на сільськогосподарську продукцію. Встановився стійкий пріоритет плану над ринком.

Одним з перших заходів на шляху до *забезпечення централізованого планового керівництва народним господарством* стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. «Про кредитну реформу». Відповідно до неї значно посилилась роль Державного банку, відбулась реорганізація Всеросійського та Всеукраїнського кооперативних банків, сільськогосподарських банків, сільськогосподарських кредитних спілок. Всупереч принципам госпрозрахунку запроваджувалося пряме банківське кредитування, скасовувалися комерційне кредитування та вексельний обіг. Банки почали надавати кредити у відповідності з банківським кредитним планом лише на цілі передбачені виробничо-фінансовим планом

підприємств. В такий спосіб систему кредитування було поставлено в залежність від планових завдань держави.

Договори між суб'єктами господарювання укладалися лише у межах *планових завдань* на підставі загальносоюзних актів про договірні кампанії. Так, Постановою РНК УСРР від 26 червня 1932 р. категорично заборонялося одностороннє розірвання або зміна договорів. Постанови РНК СРСР про порядок укладання договорів на 1933 та 1934 роки встановлювали загальні форми і конкретний зміст договорів, регламентували питання сплати пені, неустойки, штрафу, відшкодування збитків у разі невиконання договірних зобов'язань. З метою посилення планового керівництва поставками застосовувались «протокольні угоди», «основні умови поставки» між центрами господарських систем, в яких визначався порядок укладання та основний зміст майбутніх прямих договорів. У випадках поставок деяких видів продукції (метали, металопродукція тощо) на підставі адміністративних актів (планових завдань, наказів) зобов'язання виникали безпосередньо з них.

На посилення відповідальності за своєчасне виконання зобов'язань спрямовувалась постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1934 р., що встановлювала півторарічний строк позовної давності у спорах між державними, кооперативними і громадськими установами, підприємствами і організаціями.

Певна увага приділялась розвитку й охороні власності кооперативних організацій. Так, постановою ЦВК і РНК УСРР від 21 серпня 1935 р. заборонялося вилучення будь-якого їхнього майна, а вирішення цих питань було віднесене до виключної компетенції уряду республіки.

Хоча в Цивільному Кодексі формально зберігалося право приватних осіб на вступ в акціонерні торгівельні та промислові товариства, на підставі ст. 1 цього кодексу *приватногосподарська діяльність і пов'язані з нею майнові права не охоронялися законом*, як такі, що суперечили їхньому соціально-господарському призначенню. Актами союзної влади приватний капітал витіснявся з економіки. Так постановою ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю від 20 травня 1932 р. приватним торгівцям було заборонено

відкривати магазини і лавки. Порушникам загрожувало покарання у вигляді позбавлення волі від 5 до 10 років. В результаті існування приватної господарської діяльності з кінця 20-х років поступово припинялося, а в середині 30-х років вона практично зникла.

Конституція 1937 р. остаточно закріпила перемогу державної власності в економіці. Зокрема в ст.4 зазначалося, що „економічну основу УРСР становить соціалістична система господарства та соціалістична власність на знаряддя й засоби виробництва, що утвердилась внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і експлуатації людини людиною".

Зміни в ***трудовому праві*** були спричинені новими завданнями в галузі регулювання праці щодо піднесення її продуктивності. Згідно із змінами і доповненнями до Кодексу законів про працю 1922 р., внесеними постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 лютого 1931 р., робітники і службовці промисловості й транспорту переводились на *7-годинний робочий день*. Більшість підприємств і установ працювали за безперервним робочим тижнем, працівники по черзі одержували вихідні дні у різні дні тижня. Заробітна плата в її основних формах (відрядній, погодинній, преміальній) нараховувалась залежно від професійної кваліфікації працівника.

З метою *зміцнення трудової дисципліни* влада вдається до жорстких санкцій. Так, за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 22 листопада 1932 р. неявка на роботу без поважної причини мала наслідком звільнення з роботи, що тягло за собою й позбавлення житлової площі, якщо працівник користувався житлом даного підприємства. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 27 квітня 1934 р. на підставі аналогічної загальносоюзної постанови внесли зміни до КЗпП, якими встановлювалося, що в разі невиконання працівником встановленої норми виробітку з його вини оплата праці здійснюється за кількістю і якістю виробленої продукції, тобто без забезпечення мінімального заробітку. В 1938 р. встановлено кримінальну відповідальність за прогули, а в 1940 р. – за запізнення на роботу. В 1940 році заборонили працівникам за власним бажанням переходити з одного

підприємства на інше та звільнятися з роботи за власним бажанням.

На зміцнення трудової дисципліни спрямовувалося прийняття Статутів про дисципліну: у 1933 р. на залізничному транспорті, в органах юстиції; у 1934 р. – на водному транспорті; у 1935 р. – в органах зв'язку, у сфері електроенергетики. У 1938 р. були введені єдині трудові книжки, в яких фіксувалась уся трудова діяльність працівників.

Поряд з цим, приймаються заходи щодо *стимулювання працівників*. Відповідно до постанови РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. запроваджується диференційований підхід, залежно від стажу роботи і кваліфікації працівника при виплатах допомоги по державному соціальному страхуванню, вводяться надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 грудня 1938 р. установлюється звання Героя Соціалістичної Праці, запроваджуються медалі «За трудову доблесть», «За трудову відзнаку».

Перехід до суцільної колективізації спричинив суттєві зрушення у ***колгоспному та земельному праві***. В основі цих змін було створення видимості законності широкої кампанії розкуркулення на селі. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством» заборонялася оренда землі та використання найманої праці в сільському господарстві та вводилась конфіскація засобів виробництва у куркулів.

Ці заходи були конкретизовані у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації». Обласним виконкомам надавалося право конфісковувати майно куркулів і передавати його у фонди колгоспів як вступний внесок батраків та бідняків.

На спричинений конфіскаціями масовий забій селянами власної худоби влада відреагувала посиленням репресій. Згідно з постановою РНК УСРР від 15 січня 1930 р. куркулів, що проводили „хижацьке різання худоби", а

також підбурювали до цього інших селян, позбавляли права користуватися землею з конфіскацією худоби і реманенту та одночасним притягненням до кримінальної відповідальності.

На підставі положення ЦВК і РНК СРСР від 23 лютого 1930 р. запроваджувалася репресивна податкова політика щодо заможних селянських господарств. Єдиний сільгоспподаток з куркулів, залежно від розміру господарства, складав від 30 до 70 % доходів.

Конкретні *санкції проти куркульських господарств* передбачалися постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з постановою господарства, що підлягли ліквідації, мали поділятися на три категорії. До першої належали господарства, дії членів яких кваліфікувалися як організація і участь у антирадянських виступах і терористичних актах (засуджувалися до ізоляції у в'язницях та таборах); до другої – ті, хто чинив менш активний опір (підлягали висилці з сім'ями до північних районів); до третьої – ті, хто не чинив опору розкуркуленню (одержували зменшені ділянки за межами колгоспів). Ці злочинні рішення втілювались у життя таким чином, що з України виселялась найбільша кількість родин. Так, відповідно до наказу ОДПУ СРСР № 44/21 від 2 лютого 1930 р. у Північних районах для сімей, виселених з України, призначалась переважна більшість місць (50 000 із загальної кількості 70 000). Всього в результаті репресивних заходів було експроприйовано близько 200 тис. селянських господарств, що призвело до фактичного знищення найзаможнішого прошарку селянства.

Безроздільне панування колгоспного ладу потребувало створення відповідної нормативної бази. *Правові основи діяльності колгоспів* визначалися примірними Статутами сільськогосподарської артілі 1930, 1935 років, Тимчасовими правилами трудового розпорядку в колгоспах 1933 р., постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б), РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Попри задекларований принцип добровільності, вихід з колгоспу обмежувався усуспільненням земельних ділянок, які вже не поверталися селянам. Установлювалися безстрокове користування колгоспів землею, визначалися

плани обов’язкових поставок колгоспами державі продукції. За умови вироблення обов’язкового мінімуму трудоднів колгоспникам дозволялося мати незначні за розмірами присадибні ділянки, корову та невеличку кількість дрібної худоби і птиці.

Такі «соціалістичні» експерименти на селі призвели до надзвичайно тяжких і трагічних наслідків – голодомору 1932–1933 рр., внаслідок якого загинула п’ята частина українського селянства. В літературі останніх років наводяться переконливі дані про цілеспрямований і навмисний характер цієї варварської акції. Урожай в Україні в 1933 р. був вищим за попередні роки і становив 33 пуди зернових культур на душу населення (по всьому СРСР ця цифра була 28 пудів).

Понесені мільйонні жертви стали наслідком злочинної політики більшовицького режиму. Завершення в 1931-1932 роках насильницької колективізації на селі значно спростило конфіскацію за зразком „військового комунізму” хліба та інших сільгосппродуктів. На підставі рішень партійної верхівки, які було відтворено в сумнозвісній постанові РНК УРСР від 20 листопада 1932 р., „Про заходи щодо посилення хлібозаготівель” райвиконкомам надавалося право перераховувати в органи хлібозаготівлі всі колгоспні насіннєві, продовольчі та фуражні фонди, а також стягувати штрафи продовольством з колгоспників та одноосібників, які заборгували за хлібозаготівлями. В той час, як люди в українських селах вмирали від голоду, на елеваторах, а то й просто неба гнили тисячі тонн хліба, вилученого для вивозу за кордон.

Сімейне право характеризується посиленням втручання держави у справи сім’ї. Так, у Кодекс законів про сім’ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану 1926 р. внесені доповнення, які передбачали можливість відібрання у батьків дітей при відсутності належного нагляду за ними і передачу їх до дитячих будинків. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. заборонялися аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатодітним сім’ям, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів. У Кодекс законів про сім’ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану

постановою ЦВК і РНК УСРР від 4 серпня 1936 р. були внесені зміни, що визначали частку сплачуваних аліментів: на одну дитину – 25%, на двох – 33%, на трьох і більше – 50% заробітку відповідача. Значно збільшився розмір сплати за реєстрацію розлучення.

Суттєві деформації, пов'язані з посиленням кримінальної репресії, відбувалися у ***кримінальному праві***. Ця тенденція відбилася на *ужорсточенні покарання за злочини проти держави.* Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. статтею про зраду Батьківщині було доповнено Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління). ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 20 липня 1934 р. повністю включили ці доповнення до КК УСРР. Зрада Батьківщині, що кваліфікувалася як «дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканності його території» каралася розстрілом з конфіскацією всього майна, а за обставин, що пом'якшували провину – позбавленням волі на строк до 10 років. Цією постановою стверджувався *принцип колективної відповідальності* у кримінальному праві. Так, у разі втечі військовослужбовця за кордон, члени його сім'ї, які знали про втечу, за недонесення каралися позбавленням волі від 5 до 10 років з конфіскацією усього майна. Інші повнолітні члени сім'ї, що проживали разом із зрадником, позбавлялися виборчих прав і виселялися у віддалені райони Сибіру на 5 років.

Розширювався перелік *злочинів проти порядку управління*, до яких належали: дезорганізація транспорту, порушення правил міжнародних польотів, незаконний випуск цінних паперів, переплавлення державної розмінної монети, підробка паспортів та порушення правил паспортної системи тощо. За ці злочини передбачались санкції у виді позбавлення волі на тривалі строки, а у випадках, коли їх кваліфікували як такі, що мають явно злісний характер,– розстріл.

Репресивний характер норм кримінального законодавства постійно посилювався. Так, постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. термін покарання за особливо небезпечні державні злочини (шпигунство,

шкідництво, диверсію) було збільшено з 10 до 25 років.

Велика увага приділялася *боротьбі із замахами на соціалістичну власність*. Так, «на вимогу робітників і колгоспників», ЦВК і РНК СРСР постановою від 7 серпня 1932 р. прийняли Закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Встановлювались жорстокі покарання (розстріл, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на термін не менш як 10 років з конфіскацією всього майна) за розкрадання державної і колгоспно-кооперативної власності. Невизначеність суворих санкцій ні щодо розмірів викраденого майна, ні щодо способів викрадання надавала можливість надто широко застосовувати норми даного закону. В умовах голодомору за цим законом до кримінальної відповідальності притягалися селяни і, навіть, діти, які збирали колоски на полях. Тому в народі він отримав назву закону «про п'ять колосків». Встановлювалося також покарання у виді від 5 до 10 років концентраційних таборів за антиколгоспну агітацію, насильство та загрозу насильства щодо колгоспників з боку «куркульських та інших антисуспільних елементів». До осіб, засуджених за цим законом, не застосовувалася амністія.

Ряд змін у КК УСРР спрямовував на *боротьбу із злочинами у господарській сфері.* Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 14 лютого 1930 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими підприємствами недоброякісних товарів. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 грудня 1932 р., спекуляція каралася позбавленням волі на строк не менш як 5 років з конфіскацією всього або частини майна. Постановами ЦВК і РНК СРСР від 25 липня 1934 р., ВУЦВК і РНК УСРР від 23 серпня 1934 р. передбачалися суворі санкції (позбавлення волі до 10 років) за обважування та обмірювання покупців. З 1935 р. до господарських злочинів почали відносити порушення технічного режиму, виробничо-технічної дисципліни, правил безпеки, куріння, появу у нетверезому стані на виробництві.

Отже, *загальною тенденцією розвитку кримінального права було розширення видів та суб'єктів злочинів, ужорсточення покарань.*

У результаті деформації ***кримінально-процесуального законодавства*** фактично було *ліквідовано демократичні засади судочинства*. Так, відкрито нехтувала принципи усності, гласності, змагальності постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка постановою ВУЦВК від 9 грудня 1934 р. була повністю включена до КПК УСРР. Зокрема, попереднє слідство у справах про терористичні акти обмежувалось 10-денним терміном. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за 24 години до розгляду справи. Звинувач і захисник усувалися від розгляду справи. Касаційне обжалування і подання клопотання про помилування з цих справ не допускалося. Вирок (розстріл) виконувався негайно. Зазначений надзвичайний порядок судочинства постановою ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. поширювався також на розгляд справ про шкідництво і диверсії.

Взагалі *система репресивно-каральних органів діяла за власними інструкціями, нехтуючи нормами кримінально-процесуального права*. Як роз’ясняв Сталін у шифрограмі секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам управлінь НКВС від 10 січня 1939 р., «застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущене з 1937 р. за дозволом ЦК ВКП(б)». На фоні масових репресій мало що вирішували окремі спроби поліпшити попередню підготовку справ, як то: впровадження постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1934 р. інституту підготовчих засідань.

* * *

Демократизація державно-правового життя в період нової економічної політики мала вимушений характер і тривала недовго. Державність у Радянській Україні, яка з моменту виникнення була досить прозорою, зазнавала все більших обмежень. Утворення Союзу РСР, який у період сталінського режиму з «добровільного союзу республік» перетворився на жорстко централізовану державу, призвело до фактичної втрати Україною державного суверенітету. Відбувалося знищення політичної опозиції,

зрощення партійної бюрократії з державницьким апаратом, встановлення режиму особистої влади вождя партії.

Загальнодемократичні принципи кодифікації законодавства 20-х років не відповідали потребам тоталітарної держави. Головною тенденцією розвитку права стала перевага загальносоюзного законодавства над республіканським. Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р. надали Комуністичній партії статус «керівного ядра»; її рішення набули обов'язкової сили в державі і суспільстві. Репресивні органи СРСР та їх філіали в Україні, нехтуючи нормами права, застосовували нечуване насильство, жертвами якого стали мільйони людей.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознаймтеся з текстом Договору про утворення Союзу РСР (додається) та дайте йому загальну характеристику. Поясніть, коли відбулося завершення юридичного оформлення союзу. Які зміни відбулися в державному статусі УСРР? Поясніть, чому "Союз рівноправних республік" не змінюючи своєї федеративної форми, дуже скоро перетворився на жорстко централізовану державу, що мало наслідком фактичну ліквідацію державного суверенітету суб'єктів федерації.

2. Ознайомтеся з витягами з Конституцій 1929 та 1937 рр. (додаються) Складіть порівняльну схему вищих та місцевих органів влади й управління України за Конституціями 1929 та 1937 років. Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок їх утворення.

3. Складіть порівняльну схему судової системи за положеннями про судоустрої УСРР: а) 1922 р.; б) 1925 р.; в) 1929 р. та Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р. Наведіть аргументи щодо значного посилення процесів централізації судової системи в 30-ті роки.

4. Розкрийте призначення, функції та зміни в структурі прокурорських органів. Поясніть в чому полягали завдання створеного замість Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) Державного політичного управління (ДПУ). Охарактеризуйте склад, призначення та повноваження

Особливої наради ОДПУ.

5. З’ясуйте, які наслідки щодо централізації репресивно-каральної системи мало створення в 1934 р. НКВС СРСР. Який позасудовий орган та з якими повноваженнями було засновано при НКВС СРСР? Який статус мали створені республіканський та місцеві органи НКВС, які функціонували на підставі загальносоюзного положення? Ознайомтеся з Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. (додається). З’ясуйте, які неконституційні каральні органи були створені в обласних центрах в 1930 р. і в 1937 р. та яким був їхній склад. Поясніть, в чому проявлявся відверто репресивний характер їхньої діяльності як за спрямованістю, так і за процедурою.

6. Проаналізуйте причини, характерні риси та особливості проведення кодифікації права в УСРР в 20-х рр. Поясніть, які принципи та методи були покладені в основу кодифікаційних робіт. Розкрийте структуру та охарактеризуйте основний зміст комплексних законодавчих актів УСРР у 20-х роках.

7. Охарактеризуйте розвиток цивільного права, що був спричинений проведенням непу. Для цього зверніться до аналізу витягів з Цивільного кодексу УСРР 1922 р. (додаються). Розкрийте зміни в цивільно-правовій регуляції, які були спрямовані на забезпечення безроздільного панування соціалістичної власності, зміцнення централізації і плановості народного господарства.

8. Розкрийте правові засади власності на землю та землекористування. Ознайомтеся з положеннями Земельного кодексу УСРР 1922 р. (додаються). Розкрийте зміст актів, спрямованих на створення видимості законності широкій кампанії розкуркулення на селі. Ознайомтеся з наведеними до теми актами тоталітарно-репресивної влади: постановами Раднаркому УСРР про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське від 13 серпня 1929 р.”; “Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р., Наказом ОДПУ СРСР № 44/21 від 2 лютого 1930 р. (додаються).

9. Охарактеризуйте інститути та норми сімейного права, які

встановлювали умови взяття та реєстрації шлюбу, умови та процедуру розлучення, майнові й аліментні відносини подружжя, батьків та дітей, питання опіки та піклування тощо.

10. З’ясуйте, які зміни в трудове право внесла нова економічна політика. Ознайомтеся з витягами з Кодексу законів про працю УСРР 1922 р. (додаються). Дайте характеристику змінам в трудовому законодавстві щодо робочого часу, та робочого тижня в 30-х рр. З’ясуйте, в яких основних формах нараховувалась заробітна плата, які заходи та санкції встановлювалися задля зміцнення трудової дисципліни та стимулювання праці.

11. Ознайомтеся з витягами з Кримінального кодексу УСРР 1922 р. (додаються). Охарактеризуйте завдання та основні інститути кримінального права. З'ясуйте, які види злочинів та міри покарання й заходи соціального захисту встановлювалися кримінальним законодавством. Наведіть аргументи на підтвердження тези про посилення кримінальної репресії протягом 20-30 -х років. Зокрема, ознайомтеся із Законом від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” (додається).

12. Ознайомтеся з витягами з Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 р. (додаються). Характеризуючи стан процесуального права, з’ясуйте, які демократичні принципи судочинства встановлювалися першими Кримінально-процесуальним та Цивільно-процесуальним кодексами. Поясніть, в чому полягала тенденція посилення втручання держави у справи громадян та до яких змін в процесуальному праві вона з часом призвела. На основі власного аналізу Кримінально-процесуального кодексу 1927 р. наведіть норми, що встановлювали застосування принципу аналогії закону в кримінальному праві, звужували право на захист. Розкрийте деформації кримінально-процесуального законодавства, наслідком яких стала фактична ліквідація демократичних засад судочинства.

13. Розкрийте стан розвитку виправно-трудового права. Охарактеризуйте систему виправно-трудових закладів, правила та режим утримання, заходи

дисциплінарного впливу на засуджених тощо. З'ясуйте, які служби були покликані допомагати засудженим, що відбували покарання, а також звільненим із місць позбавлення волі.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік*

(Витяги)

Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР — Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в одну союзну державу — "Союз Радянських Соціалістичних Республік" — на таких засадах:

1. До відання Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів належать:

а) представництво Союзу в міжнародних зносинах;

б) зміна зовнішніх кордонів Союзу;

в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік;

г) оголошення війни і укладення миру;

д) укладення зовнішніх державних позик;

е) ратифікація міжнародних договорів;

ж) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі;

з) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів;

и) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи;

* Текст подано за: Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917-1923 рр.) – К., 1966. – С.556-559.

к) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;

л) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків;

м) встановлення загальних засад землевпорядження і землекористування, а так само користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу;

н) загальне союзне законодавство про переселення;

о) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство;

п) встановлення основних законів про працю;

р) встановлення загальних засад народної освіти;

с) встановлення загальних заходів у галузі охорони народного здоров’я;

т) встановлення системи мір і ваги;

у) організація загальносоюзної статистики;

ф) основне законодавство в галузі союзного громадянства по відношенню до прав іноземців;

х) право загальної амністії;

ц) скасування постанов з’їздів Рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад Народних Комісарів союзних республік, що порушують союзний договір.

2. Верховним органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік є З’їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в періоди між з’їздами — Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

9. Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Президію, що є вищим органом влади Союзу в періоди між сесіями Центрального Виконавчого Комітету Союзу.

11. Виконавчим органом Центрального Виконавчого Комітету Союзу є Рада Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік

(Раднарком Союзу), що обирається Центральним Виконавчим Комітетом Союзу на строк повноважень останнього у складі:

Голови Ради Народних Комісарів Союзу,

Заступників Голови,

Народного Комісара Закордонних Справ,

Народного Комісара Військових і Морських Справ,

Народного Комісара Зовнішньої Торгівлі,

Народного Комісара Шляхів,

Народного Комісара Пошт і Телеграфів,

Народного Комісара Робітничо-Селянської Інспекції,

Голови Вищої Ради Народного Господарства,

Народного Комісара Праці,

Народного Комісара Продовольства,

Народного Комісара Фінансів.

12. З метою утвердження революційної законності на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік і об'єднання зусиль союзних республік по боротьбі з контрреволюцією засновується при Центральному Виконавчому Комітеті Союзу Радянських Соціалістичних Республік Верховний Суд з функціями верховного судового контролю, а при Раді Народних Комісарів Союзу — об'єднаний орган Державного Політичного Управління, голова якого входить до Ряди Народних Комісарів Союзу з правом дорадчого голосу.

13. Декрети і постанови Раднаркому Союзу Радянських Соціалістичних Республік обов'язкові для всіх союзних республік і виконуються безпосередньо на всій території Союзу.

14. Декрети і постанови Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому Союзу друкуються мовами, загальновживаними у союзних республіках (російська, українська, білоруська, грузинська, вірменська, тюркська).

15. Центральні Виконавчі Комітети союзних республік опротестовують декрети і постанови Раднаркому Союзу до Президії Центрального

Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, не припиняючи їх виконання.

17. Розпорядження Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть бути припинювані Центральними Виконавчими Комітетами або Президіями Центральних Виконавчих Комітетів союзних республік лише у виняткових випадках, при явній невідповідності даного розпорядження постановам Раднаркому або Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік...

18. До складу Рад Народних Комісарів союзних республік входять:

Голова Ради Народних Комісарів,

Заступники Голови,

Голова Вищої Ради Народного Господарства,

Народний Комісар Землеробства,

Народний Комісар Продовольства,

Народний Комісар Фінансів,

Народний Комісар Праці,

Народний Комісар Внутрішніх Справ,

Народний Комісар Юстиції,

Народний Комісар Робітничо-Селянської Інспекції,

Народний Комісар Освіти,

Народний Комісар Охорони Здоров’я,

Народний Комісар Соціального Забезпечення,

Народний Комісар Національних Справ, а також з правом дорадчого голосу Уповноважені Наркоматів Союзу: Закордонних Справ, Військових і Морських Справ, Зовнішньої Торгівлі, Шляхів і Пошт і Телеграфів.

19. Вища Рада Народного Господарства і Народні Комісаріати: Продовольства, Фінансів, Праці і Робітничо-Селянської Інспекції союзних республік, безпосередньо підпорядковуючись Центральним Виконавчим Комітетам і Раднаркомам союзних республік, керуються у своїй діяльності

розпорядженнями відповідних Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

20. Республіки, що входять до складу Союзу, мають свої бюджети, які є складовими частинами загальносоюзного бюджету, затверджуваного Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Бюджети республік в їх прибуткових та видаткових частинах встановлюються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Перелік прибутків і розміри прибуткових відрахувань, що йдуть на утворення бюджетів союзних республік, визначаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу.

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство.

22. Союз Радянських Соціалістичних Республік має свій прапор, герб і державну печатку.

23. Столицею Союзу Радянських Соціалістичних Республік е місто Москва.

Кримінальний кодекс УСРР (1922р.)*

(*Витяги*)

Общая часть

I. Пределы действия Уголовного Кодекса

1. Действие Уголовного Кодекса распространяется на все преступления, совершенные в пределах У. С. С. Р., как ее гражданами, так и иностранцами, если последние по своему дипломатическому положению не пользуются правом экстерриториальности.

2. Действие сего Кодекса распространяется на граждан У. С. С. Р. и в том случае, когда преступные деяния совершены ими за пределами Республики.

II. Общие начала применения наказания

5. Уголовный Кодекс У. С. С. Р. имеет своей задачей правовую защиту государства трудящихся от преступлений и от общественно-опасных

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т.2. – С. 195-201.

элементов и осуществляет эту защиту путем применения к нарушителям революционного правопорядка наказания или других мер социальной защиты.

6. Преступлением признается всякое общественно-опасное действие или бездействие, угрожающее основам советского строя и правопорядку, установленному рабоче-крестьянской властью на переходный к коммунистическому строю период времени.

7. Опасность лица обнаруживается совершением действий, вредных для общества, или деятельностью, свидетельствующей о серьезной угрозе общественному правопорядку.

8. Наказание и другие меры социальной защиты применяются с целью:

а) общего предупреждения новых нарушений как со стороны нарушителя, так и со стороны других неустойчивых элементов общества;

б) приспособления нарушителя к условиям общежития путем исправительно-трудового воздействия;

в) лишения преступника возможности совершения дальнейших преступлений.

9. Назначение наказания производится судебными органами по их социалистическому правосознанию с соблюдением руководящих начал и статей настоящего Кодекса.

10. В случае отсутствия в Уголовном Кодексе прямых указаний на отдельные виды преступлений, наказания или меры социальной защиты применяются согласно статей Уголовного Кодекса, предусматривающих наиболее сходные по важности и роду преступления, с соблюдением правил общей части сего Кодекса.

III. Определение меры наказания

25. ...Для определения меры наказания различается:

а) совершено ли преступление в интересах восстановления власти и буржуазии, или в интересах чисто личных совершившего преступление;

б) направлено ли преступление против государства или отдельной личности;

в) совершено ли преступление в состоянии голода и нужды или нет;

г) совершено ли преступление из низменных, корыстных побуждений или без таковых;

д) совершено ли преступление с полным сознанием причиняемого вреда или по невежеству и несознательности;

е) совершено ли преступление профессиональным преступником или рецидивистом, или оно совершено в первый раз;

ж) совершено ли преступление группой (шайкой, бандой) или одним лицом;

з) совершено ли преступление посредством насилия или без такового;

и) обнаружено ли совершающим преступление заранее обдуманное намерение, жестокость, хитрость, или преступление совершено в состоянии запальчивости, по неосторожности, легкомыслию, или под влиянием угроз и принуждения другого лица.

IV. Роды и виды наказаний и других мер социальной защиты

32. Наказания, налагаемые по Уголовному Кодексу, суть:

а) изгнание из пределов У. С. С. Р. на срок или бессрочно;

б) лишение свободы со строгой изоляцией или без таковой;

в) принудительные работы без содержания под стражей;

г) условное осуждение;

д) конфискация имущества — полная или частичная;

е) штраф;

ж) поражение прав;

з) увольнение от должности;

и) общественное порицание;

к) возложение обязанности загладить вред.

33. По делам, находящимся в производстве революционных трибуналов, впредь до отмены Всеукраинским Центральным Исполнительным

Комитетом, в случаях, когда статьями настоящего Кодекса определена высшая мера наказаний, в качестве таковой применяется расстрел.

Примечание. Высшая мера репрессии не может быть применена к лицам, не достигшим в момент совершения преступления 18-летнего возраста.

ОГЛАВЛЕНИЕ

Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (1922р.)♣

(*Витяги*)

ГЛАВА I
Основные положения

Ст. 1. Порядок производства уголовных дел в Судебных Учреждениях УССР определяется настоящим Кодексом.

Ст. 2. Преступность и наказуемость деяния определяется уголовным законом, действовавшим в момент совершения преступления. Законы, устраняющие преступность совершенного деяния или смягчающие его наказуемость, имеют обратную силу.

Останавливать решение дела под предлогом отсутствия, неполноты, неясности или противоречия законов суду воспрещается.

Ст. 3. Лица, в отношении коих приговор суда вошел в законную силу, не могут быть привлечены вновь к судебной ответственности по обвинению в том же преступлении...

Ст. 5. Никто не может быть лишен свободы и заключен под стражу иначе, как в случаях, указанных в законе и в порядке, законом определенном.

Ст. 6. Каждый судья и каждый прокурор, обнаруживший в пределах своего участка или района содержание кого-либо под стражей без законного постановления уполномоченных на то органов или свыше срока,

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т.2. – С. 201-207.

установленного законом или судебным приговором, обязан немедленно освободить неправильно лишенного свободы.

Ст. 8. Обвинение на суде поддерживается прокуратурой. Потерпевшему право обвинения предоставляется лишь в случаях, законом установленных.

Ст. 9. Прокуратура обязана возбуждать уголовное преследование перед судебными и следственными органами по всякому совершившемуся и подлежащему наказанию преступлению.

Ст. 13. Вступивший в законную силу приговор уголовного суда по вопросу о том, совершилось ли преступление и совершено ли оно под судимым, обязателен для гражданского суда в тех случаях, когда этим судом рассматриваются гражданские последствия преступления, рассмотренного уголовным судом.

Ст. 14. Потерпевший, понесший от преступного деяния вред и убытки, вправе предъявить к обвиняемому и к лицам, несущим ответственность за причиненные обвиняемым вред и убытки, гражданский иск, который подлежит рассмотрению совместно с уголовным делом.

Ст. 15. Гражданский иск может быть заявлен как при начатии уголовного дела и во время предварительного следствия, так и позже, но, однако, до начала судебного следствия. Потерпевшие, не заявившие гражданского иска при производстве уголовного дела, имеют право предъявить гражданский иск в общем порядке.

Примечание. Если начатое дело было отложено, то потерпевший, не заявивший гражданского иска, может предъявить таковой при вторичном слушании дела.

Ст. 16. Гражданский иск, предъявленный при производстве уголовного дела, освобождается от пошлин и сборов.

Ст. 19. Все судебные заседания публичны. Удаление публики из залы заседания, на все время заседания или на часть его, допускается не иначе, как по мотивированному определению суда и при том, лишь в случаях, где представляется необходимым охранять военную, дипломатическую или

государственную тайну, а также по делам о преступлениях, предусмотренных ст. 166–169 Уголовного Кодекса.

Ст. 20. Лица моложе 14 лет в зал судебного заседания не допускаются.

Ст. 21. При слушании дела при закрытых дверях приговор, во всяком случае, провозглашается публично.

Ст. 22. Производство по уголовным делам ведется на одном из двух государственных языков (украинском или русском) или на языке большинства населения данной местности. В тех случаях, когда обвиняемые, потерпевшие, свидетели или эксперты не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу, суд обязан приглашать переводчиков и ставить заинтересованных лиц в известность о каждом производимом судом действии через переводчика.

Обвинительное заключение и иные документы должны быть вручаемы обвиняемым в этих случаях переведенными на родной язык обвиняемого и оглашаться, если он того требует, также на его родном языке. Всякого рода бумаги и заявления могут бить подаваемы каждым из заинтересованных лиц на их родном языке, если удостоверено, что эти лица не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу.

Земельний кодекс УСРР
(1922р.)♦

(Витяги)

1. Постановами Всеукраїнських З'їздів Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів, на підставі виразно виявленої революційної волі робітників та селян, право приватної власності на землю, надра, води та ліси в межах Української Соціялістичної Радянської Республіки скасоване назавжди.
2. Всі землі в межах УСРР в чийому-б віданні вони не були, становлять власність Робітничо-Селянської Держави.

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т.2. – С. 207-210.

3. Всі землі сільськогосподарського призначення, а також і ті, що їх можна скористати задля сільськогосподарської продукції, становлять єдиний державний земельний фонд, що ним відає Народній Комісаріят Земельних Справ та його місцеві органи.

4. Право безпосереднього користування землями сільсько-господарського призначення зі складу єдиного державного земельного фонду за встановленими законом підставами надається:

а) трудовим хліборобам та їхнім об'єднанням;

б) міським селищам;

в) державним установам і підприємствам.

Землі, що ними безпосередньо не користуються вищеназвані землекористувачі, знаходяться під безпосереднім зарядом Народного Комісаріяту Земельних Справ, і держава віддає їх на особливих умовах установам, кооперативним та громадським закладам і поодиноким особам.

5. Всі землі, що лишаються в єдиному державному земельному фонді після відведення з нього земель у безпосереднє користування трудових хліборобів, та їхніх об'єднань, міст та селищ міського типу, становлять землі безпосереднього державного володіння і суть державне земельне майно.

6. За-для наділу землею з особливих земель (запасових та невикористаних), що знаходяться під зарядом земельних органів та сільських товариств — встановлюється такий лад:

а) в першу чергу наділяються землею трудові сільськогосподарські товариства, складені з членів Комітетів Незаможних Селян;

б) в другу чергу наділяється безземельна та малоземельна рільнича людність і місцеві сільськогосподарські робітники — наймити;

в) в третю чергу — зайшла рільнича людність;

г) у четверту чергу — нерільнича людність в порядку реєстрації земельними органами.

26. Купівля, продаж чи запродаж, заповіт чи дарування, а також застава землі забороняються, и складені в порушення цеї заборони умови

вважаються за недійсні. Що до осіб винних у цьому, то окрім покарання їх кримінальним порядком — вони позбавляються тої землі, що нею користуються.

27. За-для трудових господарств, тимчасово підірваних будь-яким стихійним лихом (недорід, пожежа, пошесть на худобу тощо) або недостачею реманенту чи робочої сили, а також зменшенням останньої через смерть, призву по мобілізації, виборну радянську чи громадську службу її членів, тимчасовий відхід на трудові заробітки тощо дозволяється здача всієї чи частини землі за виплату грошову, продуктову чи иншу винагороду та з додержанням умов, зазначених у наступних статтях.

38. В тих випадках, коли трудове хліборобське господарство що до стану своєї робочої сили чи реманенту не може своєчасно виконати потрібної сільськогосподарської роботи — дозволяється вживати найману працю.

39. Наймана праця може бути дозволена лише при умові неодмінного захования тим господарством, що її вживає, свого трудового устрою, тобто при умові, коли всі наявні працездатні члени господарства нарівні з найманими робітниками беруть участь в праці.

Кодекс законів про працю УСРР

(1922р.)♠

(Витяги)

I. Общая часть

4. Все договоры и соглашения о труде, ухудшающие условия труда сравнительно с постановлениями настоящего Кодекса, недействительны.

II. О порядке найма и предоставления рабочей силы

5. Предоставление гражданам УССР работы в порядке добровольного найма, за изъятиями, указанными в ст. 9, совершается через органы Уполнаркомтруда.

♠ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т.2. – С. 210-214.

III. О порядке привлечения к трудовой повинности граждан УССР

11. В исключительных случаях (борьба со стихийными бедствиями, недостаток в рабочей силе для выполнения важнейших государственных заданий) все граждане УССР..., могут привлекаться к труду в порядке трудовой повинности, согласно специальных постановлений Совета Народных Комиссаров или органов, уполномоченных на то Советом Народных Комиссаров.

IV. О коллективных договорах

15. Коллективный договор есть соглашение, заключаемое профессиональным союзом..., как представителем рабочих и служащих, с одной стороны, и нанимателем, с другой, которое устанавливает условия труда и найма для отдельных предприятий, учреждений и хозяйств или группы таковых... и определяет содержание будущих личных (трудовых) договоров найма... .

V. О трудовом договоре

28. Условия трудового договора определяются соглашением сторон. Недействительны условия трудового договора, ухудшающие положение трудящего сравнительно с условиями, установленными законами о труде, условиями коллективного договора и правилами внутреннего распорядка, распространяющимися на данное предприятие или учреждение..., а также условия, клонящиеся к ограничению политических и общегражданских прав трудящегося.

X. Рабочее время

94. Продолжительность нормального рабочего времени как в производствах, так и во вспомогательных работах, необходимых для производства, не может превышать восьми часов.

XI. Время отдыха

109. Всем трудящимся предоставляется еженедельный непрерывный отдых продолжительностью не менее 42 часов. Дни еженедельного отдыха

устанавливаются местными Отделами Труда по соглашению с Советами Профессиональных Союзов и могут назначаться как в воскресные дни, так и на любой другой день недели, в зависимости от национально-религиозного состава рабочих и служащих данной местности.

XVII. О социальном страховании

175. Социальное страхование распространяется на всех лиц наемного труда, независимо от того, заняты ли они в государственных, общественных, кооперативных, концессионных, арендных, смешанных или частных предприятиях, учреждениях или хозяйствах или у частных лиц, независимо от характера и длительности их работы и способов расплаты с ними.

176. Социальное страхование охватывает собою: а) оказание лечебной помощи; б) выдачу пособий при временной утрате трудоспособности (болезнь, увечье, карантин, беременность, роды, уход за больным членом семьи); в) выдачу дополнительных пособий (на кормление ребенка, предметы ухода, погребение); г) выдачу пособий при безработице; д) выдачу пособий при инвалидности; е) выдачу пособий членам семейств трудящихся по найму в случае смерти или безвестного отсутствия их кормильца.

Цивільний кодекс УСРР

(1922 р.)♣

(*Витяги*)

Общая часть

I. Основные положения

Ст. 1. Гражданские права охраняются законом, за исключением тех случаев, когда они осуществляются в противоречии с их социально-хозяйственным назначением.

♣Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т.2. – С. 214-217.

Ст. 2. Споры о праве гражданском разрешаются в судебном порядке. Отказ от права обращения к суду недействителен.

Примечание. Имущественные опоры между органами государства разрешаются в порядке, установленном особым постановлением.

Ст. 3. Отношения земельные, отношения, возникающие из найма рабочей силы, и отношения семейные регулируются особыми кодексами.

II. Субъекты прав (лица)

Ст. 4. В целях развития производительных сил страны У. С. С. Р. предоставляет гражданскую правоспособность (способность иметь гражданские права и обязанности) всем гражданам, не ограниченным по суду в правах. Пол, раса, национальность, вероисповедание, происхождение не имеют никакого влияния на объем гражданской правоспособности.

Ст. 5. В соответствии с этим каждый гражданин У. С. С. Р. и союзных советских республик имеет право свободно передвигаться и селиться на территории У. С. С. Р., избирать невоспрещенные законом занятия и профессии, приобретать и отчуждать имущества с ограничениями, указанными в законе, совершать сделки и вступать в обязательства, организовывать промышленные и торговые предприятия с соблюдением всех постановлений, регулирующих промышленную и торговую деятельность и охранявших применение труда.

Ст. 21. Земля является достоянием государства и не может быть предметом частного оборота. Владение землею допускается только на правах пользования.

Примечание. С отменой частной собственности на землю деление имуществ на движимые и недвижимые упразднено.

Ст. 22. Национализированные предприятия, их оборудование, железные дороги и их подвижной состав, национализированные суда, равно национализированные строения являются изъятыми из частного оборота и не могут быть отчуждаемы и закладываемы теми органами, в ведении коих они состоят, а также обращаемы на удовлетворение кредиторов.

Национализированные предприятия, строения и суда могут сдаваться в аренду в установленном законом порядке...

Ст. 23. Оружие, взрывчатые вещества, воинское снаряжение, летательные аппараты, телеграфное и радиотелеграфное имущество, аннулированные ценные бумаги, спиртные напитки свыше установленной законом крепости и сильно действующие яды являются изъятыми из частного оборота.

Ст. 24. Золотая и серебряная монета и иностранная валюта могут быть предметом сделок лишь в порядке и в пределах, указанных специальными узаконениями.

Вещное право

Ст. 52. Различается собственность: а) государственная (национализированная и муниципализированная), б) кооперативная, в) частная.

Ст. 53. Земля, недра, леса, воды, железные дороги общего пользования, их подвижной состав и летательные аппараты могут быть исключительно собственностью государства.

Ст. 54. Предметом частной собственности могут быть: ненационализированные строения, предприятия торговые, предприятия промышленные, имеющие наемных рабочих в количестве, не превышающем предусмотренного особыми законами; орудия и средства производства, деньги, ценные бумаги и прочие ценности, в том числе золотая и серебряная монета и иностранная валюта, предметы домашнего обихода, хозяйства и личного потребления, товары, продажа коих не воспрещается законом, и всякое имущество, не изъятое из частного оборота.

Ст. 58. Собственнику принадлежит в пределах, установленных законом, право владения, пользования и распоряжения имуществом.

Обязательственное право

Ст. 106. Обязательства возникают из договоров и других указанных в законе оснований, в частности — вследствие неосновательного обогащения и вследствие причинения другому лицу вреда.

Ст. 107. В силу обязательства одно лицо (кредитор) имеет право требовать от другого (должника) определенного действия, в частности, передачи вещей или уплаты денег, либо воздержания от действия.

Ст. 129. Обязательство прекращается полностью или в части: а) исполнением его, б) зачетом встречного однородного требования, срок коему наступил, в) совпадением должника и кредитора в одном лице, причем с прекращением совпадения обязательство вновь возникает, г) соглашением сторон, в частности — заключением нового договора, долженствующего заменить прежний, д) невозможностью исполнения, за которую должник не несет ответственности.

Наследственное право

Ст. 416. Допускается наследование по закону и по завещанию согласно нижеследующих статей в пределах общей стоимости наследственного имущества не свыше 10.000 золотых рублей, за вычетом всех долгов умершего.

Примечание. Права, вытекающие из заключаемых органами государства с частными лицами договоров (арендных, концессионных, застроечных и др.), переходят в порядке наследования по закону и по завещанию в пределах сроков, указанных в этих договорах, без ограничения предельной стоимостью, установленной настоящей статьей.

Ст. 417. Если общая стоимость наследства превышает 10.000 золотых рублей, то между государством в лице Уполнаркомфина и его органов и частными лицами, признаваемыми к наследованию по закону или по завещанию, производится раздел или ликвидация наследственного имущества в части, превышающей предельную стоимость наследства, в пользу заинтересованных органов государства.

Если по характеру составных частей раздел наследственного имущества представляется хозяйственно-невыгодным и неудобным, то между органами государства и частными лицами устанавливается совместное владение или

устанавливается право выкупа соответственной части в пользу государства или частных лиц, если последнее допускается интересами государства.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ••

(*Витяги*)

ПОДІЛ І

ЗАСАДИ

Виходячи з проголошених Жовтневою революцією прав трудящого й визискуваного народу та основних засад декларації прав народів, а також основних принципів диктатури пролетаріяту, викладених в Конституції Української соціялістичної радянської республіки з 10 березня 1919 року, ця Конституція визначає основні завдання та форми організації диктатури пролетаріяту, що ставить перед собою за мету остаточно подолати буржуазію, знищити експлоатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на кляси, ні державної влади.

1. Українська республіка є соціялістична держава робітників та селян. Вся влада в межах Української соціялістичної радянської республіки належить радам робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

3. Українська соціялістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціялістичних республік як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу.

Суверенітет Української соціялістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціялістичних республік і лише в предметах, що їх віднесено до компетенції Союзу радянських соціалістичних республік; поза цими межами Українська соціялістична радянська республіка здійснює свою державну владу самостійно.

•• Текст подано за: Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. – К., 1997. С. – 192-207.

4. Вся земля, надри, ліси і води, а також фабрики, заводи, банки, залізничий, водний та повітровий транспорт і засоби зв’язку є соціялістичною державою власністю на підставах, визначених законодавством Союзу радянських соціалістичних республік і Української соціалістичної радянської республіки. Зовнішня торгівля визнається державною монополією.

6. Громадяни Української соціалістичної радянської республіки є тим самим громадянами Союзу радянських соціалістичних республік.

Громадяни інших соціялістичних радянських республік мають на території Української соціалістичної радянської республіки всі права і виконують всі обов’язки, встановлені для громадян Української соціалістичної радянської республіки.

7. Українська соціялістична радянська республіка, виходячи з солідарности трудящих всіх націй, надає всіх політичних прав чужоземцям, що перебувають на території Української соціялістичної радянської республіки для трудових занять і належать до робітничої кляси, а також до селянства, яке не вживає найманої праці, — на підставі постанов верховних органів Союзу радянських соціялістичних республік.

8. В Українській соціялістичній радянській республіці церкву відокремлюється від держави і школу від церкви і волю релігійних визнань і антирелігійної пропаганди признається за всіма громадянами.

9. Щоб забезпечити трудящим дійсну волю виявлення своїх думок, Українська соціялістична радянська республіка знищує залежність преси від капіталу і передає до рук робітничої кляси та селянства всі технічні і матеріальні засоби до видання часописів, книжок та всіляких інших творів друку та забезпечує по всій країні їх вільне поширення.

12. Щоб забезпечити трудящим масам дійсний доступ до знання, Українська соціялістична радянська республіка ставить за своє завдання дати їм повну, всебічну та безплатну освіту.

14. Українська соціялістична радянська республіка визнає працю за обов’язок для всіх громадян Республіки.

15. З метою охоронити всіма засобами здобутки великої пролетарської революції, Українська соціялістична радянська республіка визнає за обов'язок всіх громадян Республіки оборону соціялістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право обороняти революцію зі зброєю в руках надається лише трудящим, а на нетрудові елементи покладається виконувати інші військові обов'язки.

16. Українська соціялістична радянська республіка надає право пристановища всім чужоземцям, що зазнали переслідувань за революційно-визвольну діяльність.

17. Керуючись інтересами трудящих, Українська соціялістична радянська республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціялістичної революції.

19. Українська соціялістична радянська республіка, визнаючи, що права громадян не залежать від їх расової й національної належности, проголошує за цілком несполучне з основними законами Республіки будь-який утиск національних меншостей або обмеження їх рівноправности.

Для найбільшого забезпечення інтересів національних меншостей, що становлять в тій чи іншій місцевості компактну більшість людности, можуть утворюватися за постановами вищих органів Республіки окремі національні адміністративно-територіальні одиниці, з забезпеченням права національностям, що становлять національні меншості в цих місцевостях.

20. Мови всіх національностей, що живуть на території Української соціялістичної радянської республіки, рівноправні й кожному громадянинові, незалежно від його національної приналежности забезпечується цілковиту можливість в його зносинах з державними органами і у зносинах державних органів з ним, у всіх прилюдних виступах, а також у всьому громадянському житті — вживати рідної мови.

ПОДІЛ ІІ

ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.

ОРГАНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ

А. ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД

22. Верховним органом влади Української соціялістичної радянської республіки є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Всеукраїнський з'їзд рад заслуховує і затверджує звіти про діяльність робітничо-селянського уряду і дає загальний напрямок роботі Уряду Української соціалістичної радянської республіки в царині політики й народнього господарства.

До виключного відання Всеукраїнського з'їзду рад належить:

а) затвердження, зміна та доповнення Конституції Української соціалістичної радянської республіки;

б) остаточне затвердження Конституції Автономної молдавської соціялістичної радянської республіки та змін і доповнень тої Конституції;

в) зміна кордонів Української соціялістичної радянської республіки;

г) встановлення кордонів Автономної молдавської соціялістичної радянської республіки;

ґ) вибори Всеукраїнського центрального виконавчого комітету;

д) вибори представників Української соціялістичної радянської республіки до Ради національностей Союзу радянських соціялістичних республік.

24. Всеукраїнський з'їзд рад складається а делегатів, обраних Всемолдавським з'їздом рад і округовими з'їздами рад, з розрахунку: від міських і селищних рад — один делегат на кожні 10.000 виборців, а від сільських — один делегат на кожні 50.000 людности.

Б. ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

25. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет в періоди поміж Всеукраїнськими з'їздами рад є верховний законодавчий, розпорядчий та виконавчий орган влади Української соціялістичної радянської республіки.

28. Чергові сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету відбуваються не менш як три рази на рік.

31. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет має право припиняти, касувати та зміняти постанови Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народніх комісарів Української соціялістичної радянської республіки, а також постанови Всемолдавського й округових з’їздів рад, Всемолдавського центрального виконавчого комітету та округових виконавчих комітетів.

В. ПРО ПРЕЗИДІЮ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ

32. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету є в періоди поміж сесіями Всеукраїнського центрального виконавчого комітету вищий законодавчий, виконавчий та розпорядчий орган влади Української соціялістичної радянської республіки.

33. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету має право припиняти й касувати постанови Ради народніх комісарів і окремих народніх комісаріятів Української соціялістичної радянської республіки, а також Всемолдавського центрального виконавчого комітету й округових виконавчих комітетів.

36. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету здійснює право законодавчої ініціативи у вищих органах Союзу радянських соціялістичних республік, опротестовує у відповідних випадках... перед Сесією Центрального виконавчого комітету Союзу радянських соціялістичних республік постанови Президії Центрального виконавчого комітету Союзу радянських соціялістичних республік, опротестовує... перед Президією Центрального виконавчого комітету Союзу радянських соціялістичних республік постанови Ради Народніх комісарів Союзу радянських соціялістичних республік, а також... припинює в належних випадках на території Української соціялістичної радянської республіки чинність постанов народніх комісаріатів та центральних органів Союзу

радянських соціялістичних республік, що чинять на правах народніх комісаріятів.

Г. ПРО РАДУ НАРОДНІХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

38. Рада народніх комісарів Української соціялістичної радянської республіки, як розпорядчий та виконавчий орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, здійснює загальне управління Української соціялістичної радянської республіки.

39. Рада народніх комісарів Української соціялістичної радянської республіки, в межах, наданих їй Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом прав, видає законодавчі акти й постанови, обов'язкові до виконання на всій території Української соціялістичної радянської республіки.

40. Рада народніх комісарів Української соціялістичної радянської республіки є відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом рад, Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом та його Президією.

41. До складу Ради народних комісарів Української соціялістичної радянської республіки входять: Голова Ради народніх комісарів, його заступники, народні комісари, а також уповноважені загально-союзних наркоматів, що призначаються в порядкові законодавства Союзу радянських соціялістичних республік і мають право дорадчого або ухвального голосу, відповідно до постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету...

Д. ПРО НАРОДНІ КОМІСАРІЯТИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

42. Безпосереднє керівництво окремими галузями державного управління Української соціялістичної радянської республіки покладається на народні комісаріяти:

1) Народній комісаріат внутрішніх справ,

2) Народній комісаріят юстиції,

3) Вищу раду народнього господарства,

4) Народній комісаріят земельних справ,

5) Народній комісаріят фінансів,

6) Народній комісаріят торгівлі,

7) Народній комісаріят праці,

8) Народній комісаріят освіти,

9) Народній комісаріят охорони здоров'я,

10) Народній комісаріят соціального забезпечення,

11) Народній комісаріят робітничо-селянської інспекції, та

12) Центральне статистичне управління.

43. Керівництво боротьбою з політичною та економічною контрреволюцією покладається на Державне політичне управління Української соціялістичної радянської республіки, на чолі якого стоїть Голова, що є водночас уповноважений Об'єднаного державного політичного управління Союзу радянських соціялістичних республік.

ОРГАНИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ

А. ПРО З'ЇЗД РАД

49. Органами радянської влади на місцях є: а) ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; б) з'їзди рад — районові й округові та обрані ними виконавчі комітети (виконкоми).

52. З'їзди рад бувають чергові і надзвичайні.

Чергові з'їзди рад скликаються один раз на рік...

Б. ПРО ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ

53. Виконавчі комітети обираються з'їздами рад і є в період між з'їздами рад, в межах своєї компетенції, вищі органи радянської влади на відповідній території.

Виконавчі комітети відповідають перед з'їздами, що їх обирають, і підлягають з'їздові рад та вищому виконавчому комітетові,

Всеукраїнському центральному виконавчому комітетові й Раді народніх комісарів Української соціялістичної радянської республіки.

В. ПРО РАДИ ДЕПУТАТІВ

58. Ради депутатів утворюються:

а) міські — у містах; б) селищні — у селищах міського типу, фабрично-заводських, рудневих, залізничних місцевостях — за постановою районового виконавчого комітету, затвердженою округовим виконавчим комітетом; в) сільські — в селах.

Увага. У великих містах — за постановою міської ради, затвердженою округовим виконавчим комітетом, можна утворювати міські районові ради.

Г. ПРО КОМПЕТЕНЦІЮ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

63. Органи місцевої влади мають за своє завдання:

а) вживати заходів до культурного та господарського піднесення цієї території;

б) складати й затверджувати місцеві бюджети;

в) переводити в життя постанови відповідних вищих органів влади;

г) розв’язувати справи, що мають місцеве значення для цієї території;

ґ) об’єднувати радянську діяльність в межах своєї території та наглядати за діяльністю всіх державних та громадських організацій на цій території;

д) забезпечувати в межах цієї території революційну законність і охороняти державний лад та громадську безпеку;

е) сприяти діяльності професійних і кооперативних організацій, організацій незаможного селянства та інших місцевих громадських організацій;

є) обмірковувати справи, що мають загально-державне значення як з власного почину, так і на пропозиції вищих органів.

ПОДІЛ III

ПРО ВИБОРЧІ ПРАВА

66. Право обирати й бути обраним до рад мають, незалежно від статі, віри, раси, национальности, осідлости тощо, такі громадяни Української соціялістичної радянської республіки, що їм до дня виборів минуле 18 років:

а) всі особи, що добувають засоби до життя виробничою і суспільно-корисною працею, а також особи, ще ведуть хатнє господарство, яке забезпечує першим можливість продукційно працювати;

б) червоноармійці та червонофльотці Робітничо-селянської червоної армії та фльоти;

в) громадяни, що належать до категорій, зазначених в п. п. "а" і "б" цього артикулу, що будь в якій мірі втратили працездатність.

Увага. З осіб, що не належать до громадян радянських соціялістичних республік, мають активне й пасивне виборче право особи, зазначені в арт. 7 цієї Конституції.

67. Не обирають і не можуть бути обраними, хоч би вони й належали до однієї з вищенаведених категорій:

а) особи, що вживають найманої праці з метою одержання зиску;

б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна і т. інш.;

в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;

г) духівництво, служники релігійних культів всіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці;

ґ) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандарів і охоронних відділків, члени царювавшого в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів;

д) особи, що їх визнано встановленим порядком за душевно-хворих;

е) позбавлені прав судом на реченець, визначений судовим вироком.

Постанова Раднаркому УСРР про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське*

* Текст подано за: Колективізація і голод на Україні,1929-1933:Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. - К., 1992.- С.106- 107.

13 серпня 1929 р.

(*Витяги*)

I.

1. ...визнати, що до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак:

а) якщо в господарстві систематично вживається наймана праця для сільськогосподарських робіт, або в кустарних промислах та підприємствах в такому розмірі, що тягне за собою позбавлення виборчих прав...;

б) якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорушка, вовночухральня, шаповальня, терковий заклад, сушарня, шкіряний завод, цегельня або інше промислове підприємство — під умовою вживання в перелічених підприємствах живої тяглової сили та механічних двигунів, а так само, якщо в господарстві є вітряк, або водяний млин з двома и більш поставами;

в) коли господарство систематично здає в найм сільськогосподарські машини з механічними двигунами;

г) коли господарство здає в найм постійно або на сезон окремі устатковані помешкання під житло або підприємство;

д) коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові прибутки (в тому числі служники релігійних культів), а також, коли будь-хто з членів господарства вибирає реєстраційне посвідчення на ведення промислового підприємства...

3. Селянські господарства, в яких немає ознак, перелічених у арт. 1-му, відносяться до куркульських, коли до них застосовано індивідуальний порядок визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком.

Наказ ОДПУ СРСР № 44/21 (2 лютого 1930 р.)*

(Витяги)

В целях наиболее организованного проведения ликвидации кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства — в первую очередь в районах сплошной коллективизации — в самое ближайшее время кулаку, особенно его богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Сопротивление кулака должно быть и будет решительно сломлено.

Мероприятия ОГПУ должны развернуться по двум основным линиям:

1) Немедленная ликвидация контрреволюционного кулацкого актива, особенно кадров действующих контрреволюционных и повстанческих организаций, группировок и наиболее злостных, махровых одиночек. (Первая категория).

2) Массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всего кулацкого кадра, из которых формируется контрреволюционный актив, кулацкого антисоветского актива, церковников и сектантов) и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискация их имущества. (Вторая категория)...

Семьи арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к ВМН, должны быть высланы в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств.

Имущество таких семей конфискуется в том же порядке, как и у выселяемых семейств кулаков.

Кампании по выселению кулаков и их семейств проводятся в первую очередь в следующих районах СССР:

выселяется семейств

УССР	30000–35000
Северный Кавказ и Дагестан	20000
Средне-Волжский край	8000–10000
ЦЧО	10000–15000
Нижне-Волжский край	10000–12000
Белоруссия	6000–7000
Сибирь	25000
Урал	10000–15000
Казахстан	10000–15000

...Места поселения для выселяемых кулаков и их семейств и семейств изъятого кулацко-белогвардейского контрреволюционного актива ориентировочно таковы:

из Северно-Кавказского края	23000 на Урал
из Северно-Кавказского края	5000 в Казахстан
из УССР	50000 в Северный край
из ЦЧО	20000 в Северный край
из НВК	18000 в Сибирь
из СВК	14000 в Сибирь
из БССР	12000 в Сибирь

Для выполнения всех указанных задач приказываю:

1. ...Обеспечить быстрое проведение следствия по всем таким делам и срочное рассмотрение дел во внесудебном порядке в “тройках” ПП ОГПУ. Без малейшего промедления ликвидировать все возникающие дела подобных категорий в период кампании по выселению кулаков...

Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»

(7 серпня 1932 р.)∗

(*Витяги*)

За последнее время участились жалобы рабочих и колхозников на хищения... грузов на железнодорожном и водном транспорте и хищения... кооперативного и колхозного имущества... равным образом усилились жалобы на насилие и угрозы кулацких элементов в отношении колхозников, не желающих выйти из колхозов...

Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР считают, что общественная собственность (государственная, колхозная, кооперативная) является основой советского строя, она священна и неприкосновенна, и люди, покушающиеся на общественную собственность, должны быть рассматриваемы как враги народа, ввиду чего решительная борьба с расхитителями общественного имущества является первейшей обязанностью органов Советской власти.

Исходя из этих соображений и идя навстречу требованиям рабочих и колхозников, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

I

...2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение грузов на железнодорожном и водном транспорте высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

II

...2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение... колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при

∗ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997., - Т. 2. - С. 323-324.

смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.

1. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III

...2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилия и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Постанова Раднаркому УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» (20 листопада 1932 р.)♠

(*Витяги*)

Щоб безумовно виконати зменшений план хлібозаготівлі, зобов’язати облвиконкоми та райвиконкоми в своїй роботі керуватися такими настановами:

1. Цілковите виконання плану хлібозаготівель закінчити до 1 січня 1933 р. та утворення насіннєвих фондів — до 15 січня 1933 р.

5. З оголошенням цієї постанови припинити видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель.

6. ...Зобов’язати облвиконкоми та райвиконкоми притягати голів управ колгоспів до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба. Вилучення незаконно розданого та одержаного хліба треба в першу чергу провести у членів управ колгоспу, адміністративно-службового персоналу, рахівників, полеводів, комірників тощо.

8. Притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР з 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та

♠ Текст подано за: Колективізація і голод на Україні,1929-1933:Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. - К., 1992.- С.548-549.

кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності”, як розкрадачів державного та громадського майна бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що затаюють хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості, щоб полегшити розтринькування та крадіжки, щоб зірвати виконання плану хлібозаготівель та інші державні зобов’язання.

9. До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральних штрафів порядком додаткового завдання з м’ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м’яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників.

...Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повнотою встановленого плану хлібозаготівель.

КОНСТИТУЦІЯ (ОСНОВНИЙ ЗАКОН) УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

(*Витяги*)

РОЗДІЛ І. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

Стаття 3

Вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Стаття 5

Соціалістична власність в УРСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об’єднань).

Стаття 6

**Текст подано за: Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. – К., 1997. С. – 208-235.

Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудні, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв’язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машинно-тракторні станції і т. п.), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, тобто всенародним добром.

Стаття 9

Поруч з соціалістичною системою господарства, яка є панівною формою господарства в УРСР, допускається законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтується на особистій праці і виключає експлуатацію чужої праці.

РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

Стаття 13

З метою здійснення союзними республіками взаємодопомоги по лінії економічній і політичній, так само як по лінії оборони, Українська Радянська Соціалістична Республіка добровільно об’єдналася з іншими рівноправними Радянськими Соціалістичними Республіками... в союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Виходячи з цього, УРСР забезпечує за СРСР в особі його вищих органів влади і органів державного управління права, визначені статтею 14 Конституції СРСР.

Поза межами статті 14 Конституції СРСР, УРСР здійснює державну владу самостійно, зберігаючи повністю свої суверенні права.

Стаття 14

Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Стаття 15

Територія Української Радянської Соціалістичної Республіки не може бути змінювана без згоди УРСР.

Стаття 16

Закони СРСР обов'язкові на території УРСР.

Стаття 17

Кожний громадянин УРСР є громадянином СРСР. Громадяни всіх інших союзних республік користуються на території УРСР усіма правами громадян УРСР.

Стаття 19

До відання Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів влади і органів державного управління належать:

а) встановлення і зміна Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки і контроль за її виконанням;

б) затвердження Конституції Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки;

в) подання на затвердження Верховної Ради СРСР утворення нових областей, а також нових автономних республік і областей у складі УРСР;

г) встановлення кордонів і районного поділу областей УРСР;

д) затвердження кордонів і районного поділу Молдавської АРСР;

е) видання законів УРСР;

є) охорона державного ладу і прав громадян;

ж) затвердження народногосподарського плану УРСР;

з) затвердження державного бюджету УРСР;

й) встановлення, у відповідності з законодавством СРСР, державних і місцевих податків, зборів і неподаткових прибутків;

і) керування здійсненням бюджету Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки і місцевих бюджетів областей;

ї) керування страховою і ощадною справою;

к) управління банками, промисловими, сільськогосподарськими і торговельними підприємствами та організаціями республіканської підлеглості, а також керівництво місцевою промисловістю;

л) контроль і нагляд за станом і управлінням підприємств союзної підлеглості;

м) встановлення порядку користування землею, надрами, лісами і водами;

н) керування житловим і комунальним господарством, житловим будівництвом і впорядкуванням міст та інших населених місцевостей;

о) шляхове будівництво, керування місцевим транспортом і зв’язком;

п) законодавство про працю;

р) керування справою соціального забезпечення;

с) керування справою початкової, середньої і вищої освіти;

т) керування культурно-освітніми і науковими організаціями та установами в УРСР і управління культурно-освітніми та науковими організаціями і установами загальнореспубліканського значення;

у) керування справою охорони здоров’я і управління установами охорони народного здоров’я загальнореспубліканського значення;

ф) керування і організація справи фізкультури і спорту;

х) організація судових органів УРСР;

ц) надання прав громадянства УРСР;

ч) амністія і помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР.

РОЗДІЛ ІІІ. НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 20

Найвищим органом державної влади УРСР е Верховна Рада УРСР.

Стаття 21

Верховна Рада УРСР обирається громадянами УРСР по виборчих округах на строк 4 роки за нормами: один депутат від 100 000 населення.

Стаття 23

Верховна Рада УРСР є єдиним законодавчим органом УРСР.

Стаття 28

Верховна Рада УРСР обирає Президію Верховної Ради УРСР в складі: голови Президії Верховної Ради УРСР, двох заступників, секретаря Президії і 15 членів Президії Верховної Ради УРСР.

Стаття 30

Президія Верховної Ради УРСР:

а) скликає сесії Верховної Ради УРСР;

б) дає тлумачення законів УРСР, видає укази;

в) провадить всенародне опитування (референдум);

г) скасовує постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР, Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, а також постанови і розпорядження обласних Рад депутатів трудящих, в разі їх невідповідності законові;

д) у період між сесіями Верховної Ради УРСР за поданням голови Ради Народних Комісарів УРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради УРСР;

е) надає права громадянства УРСР;

є) надає почесні звання УРСР і удостоює нагород;

ж) здійснює право помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР.

Стаття 31

Сесії Верховної Ради УРСР скликаються Президією Верховної Ради УРСР двічі на рік.

Позачергові сесії скликаються Президією Верховної Ради УРСР за її розсудом або на вимогу однієї третини депутатів Верховної Ради.

Стаття 34

Депутат Верховної Ради УРСР не може бути притягнений до судової відповідальності або заарештований без згоди Верховної Ради УРСР, а в

період між сесіями Верховної Ради УРСР, — без згоди Президії Верховної Ради УРСР.

Стаття 38

Верховна Рада УРСР утворює Уряд УРСР — Раду Народних Комісарів УРСР.

РОЗДІЛ IV. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 39

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР є Рада Народних Комісарів УРСР.

Стаття 40

Рада Народних Комісарів УРСР відповідальна перед Верховною Радою УРСР і їй підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР — перед Президією Верховної Ради УРСР, якій підзвітна.

Стаття 41

Рада Народних Комісарів УРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР і перевіряє їх виконання.

Стаття 43

Рада Народних Комісарів УРСР:

а) об'єднує і спрямовує роботу Народних Комісаріатів УРСР та інших підвідомчих їй господарських і культурних установ; об'єднує і перевіряє роботу Уповноважених загальносоюзних Народних Комісаріатів;

б) вживає заходів по здійсненню народногосподарського плану;

в) вживає заходів по здійсненню державного і місцевого бюджету УРСР;

г) вживає заходів по забезпеченню громадського ладу, обороні інтересів держави і охороні прав громадян;

д) спрямовує і перевіряє роботу Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, керує і перевіряє роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих;

е) утворює, в разі необхідності, спеціальні комітети і Головні Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах господарського і культурного будівництва.

Стаття 44

Рада Народних Комісарів УРСР має право припиняти постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, рішення і постанови обласних Рад депутатів трудящих і скасовувати постанови та розпорядження виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих.

Рада Народних Комісарів УРСР має право скасовувати накази та інструкції Народних Комісарів УРСР.

РОЗДІЛ VII. МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Стаття 72

Органами державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах УРСР є Ради депутатів трудящих.

Стаття 73

Обласні, окружні, районні, міські, районні у великих містах, селищні, станичні і сільські Ради депутатів трудящих обираються відповідно трудящими області, округи, району, міста, селища, станиці і села на строк 2 роки.

Стаття 74

Ради депутатів трудящих (області, округи, району, міста, селища, станиці, села) керують культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території, встановлюють місцевий бюджет, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують охорону державного ладу, сприяють зміцненню обороноздатності країни, забезпечують додержання законів та охорону прав громадян.

Стаття 76

Виконавчими та розпорядчими органами обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських і сільських Рад депутатів трудящих є обирані ними виконавчі комітети в складі: голови, його заступників, секретаря і членів.

Стаття 86

Вищестоячі Ради депутатів трудящих мають право скасовувати рішення і розпорядження нижчестоячих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів.

РОЗДІЛ IX. СУД І ПРОКУРАТУРА

Стаття 102

Правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами.

Стаття 103

Розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом.

Стаття 104

Найвищий Суд УРСР є найвищим судовим органом УРСР. На Найвищий Суд УРСР покладається нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів УРСР, Молдавської АРСР і областей.

Стаття 105

Найвищий Суд УРСР обирається Верховною Радою УРСР на строк 5 років.

Стаття 106

Найвищий Суд Молдавської АРСР обирається Верховною Радою Молдавської АРСР на строк 5 років.

Стаття 107

Обласні суди, суди адміністративних округ обираються обласними Радами депутатів трудящих або Радами депутатів трудящих адміністративних округ на строк 5 років.

Стаття 108

Народні суди обираються громадянами району на основі загального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні на строк 3 роки.

Стаття 109

Судочинство в УРСР провадиться українською мовою, в Молдавській АРСР — молдавською або українською мовою, залежно від національного складу більшості населення району, з забезпеченням для осіб, які не володіють мовою більшості, цілковитого ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

Стаття 110

Розгляд справ у всіх судах УРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням обвинуваченому права на оборону.

Стаття 111

Судді незалежні і підкоряються тільки законові.

Стаття 112

Вищий нагляд за точним виконанням законів усіма Народними Комісаріатами і підвідомчими їм установами, так само, як окремими службовими особами, а також громадянами на території УРСР здійснюється як Прокурором СРСР безпосередньо, так і через Прокурора УРСР.

Стаття 113

Прокурор УРСР призначається Прокурором СРСР на строк 5 років.

Стаття 114

Прокурор Молдавської АРСР і обласні прокурори призначаються Прокурором СРСР на строк 5 років.

Стаття 115

Прокурори адміністративних округ, районні і міські прокурори призначаються Прокурором УРСР з затвердження Прокурора СРСР на строк 5 років.

Стаття 116

Органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР.

РОЗДІЛ X. ОСНОВНІ ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН

Стаття 117

Громадяни УРСР мають право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю і якістю.

Право на працю забезпечується соціалістичною організацією народного господарства, неухильним зростанням продуктивних сил радянського суспільства, усуненням можливості господарських криз і ліквідацією безробіття.

Стаття 118

Громадяни УРСР мають право на відпочинок.

Право на відпочинок забезпечується скороченням робочого дня для величезної більшості робітників до 7 годин, установленням щорічних відпусток робітникам і службовцям з збереженням заробітної плати, наданням для обслуговування трудящих широкої сітки санаторіїв, будинків відпочинку, клубів.

Стаття 119

Громадяни УРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також — в разі хвороби і втрати працездатності.

Це право забезпечується широким розвитком соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави, безплатною медичною допомогою трудящим, наданням у користування трудящим широкої сітки курортів.

Стаття 120

Громадяни УРСР мають право на освіту.

Це право забезпечується загальнообов'язковою початковою освітою, безплатністю освіти, включаючи вищу освіту, системою державних стипендій величезній більшості тих, що вчаться у вищій школі, навчанням у школах рідною мовою, організацією на заводах, в радгоспах, машинно-тракторних станціях і колгоспах безплатного виробничого, технічного й агрономічного навчання трудящих.

Стаття 121

Жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком у всіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Можливість здійснення цих прав жінок забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, наданням жінці при вагітності відпусток з збереженням утримання, широкою сіткою родильних будинків, дитячих ясел і садків.

Стаття 122

Рівноправність громадян УРСР, незалежно від їх національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя є непорушним законом.

Яке б то не було пряме чи посереднє обмеження прав або, навпаки, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової і національної приналежності, так само як усяка проповідь расової або національної винятковості, або ненависті і зневаги — караються законом.

Стаття 123

З метою забезпечення зі відокремлено від держави релігійних культів і свобода громадянами.

Стаття 124

У відповідності з інтересами трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом:

а) свобода слова,

б) свобода друку,

в) свобода зборів і мітингів,

г) свобода вуличних походів і демонстрацій.

Ці права громадян забезпечуються наданням трудящим і їх організаціям друкарень, запасів паперу, громадських будинків, вулиць, засобів зв’язку і інших матеріальних умов, необхідних для їх здійснення.

Стаття 125

У відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас громадянам УРСР забезпечується право об’єднання в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об’єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні і наукові товариства, а найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об’єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних.

Стаття 126

Громадянам УРСР забезпечується недоторканість особи. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора.

Стаття 127

Недоторканість житла громадян і тайна листування охороняється законом.

Стаття 128

УРСР надає право притулку іноземним громадянам, що переслідуються за оборону інтересів трудящих, або наукову діяльність, або національно-визвольну боротьбу.

Стаття 130

Кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність, як священну і недоторкану основу радянського ладу, як джерело багатства і могутності батьківщини, як джерело заможного і культурного життя всіх трудящих.

Особи, що роблять замах на суспільну, соціалістичну власність, є ворогами народу.

Стаття 132

Захист батьківщини є священний обов'язок кожного громадянина УРСР. Зрада батьківщини: порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди воєнній моці держави, шпигунство — караються за всією суворістю закону, як найтяжчий злочин.

РОЗДІЛ XI. ВИБОРЧА СИСТЕМА

Стаття 133

Вибори депутатів до всіх Рад депутатів трудящих: Верховної Ради УРСР, Верховної Ради Молдавської АРСР, обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських, селищних, станичних і сільських Рад депутатів трудящих, — провадяться виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 134

Вибори депутатів є загальними: всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути

обраними, за винятком божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав.

Стаття 142

Кожний депутат зобов'язаний звітувати перед виборцями в своїй роботі і в роботі Ради депутатів трудящих і може бути в усякий час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

м. Київ

30 січня 1937 року

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б)
(2 липня 1937 р.)♣

(*Витяг із протоколу № 51 засідання Політбюро ЦК*)

Цілком таємно

Тов. Єжову, секретарям обкомів,
крайкомів, ЦК нацкомпартій

Послати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій таку телеграму:

"Зазначити, що більша частина колишніх куркулів і карних злочинців, засланих в один час із різних областей в північні і сибірські райони, а потім по закінченню терміну заслання таких, які повернулися в свої області, — є головними призвідниками всяких антирадянських і диверсійних злочинів, як в колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій, і всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС взяти на облік всіх куркулів і кримінальних злочинців, які повернулися на батьківщину, з тим, щоб найбільш ворожі з них були негайно арештовані і були розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки, а решта, менш активні, але все ж ворожі елементи були переписані і заслані в райони по вказівці НКВС.

**Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер)., О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К., 2003. – С. 479.

ЦК ВКП(б) пропонує в п’ятиденний термін подати в ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, як і кількість тих, хто підлягає засланню”.

9 липня 1937 р.
Секретар ЦК **Й. Сталін**

Тема 16. Держава і право України у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР

Напередодні Другої світової війни західноукраїнські землі перебували у складі Польщі, Румунії й Чехословаччини. Правове становище цих українських територій було різним. Характерні для польського ставлення до українців насильницька асиміляція, репресивні акції, національне гноблення тощо були в пом'якшеному вигляді притаманні внутрішній політиці Чехословаччини і у жорстокішій формі виявилися в Румунії. Драматизм і трагічність ситуації полягали у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та про створення української державності.

Західноукраїнські землі знаходилися в сфері геополітичних інтересів різних, насамперед великих держав, які напередодні війни намагалися „розіграти українську карту".

Коли внаслідок Мюнхенського пакту 1938 р. значно погіршилося міжнародне і внутрішнє становище Чехословаччини, її уряд 8 жовтня 1938 р. змушений був надати *територіально-національну автономію Підкарпатській Русі.* Було створено уряд автономії на чолі з А. Бродієм, якого невдовзі змінив новий уряд на чолі з А. Волошиним. Політико-правовий статус автономії визначив конституційний закон від 22 жовтня 1938 р., згідно з яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавчу владу здійснювати обраний сойм.

Але на цей час південна частина автономії була захоплена угорськими військами. Рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., на якому арбітрами були Німеччина й Італія, 12,1 % території краю з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове відійшло до Угорщини. Столицю автономії було перенесено з Ужгорода до Хуста.

В цих умовах уряд автономії змушений був інтенсивно формувати

військову організацію – Карпатську Січ, яка невдовзі налічувала близько 5 тис. бійців і стала основою власного війська. Будівництво національно-територіальної автономії передбачало проведення українізації краю, передусім органів адміністрації, системи освіти, видавничої справи. 30 грудня 1938 р. запроваджено нову назву автономії – *Карпатська Україна*.

12 лютого 1939 р. за участі 92,5 % населення відбулися вибори до сойму Карпатської України, в ході яких шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування було обрано 32 посли сойму. Але в ніч з 13 та 14 березня 1939 р. в умовах фактичного розпаду Чехословаччини за підтримки Німеччини розпочалася окупація краю угорськими військами. З перших годин агресії частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з удесятеро переважаючим угорським військом. Увечері 14 березня А. Волошин від імені уряду автономії проголосив *незалежність Карпатської України*. Це рішення підтвердила перша сесія сойму, яка розпочала роботу 15 березня 1939 р. Було ухвалено закон, яким Карпатська Україна проголошувалася незалежною республікою. Президентом республіки сойм обрав А. Волошина. Державною мовою проголошувалася українська мова. Державним гімном- пісня „Ще не вмерла Україна", кольорами державного прапора – синій та жовтий. Сойм уповноважив уряд за згодою Президента республіки видавати розпорядження, які мали силу закону. Проте такі розпорядження мали розглядатися на найближчому засіданні сойму, інакше вони втрачали обов'язкову силу.

Переважаючим угорським військам вдалося до 18 березня 1939 р. захопити більшу частину території краю, знищивши понад 3 тис. захисників, які чинили мужній опір. Органи влади Карпатської України змушені були емігрувати за кордон.

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. з нападу фашистської Німеччини на Польщу, до якої входили анексовані за згодою Антанти і США західноукраїнські землі, що становили 35% території і 30% населення польської держави.

17 вересня 1939 р., коли німецькі війська підходили до Бреста й Львова,

Червона Армія перейшла кордон, щоб, як пояснювала радянська пропаганда, «подати руку допомоги своїм братам – українцям і білорусам». Протягом 12 днів, не стрінувши опору, радянські війська зайняли територію Західної Волині і Східної Галичини. Тепер достовірно відомо, що ця акція відбулася згідно з *таємним додатковим протоколом до Договору про ненапад між Радянським Союзом та Німеччиною від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова – Ріббентропа)*. Зокрема, у п. 2 передбачалося, що «у випадку територіальних і політичних перетворень на територіях, що належать Польській Державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії річок Нарев – Вісла – Сян». Проте, пізніше радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р. установив нову лінію кордону між СРСР та Німеччиною – вздовж Сяну та Бугу.

Населення Західної України, яке впродовж століть боролося проти національного й соціального поневолення, із задоволенням сприйняло визволення з-під польської влади. Ще до приходу радянських військ у містах і селах створювалися ревкоми, які роззброювали поліцію й жандармерію і брали на себе владні функції. Пізніше, за підтримки політорганів Червоної Армії, на їх основі були обрані *тимчасові управління міст і повітів та селянські комітети.* Військова Рада Українського фронту утворила обласні тимчасові управління у Львові, Станіславі, Тернополі й Луцьку для керівництва місцевими органами народної влади, а також комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів Західної України.

У засобах масової інформації було опубліковане *Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України*. Згідно з ним вибори проводилися «на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні». Реально ж за радянською схемою виборів «громадяни, що досягли 18 років, незалежно від расової та національної приналежності, віросповідання, статі, освітнього й майнового цензу, соціального становища, цензу осілості тощо» голосували за наперед ухвалений список кандидатів. 22 жовтня 1939 р. до складу Зборів у 1495

виборчих округах було обрано 1484 депутати, в 11 округах кандидати в депутати не отримали необхідної кількості голосів і не були обрані.

26–28 жовтня 1939 р. відбулося засідання ***Народних Зборів Західної України.*** У прийнятій *Декларації* зазначалося, що «віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих». Також було прийняте рішення про *конфіскацію* поміщицьких, монастирських земель та земель великих державних урядовців, націоналізацію банків і великої промисловості.

Народні Збори звернулися до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР із проханням *«прийняти Західну Україну до складу СРСР, включити Західну Україну до складу УРСР і тим з'єднати український народ у єдиній державі»*. Це прохання 1 листопада 1939 р. було задоволене Верховною Радою СРСР і відповідно – 15 листопада 1939 р. Верховною Радою УРСР. У грудні 1939 р. було *створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР*, а наприкінці січня – початку лютого 1940 р.– 202 сільських та 4 міських (у Львові) районів.

Процес формування представницьких органів влади завершився проведенням *виборів до місцевих Рад* у грудні 1940 р. Відповідно до наказу Наркомюсту УРСР від 26 грудня 1939 р. розпочалася робота обласних управлінь юстиції, обласних та народних судів у західних областях. Судді призначалися відповідними виконкомами з направлених Наркомюстом «східних кадрів», а народні засідателі обиралися трудовими колективами. Також були призначені прокурори, створені органи міліції, державного нотаріату, сформовані колегії адвокатів.

Приєднання західноукраїнських земель викликало надії на *возз'єднання з усім українським народом серед населення Північної Буковини*. Приниження національної і людської гідності українців, знущання над мовою, релігією стали повсякденним явищем у королівській Румунії.

Переділ сфер впливу, спричинений Другою світовою війною, відбувся і в цьому регіоні. Спираючись на таємну домовленість із Німеччиною (п. 3

зазначеного вище протоколу), 27 червня 1940 р. СРСР ультимативно запропонував Румунії звільнити Бессарабію та Північну Буковину. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла кордон і, не стрінувши опору, 30 червня 1940 р. повністю зайняла ці території.

За підтримки політорганів владу тимчасово взяли новостворені робітничі і селянські *комітети*, а потім – новообрані *місцеві Ради*. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР, задовольнивши прохання «делегації трудящих» Бессарабії та Північної Буковини, прийняла Закон «Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР». 7 серпня 1940 р. були створені Чернівецька та Ізмаїльська області, а замість повітів і волостей – райони. Водночас із складу України було вилучено Молдавську АРСР й приєднано до новоствореної Молдавської РСР.

Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. «Про націоналізацію землі на території північної частини Буковини» та «Про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту та засобів зв'язку північної частини Буковини» була ліквідована приватна власність на знаряддя і засоби виробництва.

Деякі економічні та соціальні перетворення принесли західним українцям *певні поліпшення*. Були націоналізовані промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися переважно неукраїнцями. Популярності радянській владі надала експропріація польських та румунських землевласників та обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Багато було зроблено для українізації та зміцнення освітніх закладів. Якщо 1925 р. налічувалося 1055 українських початкових шкіл, а до вересня 1939 р. лишилося 139, то на середину 1940 р. їх було відкрито близько 6 тисяч. Полонізація вищої освіти призвела до того, що до вересня 1939 р. серед майже 50 тис. студентів, які навчалися у вузах Польщі, українці становили лише 3%. Відтепер українська мова стала мовою викладання у західноукраїнських вузах. Широко відкрив двері для українських студентів і

професорів перейменований на честь Івана Франка Львівський університет. Значно поліпшилось медичне обслуговування населення, яке тепер здійснювалося безкоштовно. Малоімущим безоплатно надавалося житло.

Разом із тим, чим більше стверджувалась радянська система, тим більше *відбувалась демонтація створеної західними українцями політичної, соціально-економічної та культурної інфраструктури*. На керівні посади в місцевих органах влади, судових та правоохоронних органах призначалися кадри, відряджені зі східних областей. Застосовуючи «пролетарські» адміністративно-командні методи роботи, вони нехтували місцевими звичаями й традиціями. Щоправда, до роботи в апараті органів місцевого управління, в освітніх та культурних установах залучалися й представники місцевого населення, у тому числі інтелігенції, але вони були жорстко контрольовані режимом. Були заборонені всі українські політичні партії. Припинило свою діяльність товариство «Просвіта». Українських політичних лідерів було заарештовано, понад 20 тис. активістів національного руху встигли утекти до окупованої німцями Польщі.

Націоналізація великих підприємств зачіпала й дрібні підприємства, ремісничі майстерні, кустарів. У 1940 р., за зразком Східної України, розпочалася *форсована колективізація*, яка остаточно відвернула селян від нового режиму. Широка *антирелігійна* пропаганда супроводжувалася конфіскацією церковних земель, забороною викладання релігії у школі, встановленням високих податків за використання церков. Навесні 1940 р. репресії набули небувалого масштабу. Широко застосовувалась *депортація* – примусове виселення до Сибіру й Казахстану польських, українських та єврейських підприємців, землевласників, службовців колишнього держапарату, колишніх офіцерів, діячів науки, культури й мистецтва, священиків, навіть колишніх членів Компартії Західної України. За 1939–1941 рр. було репресовано близько 10% населення Західної України. Отже, перше, нетривале знайомство західних українців із сталінською радянською системою виявилося переважно негативним.

Дослідники по-різному оцінюють факт входження західноукраїнських земель до складу УРСР: а) приєднання; б) входження до складу України; в) возз’єднання, що носило характер окупаційного типу; г) формальне інкорпорування, назване возз’єднанням; д) анексія; е) інкорпорація.

Проте, приєднання до УРСР споконвічних українських земель Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та частини Бессарабії було важливою подією на шляху соборності України. Населення України збільшилося на 8 809 тис. чоловік, і на середину 1941 р. становило 41 657 тис., територія зросла до 565 тис. кв. км.

Перебудова органів влади й управління

22 червня 1941 р. розпочався найгостріший, наймасштабніший етап Другої світової війни – фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Для народів Радянського Союзу ця війна, що принесла найчисленніші жертви й найстрашніші страждання, стала Великою Вітчизняною. Саме події на радянсько-німецькому фронті змінили увесь хід війни, саме тут гартувалась перемога над фашизмом.

Війна спричинила ***посилення централізації управління, виникнення надзвичайних (неконституційних) органів влади***. Уся повнота влади в країні була зосереджена у створеному постановою Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 р. *Державному Комітеті Оборони (ДКО).* До його складу увійшла нечисельна керівна партійно-радянська верхівка на чолі з Й. Сталіним, який поєднував посади Генерального секретаря ЦК ВКП(б) та Голови РНК СРСР. Постанова зобов’язувала «усіх громадян, усі партійні, радянські, комсомольські та воєнні органи незаперечно виконувати рішення й розпорядження ДКО».

Поєднання членами ДКО вищих партійних та державних посад ініціювало подальше *зрощення партійної і радянської номенклатури на всіх рівнях державного управління*. Цей воєнно-політичний орган мав надзвичайні повноваження і діяв як через конституційні органи влади та партійні органи,

так і через створювані ним комітети, ради, комісії.

На місцях для оперативного керівництва найбільш важливими військово-промисловими комплексами призначалися уповноважені ДКО. Діяли *«штаби», «оперативні групи», «комітети» оборони* у складі місцевих партійних і радянських керівників, представників військового командування. Так, у червні 1941 р. був створений штаб оборони Києва, під час оборони Одеси у серпні 1941 р., створюються міська і районні оперативні групи з надзвичайними повноваженнями, у жовтні 1941 р.– міські комітети оборони у Луганську, Сімферополі, Севастополі та Керчі.

Стратегічне керівництво збройними силами здійснювала створена 23 червня 1941 р. *Ставка Верховного головнокомандування*. Керівництво цим військово-політичним органом також здійснював Й. Сталін, який до того ж 19 липня 1941 р. був призначений народним комісаром оборони. З 10 липня 1941 р. по 21 червня 1942 р. діяло Головне командування Південно-Західного напряму, якому підпорядковувались розташовані на території України війська (Південно-Західний, Південний фронти та Чорноморський флот).

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. широкі владні повноваження надавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад – вищому військовому командуванню військових з'єднань. Цим указом на значній території СРСР, у тому числі на всій території УРСР, вводився *особливий правовий режим воєнного стану*. Військове командування отримало право для потреб оборони застосовувати трудову, воєнно-квартирну, автогужову повинності, вилучати транспортні засоби, врегульовувати час роботи установ, підприємств та організацій (встановлювати комендантську годину), забороняти в'їзд чи виїзд з населених пунктів, застосовувати в адміністративному порядку виселення, позбавлення волі на строк до 6 місяців, штраф до 3000 рублів. Накази, постанови і розпорядження відповідних військових інстанцій були обов'язковими для місцевих органів влади, державних та громадських організацій, усього населення місцевості. Винні у їх невиконанні притягалися до кримінальної відповідальності за

законами воєнного часу.

Потреби фронту спричинили ***структурні зміни і перебудову діяльності конституційних органів державної влади*** СРСР та союзних республік. Найважливішими напрямами їх діяльності стали забезпечення постачання армії, евакуація та перебудова промисловості на випуск військової продукції. Поряд із цим відбувалась інтенсивна мобілізаційна робота по формуванню військових частин, народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизанських загонів. Відповідно до постанови ДКО від 17 вересня 1941 р. «Про загальне обов'язкове навчання військовій справі громадян СРСР» з 1 жовтня 1941 р. запроваджувалось військове навчання для всіх громадян чоловічої статі від 16 до 50 років. За роки війни 40-мільонний український народ дав фронту понад 7 млн бійців і командирів. За питомою вагою воїни-українці та вихідці з України посідали друге місце в армії і флоті (після росіян).

У зв'язку з тимчасовою окупацією німецько-фашистськими військами території України центральні органи влади республіки були евакуйовані в Саратов, а пізніше знаходилися в Уфі та Москві. У лютому 1943 р. вони повернулися на територію України, спочатку до Харкова, а потім – до Києва.

Верховна Рада УРСР, місцеві Ради, більшість депутатського корпусу яких перебувала на фронті та в партизанських загонах, припинили сесійну роботу. Продовжували діяти Президія Верховної Ради УРСР та, певною мірою, виконкоми місцевих Рад. Проте, в роки війни тричі збиралися сесії Верховної Ради СРСР (червень 1942 р., січень – лютий 1944 р., квітень 1945 р.), на яких затверджувався воєнний державний бюджет, ратифіковувалися договори з країнами антигітлерівської коаліції тощо.

Закономірно зросла роль *Президії Верховної Ради СРСР*, указами та постановами якої вводився воєнний стан, проголошувалася мобілізація, затверджувалися зміни в законодавстві, адміністративно-територіальному устрої, створювалися наркомати та призначалися наркоми, ратифіковувалися міжнародні договори тощо. У зв'язку із закінченням у червні 1942 р.

повноважень депутатів Верховної Ради УРСР ці повноваження указами Президії Верховної Ради УРСР від червня 1942, 1943, 1944 років щорічно продовжувалися.

У березні 1944 р. відновила діяльність Верховна Рада УРСР, яка на своїй шостій сесії розглянула питання про відбудову народного господарства республіки, а також внесла зміни до Конституції УРСР у зв'язку із створенням союзно-республіканських наркоматів закордонних справ та оборони. На визволеній території України відновлювалась і діяльність місцевих Рад. На 1 червня 1945 р. діяли всі місцеві Ради УРСР (24 обласні, 253 міські, 824 районні, 16 005 сільських та 453 селищні).

Діяльність *виконавчо-розпорядчих органів*, що була спрямована на забезпечення потреб оборони, зазнала ще більшої централізації. На Раднаркоми СРСР і союзних республік покладалися основні функції із забезпечення виконання стратегічних рішень ДКО. Для керівництва забезпеченням потреб фронту в озброєнні створювалися нові наркомати (танкової промисловості – у вересні 1941; мінометного озброєння – у листопаді 1941 р.).

Відповідно до постанови РНК СРСР від 1 липня 1941 р., розширились повноваження РНК та наркоматів УРСР. Постановою РНК СРСР від 23 липня 1941 р. РНК УРСР та обласним виконкомам надавалося право перерозподіляти робочу силу в інтересах потреб оборони. Зазнала реорганізації структура державних та господарських установ республіки, скорочувалися та ліквідовувалися безпосередньо не пов'язані з оборонними питаннями управління й відділи.

Водночас окремі функції органів державної влади покладалися на *органи спеціального призначення.* Так, у червні 1941 р. було створено загальносоюзну Раду (в Україні – комісію) із питань евакуації; на місцях діяли уповноважені Ради, при наркоматах та відомствах – комітети й бюро з евакуації. До кінця 1941 р. з України було евакуйовано 3,5 млн громадян, 550 найбільших підприємств, понад 400 МТС, велику кількість промислової та сільгосппродукції. В перші дні війни при РНК СРСР був створений

Комітет з обліку і розподілу робочої сили. Відповідні бюро діяли також при РНК УРСР та обласних виконкомах.

З визволенням українських земель уряд республіки розробив низку заходів, спрямованих на відбудову енергетики та видобутку вугілля, промисловості, залізничного транспорту, зв'язку, сільського господарства, культурно-освітніх закладів. Було прийнято ряд спільних постанов РНК УРСР та ЦК КП(б)У, серед яких «Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р., «Про відновлення роботи шкіл у районах Української РСР, визволених від фашистських окупантів» від 27 лютого 1943 р., «Про відбудову Ново-Краматорського і Старо-Краматорського заводу» від 30 вересня 1943 р. та ін. Значна увага приділялася житловому будівництву, для керівництва цією галуззю 10 серпня 1943 р. було утворено республіканський Наркомат житлово-цивільного будівництва.

На підставі прийнятих X сесією Верховної Ради СРСР законів «Про утворення військових формувань союзних республік» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин» 5 лютого 1944 р. були утворені *союзно-республіканські наркомати УРСР закордонних справ та оборони.* Характерно, що право мати власного наркома оборони з усіх союзних республік реалізувала лише Україна. Проте, робота цих наркоматів значною мірою була обмеженою. Коли остаточно з'ясувалося питання про вступ України до ООН, наркомат оборони було фактично ліквідовано, а наркомат закордонних справ виконував здебільшого «декоративну» функцію, його діяльність чітко дозувалася центром.

Відбулися й інші зміни в структурі урядових органів. Так, при РНК УРСР були створені Управління у справах поліграфії і видавництв (вересень 1943 р.), у справах архітектури (грудень 1943 р.), у справах сільського і колгоспного будівництва. У січні 1945 р. створюються Управління у справах кінематографії та Комітети у справах мистецтв та у справах культурно-освітніх установ.

До справи оборони країни і руху опору були залучені також церква, різні комітети, фонди, народні ініціативи щодо допомоги фронту, патріотично налаштоване зарубіжжя.

Наприкінці 1942 р. розпочалося відновлення місцевого владного апарату. З цією метою створювалися спеціальні оперативні групи з числа керівних партійних, радянських та господарських працівників, які входили у районні та обласні центри України разом із передовими частинами Червоної Армії. За умови відсутності до 80% депутатів місцевих Рад, місцеві керівні органи формувалися на основі цих груп із залученням представників партійно-радянського активу. За прикладом центру застосовувалась практика прийняття спільних постанов партійних і радянських органів на місцях. Отже, характерною особливістю процесу відновлення місцевих органів влади стало безпосереднє об'єднання партійного і радянського керівництва.

В умовах війни відбулися значні ***зміни в діяльності судових та правоохоронних органів.*** Відповідно до Указу «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. «усі справи про злочини проти оборони, громадського порядку та державної безпеки» передавалися на розгляд *військових трибуналів*. Крім того, воєнним властям надавалося право на власний розсуд «передавати на розгляд військових трибуналів справи про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, передбачені Кримінальними кодексами союзних республік».

Цього ж дня Указом Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах бойових дій. Відповідно до Положення військові трибунали створювались при військових округах, фронтах і флотах, при арміях, корпусах та інших військових з'єднаннях і воєнізованих установах. У військові трибунали реорганізовувалися лінійні суди залізничного та водного транспорту. Положення визначало порядок комплектування, підсудність справ військовим трибуналам, порядок розгляду ними справ та оскарження вироків.

Діяли *трибунали військ НКВС*, які поділялися за територіальною ознакою

на окружні та обласні. У прифронтових місцевостях, де запроваджувався стан облоги, з обласних та районних судів також утворювалися військові трибунали.

Цивільні справи й частину кримінальних справ розглядали встановлені Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік (1938 р.) *народні й обласні суди*, які діяли до окупації відповідних територій німецько-фашистськими загарбниками. Відразу ж після визволення районів та областей вони відновили свою роботу, спрямовуючи її на вирішення цивільно-правових спорів, що виникли внаслідок беззаконня і свавілля фашистів. Характерними для цього часу були позови про право на житлову площу, віндикаційні позови власників майна, яке опинилося у чужому володінні, позови про відшкодування збитків тощо.

Наслідком запровадження воєнного стану на території України стала *воєнізація прокурорських органів*. Прокуратури областей, районів і міст прифронтової смуги, а також транспортні прокуратури перетворено у відповідні військові. На визволених від німецьких окупантів територіях прокурорські органи спрямовували свою діяльність на відновлення радянського правопорядку, боротьбу із злочинністю, охорону прав військовослужбовців і членів їх сімей, інвалідів війни. За участю прокурорських працівників діяли міські, обласні та республіканська надзвичайні комісії по виявленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників.

На початку війни відбулася ще більша *централізація органів держбезпеки та внутрішніх справ.* 20 липня 1941 р. НКДБ і НКВС СРСР були об’єднані у єдиний НКВС СРСР. (Перед війною НКВС поділили на два наркомати: внутрішніх справ і держбезпеки). На початку серпня аналогічно відбулося об’єднання органів держбезпеки та внутрішніх справ УРСР.

Діяльність органів держбезпеки мала відверто репресивний характер. Уже протягом першого тижня війни, щоб не залишити ніяких «антирадянських елементів, потенційно корисних німцям», вони здійснили масове знищення політичних в’язнів у тюрмах Західної України. Продовження подібних акцій

«врегулював» наказ Сталіна № 270 від 16 серпня 1941 р. Під час відступу Червоної Армії за наперед заготовленими списками здійснювалися арешти «неблагонадійних», яким, за блискавично сфабрикованими звинуваченнями, військові трибунали виносили, як правило, смертні вироки. Тих, хто ухилявся від евакуації, заарештували, підозрюючи у зраді. Наказом № 227 від 28 липня 1942 р. Сталін санкціонував створення загороджувальних загонів військ НКВС, яким надавалося право розстрілу «у позасудовому порядку».

Поряд із репресивними функціями, на органи НКВС покладались функції охорони військових тилів, створення та керівництво винищувальними батальйонами, організація збройного опору в тилу ворога.

Після визволення від німецьких загарбників території Західної України на органи та війська НКВС було покладено завдання боротьби проти ОУН–УПА. Для проведення «чекістсько-військових операцій», крім військ НКВС та підрозділів Львівського військового округу, залучалися сформовані з місцевого населення «винищувальні батальйони» та «групи сприяння». За даними НКВС УРСР у боях загинуло близько 100 тис. вояків УПА та близько 10 тис. осіб із радянської сторони. У 1944–1945 рр. на Західній Україні були продовжені розпочаті ще перед війною масові репресії, внаслідок яких десятки тисяч громадян були депортовані до Сибіру.

В умовах війни з’явилися *нові напрями діяльності органів міліції*, пов’язані із втіленням у життя наказів військового командування щодо забезпечення особливого режиму у місцевостях, оголошених на воєнному та осадному стані. Серед них: охорона важливих об’єктів, боротьба з дезертирством, сприяння владі у залученні громадян до трудової повинності, у вилученні транспортних засобів для оборонних потреб тощо. У відбудовний період міліція, поряд з охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю, займалась ліквідацією дитячої безпритульності, вилученням зброї у населення та ін.

Визволення України завершилось звільненням 28 жовтня 1944 р. ***Закарпатської України*** від фашистських окупантів. На звільненій території

створювалися тимчасові органи народної влади – народні комітети. 26 листопада 1944 р. у м. Мукачеві *І з'їзд народних комітетів* Закарпатської України прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Україною і вихід зі складу Чехословаччини, а також обрав Народну Раду Закарпатської України як єдиний орган державної влади. Наступного дня було сформовано виконавчий орган Народної Ради (уряд) у складі Президії Народної Ради та уповноважених з питань внутрішніх справ та держбезпеки, комунального господарства, фінансів, землеробства, промисловості та торгівлі, освіти, комунікації, охорони народного здоров'я, соціальної опіки.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу розпочалося створення місцевих органів влади та управління (окружних, міських та сільських народних комітетів), судових, прокурорських, слідчих органів, адвокатури та нотаріату. Для підтримання громадського порядку народними комітетами формувалися народна міліція та народна дружина.

29 червня 1945 р. був підписаний *договір між СРСР і Чехословаччиною*, згідно з яким Закарпатська Україна переходила до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область. На підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 24 січня 1946 р. на територію новоствореної області поширилася чинність законодавства України. Відбулося завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель.

Окупаційний режим. Спроби національно-державного будівництва. Рух опору

Завоювання фашистською Німеччиною та її сателітами України тривало до 22 липня 1942 р., хоча вже в перші чотири місяці війни вони захопили майже всю її територію, крім Луганської та східних районів Харківської та Сталінської (Донецької) областей. *«Нова східна територіальна політика» нацистів* передбачала ліквідацію радянської державності і знищення 65% українців. На «звільнені» землі планувалося заселити 20 млн німців. Україну,

як і інші загарбані радянські території, окупанти вважали частиною великонімецького «життєвого простору». Вона мала перетворитися на колоніальний аграрно-сировинний додаток, джерело дешевої робочої сили для «Великої Німеччини».

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про передачу окупованих радянських земель у відання рейхсміністерства у справах зайнятих східних областей на чолі з А. Розенбергом. *Нехтуючи національними прагненнями українців, навмисно порушивши територіальну цілісність України, окупанти утворили на її території* ***кілька адміністративних одиниць.***

Найбільша з них – *«Рейхскомісаріат Україна»* з центром м. Рівне була утворена 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріат складався із шести генеральних округів (Волинсько-Подільський, Житомирський, Київський, Дніпропетровський, Миколаївський, Таврія), які поділялися на округи й райони. На чолі рейхскомісаріату було поставлено відомого особливою ненавистю до слов'ян нациста Е. Коха. Усі важливі адміністративні та господарські посади належали виключно німцям. Нижні ланки управління в районах, містах і селах комплектувалися з числа лояльних до окупаційної влади місцевих жителів.

Проте, ще 1 серпня 1941 р. німці утворили *дистрикт «Галичина»* з центром у Львові, як п'ятий дистрикт Генерального губернаторства Польщі (генерал-губернатор Г. Франк). Він поділявся на округи та повіти на чолі з цивільною німецькою адміністрацією. Зважаючи на більш лояльне ставлення західних українців до німецьких властей, їм звичайно віддавали перевагу перед поляками при призначенні на посади місцевого цивільного управління.

За згодою Гітлера територія Чернівецької області була приєднана до королівства Румунії як *губернаторство «Буковина»,* територія Ізмаїльської області увійшла до губернаторства «Бессарабія». Територія Одеської, південні райони Вінницької і західна частина Миколаївської областей були об'єднані у *губернаторство «Трансністрія»*, яке формально до складу Румунії не входило. Проте німці надали Румунії мандат на управління й

економічне використання цієї території. Адміністрація губернаторств складалася переважно з румунів, представники місцевого населення призначалися лише на низові посади. Території румунської зони окупації відділялися кордоном від інших українських земель.

Наближені до лінії фронту території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької) та Луганської областей перебували під управлінням військової адміністрації. Безпосереднє керівництво тут здійснювали комендатури оперативних тилових районів, які також залучали до співпраці в місцевих цивільних органах управління невдоволених радянською владою представників місцевого населення. Прифронтова зона відмежовувалась від рейхскомісаріату кордоном, переходити який дозволялося лише в певному місці за спеціальними перепустками.

На території України встановився *режим «нового порядку»,* який передбачав тотальний контроль військової влади та окупаційної адміністрації. Особливі функції щодо підтримання окупаційного режиму покладалися на гестапо, жандармерію, поліцію, спеціальні групи та «зондеркоманди». До співпраці у військово-поліцейських підрозділах гітлерівці залучали й місцеве населення. За даними західних дослідників, серед майже мільйона колишніх радянських громадян, котрі у 1944 р. носили німецьку форму, було близько 220 тис. українців. До тих, хто воював на боці Німеччини з політичних міркувань, слід віднести сформовану 1943 р., переважно на добровільних засадах, дивізію СС «Галичина».

Охоронно-вартові, допоміжні, поліцейські підрозділи складалися, здебільшого, з військовополонених, які йшли на службу до німців з безвиході. Сумнозвісною формою співпраці була участь у каральних акціях СС, знищенні нацистами євреїв.

Механізм окупаційної влади діяв шляхом фізичного і морального терору, грабунку і масового знищення людей. Нацисти утворили на території України понад 180 великих концентраційних таборів, 50 гетто. За кілька місяців вони знищили 850 тис. євреїв. Усього за роки війни на українській

землі були закатовані окупантами, вмерли від холоду, голоду, хвороб 3,9 млн мирного населення та 1,3 млн військовополонених.

Для усього українського населення вводилась трудова повинність та примусова праця. Згорталась система медичного обслуговування й освіти. Планувалося ліквідувати більшу частину української інтелігенції. Міста майже не постачалися продовольством. Так, Київ утратив близько 60% жителів.

З метою вивозу до рейха устаткування, сировинних ресурсів було створено спеціальний апарат, численні «господарські інспекції» та «команди». У збережених, лише дещо змінених за формою, колгоспах окупанти нещадно експлуатували селянство. Широко застосовувалась експропріація продовольства. В результаті з України надходило 85% усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій.

Порушуючи елементарні норми міжнародного права, гітлерівці розробили і методично здійснювали програму поневолення населення окупованих територій. Новоявлені колонізатори надзвичайно «оцінили» українців як робочу силу – більшість остарбайтерів (2,5 млн) походили з України.

Закономірною реакцією на тотальний геноцид гітлерівців було поширення *партизанського руху.* Щоправда, на початку окупації вишколені у боротьбі з рухом опору в попередньо завойованих країнах німецькі каральні підрозділи певною мірою блокували дії поспіхом сформованих загонів радянських партизан і підпільників. Організованих форм війна у тилу ворога набула із створенням у Москві Центрального (травень 1942 р.) та Українського (червень 1942 р.) штабів партизанського руху. Дії партизанів почали набувати більш скоординованого характеру, налагодилося постачання зброєю і боєприпасами за допомогою авіації.

З кінця 1942 р. радянський рух опору набув масового характеру. В деяких контрольованих партизанами районах Чернігівської, Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей відновлювалися за участю депутатів місцевих Рад і партійно-радянських активістів *органи*

радянської влади (виконкоми). Діяльність цих органів, а також командування партизанських з'єднань, що брало на себе певні функції місцевих радянських органів, мала надзвичайний характер. Вирішуючи в умовах боротьби з окупантами воєнні, адміністративно-господарські питання, вони нерідко чинили суд. У деяких загонах існували спеціальні *партизанські суди – «надзвичайні трійки»* у складі командира, комісара і начальника штабу загону. Іноді вироки надзвичайного суду затверджувалися загальними зборами загону.

Найбільш відомі партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, Д. Медведєва, П. Вершигори та ін. За підрахунками вітчизняних істориків, в Україні діяло 46 партизанських з'єднань і близько 2 тис. загонів та диверсійно-розвідувальних груп, в яких налічувалось майже 500 тис. чоловік. Західні дослідники називають іншу цифру – близько 50 тис. радянських партизанів. Однак беззаперечним є факт вагомого внеску партизан і підпільників у розгром німецько-фашистських загарбників та їх прибічників. За даними німецького командування в боротьбі з партизанським рухом було задіяно 10 % військової сили Східного фронту.

Окупацію німцями українських земель намагалась використати для ***відновлення «Суверенної Соборної Української Держави»*** Організація українських націоналістів (ОУН).

30 червня 1941 р. у залишеному Червоною армією Львові похідна група ОУН(б) при підтримці батальйону «Нахтігаль» зібрала представників національного осередку міста і проголосила їх *Національними зборами українців.* У прийнятому ними акті відновлення Української держави зазначалося: «На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.» Також було проголошено призначення Я. Стецька головою *Українського державного правління.* Незважаючи на заявлену готовність «тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові

визволитися з-під московської окупації», реакція німецького керівництва була різко негативною. Коли С. Бандера та інші лідери ОУН(б) відмовились на вимогу німецької адміністрації відкликати акт про відновлення Української Держави, їх було заарештовано, а згодом відправлено до концтабору.

Без узгодження з німецькими чиновниками українські націоналісти створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі і Луцьку, а також свої органи майже в усіх районах західних областей і в 26 районах Правобережної України. Але сама можливість існування будь-яких владних українських структур суперечила планам окупантів. 15 вересня 1941 р. поліція безпеки і СД рейхскомісаріату „Україна" доповідала в Берлін: „Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більш шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично жодного сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому".

Невдалими були й інші спроби відновлення української державності. *Створену у липні 1941 р. у Львові Українську національну раду* на чолі з К. Левицьким (колишнім головою уряду ЗУНР) гітлерівці примусили саморозпуститися. У жовтні 1941 р. за ініціативою О. Ольжича (Кандиби) ОУН(м) *у Києві утворила Українську національну раду* на чолі з М. Величківським. 17 листопада 1941 р. її заборонили, а понад 40 ініціаторів цієї акції, у тому числі поетеса О. Теліга, невдовзі були розстріляні. У середині листопада 1941 р. *була розпущена «Українська повстанська армія – Поліська Січ»* (Т. Бульби-Боровця).

Після невдалих спроб використати німецько-фашистську окупацію для відновлення української державності радикальні націоналістичні організації перевели основну частину своїх кадрів на нелегальне становище і нелегальні форми роботи. 14 жовтня 1942 р. була створена Українська повстанська армія (УПА). На початку 1943 р. відбулися перші збройні виступи її підрозділів. Дії УПА, крім Волині та Полісся, поширились на

Галичину. В деяких місцевостях установлювалась українська цивільна та військова влада, започатковувалась земельна реформа, проводилась мобілізація в УПА. Для націоналістів партизанська боротьба була формою самооборони українського населення на окупованій території. Метою її було нагромадження сил і ресурсів для збройного повстання в слушний час.

З наближенням лінії фронту до Західної України на рубежі 1943–1944 рр. бойові дії ОУН – УПА, яка налічувала 60–80 тис. вояків, спрямовувались, головним чином, проти радянських військ та партизанів. На визволеній Червоною Армією від фашистів українській землі ОУН –УПА розгорнула активну партизансько-підпільну війну проти радянської влади. У 1944–1945 рр. ними було вчинено 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, жертвами яких стали не менш як 30 тис. осіб, з них майже 4 тис. представників органів радянської влади. Поряд з цим, з 1943 р. підрозділи УПА вели жорстоку боротьбу проти поляків на змішаних україно-польських землях за територію, зводячи давні рахунки.

Зміни в законодавстві

В умовах воєнного часу зміни у правовій системі Української РСР обумовлювались завданнями щодо оборони всієї країни і здійснювались відповідно до змін у загальносоюзному законодавстві.

Цивільне право, що ґрунтувалося на принципі панування державної власності, в цілому, виявилося достатньо пристосованим до надзвичайних умов війни. Створена ще напередодні війни система планового розподілу також відповідала потребам *мілітаризації* народного господарства. Зважаючи на необхідність *евакуації* промисловості на схід, перерозподілу основних фондів, було розширено права господарських наркоматів та спрощено порядок передачі майна між державними підприємствами та установами. Мало місце застосування *реквізицій*, перш за все, до об’єктів колгоспно-кооперативної власності.

У період відбудови звільнених від німецько-фашистських окупантів районів з’явився ряд нормативно-правових актів (постанови РНК СРСР від

17 квітня 1943, РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. та ін.), які встановлювали порядок здачі військовим частинам, органам НКВС або органам влади трофейного та безгосподарського майна; повернення майна підприємств, колгоспів, військових частин, яке опинилось у громадян під час окупації, їх законним власникам.

Ряд змін стосувався *майнових і немайнових прав* громадян. Так, за постановою РНК УРСР від 14 вересня 1941 р. за всіма категоріями військовослужбовців зберігалася на період війни надана їм житлова площа у випадках, коли ця житлова площа залишалася незаселеною, квартплата за неї не стягувалася. Терміни позовної давності у справах осіб, які знаходились на фронті, було продовжено на весь період перебування у збройних силах.

Припинявся плин шестимісячного терміну, встановленого ЦК УРСР для прийняття *спадщини*. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. було розширене коло спадкоємців за законом: до них почали відносити батьків, братів й сестер спадкодавця. У разі відсутності спадкоємців за законом, дозволялось заповідати майно державним органам, громадським організаціям та стороннім особам. Однак спадкодавець не мав права позбавити спадщини неповнолітніх дітей або непрацездатних членів сім'ї.

Застосовувався дещо інший порядок визнання *безвісно відсутніми і померлими* тих осіб, які безвісти пропали на фронті. Повідомлення військових органів про зникнення особи вважалося судом підставою для визнання особи померлою.

Командирам окремих військових частин, а також начальникам шпиталів надавалося *право засвідчення доручень та заповітів* військовослужбовців.

Зміни у ***сімейному праві*** стосувалися, перш за все, посилення охорони дитинства й материнства. Ряд постанов союзного та українського урядів було спрямовано на влаштування та надання *допомоги дітям-сиротам*: РНК УРСР від 15 лютого 1942 р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків»; РНК СРСР від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю і хуліганством»; РНК УРСР від 27

березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям, батьки яких загинули в боях з німецько-фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР»; РНК СРСР від 30 липня 1944 р. «Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР».

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 вересня 1943 р. було вдосконалено *порядок усиновлення*.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. збільшувалась державна *допомога вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям*, встановлювалося почесне звання «Мати-героїня», засновувалися ордена «Материнська слава» та «Медаль материнства». Разом з тим, було скасоване право звернення матері до суду з позовом про встановлення батьківства. Права та обов'язки подружжя породжував лише зареєстрований шлюб, що, на думку законодавця, мало сприяти зміцненню сім'ї, виховувало більш серйозне ставлення до шлюбу.

Значні зміни відбулися у ***трудовому праві.*** Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» воєнній владі надавалося право застосовувати *трудову повинність* для виконання оборонних робіт. У подальшому порядок залучення громадян до трудової повинності регламентувався постановою РНК СРСР від 10 серпня 1942 р.

Усі робітники і службовці підприємств воєнної промисловості Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. були визнані на період війни мобілізованими і закріплювалися за тими підприємствами, на яких вони працювали. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. з метою забезпечення постійними кадрами підприємств, що обслуговували потреби оборони, було введено *трудову мобілізацію* як форму залучення громадян до праці. Трудова мобілізація поширювалась на працездатне міське населення, чоловіків від 16 до 55 років та жінок від 16 до 45 років, які не працювали в державних установах та підприємствах.

Серед форм залучення громадян до праці, певною мірою, зберігався й трудовий договір. Відповідно до постанови РНК УРСР від 27 серпня 1944 р.

набули поширення договори підприємств з колгоспами, за якими колгоспники залучалися як робоча сила до відбудови вугільної промисловості Донбасу.

Істотні зміни стосувалися таких інститутів трудового права, як *робочий час і час відпочинку*. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р., директорам підприємств дозволялося встановлювати обов’язкові понаднормові роботи тривалістю до трьох годин на день. Чергові та додаткові відпустки було замінено грошовою компенсацією, яка відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 9 квітня 1942 р., 9 січня 1943 р. перераховувалась як заощадження на спеціальні рахунки працівників.

З метою *стимуляції праці* вводились премії, нові почесні звання, відзнаки, а також застосовувались міри дисциплінарної і кримінальної відповідальності за порушення *трудової дисципліни*.

Нагальним питанням було працевлаштування та надання *допомоги інвалідам війни.* Відповідно до постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 20 квітня 1943 р. «Про працевлаштування і побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» інвалідам надавалося право першочергового працевлаштування та соціальні пільги (в отриманні житла, медичної допомоги, освіти тощо).

Суттєвою рисою змін у ***земельному і колгоспному законодавстві*** стало подальше зближення колгоспної власності з державною. На потребу воєнного часу було прийнято нормативні акти щодо підвищення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни в колгоспах. Однак це завдання вирішувалося переважно *посиленням примусово-репресивних методів*. Так, постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 р. установлювався обов’язковий мінімум у 120 трудоднів на рік (для районів УРСР) колгоспникам та 50 трудоднів підліткам-членам сімей колгоспників у віці від 12 до 16 років. Передбачалося, що працездатні колгоспники, які без поважних причин не виконували цей мінімум, могли за вироком суду бути покарані виправно-трудовими роботами до 6 місяців з відрахуванням з

виплати трудоднів до 25% на користь колгоспу. Вони мали вважатися такими, що вибули з колгоспів, втратили права колгоспників і позбавлялися присадибних ділянок.

Місцевим органам влади відповідними нормативними актами надавалося право залучати у порядку обов'язкової *мобілізації на сільськогосподарські роботи* працездатне населення міст і сільської місцевості віком від 14 до 55 років. У 1944–1945 рр. установлювався обов'язковий вихід на роботу всіх працездатних членів сімей колгоспників у віці 14 і більше років на час збирання врожаю.

Щоправда, з 1943 р. розпочалося впровадження додаткових виплат колгоспникам за високоякісну працю.

Значні зміни відбувалися у сфері ***кримінального права***. В умовах воєнного стану загальною тенденцією було *посилення кримінальної репресії*. Посилилась відповідальність, перш за все, за державні та військові злочини (зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою, антирадянська пропаганда або агітація, шпигунство, перехід на бік ворога, зрада, дезертирство та ін.).

Установлювалися *нові склади злочинів*. Так, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення» від 6 липня 1941 р., особи, винні у поширенні у воєнний час брехливих чуток, «каралися за вироком військового трибуналу ув'язненням від 2 до 5 років, якщо ця дія за своїм характером не тягла за собою більш тяжкого покарання».

Серед нових складів злочинів також ухилення від трудової мобілізації, приховування трофейного майна, зброї тощо. Склад деяких злочинів передбачав *застосування колективних покарань*. За постановою ДКО від 24 червня 1942 р., до повнолітніх членів сімей осіб, які були засуджені до вищої міри покарання за шпигунство, перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних органах німецьких окупантів, спробу зради, зрадницькі наміри, застосовувались репресії у виді арешту і вислання у віддалені місцевості СРСР терміном на 5 років.

В умовах війни зросло значення боротьби зі злочинними посяганнями на державну і колгоспну власність. При розгляді цих справ широко застосовувалась сумнозвісна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Разом з тим, були прийняті й спеціальні акти, що передбачали підвищену відповідальність за розкрадання майна, яке мало оборонне значення. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 серпня 1942 р. «Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах» встановлювалось покарання до 5 років ув'язнення.

У деяких випадках *кримінальна відповідальність застосовувалась за дії, які раніше каралися в адміністративному порядку* (зокрема, пов'язані з необережністю, недбалістю, бездіяльністю) або *регулювалися трудовим законодавством* (наприклад, самовільне залишення роботи).

У кваліфікації певних злочинів застосовувався *принцип аналогії*. Так, злісне ухилення від трудових обов'язків робітників і службовців підприємств прифронтових районів за указами від 7 та 26 грудня 1941 р. розглядалось як дезертирство; крадіжка особистого майна в умовах воєнних дій за обтяжувальних обставин (повітряний наліт тощо) відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду від 8 січня 1942 р. кваліфікувалась як бандитизм.

Характерно, що *поширення кримінальної репресії, посилення жорстокості покарань поєднувалося із застосуванням умовного засудження, відстрочки виконання вироку* до закінчення воєнних дій з направленням на потреби фронту засуджених у «штрафні» роти та батальйони.

Відповідно до Декларації держав-союзниць (СРСР, США, Великобританії) «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства» 19 квітня 1943 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх підсобників». Цим актом встановлювалося, що «німецькі, італійські,

румунські, угорські, фінські фашистські злодії, винні у вбивствах і катуваннях цивільного населення і полонених червоноармійців, а також шпигуни та зрадники з числа радянських громадян» несуть *покарання у виді смертної кари через повішення.* Для «посібників з місцевого населення», винних у сприянні вчиненню зазначених злочинів встановлювалося *покарання у виді заслання та каторжних робіт від 15 до 20 років*. Розгляд зазначених справ покладався на створювані при дивізіях військово-польові суди у складі: голови військового трибуналу дивізії (голова суду), начальника особливого відділу дивізії та заступника командира дивізії з політичної частини, за участю прокурора дивізії. Вироки мали затверджуватися командирами дивізій та виконуватися негайно.

У зв'язку з випадками кваліфікації будь-якої допомоги радянських громадян окупаційним властям як зради Батьківщині, 25 листопада 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР прийняв постанову «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками», в якому чітко розмежовувались зрада і пособництво. Указувалися також випадки, коли до осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, кримінальна відповідальність не застосовувалась (допомога населенню, робота за професією тощо).

Зміни в ***процесуальному законодавстві*** торкалися переважно кримінально-процесуальної галузі. Насамперед, вони полягали в *особливому порядку* попереднього розслідування та розгляду справ воєнними трибуналами, що був установлений «Положенням про військові трибунали в місцевостях, де оголошувався воєнний стан, і в районах бойових дій» від 22 червня 1941 р. *Військові трибунали* розглядали справи у складі трьох постійних членів через 24 години після вручення обвинувального висновку.

Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані або змінені лише у порядку нагляду. Вони вступали у законну силу з моменту їх проголошення та виконувались негайно, за винятком вищої міри покарання (розстрілу), щодо якої був особливий процедурний порядок застосування. Про кожний смертний вирок військовий

трибунал мав негайно телеграфом повідомляти Голову військової колегії Верховного Суду СРСР, а також Головного військового прокурора Червоної Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю. Якщо протягом 72 годин від них не надходило повідомлення про призупинення вироку, вирок виконувався.

Право призупиняти виконання смертних вироків надавалося також Військовим радам округів, фронтів та армій (флотів, флотилій) за умови негайного повідомлення про власну думку Голови військової колегії Верховного Суду СРСР та Головного військового прокурора Червоної Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю.

Цим Положенням керувалися й загальні суди у справах про злочини, за які була встановлена відповідальність за законами воєнного часу.

* * *

Друга світова війна завдала Україні більше втрат і руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи. У цій жахливій бойні загинув кожен шостий її житель. Було зруйновано 714 міст і селищ, 28 тисяч сіл. Лише прямі матеріальні збитки, яких зазнала Україна в результаті окупації, становили 285 млрд карбованців у довоєнних цінах.

Зміни державно-правового розвитку України відбувалися у річищі воєнно-політичних заходів СРСР, спрямованих на розгром ворога. Закономірністю функціонування державного механізму під час війни було ще більше посилення тоталітарно-централістських засад, здійснення владних функцій неконституційними надзвичайними та воєнно-політичними органами, в яких відбулося безпосереднє об’єднання партійного, радянського та військового керівництва. Значно зросла репресивно-каральна функція органів НКВС, військових трибуналів, прокуратури й суду.

В умовах воєнного стану склалося своєрідне нормативно-правове поле з різними засобами стимулювання та примусу людей до військової та

трудової діяльності. Характерною рисою його розвитку було посилення кримінальної репресії.

Окупаційний режим, встановлений фашистською Німеччиною та її сателітами на території України, передбачав знищення державності, масовий геноцид та економічне пограбування українського народу. Важливою склаовою перемоги став рух опору проти німецько-фашистських загарбників. Невдалими виявилися спроби створення української державності на ілюзорних намаганнях ОУН заручитися підтримкою з боку фашистської Німеччини.

Увібравши всі етнічні українські землі, УРСР, як складова Радянського Союзу, стала однією з переможниць у війні. Відбулося піднесення України – фундатора ООН на міжнародній арені.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомтеся з Договором про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом від 23 серпня 1939 р. та таємним протоколом до нього, що додаються до теми. Проаналізуйте, який характер мала воєнна акція Радянського Союзу на західноукраїнських землях у вересні 1939 року та на території Бессарабії та Північної Буковини у червні 1940 року.
2. Розкрийте правові засади, юридичну процедуру та наслідки приєднання Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини й частини Бессарабії до складу УРСР. Ознайомтеся з Декларацією Українських Народних Зборів про прийняття Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і включення її до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (додається).
3. Прочитайте Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан” від 22 червня 1941 р. (додається) Поясніть, які структурні зміни і перебудову діяльності конституційних органів державної влади СРСР та УРСР спричинили потреби фронту, які напрями

їхньої діяльності стали найважливішими. Охарактеризуйте основний зміст та особливості діяльності органів влади УРСР в період, коли територія України була окупована німецько-фашистськими загарбниками. Розкрийте процес відновлення діяльності Верховної Ради УРСР та місцевих рад на визволеній території України.

4. Які зміни відбулися у діяльності судових та правоохоронних органів відповідно до Указу «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р.? Охарактеризуйте порядок комплектування військових трибуналів, підсудність та порядок розгляду ними справ. Розкрийте призначення та компетенцію трибуналів військ НКВС.
5. З'ясуйте, які зміни в діяльності прокурорських органів відбулися із запровадженням воєнного стану на території України. Розкрийте спрямованість та особливості діяльності прокурорських органів на визволених від німецьких окупантів територіях. Проаналізуйте основні функції органів держбезпеки та НКВС на різних етапах війни та зробіть власний висновок, чому їхня діяльність мала відверто репресивний характер. Наведіть аргументи, що підтверджують цей висновок. Які нові напрямки з'явилися діяльності органів міліції в умовах війни?
6. На які адміністративні одиниці поділялася територія України в період німецько-фашистської окупації? З'ясуйте, що це були за одиниці та розкрийте характерні риси й відмінності управління та здійснення окупаційного режиму на цих територіях. Ознайомтеся з Декретом Гітлера про створення Райхскомісаріату Україна від 20 серпня 1941 р. (додається).
7. Розкрийте характерні риси та особливості окупаційного режиму. Ознайомтеся з попередженнями німецького військового командування про знищення населених пунктів і страти жителів (додаються).

8. З'ясуйте обставини проведення у Львові 30 червня 1941 р. Національних зборів українців та проаналізуйте прийнятий ними Акт відродження Української держави (додається). Яке основне завдання відновленої Української Держави визначав цей акт? Якою була реакція німецького керівництва на Акт відродження Української держави? Охарактеризуйте інші спроби українських націоналістів щодо національно-державного будівництва у 1941 р.
9. Охарактеризуйте партизанський рух опору на окупованій Україні. З'ясуйте, які місцеві органи радянської влади та судові органи відновлювалися на територіях, визволених від німців радянськими партизанами та яким був характер діяльності цих органів. Розкрийте склад і повноваження партизанських судів та особливості розгляду ними справ і виконання вироків.
10. Проаналізуйте зміни у напрямах та формах боротьби ОУН за незалежну Україну після невдалих спроб використати німецько-фашистську окупацію для відновлення української державності. Поясніть, які завдання мала створена у жовтні 1942 р. Українська повстанська армія (УПА) та розкрийте спроби у визволених нею місцевостях встановлювати українську цивільну та військову владу. З'ясуйте обставини створення у липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та проаналізуйте державницькі засади її політичної платформи (додається).
11. Охарактеризуйте особливий правовий режим воєнного стану, що вводився Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. на значній територій СРСР, у тому числі на усій території УРСР (витяг додається).
12. Поясніть, зокрема, в чому полягало розширення прав господарських наркоматів та спрощення порядку передачі майна між державними підприємствами та установами. Охарактеризуйте зміни, що стосувалися майнових і немайнових прав громадян, термінів позовної давності, прийняття спадщини, порядку

спадкування, визнання особи безвісно відсутньою чи померлою та ін.

13. Поясніть, які зміни відбулися у трудовому праві у зв'язку із введенням воєнного стану. Ознайомтеся з Указами Президії Верховної Ради СРСР "Про режим робочого часу робітників і службовців в період війни" від 26 червня 1941 р. та "Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві і будівництві від 13 лютого 1942 р. (додаються). Розкрийте зміст категорій "трудова повинність" та "трудова мобілізація" та встановіть, якими актами вони запроваджувалися і які обов'язки у зв'язку з цим покладалися на певні категорії населення. З'ясуйте, які істотні зміни стосувалися таких інститутів трудового права як робочий час і час відпочинку.
14. Характеризуючи зміни, що відбувалися на потребу війни у земельному й колгоспному законодавстві, з'ясуйте його основні риси. Розкрийте зміст нормативно-правових актів щодо підвищення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни в колгоспах, при цьому зверніть увагу на посилення примусово-репресивних методів виконання цих завдань.
15. Розкрийте зміни у сімейному праві, що посилювали охорону дитинства й материнства. З'ясуйте, зокрема, якими постановами союзного та українського урядів визначалися заходи по влаштуванню та наданню допомоги дітям-сиротам та розкрийте сутність цих заходів.
16. Особливої уваги потребує аналіз змін, що відбувалися у сфері кримінального права. Наведіть аргументи на підтвердження того, що в умовах воєнного стану загальною тенденцією було посилення кримінальної репресії. Поясніть, як це проявилося у сфері державних та військових злочинів. Охарактеризуйте зміни в об'єктному складі злочинів та з'ясуйте, склад яких злочинів

передбачав застосування колективних покарань. Дайте власне пояснення, чому поширення кримінальної репресії, посилення жорстокості покарань поєднувалося із поширенням застосування умовного засудження, відстрочки виконання вироку. Розкрийте зміст Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх підсобників" (додається).

17. Охарактеризуйте зміни в процесуальному законодавстві, які торкалися переважно кримінально-процесуальної галузі (особливий порядок попереднього розслідування, розгляд справ воєнними трибуналами). При цьому особливу увагу зверніть на підсудність, порядок розгляду справ та опротестування вироків військових трибуналів.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.)*

Правительство СССР и

Правительство Германии,

руководимые желанием укрепления дела мира между СССР и Германией и исходя из основных положений договора о нейтралитете, заключенного между СССР и Германией в апреле 1926 года, пришли к следующему соглашению:

Статья I

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997., - Т. 2. - С. 427-428.

Обе Договаривающиеся Стороны обязуются воздерживаться от всякого насилия, от всякого агрессивного действия и всякого нападения в отношении друг друга, как отдельно, так и совместно с другими державами.

Статья II

В случае, если одна из Договаривающихся Сторон окажется объектом военных действий со стороны третьей державы, другая Договаривающаяся Сторона не будет поддерживать ни в какой форме эту державу.

Статья III

Правительства обеих Договаривающихся Сторон останутся в будущем в контакте друг с другом для консультации, чтобы информировать друг друга о вопросах, затрагивающих их общие интересы.

Статья IV

Ни одна из Договаривающихся Сторон не будет участвовать в какой-нибудь группировке держав, которая прямо или косвенно направлена против другой стороны.

Статья V

В случае возникновения споров или конфликтов между Договаривающимися Сторонами по вопросам того или иного рода, обе стороны будут разрешать эти споры или конфликты исключительно мирным путем в порядке дружественного обмена мнениями или в нужных случаях путем создания комиссий по урегулированию конфликта.

Статья VI

Настоящий договор заключается сроком на десять лет с тем, что, поскольку одна из Договаривающихся Сторон не денонсирует его за год до истечения срока, срок действия договора будет считаться автоматически продленным на следующие пять лет.

Статья VII

Настоящий договор подлежит ратифицированию в возможно короткий срок. Обмен ратификационными грамотами должен произойти в Берлине. Договор вступает в силу немедленно после его подписания.

Составлен в двух оригиналах, на немецком и русском языках, в Москве, 23 августа 1939 года.

По уполномочию Правительства СССР
В. Молотов

За Правительство Германии
И. Риббентроп

Таємний додатковий протокол

(23 серпня 1939 р.)♣

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997., - Т. 2. - С. 428-429.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1939 г

По уполномочию Правительства СССР В. Молотов	За Правительство Германии И. Риббентроп

Декларація Українських Народних Зборів про прийняття Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і включення її до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (27 жовтня 1939 р.)♦

Український народ у колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригноблення, знищення і грабіж. Польські пани зробили все, щоб ополячити українське населення, навіть слово “українець”, замінивши його словом “бидло” і “хлоп”.

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям українцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали в навчальні заклади. Викорінювали рідну українську мову. Прагнули знищити українську культуру. Все це не раз викликало бурю протесту, селянські повстання проти колоніального режиму правлячих кіл панської Польщі.

Але скінчився час пригноблення і безправ’я. Волею всього багатонаціонального радянського народу, за указом Радянського уряду, Червона Армія визволила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. - С.436-437.

На вічах, зборах, мітингах народ одностайно висловлює непохитну волю злитися в братську сім'ю народів великого Радянського Союзу і ввійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Бо тільки в Радянському Союзі, де коло влади стоять робітники і селяни, знищена експлуатація людини людиною, здійснена взаємна допомога народів в усіх галузях господарського і громадського життя. Бо тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу повний розквіт національної культури — в повному розумінні народної культури. Бо тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаєм-ного недовір'я між народами і замість національного розбрату, культивованого буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів. В Радянському Союзі розквітає Українська Радянська Соціалістична Республіка. Збудовані сотні потужних заводів і фабрик, на яких працює робітничий клас, що не знає експлуатації. Виросло і економічно зміцніло українське селянство, яке володіє всією землею) і обробляє її новішою технікою. Радянська влада і комуністична партія створили всі умови для розквіту справжньої народної української радянської культури.

Українська мова — державна мова. Сини і дочки народів Радянської України займають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і громадського життя. Молоді Радянської України забезпечена повна можливість вчитись, оволодівати висотами науки своєю рідною мовою.

Народ Західної України знає це. Українські Народні Збори, будучи виразником непохитної волі і сподівань народу Західної України, постановляють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні Збори висловлюють тверду впевненість у тому, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом Комуністичної партії (більшовиків), ішов шляхом нового і щасливого життя.

Хай живе вільна Радянська Україна!

Хай живе братство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік — Вітчизна трудящих усього світу!

З Указу Президії Верховної Ради СРСР Про військовий стан♥ 22 червня 1941 р.

(Витяги)

2. В местностях, объявленных на военном положении, все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности принадлежат военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где нет военных советов,— высшему командованию войсковых соединений.

3. В местностях, объявленных на военном положении, военным властям предоставляется право:

а) в соответствии с действующими законами и постановлениями правительства привлекать граждан к трудовой повинности для выполнения оборонных работ, охраны путей сообщения, сооружений, средств связи, электростанций, электросетей и других важнейших объектов, для участия в борьбе с пожарами, эпидемиями и стихийными бедствиями;

б) устанавливать военно-квартирную обязанность для расквартирования воинских частей и учреждений:

в) объявлять трудовую и автогужевую повинность для военных надобностей;

♥♠ Текст подано за: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы: В 3-х т. – Т.1. – К., 1985. – С.19-21.

г) производить изъятие транспортных средств и иного необходимого для нужд обороны имущества как у государственных, общественных и кооперативных предприятий и организаций, так и у отдельных граждан;

д) регулировать время работы учреждений и предприятий, в том числе театров, кино и т. д.; организацию всякого рода собраний, шествий и т. п.; запрещать появление на улице после определенного времени, ограничивать уличное движение, а также производить в необходимых случаях обыски и задержание подозрительных лиц;

е) регулировать торговлю и работу торгующих организаций (рынки, магазины, склады, предприятия общественного питания), коммунальных предприятий (бани, прачечные, парикмахерские и т. д.), а также устанавливать нормы отпуска населению продовольственных и промышленных товаров;

ж) воспрещать въезд и выезд в местности, объявленные на военном положении;

з) выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных ее пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой.

4. По всем вопросам, предусмотренным п. 3 настоящего Указа, военные власти имеют право:

а) издавать обязательные для всего населения постановления, устанавливая за неисполнение этих постановлений наказания в административном порядке в виде лишения свободы сроком до 6 месяцев или штрафа до 3000 руб.;

б) отдавать распоряжения местным органам власти, государственным и общественным учреждениям и организациям и требовать от них безусловного и немедленного исполнения.

6. За неподчинение распоряжениям и приказам военных властей, а также за преступления, совершенные в местностях, объявленных на военном

положении, виновные подлежат уголовной ответственности по законам военного времени.

7. В изъятие из действующих правил о рассмотрении судами уголовных дел в местностях, объявленных на военном положении, все дела о преступлениях, направленных против обороны, общественного порядка и государственной безопасности, передаются на рассмотрение военных трибуналов...

Кроме того, военным властям предоставляется право передавать на рассмотрение военных трибуналов дела о спекуляции, злостном хулиганстве и иных преступлениях, предусмотренных уголовными кодексами союзных республик, если командование признает это необходимым по обстоятельствам военного положения.

8. Рассмотрение дел в военных трибуналах производится по правилам, установленным "Положением о военных трибуналах в районах военных действий".

9. Приговоры военных трибуналов кассационному обжалованию не подлежат и могут быть отменены или изменены лишь в порядке надзора...

Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про режим робочого часу робітників і службовців в період війни" (26 червня 1941 р.)♠

В целях обеспечения выполнения производственных заданий, связанных с нуждами военного времени, Президиум Верховного Совета СССР *постановляет:*

1. Предоставить директорам предприятий промышленности, транспорта, сельского хозяйства и торговли право устанавливать, с разрешения Совнаркома СССР, как для всех рабочих и служащих предприятия, так и для отдельных цехов, участков и групп рабочих и служащих обязательные сверхурочные работы продолжительностью от 1-го до 3-х часов в день.

♠ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. - С.457-458.

Лица, не достигшие 16 лет, могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам продолжительностью не более 2-х часов в день.

2. Не могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам беременные женщины, начиная с шестого месяца беременности, а также женщины, кормящие грудью, — в течение шести месяцев кормления.

3. Оплату обязательных сверхурочных работ рабочим и служащим производить в полуторном размере.

4. Отменить очередные и дополнительные отпуска, заменив их денежной компенсацией за неиспользованный отпуск, во всех государственных, кооперативных и общественных предприятиях и учреждениях. Отпуска предоставлять лишь в случае болезни. Отпуска по беременности и родам предоставлять в соответствии со ст. 14 постановления Совнаркома СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС от 28 декабря 1938 г.

Львів, 30 червня 1941 р.

Акт відновлення Української Держави♦

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління *найкращих синів* України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за *свободу,* взиває *увесь* український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

♦ Текст подано за: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 504-505.

2. На західніх землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Національ-Соціялістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в. р.
Голова Національних Зборів

Декрет Гітлера про створення Райхскомісаріату Україна (20 серпня 1941 р.)•

Другий декрет фюрера про запровадження цивільного управління на новозайнятих територіях Сходу від 20 серпня 1941 р.

У доповненні мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р., *постановляю:*

Замешкана українцями частина зайнятих східних територій, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернатора, утворює Райхскомісаріат в дусі мого декрету про управління новоокупованих східних територій від

• Текст подано за: Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів.: У 4-х т. - Т. I / Упорядкування і передмова Володимира Косика. —Львів, 1997. — С. 255.

17 липня 1941 р. і переходить під цивільне управління, яке підпорядковане райхсміністрові окупованих територій Сходу. Райхскомісаріат отримує назву “Україна”.

II.

Зовнішні кордони Райхскомісаріату “Україна” будуть визначатися мною, відповідно до стану боєвих операцій, і у певний час вони будуть остаточно встановлені. Час запровадження цивільного управління в Райхскомісаріаті “Україна” чи його частинах визначатиму окремо.

III.

Райхскомісаром для України призначаю гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його осідок є поки що Рівне.

Гауптквартира фюрера, 20 серпня 1941 р.

Фюрер
підп. *Адольф Гітлер*

Райхсміністр і начальник Райхсканцелярії
підп. *д-р Ляммерс*

Попередження німецького військового командування про знищення сіл і страти їх жителів♠

28 листопада 1941 р.

Українські селяни!

За останні дні німецькі війська знищили численні банди, членів яких було розстріляно, а ватажків повішено.

Було встановлено, що бандити отримували допомогу від населення. Внаслідок цього вжито таких заходів:

1. Село Баранівку спалено;
2. Село Обухівку спалено і населення розстріляно;
3. Численні помічники були розстріляні в різних селах.

Чи хочете ви, щоб вас спіткала така доля?

♠ Текст подано за: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 545.

Той, хто зв'язаний з бандитами, надає їм притулок, продовольство, якимось чином допомагає їм чи замовчує місце їхнього сховку, буде покараний смертю. Крім того, він накличе нещастя на свою сім'ю і на все село. (...)

Командуючий дивізією,
За моїм наказом для всіх старост сіл,
Місцевий комендант, лейтенант

Попередження коменданта міста Дніпропетровська про страти•

Дніпропетровськ, 6 грудня 1941 р.

2 грудня 1941 р. у Дніпропетровську було вчинено замах на німецького офіцера.

Як покарання, 100 заложників, узятих із жителів Дніпропетровська, були розстріляні.

У разі повторення подібних фактів будуть вжиті суворіші заходи.

Закликається населення допомагати в попередженні подібних випадків.

Комендант міста

Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві і будівництві" (13 лютого 1942 р.)*

В целях обеспечения рабочей силой важнейших предприятий и строек военной промышленности и других отраслей народного хозяйства, работающих на нужды обороны, Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Признать необходимым на период военного времени мобилизацию трудоспособного городского населения для работы по месту жительства на

• Текст подано за: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 546.

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. - С.478-479.

производстве и строительстве, в первую очередь в авиационной и танковой промышленности, промышленности вооружения и боеприпасов, в металлургической, химической и топливной промышленности.

2. Установить, что мобилизации для работы на производстве и строительстве подлежит трудоспособное городское население в возрасте: мужчины от 16 до 55 лет и женщины от 16 до 45 лет из числа не работающих в государственных учреждениях и предприятиях.

3. От мобилизации освобождаются:

а) лица мужского и женского пола в возрасте от 16 до 18 лет, подлежащие призыву в школы фабрично-заводского обучения, ремесленные и железнодорожные училища, согласно контингентов, устанавливаемых Совнаркомом СССР;

б) женщины, имеющие грудных детей, а также женщины, имеющие детей в возрасте до 8 лет, в случае отсутствия других членов семьи, обеспечивающих уход за ними;

в) учащиеся в высших и средних учебных заведениях.

4. Порядок, сроки и размеры мобилизации трудоспособных граждан для работы на производстве и строительстве определяет Совет Народных Комиссаров СССР.

5. Установить, что лица, уклоняющиеся от мобилизации для работы на производстве и строительстве, привлекаются к уголовной ответственности и подвергаются по приговору народного суда принудительным работам по месту жительства на срок до 1 года.

Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх підсобників" (19 квітня 1943 р.)♠

♠ Реабілітація репресованих, законодавство та судова практика / За редакцією В.Т. Маляренка.—К, 1997. — С. 145—147.

(*Витяги*)

В освобожденных Красной Армией от немецко-фашистских захватчиков городах и селах обнаружено множество фактов неслыханных зверств и чудовищных насилий, учиненных немецкими, итальянскими, румынскими, венгерскими, финскими фашистскими извергами, гитлеровскими агентами, а также шпионами и изменниками Родины из числа советских граждан над мирным советским населением и пленными красноармейцами.

Многие десятки тысяч ни в чем не повинных женщин, детей и стариков, а также пленных красноармейцев зверски замучены, повешены, расстреляны, заживо сожжены по приказам командиров воинских частей и частей жандармского корпуса гитлеровской армии, начальников гестапо, бургомистров, военных комендантов городов и сел, начальников лагерей для военнопленных и других представителей фашистских властей.

...Имея в виду, что расправа и насилия над беззащитными советскими гражданами и пленными красноармейцами и измена Родине являются самыми позорными и тяжкими преступлениями, самыми гнусными злодеяниями, Президиум Верховного Совета СССР *постановляет:*

1. Установить, что немецкие, итальянские, румынские, венгерские, финские фашистские злодеи, уличенные в совершении убийств и истязаний гражданского населения и пленных красноармейцев, а также шпионы и изменники из числа советских граждан караются смертной казнью через повешение.

2. Пособники из местного населения, уличенные в оказании со действия злодеям в совершении расправ и насилий над гражданским населением и пленными красноармейцами, караются ссылкой в каторжные работы на срок от 15 до 20 лет.

3. Рассмотрение дел о фашистских злодеях, виновных в расправах и насилиях над мирным советским населением и пленными красноармейцами, а также о шпионах, изменниках Родины из числа советских граждан и о их пособниках из местного населения возложить на военно-полевые суды,

образуемые при дивизиях действующей армии в составе: председателя военного трибунала дивизии (председатель суда), начальника особого отдела дивизии и заместителя командира дивизии по политической части (члены суда), с участием прокурора дивизии.

4. Приговоры военно-полевых судов при дивизиях утверждать командиру дивизии и приводить в исполнение немедленно.

ПЛАТФОРМА УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ♠

(Витяги)

II

Цілі й завдання УГВР

1.Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-большевицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначити ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежної влади в Україні.

4. Репрезентувати, як Верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і закордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

♠ Текст подано за: Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів, 1991. – С.122-125.

III

Основні ідейно-програмові принципи

Збереження життя нації, національної єдности і культури — це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму. Національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян. Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили на здобуття й закріплення власної держави.

Всі політично-активні чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціяльно-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального грунту. Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльности:

1. УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійности українського народу, зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів та співпраці з усіма прихильниками такої самостійности.

2. УГВР твориться на принципі повної політичної незалежности своїх прагнень від впливів сторонніх національних сил і чинників.

3. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежности, що стоять на грунті політичної суверенности української держави та політичної незалежности українських визвольних прагнень.

4. УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політично-соціальну плятформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення розвитку української національної культури;

ґ) забезпечення справедливого соціяльного ладу в Українській Державі без клясового визиску і гноблення;

г) забезпечення справжньої законности в Українській Державі й рівности всіх громадян перед законом;

д) забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншостям в Україні;

е) забезпечення для всіх громадян вільної ініціятиви, регульованої вимогами і потребами цілости нації;

є) забезпечення права рівних спроможностей на сті для всіх громадян вільної ініціятиви, регульованої вимогами і потребами цілости нації;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усуспільнення основних природніх багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам;

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих варстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та умових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціяльним законодавством...

Платформа прийнята Великим Збором Української Головної Визвольної Ради в липні 1944 р.

Про включення Української РСР і Білоруської РСР в число первісних членів Міжнародної Організації. Резолюція конференції Об'єднаних націй у Сан-Франціско, одноголосно прийнята другим пленарним засіданням конференції (27 квітня 1945 р.)♦

Засідання рекомендує, щоб Українська Радянська Соціалістична Республіка і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка були запрошені стати первісними членами пропонованої Міжнародної Організації.

Про запрошення Української РСР і Білоруської РСР на конференцію Об'єднаних націй у Сан-Франціско. Резолюція конференції Об'єднаних націй у Сан-Франціско, одноголосно прийнята на засіданні Виконавчого Комітету конференції (30 квітня 1945 р.)♣

Оскільки конференція вирішила запросити Українську Радянську Соціалістичну Республіку і Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку стати первісними членами пропонованої Міжнародної Організації, Виконавчий Комітет рекомендує Керівному Комітету дозволити представникам цих республік негайно зайняти свої місця на конференції, як вони просили про це через представника Радянського Союзу.

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. - С.522.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. - С.522.

Тема 17. Держава і право УРСР у повоєнні роки та період десталінізації (1945 – перша половина 1960 рр.)

Реформування органів влади і управління

Державно-правовий розвиток Української РСР у післявоєнні роки відбувався відповідно до нових реалій внутрішнього та міжнародного життя Радянського Союзу. Спричинений Другою світовою війною перерозподіл сил призвів до нового загострення протиборства політичних систем, відомого під назвою *«холодна війна»*. Небувало інтенсивними темпами здійснювалась відбудова важкої та вдосконалювалося виробництво оборонної промисловості. Обсяг промислової продукції УРСР, яка займала чільне місце у загальносоюзному воєнно-промисловому комплексі, у 1950 році перевищив довоєнний рівень на 15%.

Водночас вкрай тяжким було становище розореного війною і сталінською системою управління сільського господарства. Вивіз продовольства заради геополітичних інтересів, а також жахлива посуха призвели у 1946–1947 рр. до нового голодомору в українських селах, жертвами якого стали понад 800 тис. чоловік. Започатковані в Москві кампанії «жданівщини», «лисенківщини», «боротьби з космополітизмом» та інші, доповнювалися в Україні звинуваченнями в націоналізмі діячів літератури, мистецтва, науки. Черговим антинародним кроком стала ліквідація у 1946 р. греко-католицької церкви у Західній Україні. 1949 р. вона була ліквідована й на Закарпатті.

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.) боротьба за владу у вищому партійно-державному керівництві завершилась перемогою М. Хрущова, який у вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС. Відбулися зміни в партійному та радянському керівництві УРСР, областей, районів. У червні 1953 р. першим секретарем ЦК КПУ став О. Кириченко – перший українець за все її існування. У лютому 1956 р. делегати XX з’їзду КПРС заслухали доповідь М. Хрущова про культ особи Сталіна, у липні 1956 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і

його наслідків». Розпочався період десталінізації, чи, за влучним визначенням письменника І. Еренбурга, *«хрущовська відлига»*.

Як уже зазначалося, ще до кінця війни центральні й місцеві органи влади й управління УРСР відновили господарську і культурно-виховну діяльність. 4 вересня 1945 р. припинив свою діяльність ДКО.

Перші післявоєнні вибори до ***Верховної Ради УРСР***, яка офіційно залишалася вищим органом влади в республіці, відбулися 9 лютого 1947 р. Порядок обрання, форми діяльності й структура вищого органу влади не зазнали значних змін. До 21-го року підвищився віковий ценз для депутатів ВР. У роки десталінізації *дещо розширилась компетенція союзних республік у господарській сфері та законодавчій діяльності*. Відповідно до загальносоюзного закону від 11 лютого 1957 р. Верховна Рада УРСР отримала право, поряд із затвердженням бюджету республіки, затверджувати щорічні народногосподарські плани, самостійно вирішувати питання в галузі землекористування, адміністративно-територіального поділу, будівництва. У її складі тепер було більше представників робітничого класу, збільшився й відсоток українців. 1959 р. прийнято Закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради УРСР і місцевих Рад.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р. Рада Народних Комісарів Української РСР була перетворена відповідно до перейменування союзного уряду та з урахуванням міжнародної практики на ***Раду Міністрів Української РСР.*** Народні комісаріати УРСР відповідно були перейменовані у *Міністерства УРСР*. У процесі десталінізації відбувався *перерозподіл компетенції* між союзними й республіканськими урядовими органами на користь останніх. Зменшувалась кількість загальносоюзних міністерств і збільшувалась кількість союзно-республіканських. Ліквідація зайвих та паралельно діючих установ дозволила протягом 1954–1956 рр. скоротити апарат управління майже на 100 тис. осіб.

Розширенню повноважень республік сприяв Закон СРСР від 11 лютого 1957 р. «Про віднесення до відання союзних республік розв’язання питань

обласного, крайового адміністративно-територіального устрою». З Конституції СРСР було виключене положення про те, що «до відання СРСР відноситься затвердження утворення нових областей та країв». За Союзом РСР залишалося лише «затвердження утворення нових автономних республік та автономних областей у складі союзних республік».

Спроба радикальної зміни системи управління народним господарством у напрямі її децентралізації розпочалася з прийняттям у травні 1957 р. Закону СРСР «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом» та однойменного закону УРСР. Відповідно до цих актів в Україні створювались 11 раднаргоспів (РНГ): Вінницький (Вінницька і Хмельницька області), Дніпропетровський, Запорізький, Київський (Київська, Черкаська, Кіровоградська, Житомирська області й Київ), Луганський, Львівський (Львівська, Тернопільська, Ровенська, Волинська області), Одеський, Сталінський (він же Донецький), Станіславський (Закарпатська, Станіславська, Чернівецька області), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області), Херсонський (Кримська, Миколаївська, Херсонська області й м. Севастополь). Відповідні міністерства й державні комітети ліквідовувалися.

Раднаргоспи у межах економічних адміністративних районів керували підприємствами промисловості та іншими господарськими організаціями, які раніше підпорядковувалися загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам. У середині районів успішно здійснювалась спеціалізація й кооперування споріднених підприємств, з’явилась перспектива розвитку у напрямі економічної самостійності республіки. Однак управління через РНГ послаблювало централізоване галузеве керівництво, призводило до порушень технічної політики. З метою позбутися наслідків децентралізації у 1960 р. був створений республіканський РНГ, а у 1962 р. – Вища рада народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР).

Для проведення прогресивної технічної політики на галузевих підприємствах, підпорядкованих ВРНГ СРСР, були створені *галузеві*

державні комітети. Поряд із ними створювалися *виробничі державні комітети* (газової промисловості, середнього машинобудування, енергетики), яким, на відміну від галузевих, підпорядковувалися підприємства певної галузі. Голови держкомітетів наділялися правами міністрів СРСР. Але всі ці заходи лише ускладнили становище.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення управління промисловістю» від 30 вересня 1965 р. раднаргоспи були ліквідовані. Управління промисловістю знову почало здійснюватися за галузевим принципом через загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства. Заходи, передбачені зазначеною постановою, були закріплені в загальносоюзному Законі від 2 жовтня 1965 р. «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління» та однойменному законі УРСР від 23 жовтня 1956 р.

У 1954 р. відзначалось *300-річчя возз'єднання України з Росією*. У січні 1954 р. Кам'янець-Подільську область було перейменовано у Хмельницьку, а обласний центр, стародавнє українське місто Проскурів,– у м. Хмельницький.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. було затверджене спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної Ради УРСР про *передачу Кримської області* із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Передача обґрунтовувалася, як зазначалося в Указі, спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими й культурними зв'язками між Кримською областю та Українською РСР. Законом СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР» від 26 квітня 1954 р. вказаний вище Указ було затверджено і внесено відповідні зміни у статті 22 і 23 Конституції СРСР.

Враховуючи, що цей факт по-різному трактується в історичній та соціально-політичній літературі, зазначимо, що зміна територіального устрою союзних республік відбулася у повній відповідності до норм чинних на той час Конституцій РРФСР та УРСР, Конституції СРСР,

зокрема, статей 14, 18, 146. Процедура прийняття рішення також відповідає правовим нормам, що існували на той час. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р., Закон СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР є легітимними правовими актами радянської влади.

Перші повоєнні вибори до ***місцевих Рад депутатів трудящих*** відбулися 21 грудня 1947 р. Діяльність місцевих органів влади пожвавилась після XX з’їзду КПРС. Цьому сприяла, зокрема, постанова ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв’язків з масами». *Розширювалися права органів місцевої влади*, зокрема, у питаннях планування, будівництва, бюджетно-фінансовій сфері та ін. Президією Верховної Ради УРСР 31 травня 1957 р. були затверджені Положення про обласні, районні, міські, районні у місті, селищні і сільські Ради депутатів трудящих, а також Положення про постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих.

У цих документах регламентувалося правове становище місцевих органів державної влади, повноваження і функції кожної ланки Рад в соціально-економічному та культурному житті адміністративно-територіальних одиниць, роль постійних комісій у місцевому управлінні. Розширилась компетенція виконкомів місцевих Рад у вирішенні ряду господарських і соціально-культурних питань, збільшилась кількість постійних і тимчасових комісій, почали діяти вуличні, будинкові комітети, органи народного контролю. Кількість депутатів місцевих Рад збільшилася з 322,6 тис. у 1950 р. до 381,5 у 1959 р. Потягом 1962–1963 рр. до відання місцевих Рад було передано значну частину житлового фонду, а також підприємства побутового обслуговування населення.

У грудні 1962 р. *обласні Ради були поділені за виробничою ознакою на сільські і промислові.* Негативні наслідки поділу, що руйнував єдність рад, виявилися очевидними. Невдовзі, після відставки М. Хрущова, його було скасовано.

Реорганізація державного життя у повоєнний період торкалася судових та

правоохоронних органів. Після скасування у вересні 1945 р. широкої юрисдикції військових трибуналів *відновилася в повному обсязі юрисдикція народних, обласних судів та Верховного Суду України*.

У 1947 р. Верховна Рада УРСР обрала на п’ять років *новий склад Верховного Суду*. Протягом 1947–1948 рр. сесіями обласних Рад депутатів трудящих строком на п’ять років було обрано нові склади обласних судів. 30 січня 1949 р. уперше відповідно до Конституції УРСР (ст. 108) і Закону СРСР про судоустрій 1938 р. проводилися *вибори народних судів* громадянами району на основі загального, прямого і рівного права при таємному голосуванні. Порядок виборів детально визначався у Положенні про вибори народних судів від 10 жовтня 1948 р. Народні судді та народні засідателі обиралися на три роки. Для кандидатів установлювався віковий ценз у 23 роки.

Скасовувався порядок накладання стягнень на суддів у дисциплінарному порядку (їх накладали міністр юстиції, голови облуправлінь юстиції, голови обласних та крайових судів). За Положенням про дисциплінарну відповідальність суддів від 15 липня 1948 р., право накладати стягнення на суддів надавалося спеціальним *колегіям у дисциплінарних справах* при обласних і Верховному Судах.

Унаслідок *реформування управління судовою системою* у травні 1956 р. були ліквідовані Міністерство юстиції СРСР та обласні й крайові управління юстиції. Мін’юст УРСР, як і інших республік, отримав статус союзно-республіканського Міністерства. На обласні суди покладалися *невластиві для судових органів функції* керівництва нотаріальними конторами, виконанням судових рішень і вироків у частині майнових стягнень, контролю за всією діяльністю народних судів, проведення в них ревізій. Народні суди отримали право призначення судових виконавців. Проте спроба децентралізувати управління судовою системою виявилася невдалою, і в 1962 р. *поновився попередній порядок загального керівництва судами* з боку Мін’юста та його органів.

За новим Положенням про Верховний Суд СРСР від 12 лютого 1957 р.,

вищому органу радянської судової системи надавалося право законодавчої ініціативи. Важливою складовою роботи Верховного Суду СРСР стала аналітично-роз'яснювальна діяльність (аналіз та узагальнення судової практики, надання роз'яснень судам з питань застосування законодавства при розгляді судових справ). Наглядові ж функції Верховного Суду скорочувалися: переважна більшість наглядових проваджень здійснювалася на республіканському рівні. До складу Верховного Суду СРСР входили: пленум Верховного Суду, Судова колегія з цивільних справ, Судова колегія з кримінальних справ, Воєнна колегія. Членами Верховного Суду СРСР за посадою ставали також голови верховних судів союзних республік.

Завдання правосуддя та *нові засади реформування судової системи* визначили прийняті наприкінці 1958 р. Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік та Закон про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. Зміни торкалися, передусім, організації і діяльності низової ланки судової системи. Замість дільничної системи народних судів встановлювалися єдині народні суди району чи міста, які тепер обиралися не на три, а на п'ять років. Народні засідателі обиралися на два роки зборами трудових колективів. Судові справи між суддями розподілялися за територіальним принципом, за кожним суддею закріплювалася певна територія району (міста). Народні суди мали звітувати про свою діяльність перед відповідними Радами, а народні судді – перед виборцями.

Підвищенню ролі громадськості у здійсненні правосуддя сприяло створення керованих судами самодіяльних органів – *Рад народних засідателів*. Відновили діяльність *товариські суди*, що виникли у 20-х роках для боротьби з порушниками дисципліни праці. Відповідно до Положення про товариські суди Української РСР від 15 серпня 1961 р. до їх підсудності належали справи про антигромадські вчинки і злочини, за вчинення яких не передбачалося кримінальне покарання. Товариські суди застосовували переважно заходи громадського впливу і лише у разі необхідності могли порушувати клопотання перед народними судами про застосування кримінального покарання. Справи розглядалися колегіально у

складі трьох членів товариського суду.

Закон про судоустрій УРСР 1960 р. вніс зміни у правовий статус ***адвокатури.*** Зазначалося, що колегії адвокатів є добровільними об'єднаннями осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Відповідно до норм кримінального і цивільного судочинства адвокат допускався до участі у розгляді будь-якої кримінальної і цивільної справи. 25 вересня 1962 р. було прийнято Положення про адвокатуру УРСР, яке значно посилило роль місцевих Рад депутатів трудящих у керівництві діяльністю адвокатури. Новим у Положенні був розділ про права і обов'язки адвоката. Адвокат був зобов'язаний не розголошувати відомості, що були повідомлені йому довірителем у зв'язку із наданням юридичної допомоги в даній справі. Тому адвокат не міг бути допитаний як свідок про обставини, що стали йому відомими у зв'язку з виконанням обов'язків захисника в даній справі. Йому заборонялося відмовлятися від прийнятого на себе захисту звинуваченого.

Завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності ***прокуратури*** визначало прийняте 24 травня 1955 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР. Серед завдань прокуратури важливе місце займала охорона політичних трудових, житлових та інших особистих і майнових прав громадян. Вищий нагляд за дотриманням законів міністерствами, підпорядкованими їм підприємствами і службовими особами, а також громадянами СРСР покладався на Генерального прокурора СРСР. Органи прокуратури на місцях підпорядковувались Генеральному прокуророві і мали здійснювати нагляд за законністю, незалежно від впливу місцевих органів влади. Установлювався десятиденний термін розгляду протестів прокурорів щодо виявлених фактів порушення законності в управлінні.

У повоєнний період відбувалася реорганізація ***органів держбезпеки та внутрішніх справ.*** Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Л. Берія, намагаючись захопити владу, ініціював об'єднання окремих міністерств держбезпеки (МДБ) і внутрішніх справ (МВС) в одне міністерство (МВС СРСР) і очолив його. Проте після арешту Л. Берії органи держбезпеки знову виокремлюються. Для керівництва ними при Раді Міністрів утворюється

Комітет державної безпеки (КДБ).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1956 р. розпочалася *децентралізація органів внутрішніх справ*. Обласні управління МВС були підпорядковані обласним Радам депутатів трудящих, а управління, відділи (відділення) міліції в містах і районах перетворювалися на управління, відділи (відділення) міліції виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих. У 1960 р. у зв'язку з ліквідацією МВС СРСР керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалося МВС союзних республік. 5 вересня 1962 р. органи внутрішніх справ були перейменовані в органи охорони громадського порядку.

Важливим кроком на шляху їх зміцнення було прийняття у 1962 р. нового Положення про міліцію, тексту присяги особового складу міліції, встановлення щорічного відзначення Дня радянської міліції.

З 1963 р. *органам охорони громадського порядку було надано право проведення попереднього слідства*. Залученню громадськості до охорони громадського порядку сприяло виникнення у 1958 р. на Донбасі і подальше поширення в Україні *народних дружин.* Правові основи їх діяльності були визначені постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1959 р. «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні». На 1 січня 1965 р. в Україні діяло понад 32 тис. народних дружин, у складі яких налічувалось близько 1 млн 700 тис. дружинників.

Зміни в законодавстві

Повоєнний розвиток правової бази відбувався на основі принципу *пріоритету союзного законодавства*. Посилення партійного керівництва безпосередньо зачіпало законодавчу діяльність держави. Директиви партійних з'їздів, рішення пленумів ЦК КПРС набували в державі нормативного значення. Правова регуляція важливих сфер життя здійснювалася спільними актами партійних і радянських органів, що мали юридичну силу.

Проголошений XX з'їздом КПРС курс на демократизацію й розширення

повноважень союзних республік передбачав *усунення деформацій в правовій системі.* Посиленню демократичних тенденцій у розвитку права мав сприяти союзний Закон від 11 лютого 1957 р. «Про віднесення до відання республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Проте робота над ***другою кодифікацією права*** в Україні розпочалася раніше, після прийняття 14 травня 1956 р. Президією Верховної Ради Української РСР постанови «Про перегляд кодексів законів Української РСР».

Цивільне законодавство спрямовувалося на зміцнення передусім права державної власності. Так, протягом 1945–1946 рр. була проведена націоналізація землі, підприємств, банків, засобів зв'язку в західних областях, на Буковині й Закарпатті. В умовах переходу до мирного будівництва *зросла роль господарсько-договірних відносин* між підприємствами й організаціями. Постанова Ради Міністрів СРСР від 26 квітня 1949 р. мала сприяти поширенню практики укладання договорів господарськими організаціями. Передбачалася певна цивільно-правова регуляція порядку здавання виробниками зерна державі.

Але у відповідь на директиву Сталіна від 15 вересня 1947 р., в якій було засуджено послаблення керівництва заготівлею зерна з боку партійних та радянських органів, ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР повернулися до застосування надзвичайних адміністративних заходів (встановлення добових завдань, закріплення керівних працівників з обласних центрів «персонально за молотильними агрегатами й відповідними колгоспами» тощо). У результаті було штучно створено новий голодомор в Україні. В умовах, коли тисячі українських селян помирали з голоду, Голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов, Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, Уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Українській РСР В. Калашніков доповідали Сталіну що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства УРСР, виконуючи соціалістичні зобов'язання і дані Вам обіцянки, 10 жовтня 1947 р. достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3%. Здавання хліба державі зверх плану продовжується».

Відбувалося *«зближення» державної та колгоспно-кооперативної форм власності.* Так, відповідно до рішення Пленуму ЦК КПРС (червень 1956 р.), були передані у державну власність артілі промислової кооперації.

Зміцненню товарно-грошових відносин сприяла постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р., якою запроваджувалося проведення грошової реформи. Було скасовано карткову систему, ліквідовано комерційну торгівлю і запроваджено продаж товарів за єдиними державними цінами. Але внаслідок зміни грошової системи майже втричі підвищилися роздрібні ціни.

Певні зміни відбувалися у цивільно-правому регулюванні особистої власності. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1948 р. «Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків» громадяни отримали право особистої власності на одно- або двоповерховий будинок. Щоправда, житлова площа його обмежувалася 60 кв. метрами, а кількість кімнат – п'ятьма. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 р. замість адміністративного запроваджувався судовий порядок виселення з будинків державних підприємств, установ робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини.

Прийнятий Верховною Радою УРСР 18 липня 1963 р. ***Цивільний кодекс УРСР*** віддзеркалював Основи цивільного законодавства Союзу РСР (1961 р.). Кодекс складався з восьми розділів: І. Загальні положення; ІІ. Право власності; ІІІ. Зобов'язальне право; IV. Авторське право; V. Право на відкриття; VI. Спадкове право; VI. Право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів та послуг, раціоналізаторську пропозицію; VII. Спадкове право; VIII. Правоздатність іноземних громадян і осіб без громадянства. Застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів і угод.

Істотний вплив на головні положення ЦК 1963 р. мали утопічні за своєю суттю установки КПРС щодо побудови комунізму. Так, *завданням кодексу* проголошувалося регулювання «майнових та пов'язаних із ними

немайнових відносин з метою створення матеріально-технічної бази комунізму та все більш повного задоволення матеріальних та духовних потреб громадян». *Перевага віддавалася забезпеченню права державної власності*. Громадянські права у випадку, коли вони суперечили «призначенню цих прав у соціалістичному суспільстві», взагалі не охоронялися законом. Подальшого розвитку набуло *зобов'язальне право*, якому присвячено переважну більшість статей кодексу. ЦК 1963 р. містив норми, що врегульовували як загальні положення про зобов'язання, так і окремі види зобов'язань (купівля-продаж, даріння, підряд та ін.). Особлива увага приділялася забезпеченню тих видів зобов'язань, зміст яких виникав з актів планування народного господарства.

Установлювалися дві черги *спадкування* за законом: 1) діти, чоловік чи дружина, батьки померлого; 2) брати, сестри, діди й бабусі. Заповідач отримав право заповідати свою власність і іншим особам або позбавляти спадщини на власний розсуд.

Відбулися певні зміни у ***сімейному праві***. 1953 р. ліквідована заборона шлюбів між громадянами СРСР і іноземцями. Кодекс про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР доповнено положенням про обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення їми повноліття.

Зміни у ***трудовому праві*** передбачали поновлення довоєнних норм, що регулювали трудові відносини. *Скасовувались трудова мобілізація, трудова повинність, щоденні понаднормові роботи*. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. відновлювалося право працівників на чергові й додаткові відпустки. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1947 р. поновилася практика *укладання колективних договорів* між адміністрацією підприємства, установи й профсоюзними організаціями. Водночас зберігалися такі форми примусового залучення до праці, як організований набір працівників (договори господарських організацій з колгоспами й колгоспниками) та призов (мобілізація) молоді на навчання в ремісничі й залізничні училища.

Подальша *демократизація трудового права* пов'язана з періодом

десталінізації. У квітні 1956 р. була скасована кримінальна відповідальність працівників за самовільне залишення роботи. З 1957 р. відмовилися від призову молоді на навчання у системі державних трудових резервів. Відновилося право працівника на звільнення з роботи за власним бажанням, з попередженням про це адміністрації за два тижні. Отже, *поновилась дія інституту трудового договору.*

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956 р. *робочий день* напередодні вихідних і свят скорочувався на дві години. Протягом 1958–1960 рр. відбулося переведення всіх робітників і службовців на 7-годинний робочий день. Для працівників, зайнятих на підземних роботах, та деяких інших категорій встановлювався шестигодинний робочий день.

Посилилась *охорона праці* підлітків, вагітних жінок. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення охорони праці підлітків» від 13 грудня 1956 р. заборонялось приймати на роботу молодь до 16 років. Для працівників у віці від 16 до 18 років встановлювався 6-годинний робочий день, посилювалися гарантії у наданні щорічних відпусток. З квітня 1956 р. з 77 до 112 днів збільшилась тривалість відпусток жінкам у зв’язку з вагітністю та пологами.

Посилилась *захисна функція профспілок*. Так, необхідною умовою звільнення працівника з ініціативи адміністрації була згода на це профспілки. З 1957 р. на підприємствах і установах за участю на паритетних началах представників адміністрації й профспілок створюються комісії з трудових спорів (КТС). Підвищенню ролі профспілок у трудовому регулюванні, охороні прав працівників сприяло затвердження 15 липня 1958 р. Президією Верховної Ради СРСР Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки.

14 липня 1956 р. був прийнятий Закон «Про державні пенсії», який встановлював порядок призначення і виплати пенсій. *Право на пенсію* за віком мали чоловіки – при досягненні ними 60 років та при трудовому стажі не менш як 25 років, жінки – при досягненні віку 55 років та наявності 20 років трудового стажу.

Суперечливим виявився розвиток ***колгоспного права***. Постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» від 19 вересня 1946 р. визначалися основні засади удосконалення організації і діяльності колгоспів у повоєнний період. Ряд нормативних актів регламентував проведення колективізації у західних областях (1947–1950 рр.), але це не позбавило від порушень темпів і принципу добровільності.

Постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 19 квітня 1948 р. як основна форма артільної праці встановлювалася *бригада*. Вона складалася з кількох ланок, мала постійний склад колгоспників, земельні ділянки, худобу, інвентар. Зрівнялівка у нарахуванні трудоднів, кругова порука зводили нанівець принцип матеріальної заінтересованості колгоспників, позбавляли їх ініціативи. Розподіл натуральних і грошових прибутків колгоспників відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 16 лютого 1952 р. здійснювався у останню чергу після завершення усіх інших розрахунків господарств. До 1956 р. продовжувала існувати кримінальна відповідальність за невиконання мінімуму трудоднів. Колгоспники до 1958 р. не мали паспортів, що надавало їхній праці примусового характеру.

Нових обертів *свавіллю на селі* надав прийнятий у лютому 1948 р. за ініціативою вищого керівництва УРСР таємний Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Виселення проводилося органами МВС на підставі рішень загальних колгоспних зборів. Протягом двох років дії Указу відбулося близько 12 тис. таких рішень.

Улітку 1949 р. розпочалося форсоване *укрупнення колгоспів*. При цьому порушувався принцип добровільності й доцільності. На кінець 1950 р. їх кількість зменшилась на 42%. Гігантоманія призводила до того, що деякі раніше рентабельні господарства занепадали. Проте, в цілому, великі колгоспи стали спроможними забезпечувати себе кадрами сільськогосподарських спеціалістів і технікою. У 1958 р., за ініціативою

УРСР, *МТС були реорганізовані у РТС,* а сільгосптехніка викуповувалась колгоспами у держави. Замість обов'язкових поставок колгоспами сільгосппродукції державі встановлювалась закупка її у колгоспів. Цього ж року почала впроваджуватись грошова оплата праці колгоспників.

Розширенню прав колгоспів сприяла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артілі і подальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управління справами артілі». Загальним зборам колгоспників надавалося право з урахуванням умов кожного господарства встановлювати обов'язковий мінімум трудоднів, розміри присадибних ділянок, кількість худоби і птиці, яка могла бути в індивідуальній власності колгоспників.

Однак з 1959 р. розпочалося *обмеження особистого господарства колгоспників, посилилось втручання партійних і радянських органів у діяльність колгоспів.*

У зв'язку із закінченням війни відбулися певні зміни в ***кримінальному праві.*** Утратили силу окремі норми законодавчих актів, які з'явилися під час війни (відповідальність за поширення чуток, що породжували тривогу серед населення тощо). Держава вважала можливим видати акти загальної амністії.

Перша амністія була оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» від 7 липня 1945 р. Цим актом було звільнено від покарання осіб, засуджених до позбавлення волі до 3-х років, а для осіб, засуджених на строки понад 3 роки, термін покарання скорочувався наполовину. Також звільнялися від покарання особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, і засуджені з відстрочкою виконання вироку.

Друга повоєнна амністія відбулася після смерті Сталіна на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. Від покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на терміни до 5 років, а засудженим на термін понад 5 років покарання скорочувалося наполовину. Від покарання також звільнялись чоловіки старші від 55 років, жінки старші

від 50 років, неповнолітні й особи з невиліковними хворобами. Амністія не поширювалася на засуджених за політичні злочини, вбивства й бандитизм. Загалом на волю вийшли понад 1 млн засуджених, що призвело до ускладнення криміногенної ситуації в країні.

У вересні 1955 р. були амністовані громадяни, які співробітничали з окупантами в роки війни. Близько 55 тис. українців, особливо мешканців західного регіону, звинувачених у «пособництві ворогові», учасників оунівського руху та членів їх сімей, повернулися додому. Також були достроково звільнені німецькі громадяни, засуджені за злочини проти радянського народу під час війни.

26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР *скасовано смертну кару*. За злочини, що передбачали смертну кару, у мирний час застосовувалось позбавлення волі на 25 років у виправно-трудових таборах. Однак Указом від 12 січня 1950 р. «на численні прохання трудящих» було *відновлено застосування смертної кари* до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів.

Основними тенденціями подальшого розвитку кримінального права були: захист, передусім, інтересів держави, соціалістичної власності, уніфікація кримінально-правового регулювання, поява норм, що визначали склад нових злочинів. Кримінальний кодекс УРСР було приведено у повну відповідність до норм законодавства СРСР.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 червня 1947 р. установлювались *нові склади в групі «інші державні злочини»*: розголошення державної таємниці; втрата документів та інших матеріалів, зміст яких становить державну таємницю; заявлення чи передавання за кордон винаходів, відкриттів та технічних удосконалень, що становлять державну таємницю.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного і громадського майна» від 4 липня 1947 р. посилювались *до 25 років позбавлення волі* санкції за розкрадання соціалістичного майна, а також вперше встановлювалась кримінальна

відповідальність за незаявлення про вчинене чи таке, що готується, розкрадання.

Посилились санкції за злочини проти життя, здоров’я, гідності особи, за злочини проти особистої власності. Проте було безпідставно анульовано склад такого злочину, як пограбування. Не завжди законодавчо визначалася кваліфікація злочину й конкретний вид покарання. Так, у цілому гуманний Закон «Про захист миру» від 12 березня 1951 р. щодо осіб, винних у пропаганді війни, обмежувався вимогою засуджувати їх як небезпечних кримінальних злочинців.

Десталінізація принесла певне обмеження застосування кримінальної репресії, звуження кола кримінальної відповідальності. З 1959 р. широко застосовується умовне засудження.

Прийнятий 28 грудня 1960 р. ***Кримінальний кодекс УРСР*** базувався на Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.). Він повністю увібрав у себе загальносоюзні закони про кримінальну відповідальність за державні, військові злочини та інші злочини, спрямовані проти СРСР. Кодекс поділявся на Загальну та Особливу частини.

Загальна частина складалася з V глав: І. Загальні положення; ІІ. Межі чинності кримінального кодексу; ІІІ. Про злочин; IV. Про покарання; V. Про призначення покарання і про звільнення від покарання. Особлива частина, за ознаками родового об’єкта, містила одинадцять глав: І. Державні злочини; ІІ. Злочини проти державної і колективної власності; ІІІ. Злочини проти життя, здоров’я і гідності громадян; IV. Злочини проти політичних і трудових прав громадян; V. Злочини проти індивідуальної власності громадян; VI. Господарські злочини; VII. Посадові злочини; VIII. Злочини проти правосуддя; IX Злочини проти порядку управління; Х. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров’я; XI. Військові злочини.

КК 1960 р. мав завданням охорону від злочинних посягань суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, особи і прав громадян, був

спрямований на попередження злочинності. Важливими положеннями КК 1960 р. були: звуження сфери кримінальної відповідальності (скасовувалось понад 70 складів злочинів, передбачених КК 1927 р.); зменшення видів покарань; відмова від принципу аналогії; проголошення вини єдиною підставою кримінальної відповідальності.

Закону, що усував або пом’якшував караність діяння, надавалась зворотна сила. Закон, який встановлював караність діяння чи посилював її, зворотної сили не мав.

Вік кримінальної відповідальності підвищувався до 16 років, за вчинення тяжких злочинів – 14 років. Знижувався максимальний, з 25 до 15 років, термін позбавлення волі. Конкретизованішими стали види примусових заходів виховного характеру і порядок їх застосування. Відновлювалась відома радянському праву з 1918 р. практика умовного засудження, встановлювався новий порядок умовно-дострокового звільнення від покарання і заміни покарання більш м’яким. Смертна кара проголошувалась виключною мірою покарання.

Як *загальну тенденцію* слід відзначити *пом’якшення відповідальності за злочини, які не становили великої суспільної небезпеки, при посиленні відповідальності за найтяжчі злочини проти життя та здоров’я особи*. Разом з тим, КК 1960 р. зберігав норми, спрямовані на боротьбу з інакомисленням (ст. 56 – «зрада Батьківщині», ст. 61 – «шкідництво», ст. 62 – «антирадянська агітація і пропаганда» та ін.), під дію яких підпадали вияви невдоволення владою і дисидентства.

Зміни в ***процесуальному праві*** розпочалися із скасування Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1945 р. широкої підсудності справ військовим трибуналам. Восени 1953 р. було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР і трибунали військ МВС. Наказом МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 17 жовтня 1953 р. на виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. про скасування Особливої наради при МВС СРСР вимагалося «усі слідчі справи, розслідувані органами МВС, направляти на розгляд у відповідні суди за

підсудністю». Згідно з цим наказом до суду передавалися справи відносно лише тих осіб, що вчинили злочини, передбачені радянським кримінальним законодавством.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1956 р. скасовувався особливий процесуальний порядок провадження слідства і судового розгляду у справах про підготовку або вчинення терористичних актів (постанова Президії ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.) Цим же указом скасовувались постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. та від 14 вересня 1937 р. про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік, згідно з якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії.

1953 р. *розпочався процес реабілітації* невинно засуджених у ході масових репресій. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. Прокуратура СРСР розглядала скарги та заяви засуджених колегією ОГПУ, «трійками» НКВС-УНКВС та Особливою нарадою про скасування рішень, скорочення терміну покарання, дострокове звільнення та скасування судимості з попередніми висновками по цих справах МВС СРСР. Верховний Суд СРСР на підставі протесту Генерального прокурора переглядав рішення цих позасудових органів.

У 1954 р. була створена комісія Президії ЦК КПРС та близько 100 комісій у регіонах, які мали право реабілітації й помилування. До перегляду справ залучалися органи прокуратури і КДБ. Право перегляду справ у порядку нагляду було надано Верховному Суду України і обласним судам.

Проте *реабілітація не була гласною і всеохоплюючою*. Вона не поширювалася на діячів Центральної Ради, Директорії, осіб, засуджених за політичні злочини у 20-х – першій половині 30-х років, учасників національно-визвольного руху. Поряд з реабілітацією жертв сталінського режиму *відбувалося переслідування інакомислячих і нові політичні репресії*. За даними КДБ, протягом 1954–1959 рр. в Україні «було ліквідовано 183 націоналістичних і антирадянських угруповання, за антирадянську діяльність притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб».

28 грудня 1960 р. прийнято ***Кримінально-процесуальний кодекс України***; з 1 квітня 1961 р. він був введений у дію. В основу КПК було покладено Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.). Кодекс складається із Загальної та Особливої частин, які разом містили шість розділів. *Загальна частина* об'єднує норми, що стосувалися усіх стадій і форм провадження з кримінальних справ, підсудності, прав і обов'язків учасників процесу, вимог до доказів, обставин, що виключають можливість участі у кримінальному судочинстві, строків та судових витрат.

Особлива частина регламентує: порушення кримінальної справи, дізнання і попереднього слідства; провадження справ у суді першої інстанції; касаційне оскарження вироків, ухвал суду й постанов судді та внесення на них подання прокурора; виконання вироку, ухвали і постанови суду; застосування примусових заходів медичного характеру.

КПК 1960 р. закріплював перехід на демократичні засади кримінального процесу, розпочатий у 1956 р., коли було скасовано особливий процесуальний порядок провадження слідства і судового розгляду у справах про терористичні організації і терористичні акти, шпигунство й диверсії. *Завданням кримінального судочинства* проголошувалась «охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб..., швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний».

У липні 1963 р. Верховною Радою УРСР прийнято ***Цивільний процесуальний кодекс УРСР.*** Кодекс відтворював положення Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (1961 р.) і складався із шести розділів. Розділ I «Загальні положення» встановлював загальні норми цивільного судочинства, зокрема, врегульовував питання підвідомчості та підсудності цивільних справ, процесуальних строків, судових штрафів, сплати судових витрат. Розділ II містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права і обов'язки; Розділ III – про провадження в справах у судах першої

інстанції; Розділ IV – у касаційній та наглядовій інстанціях; Розділ V – про виконання судових рішень. У VI розділі викладено цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства, подано норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів, визначено порядок розгляду справ у зв'язку із міжнародними договорами і угодами.

* * *

Тоталітарний режим, зміцнілий за роки війни, маючи за мету посилити свій вплив у повоєнному світі, втягнув країну у «холодну війну». Спрямування всіх матеріальних і людських сил на відбудову важкої та оборонної промисловості при занепаді розореного війною сільського господарства призвело до нового голодомору в Україні. За формального повернення до конституційних засад у діяльності центральних і місцевих органів влади й управління домінували по суті адміністративно-командні методи. Створений у 30-ті роки репресивно-каральний механізм продовжував діяти. Спричинені скасуванням воєнного стану зміни у законодавстві мали обмежений характер.

Процес демократизації державно-правового життя в період десталінізації характеризується спробами реорганізувати систему центрального і місцевого управління, радикальним виявом яких стала передача функцій господарського управління раднаргоспам. Посилились господарські й соціально-культурні функції місцевих Рад. Разом з тим поділ обласних Рад за виробничою ознакою призвів до негативних наслідків.

Відбулося реформування судових і правоохоронних органів. Припинилися масові репресії й терор. Розпочалася друга кодифікація радянського права, яка сприяла удосконаленню правової системи. Характерною особливістю другої кодифікації законодавства в Україні було те, що вона розпочалася з кримінального та кримінально-процесуального права. Це свідчить про значну на той час роль кримінально-правового примусу як методу управління суспільством.

Проте «хрущовські» реформи були непослідовними. Незмінними

лишалися політичні й економічні основи держави. Країною, як і раніше, управляла партійно-радянська бюрократія.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомтеся з Договором між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. та розкрийте значення цього історичного акту.
2. Розкрийте характерні особливості державно-правового розвитку України у повоєнний період. У чому полягала реорганізація органів влади і управління УРСР в період десталінізації? Зокрема, з'ясуйте, в чому полягало розширення прав Верховної Ради УРСР та які зміни відбулися в її складі. Які зміни відбулися в назві українського уряду та чим на ваш погляд вони були спричинені?
3. На основі аналізу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. та Закону СРСР від 26 квітня 1954 р. (додається) розкрийте правові засади передачі Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.
4. З'ясуйте, які зміни відбулися в діяльності місцевих Рад депутатів трудящих. Охарактеризуйте правове становище місцевих органів влади відповідно до положень про обласні, районні, міські, районні у місті, селищні і сільські Ради депутатів трудящих, затверджених Президією Верховної Ради УРСР 31 травня 1957 р. При цьому особливу увагу зверніть на розширення повноважень і функцій Рад в соціально-економічному та культурному житті адміністративно-територіальних одиниць, підвищення ролі постійних комісій в місцевому управлінні тощо. Поясніть, які наслідки мав поділ у грудні 1962 р. обласних Ради за виробничою ознакою на сільські і промислові.
5. Охарактеризуйте зміни в судовій системі УРСР у період десталінізації. З'ясуйте, які завдання правосуддя та нові засади реформування судової системи були визначені Основами

законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік від 25 грудня 1958 р. та Законом про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. Розкрийте компетенцію, порядок створення та діяльності товариських судів відповідно до Положення про товариські суди Української РСР від 15 серпня 1961 р.

6. Охарактеризуйте завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності прокуратури, які визначало прийняте 24 травня 1955 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР.
7. Ознайомтеся з переліком позасудових органів, що діяли у 1930—40-і і на початку 1950-х років і були наділені правами розглядати справи про державні злочини, що додається до теми. Розкрийте причини та зміст реорганізації органів держбезпеки та внутрішніх справ після смерті Й.Сталіна у 1953 р. Який статус отримав створений в результаті цієї реорганізації Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР? Проаналізуйте зміни в органах внутрішніх справ в 60-х рр.
8. Поясніть, які загальнодержавні процеси спричинили потребу в усуненні деформацій в правовій системі, посиленні демократичних тенденцій у розвитку права. З'ясуйте, якими актами була започаткована робота над другою кодифікацією права в Україні. Охарактеризуйте початок другої кодифікації радянського права.
9. Аналізуючи розвиток цивільного права, передусім зверніть увагу на акти, що були спрямовані на зміцнення права державної власності та "зближення" державної й колгоспно-кооперативної форм власності. Поясніть, які зміни відбувалися у цивільно-правовому регулюванні особистої власності, зокрема, в житловій сфері. Розкрийте основний зміст Цивільного кодексу УРСР 1963 р.
10. Проаналізуйте зміни, які відбулися у трудовому праві. Охарактеризуйте процес поновлення довоєнних норм, що регулювали трудові відносини, та подальшої демократизації трудового права пов'язаної з періодом десталінізації.

11. Проаналізуйте розвиток колгоспного права та з'ясуйте, в чому виявилась його суперечливість. Розкрийте нормативні засади удосконалення організації і діяльності колгоспів у повоєнний період. При цьому зверніть увагу на те, що примусова праця, здійснення розподілу натуральних і грошових прибутків колгоспників у останню чергу після завершення усіх інших розрахунків господарств, зрівнялівка у нарахуванні трудоднів зводили нанівець принцип матеріальної заінтересованості колгоспників, принижували їхню ініціативу.
12. Проаналізуйте зміни в кримінальному праві, які відбулися у зв'язку із закінченням війни та охарактеризуйте тенденції його розвитку в повоєнний період. З'ясуйте, які нові склади злочинів установлювались в групі "інші державні злочини" відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 червня 1947 р. Поясніть, які зміни відбулися у застосуванні санкцій за крадіжку державного і громадського майна, за злочини проти життя, здоров'я, гідності особи, за злочини проти особистої власності.
13. Розкрийте зміни в кримінальному праві, що відбулися в період десталінізації. Охарактеризуйте основний зміст Кримінального кодексу УРСР 1960 р. (витяги додаються). З'ясуйте, які зміни кодекс вніс у сферу кримінальної відповідальності, застосування покарань та інші інститути кримінального права. Яку загальну тенденцію розвитку кримінального права можна визначити на основі аналізу кодексу.
14. Розкрийте зміни в процесуальному праві, які відбулися в повоєнний період. Охарактеризуйте процес реабілітації невинно засуджених у ході масових репресій. При цьому зверніть увагу на те, що поряд з реабілітацією жертв сталінського режиму відбувалося переслідування інакомислячих і нові політичні репресії. Охарактеризуйте основний зміст Кримінально-процесуального кодексу України 1961 р. З'ясуйте, чи дійсно кодекс забезпечував

виконання проголошеного завдання кримінального судочинства: “охорону прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб..., швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний”.

15. Розкрийте основний зміст Цивільно-процесуального кодексу УРСР 1963 р. Поясніть, які демократичні засади цивільного процесуального права запроваджував цей кодекс та чи могли вони бути реалізовані повною мірою в умовах неототалітарного режиму.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну (29 червня 1945 р.)•

(Витяги)

Стаття 1

Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10-го вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується, в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Кордони між Словакією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між Союзом

• Текст подано за: Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939— 1949 рр.): Збірник документів матеріалів.-К., 1949.—С. 169—170.

Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається.

Закон Союзу РСР
«Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР»
(26 квітня 1954р.)♣

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

1. Утвердить Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г. о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

2. Внести соответствующие изменения в ст.ст. 22 и 23 Конституции СССР.

Закон СРСР
"Про віднесення до відання созних республік розв'язання питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою"
(11 лютого 1957 р.)•

Статья 1. Отнести к ведению союзных республик разрешение вопросов об областном, краевом административно-территориальном устройстве союзных республик.

Исключить из Конституции СССР указание о том, что к ведению СССР относится образование новых областей, сохранив за Союзом ССР утверждение образования новых автономных республик и автономных областей в составе союзных республик.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1997. – С. 569.

• Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1997. – С. 584.

Перелік позасудових органів, що діяли у 1930-40-ві і на початку 1950-х років і були наділені правами розглядати справи про державні злочини♣

Несудебные органы

1. Судебная коллегия ОГПУ.

Учреждена в 1923 г. (Постановление ЦИК СССР от 15.XI.23 г.). Рассматривала дела о диверсиях, вредительстве и других преступлениях. Имела право применения всех мер наказаний. Название этого органа менялось. Упразднена в 1934 г. (Постановление ЦИК СССР от 10.VII.34 г. — СЗ СССР 1934 г., № 36, ст. 283).

2. Особое совещание при Народном комиссариате внутренних дел СССР.

Учреждено в 1934 г. (Постановление ЦИК и СНК СССР от 5.XI.34 г. — СЗ СССР, 1935 г., № 11, ст. 84).

Вначале было предоставлено право применять “к лицам, признаваемым общественно-опасными” ссылку, высылку и заключение в лагерь сроком до 5 лет, затем эти права были значительно расширены вплоть до применения высшей меры наказания.

Упразднено в 1953 г. (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 г.).

3. “Тройки” НКВД—УНКВД в областях и краях. Циркулярами ОГПУ от 29 октября 1929 г. и от 8 апреля 1931 г. в центральном аппарате были образованы “тройки” для предварительного рассмотрения законченных следственных дел для последующего доклада на судебных заседаниях коллегии ОГПУ или Особого совещания при ОГПУ.

В состав “троек” входили руководители оперативных управлений отделов ОГПУ и ПП ОГПУ в Московском военном округе.

Указанные “тройки” рассматривали следственные дела, представляемые как центральным аппаратом, так и местными органами ОГПУ. Циркуляром

♣ Текст подано за: Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В. Т. Маляренка. — К., 1997.—С. 135—136.

1931 г. предусматривалось обязательное участие в заседаниях “троек” представителя прокуратуры.

Приказом председателя ОГПУ от 2 февраля 1930 г. “тройки” при полномочных представительствах ОГПУ в краях и областях для внесудебного рассмотрения дел; приказом Народного комиссара внутренних дел СССР от 27 мая 1935 г. — при областных, краевых УНКВД.

После выхода в свет постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 17.Х1.35 г. “Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия” упоминаний о несудебных органах НКВД на местах не встречается.

4. Существовал порядок рассмотрения дел без вызова обвиняемого и свидетелей в суд так называемой высшей “двойкой” в составе Председателя Верховного Суда СССР и Прокурора СССР. Постановления этого органа при наличии оснований могли отменяться и пересматриваться Пленумом Верховного Суда СССР.

В связи с проведением массовых операций в соответствии с приказами НКВД от 11 августа 1937 г. и от 20 сентября 1937 г. списки лиц, подлежащих репрессиям, рассматривались также “двойками” — наркомами внутренних дел республик — начальниками УНКВД совместно с соответствующим прокурором республики, края, области.

Кримінальний кодекс Української РСР (1960р.)♠

(Витяг)

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

ГЛАВА І

Загальні положення

Стаття 1. Завдання Кримінального кодексу

Кримінальний кодекс Української РСР має завданням охорону радянського суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, особи

♠ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1997. – С. 604-620.

та прав громадян і всього соціалістичного правопорядку від злочинних посягань.

Стаття 2. Кримінальний кодекс Української РСР і загальносоюзне законодавство

Кримінальний кодекс Української РСР приймається на підставі статті 19 Конституції Української РСР, відповідно до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Загальносоюзні закони про кримінальну відповідальність за державні і військові злочини, а також загальносоюзні закони, що визначають відповідальність за інші злочини, спрямовані проти інтересів Союзу РСР, підлягають включенню до цього Кодексу. До включення загальносоюзних кримінальних законів у Кримінальний Кодекс Української РСР ці закони підлягають безпосередньому застосуванню.

Стаття 3. Підстави кримінальної відповідальності

Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільне небезпечне діяння. Кримінальне покарання застосовується тільки за вироком суду.

ГЛАВА II

Межі чинності Кримінального кодексу

Стаття 6. Чинність кримінального закону в часі

Злочинність і караність діяння визначаються законом, який діяв під час вчинення цього діяння.

Закон, що усуває караність діяння або пом'якшує покарання, має зворотну силу, тобто поширюється також на діяння, вчинені до його видання.

Закон, що встановлює караність діяння або посилює покарання, зворотної сили не має.

ГЛАВА IV

Про покарання

Стаття 22. Мета покарання

Покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має на меті завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність.

Стаття 23. Види покарань

До осіб, які вчинили злочини, можуть застосовуватись такі основні покарання:

1) позбавлення волі;
2) заслання;
3) вислання;
4) виправні роботи без позбавлення волі;
5) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
6) штраф;
7) громадська догана.

До військовослужбовців строкової служби може також застосовуватися покарання у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон.

Крім основних покарань, до засуджених можуть застосовуватися такі додаткові покарання:

1) конфіскація майна;
2) позбавлення військового або спеціального звання;
3) позбавлення батьківських прав.

Заслання, вислання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть застосовуватись не тільки як основні, але й як додаткові покарання.

Стаття 24. Виняткова міра покарання — смертна кара

Як виняткова міра покарання, до її повного скасування, допускається застосування смертної кари — розстрілу — за зраду батьківщини (стаття 56), шпигунство (стаття 57), терористичний акт (статті 58 і 59), диверсію (стаття 60), бандитизм (стаття 69), умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, зазначених у статтях кримінальних законів Союзу РСР і статтях 93 та 234 пункт "в" цього Кодексу, які встановлюють відповідальність за умисне вбивство, а у воєнний час або у бойовій обстановці — і за інші особливо тяжкі злочини, у випадках, спеціально передбачених законодавством Союзу РСР.

Не можуть бути засуджені до смертної кари особи, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, і жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Смертну кару не може бути застосовано до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку.

Стаття 25. Позбавлення волі

Позбавлення волі встановлюється на строк від трьох місяців до десяти років, а за особливо тяжкі злочини і для особливо небезпечних рецидивістів, у випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і цим Кодексом, — не більше п‘ятнадцяти років.

При призначенні покарання особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

Засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправно-трудовій колонії або в тюрмі, а неповнолітні — в трудовій колонії для неповнолітніх.

Позбавлення волі у вигляді ув’язнення в тюрмі на весь строк покарання або частину його може бути призначене судом особам, які вчинили тяжкі злочини, а також особливо небезпечним рецидивістам. Особам, які відбули не менше половини строку тюремного ув’язнення, при умові зразкової їх

поведінки, тюремне ув'язнення може бути за призначенням суду замінено триманням в колонії.

Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (8 грудня 1961 р.)♦

(*Витяг*)

Советский Союз, достигнув полной и окончательной победы социализма, вступил в период развернутого строительства коммунистического общества.

Задачами этого периода являются: создание материально-технической базы коммунизма, обеспечивающей изобилие материальных и культурных благ и все более полное удовлетворение потребностей общества и всех его граждан; воспитание граждан в духе высокой коммунистической идейности, коммунистического отношения к труду и общественному хозяйству.

Экономика периода развернутого строительства коммунизма основана на социалистической собственности на средства производства в форме государственной (общенародной) и колхозно-кооперативной собственности. Колхозно-кооперативная собственность будет постепенно сближаться по своему характеру с общенародной, вплоть до образования единой общенародной коммунистической собственности на средства производства.

Личная собственность является производной от социалистической собственности и служит одним из средств удовлетворения потребностей граждан. По мере продвижения к коммунизму личные потребности граждан будут во все большей степени удовлетворяться за счет общественных фондов.

В коммунистическом строительстве полностью используются товарно-денежные отношения в соответствии с новым содержанием, которое они имеют в плановом социалистическом хозяйстве, и применяются такие важные инструменты развития экономики, как хозяйственный расчет, деньги, цена, себестоимость, прибыль, торговля, кредит, финансы.

♦ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1997. – С. 621-623.

Строительство коммунизма опирается на принцип материальной заинтересованности граждан, предприятий, колхозов и других хозяйственных организаций.

Советское государство осуществляет плановое руководство развитием народного хозяйства СССР в соответствии с ленинским принципом демократического централизма. С этим связано дальнейшее укрепление и развитие оперативной и имущественной самостоятельности и инициативы предприятий и иных хозяйственных организаций, расширение их прав в рамках единого народнохозяйственного плана.

Советское гражданское законодательство регулирует имущественные отношения, обусловленные использованием товарно-денежной формы в коммунистическом строительстве, и связанные с ними личные неимущественные отношения.

Советское гражданское законодательство является важным средством дальнейшего укрепления законности в области имущественных отношений и охраны прав социалистических организации и граждан.

Советское гражданское законодательство призвано активно содействовать разрешению задач строительства коммунизма. Оно способствует укреплению социалистической системы хозяйства, социалистической собственности и развитию ее форм в единую коммунистическую собственность, укреплению плановой и договорной дисциплины, хозяйственного расчета, своевременному и надлежащему выполнению поставок, неуклонному повышению качества продукции, выполнению планов капитального строительства и повышению эффективности капиталовложений, осуществлению государственных закупок сельскохозяйственных продуктов, развитию советской торговли, охране материальных и культурных интересов граждан и правильному сочетанию этих интересов с интересами всего общества, развитию творческой инициативы в области науки и техники, литературы и искусства.

РАЗДЕЛ I

Общие положения

Статья 1. Задачи советского гражданского законодательства

Советское гражданское законодательство регулирует имущественные и связанные с ним личные неимущественные отношения в целях создания материально-технической базы коммунизма и все более полного удовлетворения материальных и духовных потребностей граждан. В случаях, предусмотренных законом, гражданское законодательство регулирует также и иные личные неимущественные отношения.

Основой имущественных отношений в советском обществе являются социалистическая система хозяйства и социалистическая собственность на орудия и средства производства. Хозяйственная жизнь СССР определяется и направляется государственным народнохозяйственным планом...

Тема 18. Держава і право України в період «застою» (середина 1960–середина 1980 рр.)

Командно-адміністративна система державного управління

Після звільнення жовтневим Пленумом ЦК КПРС 1964 р. М. Хрущова з посад Голови Ради Міністрів СРСР та першого секретаря ЦК КПРС на зміну процесу демократизації суспільства прийшов *«брежнєвський консерватизм».* Розпочата у 1965 р. головою Ради Міністрів СРСР О. Косигіним нова економічна реформа, що мала на меті розширення господарської самостійності підприємств, у 1972 р. силами консерваторів була припинена. Курс на гіпертрофований розвиток важкої та оборонної промисловості важким тягарем ліг на економіку України. У травні 1972 р. було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який певною мірою намагався захистити економічні та національно-культурні інтереси республіки від союзного центру.

Нових обертів набув процес *посилення партійного контролю над органами державної влади й життям суспільства*, юридичним оформленням якого стало прийняття відповідних положень у Конституції СРСР 1977 р., Конституції УРСР 1978 р., а також конституціях інших союзних республік. Так, ст. 6 Конституції СРСР визначила статус КПРС як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій». Конституційно *за партією закріплювалися державницькі функції* визначення «лінії внутрішньої і зовнішньої політики СРСР». Це положення один в один було продубльоване в ст. 6 Конституції УРСР. Рішення центральних партійних органів і місцевих партійних комітетів були обов’язковими для відповідних державних органів та громадських організацій.

Система органів влади й управління, встановлена відповідно до Конституції УРСР 1937 р., зазнала незначних змін із прийняттям у 1978 р. нової Конституції УРСР. *Найвищим органом влади республіки вважалася*

Верховна Рада УРСР. Конституція 1978 р. визначила кількісний склад Ради – 650 депутатів (за попередньою Конституцією обирався один депутат від 100 000 населення). Депутати Верховної Ради УРСР обиралися по виборчих округах з рівною кількістю населення на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Вони обиралися громадянами не на чотири, як раніше, а на п’ять років.

До *повноважень Верховної Ради* належало: прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку УРСР, державного бюджету республіки і звітів про їх виконання; прийняття законів УРСР; призначення референдумів. Конституція 1978 р. знизила віковий ценз депутата Верховної Ради до 18 років (раніше, 21 рік). Основними формами діяльності Верховної Ради були сесії, які скликалися двічі на рік. Позачергові сесії мали скликатися Президією Верховної Ради з її ініціативи, а також за пропозицією не менш як третини депутатів. Сесія Верховної Ради складалась із засідань Верховної Ради, а також засідань постійних і інших комісій. Верховна Рада обирала Голову Верховної Ради та чотирьох його заступників. Повноваження Голови Верховної Ради зводились до керівництва засіданнями Верховної Ради і відання внутрішнім розпорядком.

Верховна Рада також обирала підзвітний їй в усій своїй діяльності постійно діючий орган – ***Президію Верховної Ради УРСР***. До її складу входили Голова Президії, три заступники Голови, Секретар та двадцять членів Президії. На відміну від попереднього Основного Закону, Конституція УРСР 1978 р. детально визначила повноваження Президії. Серед *основних її повноважень* були: призначення виборів та скликання сесій Верховної Ради УРСР; координація діяльності постійних комісій; здійснення контролю за додержанням Конституції УРСР; тлумачення законів УРСР; вирішення питань адміністративно-територіального устрою УРСР (до рівня районного поділу областей включно); керівництво діяльністю місцевих Рад; скасування постанов та розпоряджень уряду республіки та рішень місцевих Рад у разі невідповідності їх законові; ратифікація і денонсація міжнародних

договорів Української РСР; призначення виборів до районних (міських) судів; встановлення і присвоєння почесних звань, прийняття до громадянства Української РСР та ін. Президії Верховної Ради УРСР надавалося право з наступним затвердженням на сесії Верховної Ради вносити у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів республіки; утворювати області; за пропозицією уряду утворювати і ліквідовувати міністерства і державні комітети УРСР; за поданням голови Ради міністрів УРСР звільняти з посад і призначати окремих осіб, які входять до складу уряду.

Укази Президії Верховної Ради УРСР широко застосовувались у нормативно-правовому регулюванні життя республіки.

Для попереднього розгляду і підготовки питань, а також для сприяння проведенню в життя законів та інших своїх рішень, контролю за діяльністю державних органів і організацій Верховна Рада обирала з числа депутатів постійні комісії. Завдання, права та обов’язки постійних комісій, кількість яких мала тенденцію до зростання, врегульовувалась Положеннями про постійні комісії Верховної Ради УРСР 1966 та 1980 років. Крім того, у разі необхідності Верховна Рада мала право створювати слідчі, ревізійні та інші комісії у будь-якому питанні, віднесеному до відання Української РСР. Верховна Рада також утворювала Комітет народного контролю Української РСР, який очолював систему органів народного контролю в республіці.

Рада Міністрів Української РСР – Уряд Української РСР, за Конституцією 1978 р., вважався *найвищим виконавчим і розпорядчим органом* державної влади республіки. Рада Міністрів Української РСР утворювалась Верховною Радою УРСР у складі: Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів і голів державних комітетів Української РСР. Уряд України був відповідальним перед Верховною Радою УРСР і їй підзвітним, а в період між сесіями відповідно – перед Президією Верховної Ради УРСР. Рада Міністрів УРСР була «правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією,

до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР». У межах своїх *повноважень* Рада Міністрів забезпечувала керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом; здійснювала заходи щодо забезпечення державної безпеки й обороноздатності країни; охорони соціалістичної власності і громадського порядку, прав і свобод громадян; здійснювала керівництво діяльністю виконавчих комітетів місцевих Рад.

До повноважень уряду республіки належало також керівництво, виходячи з установленого Союзом РСР порядку, у галузі відносин Української РСР з іноземними державами та її участю в діяльності міжнародних організацій. Докладніше компетенцію і порядок діяльності уряду республіки регламентував Закон «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 р. Відповідно до Конституції Рада Міністрів Української РСР мала право видавати постанови і розпорядження, які були обов'язковими до виконання на всій території республіки. Постійно діючим органом уряду була Президія Ради Міністрів у складі голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, а також деяких членів уряду.

Центральними органами державного управління були союзно-республіканські та республіканські *міністерства і державні комітети УРСР, інші підпорядковані уряду відомства.* Перелік цих органів містився у Законі «Про Раду Міністрів Української РСР», але кількість міністерств і держкомітетів не була сталою. Так, на середину 70-х років було 29 союзно-республіканських міністерств проти 6 республіканських. Усіма важливими галузями народного господарства, внутрішньою і зовнішньою політикою керували союзно-республіканські міністерства і відомства, які, маючи формально подвійне підпорядкування як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному міністерству СРСР, фактично управлялися Москвою.

Місцевими органами влади, за Конституцією 1978 р., були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські *Ради народних депутатів* (до 1978 р. відповідно до Конституції 1937 р.– Ради депутатів трудящих). Місцеві Ради обиралися громадянами на основі загального,

рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Правові засади утворення і діяльності місцевих Рад врегульовувалися законами УРСР «Про сільські і селищні Ради депутатів трудящих» від 2 липня 1968 р., «Про районні, міські, районні в містах Ради депутатів трудящих» від 15 липня 1971 р., Законом СРСР «Про статус депутатів Рад трудящих СРСР» від 20 вересня 1972 р. Права і обов'язки місцевих Рад були розширені й конкретизовані у прийнятих 1979 р. нових редакціях законів про районну Раду народних депутатів УРСР; про міську, районну в місті Раду народних депутатів УРСР; про селищну Раду народних депутатів УРСР; про сільську Раду народних депутатів УРСР; 1980 р.– про обласну Раду народних депутатів УРСР. Конституція УРСР 1978 р. збільшила до 2,5 років строк повноважень місцевих Рад (за попередньою Конституцією – 2 роки).

До *повноважень місцевих рад* належало: керівництво на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного і соціального розвитку, місцевого бюджету і звітів про їх виконання; здійснення керівництва підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами й організаціями; забезпечення додержання законів, охорони державного і громадського порядку, прав громадян, сприяння зміцненню обороноздатності країни. У межах своїх повноважень місцеві Ради приймали рішення, які були обов'язковими для виконання всіма розташованими на території відповідної Ради підприємствами, установами й організаціями, а також службовими особами і громадянами.

Основною формою роботи місцевих Рад були сесії, які скликалися не менше як чотири рази на рік. Місцевими Радами також з числа депутатів обиралися постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, сприяння проведенню в життя власних рішень і рішень вищестоящих органів державної влади і управління, контролю за діяльністю державних органів, підприємств, установ і організацій. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад були виконавчі комітети, що обиралися ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови,

секретаря і членів. До їх компетенції входило вирішення усіх питань, віднесених до повноваження відповідних Рад, за винятком тих, які вирішувалися безпосередньо сесією Рад. Виконкоми скликали сесії Рад; сприяли депутатам у здійсненні їх повноважень; організовували виконання рішень Рад і вищестоящих органів державної влади та управління, наказів виборців; керували підпорядкованими їм органами управління.

Судова система в досліджуваний період була об'єктом пильного партійного керівництва. Свідченням тому є, зокрема, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30 липня 1970 р. «Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів», в якій визначалися конкретні завдання судових органів, заходи щодо поліпшення роботи із суддівськими кадрами. Основоположні засади діяльності судових установ містила Конституція УРСР 1978 р. За Основним Законом республіки правосуддя в Українській РСР мало здійснюватися тільки судом.

Судова система України складалася з Верховного Суду УРСР, обласних судів, Київського міського суду, районних (міських) судів. Усі судові установи республіки утворювалися *на засадах виборності суддів і народних засідателів.* Народні судді районних (міських) народних судів обиралися громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки. Вищестоящі суди обиралися відповідними Радами строком на п'ять років. Зазначалося, що судді і народні засідателі є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути відкликані з посад.

Найвищим судовим органом республіки був *Верховний Суд УРСР*, який обирався Верховною Радою УРСР у складі: Голови, його заступників, членів і народних засідателів. Верховний Суд здійснював нагляд за судовою діяльністю всіх судів УРСР.

Розгляд цивільних і кримінальних справ в усіх судах здійснювався

колегіально; в суді першої інстанції – *за участі народних засідателів*. Народні засідателі при здійсненні правосуддя за Конституцією мали користуватися усіма правами суддів. Проте, не маючи відповідної професійної підготовки та досвіду судової роботи, вони, як правило, орієнтувалися на думку суддів. Проголошувалась незалежність суддів і народних засідателів, які мали підкорятися тільки законові; декларувалося, що здійснення правосуддя в УРСР відбувається на засадах рівності громадян перед законом і судом. Але саме в цей період набувало все більшого поширення так зване «телефонне право». Поліпшенню роботи судових органів мали сприяти прийняті у 1981 р. закони «Про судоустрій УРСР», «Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР», «Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР».

Діяльність органів *державного арбітражу* спрямовувалася на забезпечення виконання суб'єктами господарювання планових завдань і договірних зобов'язань, правильного й однакового застосування законодавства при вирішенні господарських спорів. Цьому мало сприяти перетворення у 1974 р. Держарбітражу при Раді Міністрів СРСР у союзно-республіканський орган. У зв'язку з цим було прийнято нове Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР та Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР. Юридичне оформлення цієї реорганізації завершив Закон СРСР «Про державний арбітраж СРСР» від 30 листопада 1979 р., який визначив систему, завдання та компетенцію органів державного арбітражу.

Органи прокуратури УРСР до прийняття Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. діяли на підставі Положення про прокурорський нагляд від 24 травня 1955 р. *Конституція СРСР 1977 р. завершила процес конституційного оформлення централізації системи прокурорських органів.* Виходячи з цього, Конституція УРСР 1978 р. визначала, що «найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та

організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів, колгоспними, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території Української РСР здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором Української РСР і нижчестоящими прокурорами».

Прокурор УРСР та прокурори областей призначалися Генеральним прокурором СРСР, а міські та районні прокурори – Прокурором УРСР із затвердженням Генеральним прокурором СРСР. Установлювався 5-річний термін повноважень прокурорів усіх ланок.

Завдання, структуру, принципи організації та діяльності прокурорських органів відповідно до Конституції СРСР 1977 р. визначив *Закон СРСР «Про прокуратуру СРСР»* від 30 листопада 1979 р. Підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР, органи прокуратури мали здійснювати свої повноваження незалежно від будь-яких місцевих органів. Насправді ж місцеві керівники постійно втручалися в діяльність органів прокуратури, покладали на прокуратуру безліч невластивих прокурорському наглядові обов’язків.

Характерною тенденцією керівництва ***органами внутрішніх справ*** було *повернення до централістських засад*. 1966 р. створюється Міністерство охорони громадського порядку СРСР, якому у листопаді 1968 р. повернуто назву «Міністерство внутрішніх справ СРСР». Відповідно було перейменовано Міністерство охорони громадського порядку Української РСР у МВС УРСР. Відбулося перейменування місцевих відділів охорони громадського порядку у районні, міські відділи, обласні управління внутрішніх справ. До *відання МВС* належали: міліція, виправно-трудові установи, пожежна охорона, слідство та ін.

Міліція поділялася на територіальну і транспортну. До її складу входили: карний розшук, служба боротьби з розкраданням соціалістичної власності, державна автомобільна інспекція, відомча міліція та ін.

Приймається ряд нормативних актів, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю та удосконалення діяльності міліції. Серед них: постанови

ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи посилення боротьби зі злочинністю» від 23 липня 1966 р., «Про заходи по зміцненню міліції» від 19 листопада 1968 р., Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю» від 8 червня 1973 р., нове Положення про радянську міліцію.

Діяльність ***адвокатури*** врегульовувалась Положенням про адвокатуру УРСР 1962 р. із змінами й доповненнями від 15 червня 1965 р. Положення встановлювало організаційну форму адвокатської діяльності – обласні колегії адвокатів. Це були добровільні об'єднання осіб, які займалися адвокатською діяльністю. Визначалися завдання і склад колегій, права й обов'язки адвокатів. За Положенням, адвокатські об'єднання (колегії) здійснювали захист на попередньому слідстві й суді, представництво з цивільних справ у суді та арбітражі, надавали юридичну допомогу громадянам, підприємствам, установам, організаціям і колгоспам. Певна увага адвокатурі приділялась у Конституціях СРСР та УРСР. Зокрема, зазначалося, що «обвинуваченому забезпечується право на захист. Для подання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, юридична допомога громадянам подається безплатно».

Удосконаленню діяльності адвокатури сприяло прийняття *Закону «Про адвокатуру СРСР»* від 30 листопада 1979 р. та нового Положення про адвокатуру УРСР від 1 жовтня 1980 р. Згідно з цими актами колегії адвокатів утворювалися за заявами груп засновників. Загальне керівництво їхньою діяльністю покладалося на Ради народних депутатів. Порядок оплати юридичної допомоги та праці адвокатів встановлювали союзне та республіканське міністерства юстиції. Вони також здійснювали контроль за дотриманням колегіями адвокатів законодавства. Для надання юридичної допомоги населенню утворювались *юридичні консультації.*

Як вже зазначалося, керівництво ***нотаріальними органами***, до компетенції яких входило посвідчення безспірних фактів, що мали

юридичне значення, в період з 1963 р. по 1970 р. здійснювалося Верховним Судом УРСР і обласними судами. Із створенням у 1970 р. союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР система нотаріату була віднесена до його відання. На місцях керівництво нотаріальними конторами здійснювали відповідні відділи юстиції. Організаційно-правові засади нотаріату визначалися Законом СРСР «Про державний нотаріат» від 19 липня 1973 р. та Законом УРСР «Про державний нотаріат» від 15 грудня 1974 р.

Уніфікація законодавства

Згортання реформ 60-х років, зміцнення командно-адміністративної системи призвело до *посилення уніфікації законодавства, централізації законодавчого регулювання*. Повною мірою це виявилося у порядку та змісті ***другої кодифікації права***, яка була проведена у 60–80-ті роки. Спочатку Верховною Радою СРСР приймалися Основи законодавства у тій чи іншій галузі права, на основі яких розроблялися відповідні республіканські кодекси. При цьому відповідно до норм Конституції СРСР існування принципових відмінностей у союзному і республіканському законодавствах не допускалося. *У випадку розходжень республіканське законодавство приводилося у відповідність до союзного*.

У період 1958–1984 рр. було прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік стосовно 16 галузей права і сфер суспільного життя. Кодифікаційні роботи сприяли подальшому удосконаленню законодавства, результатом чого стало видання Зводу законів СРСР і Зводу законів УРСР.

Конституційне законодавство набуло подальшого розвитку з прийняттям 7 жовтня 1977 р. ***Конституції СРСР***. На її основі позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 20 квітня 1978 р. була прийнята четверта й остання ***Конституція УРСР***. *Конституція складалася* з преамбули і розділів: І. Основи суспільного ладу УРСР; ІІ. Держава і особа; ІІІ. Національно-державний адміністративно-територіальний устрій УРСР; IV. Ради народних депутатів УРСР і порядок їх обрання; V. Найвищі органи державної влади і управління УРСР; VI. Місцеві органи державної влади і

управління в УРСР; VII. Державний план економічного і соціального розвитку УРСР і бюджет УРСР; VIII. Правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; IX. Герб, прапор, гімн і столиця УРСР; X. Дія Конституції УРСР і порядок її зміни.

Конституція проголошувала Українську РСР *соціалістичною загальнонародною державою*, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Носієм влади проголошувався народ. Він мав здійснювати державну владу через Ради народних депутатів. Усі інші державні органи були підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів. Вперше закріплювався статус народних депутатів як повноважних представників народу, які у своїй діяльності керуються загальнодержавними інтересами, враховують запити населення виборчого округу, добиваються втілення в життя наказів виборців. Депутати всіх рівнів здійснювали свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю.

Як вже зазначалося, Конституцією були внесені певні зміни у визначення основ суспільного ладу, в систему органів державної влади, судових та правоохоронних органів. За своїм змістом і призначенням вони спрямовувалися на *зміцнення командно-адміністративної системи*. Конституція декларувала суверенітет УРСР та її право вільного виходу з СРСР, але механізм здійснення цього права не передбачався. Розходились з життям конституційні норми, що встановлювали демократичні права і свободи громадян (свобода слова, друку, зборів, мітингів, демонстрацій; право об’єднуватись у громадські організації; гарантії недоторканності особи тощо).

На подальше удосконалення радянської представницької системи були спрямовані закони СРСР «Про статус народних депутатів СРСР» (1979 р.), «Про порядок відкликання депутата Верховної Ради СРСР» (1979 р.), укази Президії Верховної Ради СРСР, якими визначалися основні права і обов’язки районних, міських, районних у містах, селищних і сільських Рад народних депутатів та інші акти.

Адміністративне законодавство розвивалося шляхом видання законів та інших актів, що регулювали відносини в окремих сферах і галузях державного управління. Адміністративно-правові норми містили Загальне положення про міністерства Союзу РСР (1967 р.), Положення про окремі міністерства та відомства, законодавство про місцеві Ради.

Адміністративні правовідносини регулювалися загальносоюзними статутами та кодексами: Повітряний кодекс СРСР (1961 р.), Статут залізниць СРСР (1964 р.), Митний кодекс СРСР (1964 р.), Ветеринарний Статут СРСР (1967 р.), Кодекс торгового мореплавства (1968 р.). Адміністративні норми містило законодавство УРСР про охорону здоров'я, про освіту, про охорону природи тощо.

13 жовтня 1980 р. уперше в історії радянського права були прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення. На базі загальносоюзних Основ 7 грудня 1984 р. був прийнятий ***Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення***. Завданням законодавства Української РСР про адміністративні правопорушення визначалася охорона суспільного ладу УРСР, соціалістичної власності, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку, зміцнення соціалістичної законності. Кодекс складався з п'яти розділів: I. Загальні положення; II. Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність; III. Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення; IV. Провадження у справах про адміністративні правопорушення; V. Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.

Адміністративним правопорушенням визнавалась протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, соціалістичну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Кодекс визначав *види адміністративних*

стягнень. Вік, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність, встановлювався у 16 років. При цьому до осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, передбачалося застосування переважно заходів впливу (зобов'язання попросити вибачення у потерпілого, попередження, догана тощо).

Цивільно-правові відносини врегульовувалися нормами Цивільного кодексу 1963 р. Дещо розширили сферу цивільно-правового регулювання норми Конституцій СРСР і УРСР. Так, громадяни СРСР отримали право на судовий захист від посягань на їх честь і гідність. Відповідні зміни, що стосувалися зміцнення державної та суспільної власності, охорони немайнових прав громадян, вдосконалення зобов'язальних відносин були внесені в загальносоюзне та республіканське законодавства Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 жовтня 1981 р.

Розвиток ***сімейного законодавства*** спрямовувався на зміцнення сім'ї, захист інтересів матері і дитини, охорону здоров'я молодого покоління. 20 червня 1969 р. було прийнято ***Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР***, який базувався на положеннях Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю (1968 р.). Кодекс складався із шести розділів: загальні положення, шлюб, сім'я, опіка і піклування, акти громадського стану, застосування законодавства України про шлюб та сім'ю до іноземців і осіб без громадянства. *Основними завданнями кодексу* визначалися: зміцнення сім'ї; побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі, на позбавлених матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поваги усіх членів сім'ї; виховання сім'єю дітей; охорона інтересів матері й дитини. Законним визнавався лише шлюб, укладений в органах ЗАГСу. Визначалися *умови вступу до шлюбу*: взаємна згода, досягнення шлюбного віку (18 років для чоловіків і 17 – для жінок), неперебування в іншому шлюбі, дієздатність, відсутність близької спорідненості. Припинення шлюбу здійснювалось у судовому порядку. Розірвання шлюбу в органах ЗАГСу допускалось за взаємною згодою подружжя, якщо воно не мало неповнолітніх дітей, а також у випадках

розлучень з безвісно відсутніми, недієздатними чи засудженими до позбавлення волі на три і більше років особами.

Кодекс врегульовував *особисті та майнові відносини у сім'ї* між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, відносини, які виникали у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання, порядок та умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадянського стану.

Норми ***житлового права*** містив прийнятий Верховною Радою УРСР 30 червня 1983 р. ***Житловий кодекс УРСР***, який вводився в дію з 1 січня 1984 р. Він віддзеркалював положення Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1981 р.). Кодекс містив *сім розділів*: І. Загальні положення; ІІ. Управління житловим фондом; ІІІ. Забезпечення громадян жилими приміщеннями, використання жилих приміщень; IV. Забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатація і ремонт; V. Відповідальність за порушення житлового законодавства; VI. Вирішення житлових спорів; VII. Заключні положення. Норми кодексу складали правовий механізм реалізації гарантованого Конституціями СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) *права громадян на житло.* Врегульовувався порядок надання житлової площі і поліпшення житлових умов громадянам, передбачалася відповідальність за порушення житлового законодавства.

Подальшого розвитку набуло ***трудове законодавство***. 10 грудня 1971 р. Верховна Рада УРСР прийняла ***Кодекс законів про працю УРСР (КЗпП УРСР),*** який набув чинності з 1 червня 1972 р. Кодекс, відтворюючи положення Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (1970 р.), визначав правові засади і гарантії здійснення громадянами права на працю. *КЗпП УРСР складався* з 18 глав і містив норми про: колективний договір; трудовий договір; робочий час; час відпочинку; нормування праці; заробітну плату; гарантії та компенсації працівникам; охорону праці, працю жінок; працю молоді; пільги для робітників і службовців, які суміщають роботу з навчанням; профспілки та участь робітників та службовців в управлінні виробництвом; трудові спори тощо.

Конституція УРСР 1978 р. серед основних прав громадян визначила *право на працю.* Під ним за Конституцією розумілося право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру,– включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Зазначалося, що сумлінна праця є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина.

Водночас законодавство спрямовувалося на посилення боротьби з порушниками *трудової дисципліни*, прогульниками. 1983 р. приймаються постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦСПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці», «Про додаткові заходи щодо зміцнення трудової дисципліни». На зміцнення трудової дисципліни спрямовувалися зміни до трудового законодавства, внесені указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1983 р. Зокрема, санкціонувалося застосування до злісних порушників трудової дисципліни таких видів стягнень, як переведення на певний строк на нижчеоплачувану роботу, зменшення прогульникам чергової відпустки на число днів прогулу та ін.

Завдання правової охорони навколишнього природного середовища вирішувало ***аграрне й природноресурсове законодавство***, яке набуло розвитку у досліджуваний період. Особлива увага приділялась правовій регуляції використання земельних ресурсів і охороні землі. 8 липня 1970 р. Верховною Радою УРСР був прийнятий ***Земельний кодекс УРСР,*** який від набув чинності з 1 січня 1972 р. Віддзеркалюючи положення Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969 р.), він встановлював *монопольне право власності держави на землю*. Кодекс складався з одинадцяти розділів: І. Загальні положення; ІІ. Землі сільськогосподарського призначення; ІІІ. Землі населених пунктів; IV. Землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення; V. Землі державного лісового фонду; VI. Землі державного запасу; VII. Державний земельний кадастр; IX.

Державне землевпорядкування; X. Вирішення земельних спорів; XI. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

Правовій регуляції раціонального природокористування слугувало прийняття Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1970 р.), Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра (1975 р.), Основ лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1977 р.), Закону СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу (1980 р.). Відповідно до загальносоюзного законодавства були прийняті кодекси Української РСР: водний (1972 р.), про надра (1976 р.), лісовий (1979 р.).

Норми ***кримінального права*** містив ***Кримінальний кодекс УРСР 1960 р.*** Проте, в тексти його статей було *внесено чимало змін і доповнень*. Найбільш значними з них були: положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості (липень 1969 р.); введення інституту умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (червень 1970 р.); поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, та вичерпний перелік його видів (травень 1972 р.); введення відбування покарання у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності, розширення кола засуджених, до яких могли застосовуватися умовно-дострокове звільнення і заміна невідбутого покарання більш м'яким (лютий 1977 р.) та ін.

З метою приведення кримінального законодавства у відповідність до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. до КК були внесені зміни і доповнення термінологічного характеру. Подальші зміни й доповнення, які вносились до КК, були спрямовані на посилення боротьби з хуліганством (червень 1981 р.), рецидивною злочинністю (липень і жовтень 1982 р.), розкраданням державного і громадського майна (грудень 1982 р.) тощо. Серед видів покарання *домінувало позбавлення волі*, що призвело до переповнення виправно-трудових установ та неефективної їх діяльності.

Завдання забезпечення виконання кримінального покарання покладалося

на ***виправно-трудове законодавство***. 23 грудня 1970 р. був затверджений ***Виправно-трудовий кодекс УРСР***, який вводився в дію з 1 червня 1971 р. Він базувався на положеннях Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, прийнятих 11 липня 1969 р. Сутність основних положень ВТК УРСР 1970 р. збігалася також з нормами Виправно-трудового кодексу УСРР 1925 р. В кодексі визначався порядок та умови відбуття покарання, регламентувалась діяльність виправно-трудових установ. ВТК УРСР 1970 р. мав 8 розділів, які містили 23 глави (126 статей). Перший розділ визначав завдання та порядок застосування виправно-трудового законодавства. Другий – висвітлював загальні положення виконання покарань. Третій розділ врегульовував порядок та умови виконання покарань у виді позбавлення волі: види виправно-трудових установ, режим, умови та порядок організації праці, засади виховання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, матеріально-побутового забезпечення і медичного обслуговування, матеріальної відповідальності осіб, позбавлених волі, заходи безпеки і підстави застосування зброї. Четвертий та п’ятий розділи визначали порядок і умови виконання покарання у виді заслання та вислання. Шостий – порядок і умови виконання покарання у виді виправних робіт без позбавлення волі. Сьомий розділ висвітлював підстави звільнення від відбування покарання; розкривав порядок здійснення допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, нагляду за особами, звільненими від відбування покарання. Норми восьмого розділу врегульовували питання участі громадськості у виправленні і перевихованні засуджених.

У подальшому Основи виправно-трудового законодавства СРСР були доповнені розділом про порядок і умови виконання умовного засудження до позбавлення волі з обов’язковим залученням засудженого до праці (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 лютого 1977 р.). 15 березня 1983 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про порядок і умови виконання покарань, не пов’язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. Цей акт врегульовував виконання таких видів покарань, як

позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового або спеціального звання, штрафів, конфіскацій майна, громадського осуду.

Норми ***процесуального законодавства*** містили ***Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 р***. та ***Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 р.,*** а також відповідні Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік. Відповідно до цих актів розширилось коло учасників процесу, збільшились їх процесуальні права, чіткіше розрізнялися докази і засоби доказування. Разом з тим, у досліджуваний період відбувався подальший розвиток процесуального законодавства. Так, указами Президії Верховної Ради від 24 січня 1967 р. до Кримінально-процесуального кодексу УРСР внесено розділ VII. «Протокольна форма досудової підготовки матеріалів», від 30 серпня 1971 р.– розділ VIII. «Провадження в справах про злочини неповнолітніх». Положення про попереднє взяття під варту від 11 липня 1969 р. чітко визначало порядок застосування даного запобіжного заходу. Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 11 липня 1969 р. і 3 лютого 1970 р. захисник допускався до участі у справі з моменту оголошення звинуваченому про закінчення попереднього слідства і пред'явлення для ознайомлення усіх матеріалів справи. Однак його участь у попередньому слідстві не була обов'язковою. Лише за постановою прокурора захисник міг бути допущений до участі у справі і з моменту пред'явлення обвинувачення.

Конституція УРСР 1978 р. закріпила в цілому *демократичні принципи процесуального права*: здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом; відкритість та гласність судового розгляду; колегіальність розгляду цивільних і кримінальних справ у всіх судах; незалежність суддів та народних засідателів та підкорення їх тільки законові; право обвинуваченого на захист; провадження судочинства українською мовою або мовою більшості населення місцевості; право осіб, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, на участь у судових діях через перекладача і виступати в суді

рідною мовою. Проте, не завжди ці принципи втілювалися у життя.

* * *

Правове становище УРСР у складі СРСР, незважаючи на закріплену Конституцією 1978 р. суверенність, характеризується політичною, економічною та ідеологічною залежністю від союзного центру. В умовах абсолютної монополії КПРС на владу відбувалось зміцнення позицій партійно-радянської бюрократії.

Посилилась централізація державного механізму, судових та правоохоронних органів.

Зміцнення командно-адміністративної системи призвело до уніфікації законодавства, централізації законодавчого регулювання. В умовах панування бюрократичної номенклатури порушувалися права й свободи громадян, придушувались вияви пробудження національної свідомості українського народу.

Завдання для самостійної роботи

1. З’ясуйте, яких змін зазнала система органів влади й управління із прийняттям у 1977 р. та 1978 р. нових Конституцій СРСР та УРСР. Поясніть, який статус за цими Конституціями отримала КПРС та які державницькі функції закріплювалися за нею. Розкрийте негативні наслідки впливу авторитарної командно-адміністративної системи управління на суспільно-політичні процеси.
2. Охарактеризуйте державно-правовий статус, повноваження, структуру та порядок роботи Верховної Ради УРСР. З’ясуйте, які зміни в кількісному складі та порядку її обрання внесла Конституція 1978 р. (додається). Розкрийте державно-правовий статус, склад, повноваження та порядок діяльності Президії Верховної Ради УРСР. Охарактеризуйте компетенцію і порядок діяльності Уряду республіки та підпорядкованих йому союзно-республіканських,

республіканських міністерств і державних комітетів, а також інших центральних органів державного управління. Поясніть, яке призначення мав Комітет народного контролю Української РСР, який очолював систему органів народного контролю в республіці.

3. Розкрийте структуру місцевих органів влади за Конституцією 1978 р. та проаналізуйте зміни, які відбулися в їхньому складі, повноваженнях та порядку роботи. Поясніть, в чому полягало розширення прав і обов'язків місцевих органів влади у прийнятих 1979 р. нових редакціях законів про районну Раду народних депутатів УРСР; про міську, районну в місті Раду народних депутатів УРСР; про селищну Раду народних депутатів УРСР; про сільську Раду народних депутатів УРСР; 1980 р. – про обласну Раду народних депутатів УРСР. Розкрийте призначення та повноваження постійних комісій та виконавчих комітетів місцевих рад.
4. Проаналізуйте структуру, склад та юрисдикцію судових органів та складіть схему судової системи України. Розкрийте порядок формування судових установ, при цьому з'ясуйте, яким чином було реалізовано принцип виборності суддів і народних засідателів. Охарактеризуйте статус та повноваження народних засідателів. З'ясуйте, у чому полягала відповідальність суддів і народних засідателів перед виборцями або органами, що їх обрали. Як Ви вважаєте, чи можливим було за умов монопольного правління комуністичної партії та поширення так званого "телефонного права" реалізувати декларовану незалежність суддів і народних засідателів, здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом? Проаналізуйте основний зміст прийнятих у 1981 р. законів "Про судоустрій УРСР", "Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР", "Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР".
5. Охарактеризуйте систему органів прокуратури УРСР, їх функції та повноваження. Поясніть, як відбувся процес завершення

централізації системи прокурорських органів з прийняттям Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. З'ясуйте, якому органу Конституція УРСР 1978 р. надала право призначення Прокурора УРСР та прокурорів областей і затвердження міських та районних прокурорів. Який загальносоюзний акт у відповідності з Конституцією СРСР 1977 р. визначав завдання, структуру, принципи організації та діяльності прокурорських органів? Як Ви вважаєте, чи могли органи прокуратури в умовах монопольно правлячої комуністичної партії здійснювати свої повноваження незалежно від партійних органів та місцевих органів державної влади?

6. Проаналізуйте перетворення, що відбувалися в системі органів внутрішніх справ та встановіть основну, на вашу думку, тенденцію, що відображала зміст цих перетворень. Розкрийте призначення й основні завдання поновленого в 1966 році Міністерства охорони громадського порядку (з 1968 р. - Міністерства внутрішніх справ) СРСР та зміни, що відбувалися у зв'язку із цим у системі внутрішніх органів УРСР. З'ясуйте, які відомства відносились до відання МВС УРСР та які функції покладалися на міліцію.
7. Розкрийте призначення, завдання, функції та обов'язки адвокатури за Положенням про адвокатуру УРСР 1962 р. із змінами й доповненнями від 15 червня 1965 р. Охарактеризуйте організаційно-правові засади діяльності обласних колегій адвокатів. З'ясуйте, які зміни, спрямовані на удосконалення діяльності адвокатури, відбулися у відповідності до Закону "Про адвокатуру СРСР" від 30 листопада 1979 р. та Положення про адвокатуру УРСР від 1 жовтня 1980 р.
8. Охарактеризуйте призначення та компетенцію нотаріальних органів. З'ясуйте, які зміни в керівництві системою нотаріату відбулися із створенням у 1970 р. союзно-республіканського Міністерства юстиції. Розкрийте організаційно-правові засади діяльності нотаріату за Законом СРСР "Про державний нотаріат" від 19 липня

1973 р. та Законом УРСР “Про державний нотаріат” від 15 грудня 1974 р.

9. Розкрийте зміст та наслідки другої кодифікації радянського права в Україні.
10. Дайте характеристику адміністративному законодавству, яке розвивалося шляхом видання законів та інших актів, що регулювали відносини в окремих сферах і галузях державного управління. Випишіть у зошит назви основних джерел адміністративного права. При цьому зверніть увагу на те, що адміністративні правовідносини регулювалися переважно загальносоюзними законами, положеннями, статутами та кодексами. Особливу увагу слід приділити характеристиці прийнятого у 1984 році Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення.
11. Проаналізуйте процес розвитку цивільно-правових відносин, що врегульовувалися нормами Цивільного кодексу 1963 р. Зверніть увагу на деяке розширення сфери цивільно-правового регулювання, що стосувалося зміцнення державної та суспільної власності, вдосконалення зобов’язальних відносин, охорони немайнових прав громадян, в тому числі, й судового захисту від посягань на їх честь і гідність.
12. Охарактеризуйте розвиток сімейного законодавства, що спрямовувалося на зміцнення сім’ї, захист інтересів матері і дитини, охорону здоров’я молодого покоління. Розкрийте основний зміст та структуру Кодексу про сім’ю і шлюб УРСР 1969 р.
13. Вивчаючи процес розвитку житлового права, особливу увагу слід приділити аналізу норм Житлового кодексу УРСР 1983 р., який містив правовий механізм реалізації гарантованого Конституціями СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) права громадян на житло. Розкрийте основні положення, структуру та значення кодексу. При цьому з’ясуйте, як урегульовувався порядок надання житлової площі

і поліпшення житлових умов громадянам, яка передбачалася відповідальність за порушення житлового законодавства.

14. Проаналізуйте процес подальшого розвитку трудового законодавства. Розкрийте основний зміст, структуру та значення Кодексу законів про працю УРСР (КЗпП УРСР) 1971 р. Також проаналізуйте прийняте 1983 р. законодавство, яке спрямовувалося на посилення боротьби з порушниками трудової дисципліни, прогульниками.
15. Розкрийте процес розвитку у досліджуваний період та основні завдання природноресурсового законодавства. Охарактеризуйте Земельний кодекс УРСР 1970 р., який набув чинності з 1 січня 1972 р. При цьому зверніть увагу на те, що віддзеркалюючи положення Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969 р.), він встановлював монопольне право власності держави на землю. З’ясуйте, які загальносоюзні та республіканські правові акти, прийняті у 1970-х рр., слугували правовій регуляції раціонального природокористування та випишіть назви цих джерел у зошит.
16. Характеризуючи процес розвитку кримінального права, зверніть увагу на те, що в тексти статей щойно прийнятого у 1960 році Кримінального кодексу УРСР в досліджуваний період було внесено численні зміни і доповнення. З’ясуйте, якими правовими актами вводилися найбільш значні з них (положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості; введення інституту умовного засудження до позбавлення волі з обов’язковим залученням засудженого до праці; поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, та вичерпний перелік його видів; введення відбування покарання у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності, розширення кола засуджених, до яких могли застосовуватися умовно-дострокове звільнення і заміна не відбутого покарання більш м’яким та ін.).

17. Проаналізуйте мету та види покарань. Поясніть, які наслідки мало домінування серед видів покарання покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Охарактеризуйте процес розвитку виправно-трудового законодавства. Розкрийте зміст, структуру та значення Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 р.
18. На основі аналізу норм Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 р. та Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1960 р. дайте характеристику розвитку процесуального законодавства. Зверніть увагу на те, що відповідно до цих актів розширилось коло учасників процесу, збільшились їх процесуальні права, чіткіше розрізнялися докази і засоби доказування. З'ясуйте якими правовими актами у досліджуваний період запроваджувався подальший розвиток процесуального законодавства.
19. Ознайомтеся з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. про громадян татарської національності, які проживали в Криму, (додається) та зверніть увагу на обмеженість його положень щодо реабілітації кримсько-татарського народу, зокрема, повернення його на історичну Батьківщину.З'ясуйте, які демократичні принципи процесуального права закріпила Конституція УРСР 1978 р. та чи могли ці принципи втілюватися у життя в умовах панування бюрократичної номенклатури, коли порушувалися права й свободи громадян, придушувались прояви пробудження національної свідомості українського народу.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

КОНСТИТУЦІЯ (ОСНОВНИЙ ЗАКОН) УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ*

Прийнята позачерговою сьомою сесією
Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання
20 квітня 1978 року

* Текст подано за: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1978.

(*Витяги*)

І. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ І ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 1
Політична система

Стаття 1

Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2

Вся влада в Український РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 6

Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

Стаття 7

Професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань.

Глава 2

Економічна система

Стаття 10

Основу економічної системи Української РСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності.

Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Держава охороняє соціалістичну власність і створює умови для її примноження.

Ніхто не має права використовувати соціалістичну власність з метою особистої наживи та в інших корисливих цілях.

Стаття 13

Основу особистої власності громадян Української РСР становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Особиста власність громадян і право її спадкоємства охороняються державою.

У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства (включаючи тримання худоби і птиці), садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва. Громадяни зобов’язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки. Держава і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного господарства.

Майно, що є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства.

Глава 3

Соціальний розвиток і культура

Стаття 19

Соціальну основу Української РСР становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції.

Держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвиткові та зближенню всіх націй і народностей СРСР.

Стаття 21

Держава дбає про поліпшення умов і охорону праці, її наукову організацію, про скорочення, а надалі і повне витіснення важкої фізичної праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів у всіх галузях народного господарства.

Стаття 23

На основі зростання продуктивності праці держава неухильно здійснює курс на підвищення рівня оплати праці, реальних доходів трудящих.

З метою повнішого задоволення потреб радянських людей створюються суспільні фонди споживання. Держава за широкою участю громадських організацій і трудових колективів забезпечує зростання і справедливий розподіл цих фондів.

Стаття 24

В Українській РСР діють і розвиваються державні системи охорони здоров'я, соціального забезпечення, торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування і комунального господарства.

Держава заохочує діяльність кооперативних та інших громадських організацій у всіх галузях обслуговування населення. Вона сприяє розвиткові масової фізичної культури і спорту.

Стаття 25

В Українській РСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян,

служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвиткові молоді, готує її до праці і громадської діяльності.

Глава 4
Зовнішньополітична діяльність
і захист соціалістичної Вітчизни

Стаття 30

Українська РСР бере участь у забезпеченні безпеки та обороноздатності країни, оснащенні Збройних Сил СРСР усім необхідним.

Обов’язки державних органів, громадських організацій, службових осіб і громадян щодо забезпечення безпеки країни та зміцнення її обороноздатності визначаються законодавством Союзу РСР.

ІІ. ДЕРЖАВА І ОСОБА

Глава 5
Громадянство Української РСР. Рівноправність громадян

Стаття 31

Відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства кожний громадянин Української РСР є громадянином СРСР.

Підстави і порядок набуття і втрати радянського громадянства визначаються Законом про громадянство СРСР.

Громадяни інших союзних республік користуються на території Української РСР однаковими правами з громадянами Української РСР.

Громадяни Української РСР за кордоном користуються захистом і покровительством Радянської держави.

Стаття 32

Громадяни Української РСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівноправність громадян Української РСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя.

Стаття 36

Українська РСР надає право притулку іноземцям, яких переслідують за захист інтересів трудящих і справи миру, за участь у революційному і національно-визвольному русі., за прогресивну громадсько-політичну, наукову або іншу творчу діяльність.

Глава 6
Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР

Стаття 37

Громадяни Української РСР мають усю повноту соціальне-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією) СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку.

Використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян.

Стаття 38

Громадяни Української РСР мають право на працю, — тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, — включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб.

Це право забезпечується соціалістичною системою господарства, неухильним зростанням продуктивних сил, безплатним професійним навчанням, підвищенням трудової кваліфікації і навчанням нових

спеціальностей, розвитком систем професійної орієнтації і працевлаштування.

Стаття 39

Громадяни Української РСР мають право на відпочинок.

Це право забезпечується встановленням для робітників і службовців робочого тижня, що не перевищує 41 години, скороченим робочим днем для ряду професій і виробництв, скороченою тривалістю роботи в нічний час; наданням щорічних оплачуваних відпусток, днів щотижневого відпочинку, а також розширенням мережі культурно-освітніх і оздоровчих закладів, розвитком масового спорту, фізичної культури і туризму; створенням сприятливих можливостей для відпочинку за місцем проживання та інших умов раціонального використання вільного часу.

Тривалість робочого часу і відпочинку колгоспників регулюється колгоспами.

Стаття 40

Громадяни Української РСР мають право на охорону здоров’я.

Це право забезпечується безплатною кваліфікованою медичною допомогою, що подається державними закладами охорони здоров’я; розширенням мережі закладів для лікування і зміцнення здоров’я громадян; розвитком, вдосконаленням техніки безпеки і виробничої санітарії; проведенням широких профілактичних заходів; заходами щодо оздоровлення навколишнього середовища; особливим піклуванням про здоров’я підростаючого покоління, включаючи заборону дитячої праці, не зв’язаної з навчанням і трудовим вихованням; розгортанням наукових досліджень, спрямованих на запобігання та зниження захворюваності, на забезпечення довголітнього активного життя громадян.

Стаття 41

Громадяни Української РСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника.

Це право гарантується соціальним страхуванням робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності; виплатою за рахунок держави і колгоспів пенсій за віком, інвалідністю і в зв'язку з втратою годувальника; працевлаштуванням громадян, які частково втратили працездатність; піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів; іншими формами соціального забезпечення.

Стаття 42

Громадяни Української РСР мають право на житло.

Це право забезпечується розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду, сприянням кооперативному та індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громадським контролем жилої площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител, а також невисокою платою за квартиру і комунальні послуги. Громадяни Української РСР повинні дбайливо ставитись до наданого їм житла.

Стаття 43

Громадяни Української РСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Стаття 44

Громадяни Української РСР мають право на користування досягненнями культури.

Це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в державних і громадських фондах; розвитком і рівномірним розміщенням культурно-освітніх закладів; розвитком

телебачення і радіо, книговидавничої справи і періодичної преси, мережі безплатних бібліотек; розширенням культурного обміну з зарубіжними державами.

Стаття 46

Громадяни Української РСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення.

Це право забезпечується можливістю обирати і бути обраними до Рад народних депутатів та інших виборних державних органів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у народному контролі, у роботі державних органів, громадських організацій та органів громадської самодіяльності, у зборах трудових колективів і за місцем проживання.

Стаття 47

Кожний громадянин Української РСР має право вносити в державні органи і організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі.

Службові особи зобов’язані у встановлені строки розглядати пропозиції та заяви громадян, давати на них відповіді і вживати необхідних заходів.

Переслідування за критику забороняється. Особи, які переслідують за критику, притягаються до відповідальності.

Стаття 48

Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їх організаціям громадських будинків, вулиць і площ, широким розповсюдженням інформації, можливістю використання преси, телебачення і радіо.

Стаття 49

Відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни Української РСР мають право об'єднуватися в громадські організації, які сприяють розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів.

Громадським організаціям гарантуються умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань.

Стаття 50

Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється.

Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа — від церкви.

Стаття 51

Сім'я перебуває під захистом держави.

Шлюб ґрунтується на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах.

Держава виявляє піклування про сім'ю шляхом створення і розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації і вдосконалення служби по буту та громадського харчування, виплати допомоги в разі народження дитини, надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів допомоги сім'ї.

Стаття 52

Громадянам Української РСР гарантується недоторканність особи. Ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора.

Стаття 54

Особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються законом.

Стаття 55

Поважання особи, охорона прав і свобод громадян — обов’язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб.

Громадяни Української РСР мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров’я, на особисту свободу та майно.

Стаття 56

Громадяни Української РСР мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом.

Дії службових осіб, які вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян, можуть бути у встановленому законом порядку оскаржені до суду.

Громадяни Української РСР мають право на відшкодування втрати, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов’язків.

Стаття 57

Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов’язків.

Громадянин Української РСР зобов’язаний додержувати Конституції С РСР, Конституції Української РСР і радянських законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина.

Стаття 62

Обов’язок кожного громадянина Української РСР — поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави.

Стаття 63

Громадянин Української РСР зобов'язаний поважати права і законні інтереси інших осіб, бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку.

Стаття 64

Громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільне корисної праці, ростити гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу.

Стаття 65

Громадяни Української РСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства.

Стаття 66

Турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей — обов'язок громадян Української РСР.

III. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 7

Українська РСР — союзна республіка в складі СРСР

Стаття 68

Українська Радянська Соціалістична Республіка — суверенна радянська соціалістична держава.

...Українська РСР забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління права, визначені статтею 73 Конституції СРСР.

Поза межами, зазначеними в статті 73 Конституції СРСР, Українська РСР самостійно здійснює державну владу на своїй території.

Стаття 69

Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР.

Стаття 70

Територія Української РСР не може бути змінена без її згоди. Кордони між Українською РСР та іншими союзними республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Стаття 71

Закони СРСР є обов'язковими на території Української РСР.

Стаття 72

Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів державної влади і управління підлягають:

1) прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін;

2) контроль за додержанням Конституції Української РСР;

3) законодавство Української РСР;

4) охорона державного порядку, прав і свобод громадян;

5) встановлення порядку організації і діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління;

6) проведення єдиної соціально-економічної політики, керівництво економікою Української РСР; забезпечення науково-технічного прогресу і здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів;

7) розроблення і затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, затвердження звітів про їх виконання;

8) розроблення і затвердження державного бюджету Української РСР, затвердження звіту про його виконання; керівництво здійсненням бюджетів областей і міст республіканського підпорядкування;

9) встановлення відповідно до законодавства СРСР доходів, що надходять на утворення державного бюджету Української РСР;

10) керівництво галузями народного господарства союзно-республіканського підпорядкування, об'єднаннями і підприємствами республіканського підпорядкування;

11) керівництво житловим і комунальним господарством, торгівлею і громадським харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, житловим будівництвом і благоустроєм міст та інших населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом;

12) встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами; охорона навколишнього середовища;

13) керівництво народною освітою, культурними і науковими організаціями і установами в Українській РСР, охороною здоров'я, фізичною культурою і спортом, соціальним забезпеченням; охорона пам'яток історії і культури;

14) амністія і помилування громадян, засуджених судами Української РСР;

15) представництво Української РСР у міжнародних відносинах;

16) вирішення інших питань республіканського значення.

Стаття 74

Українська РСР має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Стаття 75

Суверенні права Української РСР відповідно до Конституції СРСР охороняються Союзом РСР.

Глава 8

Адміністративно-територіальний устрій Української РСР

Стаття 76

Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки підлягає визначення обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою республіки.

IV. РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ПОРЯДОК ЇХ ОБРАННЯ

Глава 9

Система і принцип діяльності Рад народних депутатів

Стаття 78

Ради народних депутатів — Верховна Рада Української РСР, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські Ради народних депутатів — становлять єдину систему органів державної влади.

Стаття 79

Строк повноважень Верховної Ради Української РСР — п‘ять років.

Строк повноважень місцевих Рад народних депутатів — два з половиною роки.

Стаття 83

Діяльність Рад народних депутатів будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, інших створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх роботі.

Ради народних депутатів і створювані ними органи систематично інформують населення про свою роботу і прийняті рішення.

Глава 10

Виборча система

Стаття 84

Вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 89

Право висування кандидатів у депутати належить організаціям Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативним та іншим громадським організаціям, трудовим колективам, а також зборам військовослужбовців по військових частинах.

Глава 11
Народний депутат

Стаття 93

Депутат здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю.

На час сесій Ради, а також для здійснення депутатських повноважень в інших випадках, передбачених законом, депутат звільняється від виконання виробничих або службових обов’язків із збереженням середнього заробітку за місцем постійної роботи.

Стаття 94

Депутат має право запиту до відповідних державних органів і службових осіб, які зобов’язані дати відповідь на запит на сесії Ради.

Депутат має право звертатися до всіх державних і громадських органів, підприємств, установ, організацій у питаннях депутатської діяльності і брати участь у розгляді поставлених ним питань. Керівники відповідних державних і громадських органів, підприємств, установ і організацій зобов’язані невідкладно приймати депутата і розглядати його пропозиції у встановлені строки.

Стаття 95

Депутатові забезпечуються умови для безперешкодного й ефективного здійснення його прав і обов’язків.

Недоторканність депутатів, а також інші гарантії депутатської діяльності встановлюються Законом про статус депутатів та іншими законодавчими актами Союзу РСР і законодавчими актами Української РСР.

Стаття 96

Депутат зобов'язаний звітувати про свою роботу і роботу Ради перед виборцями, а також перед колективами та громадськими організаціями, які висунули його кандидатом у депутати.

Депутат, який не виправдав довір'я виборців, може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

V. НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 12

Верховна Рада Української РСР

Стаття 97

Найвищим органом державної влади Української РСР є Верховна Рада Української РСР.

Верховна Рада Української РСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і цією Конституцією до відання Української РСР.

Прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, державного бюджету Української РСР і звітів про їх виконання; утворення підзвітних їй органів здійснюються виключно Верховною Радою Української РСР.

Закони Української РСР приймаються Верховною Радою Української РСР або народним голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради Української РСР.

Стаття 98

Верховна Рада Української РСР обирається громадянами Української РСР у складі 650 депутатів по виборчих округах з рівною кількістю населення...

Стаття 101

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР належить Президії Верховної Ради Української РСР, Раді Міністрів Української РСР, постійним та іншим комісіям Верховної Ради Української РСР, депутатам Верховної Ради Української РСР, Верховному Суду Української РСР, Прокуророві Української РСР.

Право законодавчої ініціативи мають також громадські організації в особі їх республіканських органів.

Стаття 104

Депутат Верховної Ради Української РСР має право звернутися із запитом до Ради Міністрів Української РСР, до міністрів та керівників інших органів, утворюваних Верховною Радою Української РСР, а також до керівників розташованих на території Української РСР підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання Української РСР. Рада Міністрів Української РСР або службова особа, до якої звернуто запит, зобов'язані дати усну чи письмову відповідь на даній сесії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 105

Депутат Верховної Ради Української РСР не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підданий заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди Верховної Ради Української РСР, а в період між й сесіями — без згоди Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 106

Верховна Рада Української РСР обирає Президію Верховної Ради Української РСР — постійно діючий орган Верховної Ради Української РСР, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених цією Конституцією, функції найвищого органу державної влади Української РСР у період між її сесіями.

Стаття 107

Президія Верховної Ради Української РСР обирається з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох заступників Голови, Секретаря Президії і двадцяти членів Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 108

Президія Верховної Ради Української РСР:

1) призначає вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів;

2) скликає сесії Верховної Ради Української РСР;

3) координує діяльність постійних комісій Верховної Ради Української РСР;

4) здійснює контроль за додержанням Конституції Української РСР;

5) дає тлумачення законів Української РСР;

6) визначає порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР; встановлює і змінює межі і районний поділ областей; утворює райони і райони в містах; перетворює селища в міста; встановлює підпорядкованість міст; провадить перейменування районів, міст, районів у містах, селищ та інших населених пунктів;

7) здійснює керівництво діяльністю місцевих Рад народних депутатів;

8) скасовує постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР, рішення обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів у разі невідповідності їх законові;

9) призначає вироби до районних (міських) народних судів;

10) встановлює і присвоює почесні звання Української РСР; нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР;

11) приймає до громадянства Української РСР; вирішує питання про надання притулку;

12) видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами Української РСР;

13) ратифікує і денонсує міжнародні договори Української РСР;

14) призначає і відкликає дипломатичних представників Української РСР в іноземних державах і при міжнародних організаціях;

15) приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав;

16) здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією і законами Української РСР.

Стаття 109

Президія Верховної Ради Української РСР у період між сесіями Верховної Ради з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії:

1) вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів Української РСР;

2) утворює області;

3) за пропозицією Ради Міністрів Української РСР утворює і ліквідує міністерства і державні комітети Української РСР;

4) за поданням Голови Ради Міністрів Української РСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Ради Міністрів Української РСР.

Стаття 112

Верховна Рада Української РСР обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради Української РСР, а також для сприяння проведенню в життя законів Української РСР та інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, контролю за діяльністю державних органів і організацій.

Верховна Рада Української РСР створює, коли визнає за необхідне, слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні, віднесеному до відання Української РСР.

Всі державні і громадські органи, організації і службові особи зобов’язані виконувати вимоги комісій Верховної Ради Української РСР, подавати їм необхідні матеріали та документи.

Рекомендації комісій підлягають обов’язковому розглядові державними і громадськими органами, установами та організаціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи повинні бути повідомлені комісії у встановлений строк.

Стаття 113

Верховна Рада Української РСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй державних органів.

Верховна Рада Української РСР утворює Комітет народного контролю Української РСР, який очолює систему органів народного контролю в республіці.

Глава 13
Рада Міністрів Української РСР

Стаття 115

Рада Міністрів Української РСР — Уряд Української РСР — є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Української РСР.

Стаття 116

Рада Міністрів Української РСР утворюється Верховною Радою Української РСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів Української РСР, голів державних комітетів Української РСР.

За поданням Голови Ради Міністрів Української РСР Верховна Рада Української РСР може включити до складу Уряду Української РСР керівників інших органів і організацій Української РСР.

Рада Міністрів Української РСР складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою Української РСР на її першій сесії.

Стаття 117

Рада Міністрів Української РСР е відповідальною перед Верховною Радою Української РСР і їй підзвітною, а в період між сесіями Верховної

Ради Української РСР — перед Президією Верховної Ради Української РСР, якій є підзвітною.

Рада Міністрів Української РСР регулярно звітує про свою роботу перед Верховною Радою Української РСР.

Стаття 118

Рада Міністрів Української РСР правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 121

Рада Міністрів Української РСР в межах своєї компетенції має право скасовувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів, акти міністерств Української РСР, державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів.

Стаття 122

Рада Міністрів Української РСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-республіканських і республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів...

VI. МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Глава 14

Місцеві Ради народних депутатів

Стаття 124

Органами державної влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах Української РСР є обласні, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів.

Стаття 128

Сесії місцевих Рад народних депутатів скликаються їх виконавчими комітетами не менш як чотири рази на рік.

Коло питань, які вирішуються виключно на сесіях, встановлюється законами про місцеві Ради народних депутатів.

Стаття 129

Місцеві Ради народних депутатів мають право скасовувати акти нижчестоящих Рад народних депутатів у разі невідповідності цих актів законодавству.

Стаття 130

Місцеві Ради народних депутатів обирають з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, що належать до відання місцевих Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їх виконавчих комітетів і вищестоящих органів державної влади і управління, контролю за діяльністю державних органів, підприємств, установ і організацій.

Рекомендації постійних комісій місцевих Рад підлягають обов’язковому розглядові відповідними державними і громадськими органами, підприємствами, установами та організаціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи повинні бути повідомлені комісії у встановлений строк.

Стаття 131

Місцеві Ради народних депутатів здійснюють свою діяльність у тісному зв’язку з громадськими організаціями і трудовими колективами, виносять найважливіші питання на обговорення громадян, залучають їх до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та інших підзвітних Радам органів, сприяють роботі місцевих добровільних товариств, розвивають громадську самодіяльність населення.

Глава 15

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів

Стаття 132

Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів є виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів виконавчого комітету.

Виконавчі комітети не менш як один раз на рік звітують перед Радами, що їх обрали, а також на зборах трудових колективів і за місцем проживання громадян.

Стаття 133

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів є безпосередньо підзвітними як Раді, що їх обрала, так і вищестоящому виконавчому і розпорядчому органові.

VII. ДЕРЖАВНИЙ ПЛАН ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 16

Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР

Стаття 139

Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР є складовою частиною державного плану економічного і соціального розвитку СРСР.

Поточні і перспективні державні плани економічного і соціального розвитку Української РСР мають на меті забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку на території республіки відповідно до основних завдань і напрямів економічного і соціального розвитку СРСР.

Глава 17

Державний бюджет Української РСР

Стаття 145

Державний бюджет Української РСР є складовою частиною єдиного державного бюджету СРСР.

Стаття 146

Державний бюджет Української РСР об'єднує республіканський бюджет Української РСР і місцеві бюджети.

Розмежування доходів і видатків державного бюджету Української РСР між республіканським і місцевими бюджетами визначається Законом Української РСР про бюджетні права Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.

Стаття 147

Державний бюджет Української РСР розробляється Радою Міністрів Української РСР на основі державних планів економічного і соціального розвитку Союзу СРСР і затверджується Верховною Радою Української РСР по доповіді Ради Міністрів Української РСР і висновку Планово-бюджетної та інших постійних комісій Верховної Ради Української РСР.

VIII. ПРАВОСУДДЯ, АРБІТРАЖ І ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД

Глава 18

Суд і арбітраж

Стаття 149

Правосуддя в Українській РСР здійснюється тільки судом.

Судами Української РСР є Верховний Суд Української РСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди.

Організація і порядок діяльності судів Української РСР визначаються законами Союзу РСР і Української РСР.

Стаття 150

Всі суди Української РСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів.

Народні суди районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народні

засідателі районних (міських) народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки.

Вищестоящі суди обираються відповідними Радами народних депутатів строком на п‘ять років.

Судді і народні засідателі є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути ними відкликані у встановленому законом порядку.

Стаття 151

Верховний Суд Української РСР є найвищим судовим органом Української РСР і здійснює нагляд за судовою діяльністю судів республіки.

Верховний Суд Української РСР обирається Верховною Радою Української РСР у складі Голови, його заступників, членів і народних засідателів.

Стаття 152

Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально; в суді першої інстанції — з участю народних засідателів. Народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Стаття 153

Суддя і народні засідателі є незалежними й підкоряються тільки законові.

Стаття 154

Правосуддя в Українській РСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом.

Стаття 155

Розгляд справ у всіх судах є відкритим. Слухання справ у закритому засіданні суду допускається лише у випадках, встановлених законом, з додержанням при цьому всіх правил судочинства.

Стаття 156

Обвинуваченому забезпечується право на захист.

Стаття 157

Судочинство в Українській РСР провадиться українською мовою або мовою більшості населення цієї місцевості. Особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право повного ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою.

Стаття 158

Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону.

Стаття 159

Для подання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, юридична допомога громадянам подається безплатно.

Організація і порядок діяльності адвокатури визначаються законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Стаття 160

У судочинстві в цивільних і кримінальних справах допускається участь представників громадських організацій і трудових колективів.

Стаття 161

Вирішення господарських спорів між підприємствами, установами й організаціями здійснюється органами державного арбітражу в межах їх компетенції.

Глава 19

Прокуратура

Стаття 162

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території Української РСР здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором Української РСР і нижчестоящими прокурорами.

Стаття 163

Прокурор Української РСР і прокурори областей призначаються Генеральним прокурором СРСР. Районні та міські прокурори призначаються Прокурором Української РСР і затверджуються Генеральним прокурором СРСР.

Стаття 164

Строк повноважень Прокурора Української РСР і всіх нижчестоящих прокурорів — п‘ять років.

Стаття 165

Органи прокуратури здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР.

X. ДІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ПОРЯДОК ЇЇ ЗМІНИ

Стаття 170

Всі закони та інші акти державних органів Української РСР видаються на основі і відповідно до цієї Конституції

Стаття 171

Зміна Конституції Української РСР провадиться рішенням Верховної Ради Української РСР, прийнятим більшістю не менш як дві третини від загальної кількості депутатів.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про громадян татарської національності, які проживали в Криму (5 вересня 1967р.)♣

Після звільнення в 1944 р. Криму від фашистської окупації факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необгрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці огульні обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності, які проживали в Криму, має бути знято, тим більше, що в трудове і політичне життя суспільства вступило нове покоління людей.

Президія Верховної Ради СРСР *постановляє:*

1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містила огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму.

2. Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи.

З метою дальшого розвитку районів з татарським населенням доручити Радам Міністрів союзних республік і далі сприяти й допомагати громадянам татарської національності в господарському та культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей.

♣ Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. - С.634.

Тема 19. Державно-правовий розвиток України в період перебудови (1985–1991 рр.)

Зміни у державному статусі Української РСР

Поглиблення *кризи тоталітарної системи* зумовило зміни у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС правляча верхівка на чолі з М. Горбачовим проголосила курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Уперше було заявлено про необхідність докорінних змін в усіх сферах життя суспільства. Розпочався *період перебудови, кінцевою метою якого проголошувалось створення «гуманного демократичного соціалізму».* Головним напрямом реформування визначалася економіка, але шість років перебудови не дали будь-якого конкретного результату в економічній сфері.

Важливою складовою перебудови мало стати реформування політичної системи та демократизація суспільно-політичного життя. Сутність ***політичної реформи*** полягала у *поступовому переході влади від партійної номенклатури до державних органів, які обиралися б парламентським шляхом*. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень 1988 р.) було наголошено на необхідності змін у виборчій системі, наданні їй елементів альтернативності. Вибори народних депутатів СРСР (1989 р.) відбулися за можливості висування будь-якої кількості кандидатів на одне місце, вільного обговорення виборчих програм, контролю з боку громадськості за ходом виборів і підрахунком голосів. На I з’їзді народних депутатів СРСР (травень 1989 р.) уперше після 1917 р. фактично виникла *парламентська опозиція* – Міжрегіональна депутатська група.

Радикальний поворот до реформування політичної системи пов’язаний із запровадженням *інституту президентства в СРСР*. 15 березня 1990 р. III з’їздом народних депутатів СРСР більшістю у 59,2% Президентом СРСР було обрано М. Горбачова. Суттєвим кроком на шляху реформування владних органів стало прийняття 26 грудня 1990 р. Закону СРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв’язку з

удосконаленням системи державного управління». Уряд отримав статус підлеглого Президентові СРСР виконавчо-розпорядчого органу; його було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР. Відповідно до Законів СРСР від 29 березня 1990 р. та 20 березня 1991 р. відбувалась реформа державного апарату виконавчої влади. Отже, процес формування виконавчої гілки влади знаменував собою початок втілення у практику державного будівництва теорії поділу влади.

У грудні 1989 р. створено перший орган конституційного контролю, яким став *Комітет конституційного нагляду СРСР*.

Реформи на загальносоюзному рівні привели до ***змін у статусі УРСР як союзної республіки***. Значним кроком на шляху до суверенітету республіки стало прийняття 27 жовтня 1989 р. Закону УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». Розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, який набував рангу найвищої посадової особи республіки і мав представляти Україну у міжнародних відносинах. Скоротився склад Верховної Ради УРСР до *450 депутатів* (раніше було 650); установлювався *5-річний термін повноважень народних депутатів*. Певних змін на шляху демократизації зазнала виборча система, зокрема, передбачалась *альтернативність висування кандидатів у депутати*.

Проведені на нових засадах у березні 1990 р. вибори до Верховної Ради та місцевих Рад засвідчили, що монополія Комуністичної партії на владу похитнулася. Оформлення парламентської опозиції під назвою «Народна Рада» (125 депутатів) викликало створення прокомуністичної більшості «За Радянську суверенну Україну» (239 депутатів). В умовах гострого протистояння політичних сил *уперше в історії України Верховна Рада почала працювати як парламентський орган*.

Важливе значення в утвердженні реального суверенітету України, розбудові Української держави мало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою ***Декларації про державний суверенітет України***. Декларація складається із преамбули і десяти розділів.

У *преамбулі* зафіксовано, що, виражаючи волю народу України, Верховна Рада «проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

У *розділі І «Самовизначення української нації»* наголошується, що «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення».

Розділ ІІ «Народовладдя» містить головні засади реального народовладдя. Зокрема, підкреслюється, що громадяни республіки всіх національностей становлять народ України, який є єдиним джерелом державної влади; повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної та місцевих рад; від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада УРСР.

Розділ ІІІ «Державна влада» проголошує головні засади організації та здійснення державної влади. Уперше в Україні офіційно визнається здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

У *розділі IV «Громадянство Української РСР»* зазначається, що Українська РСР має своє громадянство; забезпечує рівність усіх громадян перед законом «незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин».

У *розділі V «Територіальне верховенство»* стверджується, що Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території і що ця територія в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

У *розділі VI «Економічна самостійність»* встановлюється виключне право народу України володіти, користуватися і розпоряджатися

національним багатством України; проголошується, що весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на території України, є матеріальною основою її суверенітету і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян; наголошується на зобов'язанні держави забезпечити захист усіх форм власності. Передбачалося створення банківської, фінансової, митної та податкової систем, а при необхідності – упровадження власної грошової одиниці.

У *розділі VII «Екологічна безпека»* визначаються головні засади екологічної безпеки країни, утверджується державний суверенітет в екологічній сфері: «Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів».

Розділ *VIII «Культурний розвиток»* містить положення про державний суверенітет у культурному і духовному житті українського народу. Зокрема, зазначається, що Україна «є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, їх право вільного національно-культурного розвитку». Наголошується на забезпеченні національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах життя. Новим у конституційному законодавстві є пункт про зобов'язання держави щодо «задоволення національно-культурних потреб українців, що проживають за межами Республіки».

Розділ IX «Зовнішня і внутрішня безпека» визначає головні засади і принципи безпеки. Наголошується на праві мати власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Урочисто проголошується намір України «стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

Розділ X «Міжнародні відносини» формулює основні засади цих

відносин, «визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права». Підкреслюється, що Україна є суб'єктом міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, бере участь у діяльності міжнародних організацій, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування. Вона активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Особливого значення набувало положення про те, що *«Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору»*.

Отже, Декларації про суверенітет України є фундаментальним документом, який має статус важливого передконституційного акта. Саме ця декларація стала фундаментом сучасної української державності.

Під тиском демократичних сил 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». *Скасування статті 6 Конституції про керівну роль Комуністичної партії* підірвало засади її монопольного панування в державі. Закріплювались правові основи діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів; через своїх представників у радах їм надавалось право брати участь в управлінні державними і громадськими справами.

У побудові органів державної влади основними засадами, замість демократичного централізму (ст. 3), проголошувались їх виборність і підзвітність народові, відповідальність за доручену справу, обов'язковість рішень вищестоящих органів для нижчестоящих.

Відтепер *виключно законами України визначалися організація і порядок діяльності органів суду і прокуратури республіки*; вони фактично виводились з підпорядкування союзного центру. На Верховний суд Української РСР було покладено функцію вищого судового контролю та нагляду за судовими установами республіки (ст. 149). Генеральний

прокурор Української РСР призначався Верховною Радою республіки, був відповідальний перед нею і їй підзвітний (ст. 163). Передбачалося створення в Україні Конституційного Суду.

Законами від 13 та 21 травня 1991 р. було *внесено зміни в структуру органів вищої виконавчої влади.* Установлювався перелік міністерств та інших органів державного управління Української РСР. Уряд почав називатися ***Кабінетом Міністрів УРСР***, а голова уряду – *Прем'єр-Міністром*. Визначалися нові функції уряду, які значно обмежували адміністративне втручання загальносоюзних структур.

Логічним продовженням процесу створення нової державної влади, побудованої на основі розмежування повноважень між представницькими, виконавчими та судовими органами, стало *запровадження поста **Президента Української РСР***. 5 липня 1991 р. було прийнято закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР». На 1 грудня 1991 р. призначалися вибори Президента Української РСР. Цими документами було започатковано зміни у конституційному устрої на шляху України до президентсько-парламентської республіки. Зазначалося, що «Президент є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади». Визначалися й вимоги до кандидата на вищу державну посаду: Президентом може бути обраний громадянин України, не молодший 35 років, який має виборчі права, проживає на території України не менше десяти років і володіє українською мовою. Він обирається на п'ять років і може бути переобраний тільки раз.

Зміни й доповнення до Конституції УРСР, що стосувалися адміністративно-територіального устрою, системи і компетенції державних органів, були внесені Законом УРСР від 19 липня 1991 р. у зв'язку з результатами референдуму у Криму про створення *Кримської Автономної Республіки.*

За Законом СРСР від 9 квітня 1990 р. «Про загальні засади місцевого

самоврядування і місцевого господарства СРСР» розпочався перевід місцевих Рад із режиму єдиного державного керівництва в режим *місцевого самоврядування.* В Україні цей процес набув інтенсивності із прийняттям 7 грудня 1990 р. Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» За законом систему місцевого самоврядування становили сільські, селищні, міські Ради народних депутатів і їх органи, інші форми територіальної самоорганізації громадян. Органи місцевого самоврядування отримали значні права в економічній та соціально-культурній сферах на відповідних адміністративних територіях.

Проголошення державного суверенітету Україною, як і іншими союзними республіками (першою його проголосила Росія 12 червня 1990 р.), не було визнано IV з'їздом народних депутатів СРСР, який у грудні 1990 р. ухвалив постанову «Про загальну концепцію нового Союзного договору і порядок його укладання».

17 березня 1991 р. за рішенням Верховної Ради СРСР відбувся *референдум* з питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої Федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Верховна Рада УРСР додатково внесла до бюлетеня питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» Участь у референдумі взяли 83% виборців. Ствердно відповіли на перше питання 70%, на друге – 80%. Отже переважна більшість населення підтримала Декларацію про державний суверенітет України, одночасно висловившись за можливість міждержавного об'єднання рівноправних суверенних республік.

В інших республіках референдум також не вніс ясності щодо нового союзного договору і подальшої долі СРСР, а в Литві, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Молдові він взагалі не проводився.

Після референдуму у Ново-Огарьові (під Москвою) відбулися переговори керівників дев'яти республік із Президентом СРСР М. Горбачовим щодо

змісту нового союзного договору. За результатами *«новоогарьовського процесу»* 15 серпня 1991 р. було розповсюджено проект нового союзного договору, а на 20 серпня 1991 р. призначалася церемонія його підписання. Проте Верховна Рада УРСР ще 27 червня 1991 р. вирішила відкласти розгляд проекту договору на вересень, тобто Україна не мала наміру брати участь у цій церемонії.

19–21 серпня 1991 р. у країні сталася спроба державного перевороту, метою якого було збереження централізованої держави. Вище партійно-державне керівництво СРСР проголосило владу *антиконституційного Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС).* Рішення ДКНС передбачали ліквідацію демократичних завоювань, загрожували суверенітету України. Проте змова закінчилася провалом. Події серпня 1991 р. надзвичайно посилили відцентрові процеси, прискорили розпад СРСР.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР проголосила ***Акт про незалежність України,*** яким було визначено новий політико-правовий статус країни. В цьому історичному документі зазначалось: «...продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканною». Зазначалось також, що віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

1 грудня 1991 р. відбувся *Всеукраїнський референдум,* на якому, крім відповіді на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?», громадяни мали обрати Президента країни. Узяли участь у голосуванні 84,2% виборців; 90,3% з них підтвердили Акт проголошення незалежності України. Більшістю у 61,6% голосів Президентом України було обрано Л. Кравчука. Розпочався новий етап розвитку України як самостійної, суверенної держави.

Зміни в законодавстві

Процес перебудови, що відбувався в усіх сферах суспільно-політичного життя, істотно вплинув на правову систему.

Основними напрямами реформування законодавства були: а) внесення численних змін і доповнень у існуючі закони та інші правові акти; б) розробка та прийняття нових законодавчих актів.

Істотні зміни відбувалися в ***законодавстві, яке регулювало економічні відносини.*** Закон СРСР від 6 березня 1990 р. «Про власність в СРСР» вніс суттєві зміни в інститут власності. Серед основних форм власності (державної та колективної) у законі зазначається також і власність громадян. Допускалось існування в СРСР власності іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян.

Правовому забезпеченню переходу економіки на ринкові відносини сприяли закони СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р., «Про підприємства в СРСР» від 4 червня 1990 р., Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23 листопада 1989 р.

Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю від 28 лютого 1990 р. установлювали право громадян на придбання землі в довічне володіння або в оренду.

Принципово новим законодавчим актом ринкового типу були прийняті у травні 1991 р. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які мали набрати чинності з 1 січня 1992 р. Загальносоюзні акти сприяли розвитку законодавчого забезпечення реформування економіки в Україні.

Логічним продовженням юридичного оформлення на основі Декларації про державний суверенітет України економічної незалежності республіки став прийнятий 3 серпня 1990 р. *Закон «Про економічну самостійність Української РСР».* У цьому документі було визначено зміст, мету й основні принципи економічної самостійності України, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-

бюджетної системи. Проголошувалися повна господарська самостійність і свобода підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів України, введення національної грошової одиниці. На реалізацію Декларації був спрямований також Закон УРСР «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 12 червня 1991 р. Цей документ надавав українському народові виключне право самостійно і незалежно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність на території Української УРСР.

Важливими актами *законодавчого забезпечення реформування економіки* України стали закони Української РСР «Про власність», «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р., «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. та ін. Загалом протягом останнього року перебування УРСР у статусі союзної республіки Верховна Рада прийняла близько 40 законів та 70 постанов з економічної політики.

Однак розпочата в 1991 р. *реформа цін* створила для промислових підприємств критичну ситуацію. Нові ціни на більшість товарів народного споживання перевищували діючі роздрібні. Ця акція виявилася дуже непопулярною і серед населення, оскільки призвела до порожніх полиць у крамницях. В Україні було введено продаж продовольчих і непродовольчих товарів за картками споживача з купонами.

Перехід, починаючи з 1988 р., підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування потребував ***реформування трудового законодавства.*** Установлювався новий порядок укладання колективних договорів. Тривалість випробування при прийомі на роботу стала визначатися за погодженням сторін. Скасовувались деякі обмеження щодо роботи за сумісництвом, суміщення професій. Законом СРСР від 22 травня 1990 р. було розширено пільги і гарантії трудових прав жінкам. В умовах переходу на ринкові відносини Верховною Радою УРСР 1 березня 1991 р. прийнято Закон «Про зайнятість населення».

Водночас у трудовому праві спостерігалися *певні перекоси*. Так, роботодавці почали широко застосовувати нововведену контрактну форму прийняття на роботу, що значно зменшило захист прав працівників.

Розвиток цієї галузі гальмували, з одного боку, наявність застарілих норм радянського трудового права, а з іншого – слабкість захисту трудових прав, орієнтація на виробництво всупереч інтересам працівника.

Зміни у ***законодавство, яке регулювало соціально-культурну сферу***, вносили прийняті Верховною Радою закони «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 1 березня 1991 р., «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Відродженню духовності українського народу, регулюванню суспільних відносин у сфері української та інших мов, якими користується населення республіки, сприяло прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.

В умовах загострення екологічної ситуації внаслідок Чорнобильської катастрофи подальшого розвитку набуло ***екологічне законодавство***. У березні 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Постанову «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню». Серед кардинальних заходів, спрямованих на оздоровлення довкілля, передбачалось до 2000 р. вивести з експлуатації Чорнобильську АЕС, припинити скидання у водойми забруднених стоків, відмовитись від нового промислового будівництва у містах і районах з підвищеним рівнем забруднення навколишнього середовища.

Реформування суспільства й держави спричинило відповідні зміни й доповнення у ***кримінальному законодавстві***.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію, де визнала незаконними і злочинними допущені в минулому репресивні акти проти народів, яких було піддано насильницькому виселенню з рідних місць у роки Другої світової війни. Визнавалось за потрібне прийняти необхідні законодавчі акти для безумовного поновлення прав усіх народів, яких було піддано репресіям. Проголошувалось, що «зневажання прав людини і норм гуманності на державному рівні більш ніколи не повториться в нашій країні».

Істотним кроком на шляху *реабілітації* безвинних людей, які зазнали

переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання чи релігійні переконання, став Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Реабілітація жертв політичних репресій за цим Законом охоплювала увесь період після 1917 р. і поширювалась на осіб, необґрунтовано засуджених судами України або репресованих іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

В умовах загострення соціально-політичної ситуації Верховною Радою СРСР приймаються закони «Про захист честі і гідності Президента СРСР» від 2 квітня 1990 р., «Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту» від 23 жовтня 1990 р.

У загальносоюзне законодавство у 1987 р. були внесені відповідні *зміни й доповнення у зв'язку з приєднанням до міжнародних конвенцій* щодо наркотиків, СНІДу, боротьби із захопленням заручників.

Ці та інші зміни у напрямку реформування кримінального права були відображені у прийнятих Верховною Радою СРСР 2 липня 1991 р. Основах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік.

Демократизація суспільного життя спричинила розвиток процесуального законодавства. Так, 30 червня 1987 р. було прийнято Закон СРСР «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, які обмежують права громадян». Цим актом визначалась процедура оскарження у судах протиправних і таких, що обмежують права громадян, дій офіційних осіб. Громадяни отримали реальну можливість *судового захисту своїх прав від сваволі чиновників.*

Наприкінці перебудовного періоду загострилися *кризові явища у законодавстві, спричинені протилежними підходами союзного центру та республік до проблеми верховенства законів.* В умовах ослаблення органів

союзної влади було прийнято Закон СРСР від 26 квітня 1990 р. «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації». Зазначалося, що союзні республіки мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Рішення про вихід «приймається вільним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування)».

Однак процес ослаблення союзного центру набув незворотного характеру. Республіками фактично було проігноровано Закон СРСР від 24 жовтня 1990 р., який підтверджував вищу юридичну силу законів СРСР та указів Президента СРСР. Так, Верховна Рада УРСР саме в цей день 24 жовтня 1990 р. внесла зміни й доповнення до ст. 71 Конституції УРСР, згідно з якими *на території республіки забезпечувалося верховенство законів Української РСР.*

Отже, зміни, що відбувалися в даний період у законодавстві, були спричинені реформами у соціально-економічній і політичній сферах. Проте цей процес був непослідовним і суперечливим. Прогресивні закони ринкового характеру були неповними. Демократичні акти, спрямовані на реформування політичної системи, забезпечення прав і свобод людини мали, переважно, декларативний характер. Основу правової системи все ще становили застарілі норми, які гальмували розвиток реформ.

* * *

Розпочата партійно-державним керівництвом СРСР на чолі з М. Горбачовим у 1985 році «революція зверху» була закономірною реакцією на глибоку соціально-економічну і політичну кризу, що охопила країну і суспільство. Курс на перебудову призвів до руйнування тоталітарної системи, викликав кардинальні зміни державно-правового характеру.

Радикальна реформа соціально-економічної системи та суспільно-політичного життя країни потребувала правового забезпечення. Перехід підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування, розвиток

ринкових відносин спричинили істотні зміни у цивільному й господарському праві. В цілому ж, реформування законодавства було непослідовним і суперечливим.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Акта про незалежність України від 24 серпня 1991 р., підтвердженого результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., знаменувало новий етап розвитку України як самостійної, суверенної держави.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте, в чому полягали головний напрям та кінцева мета проголошеного правлячою верхівкою на чолі з М. Горбачовим курсу на "перебудову".
2. Поясніть, як відбувався поступовий перехід влади від партійної номенклатури до державних органів, що обиралися парламентським шляхом. Охарактеризуйте процес виборів у травні 1989 р. народних депутатів та діяльності І з'їзду народних депутатів СРСР. Розкрийте значення запровадження інституту президентства в СРСР, як радикального повороту до реформування політичної системи.
3. Поясніть, яке значення на шляху до суверенітету республіки мало прийняття 27 жовтня 1989 р. Закону УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" З'ясуйте, зокрема, які відбулися зміни у повноваженнях Голови Верховної Ради, складі Верховної Ради УРСР, термінах повноважень народних депутатів, виборчій системі.
4. Поясніть, які наслідки мало проведення на нових засадах у березні 1990 р. виборів до Верховної Ради та місцевих Рад. З'ясуйте, коли вперше в історії України Верховна Рада почала працювати як парламентський орган.
5. Ознайомтеся з текстом Декларації про державний суверенітет

України, що була прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. (додається). Розкрийте зміст та значення цього історичного документа для утвердження реального суверенітету України, розбудови незалежної Української держави

6. Проаналізуйте процес та наслідки прийняття під тиском демократичних сил 24 жовтня 1990 року Верховною Радою Закону “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”, яким скасувалась стаття 6 Конституції про керівну роль Комуністичної партії. З’ясуйте, які основні засади побудови органів державної влади проголошувалися замість демократичного централізму (ст. 3) та як це вплинуло на діяльність політичних партій, громадських організацій і рухів. Поясніть, які зміни відбулися в статусі та підпорядкування органів суду і прокуратури України.
7. Охарактеризуйте, зміни в структурі та функціях органів вищої виконавчої влади, що були введені Законами від 13 та 21 травня 1991 р. Які встановлювалися нові назви Уряду та голови Уряду УРСР?
8. Розкрийте зміст та значення прийнятих 5 липня 1991 р. законів УРСР “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”.
9. Поясніть, які зміни й доповнення до Конституції УРСР, що стосувалися адміністративно-територіального устрою, системи і компетенції державних органів, були внесені Законом УРСР від 19 липня 1991 р. у зв’язку з результатами референдуму у Криму про створення Кримської Автономної республіки.
10. Охарактеризуйте процес переводу місцевих Рад із режиму єдиного державного керівництва в режим місцевого самоврядування за Законом УРСР від 7 грудня 1990 р. “Про місцеві Ради народних

депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”.

11. Розкрийте зміст та історичне значення Акту про державну незалежність України, проголошеного 24 серпня 1991 р. позачерговою сесією Верховної Ради України, підтвердженого результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.
12. Розкрийте основний зміст прийнятого 3 серпня 1990 р. Закону УРСР “Про економічну самостійність Української РСР”, який став логічним продовженням юридичного оформлення на основі Декларації про державний суверенітет України економічної незалежності республіки. При цьому особливу увагу зверніть на проголошення повної господарської самостійності і свободи підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів України, введення національної грошової одиниці. З’ясуйте, який інший закон, також спрямований на втілення Декларації, закріплював виключне право українського народу самостійно і незалежно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність на території Української РСР. Охарактеризуйте зміст та значення для забезпечення реформування економіки України законів “Про власність” від 7 лютого 1991 р., “Про підприємництво” від 7 лютого 1991 р., “Про підприємства в Україні” від 27 березня 1991 р. та ін.
13. Проаналізуйте спричинені переходом підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування напрями реформування трудового законодавства. Розкрийте новий порядок укладання колективних договорів, зміни щодо тривалості випробування при прийомі на роботу, зміни щодо скасування обмежень при роботі за сумісництвом, суміщенні професій. Водночас зверніть увагу на те, що в трудовому праві спостерігалися певні перекоси. Охарактеризуйте трудове законодавство, що спрямовувалося на соціальний захист працівників. З’ясуйте обставини, що гальмували розвиток цієї галузі.
14. Проаналізуйте зміни у законодавстві, яке регулювало соціально-

культурну сферу, зокрема, закони "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 1 березня 1991 р., "Про пенсійне забезпечення" від 5 листопада 1991 р. Особливу увагу слід приділити Закону "Про мови в Українській РСР" від 28 жовтня 1989 р. (додається), прийняття якого сприяло відродженню духовності українського народу, регулюванню суспільних відносин у сфері української та інших мов, якими користується населення республіки.

15. Поясніть, які зміни й доповнення у кримінальному законодавстві спричинило реформування суспільства й держави. Розкрийте зміст і значення актів спрямованих на засудження репресивних акцій проти народів, яких було піддано насильственному виселенню з рідних місць у роки другої світової війни, реабілітацію безвинних людей, які зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання чи релігійні переконання.
16. З'ясуйте як демократизація суспільного життя вплинула на розвиток процесуального законодавства, зокрема, щодо оскарження в суді неправомірних дій службових осіб, які обмежували права громадян.
17. Проаналізуйте наслідки загострення кризових явищ у законодавстві наприкінці перебудовного періоду спричиненого протилежними підходами союзного центру та республік до проблеми верховенства законів. Наведіть приклади такого протистояння.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про мови в Українській РСР" (28 жовтня 1989 р.)*

(Витяги)

Стаття 2. Державна мова Української РСР

* Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка – К., 1997. – Т.2. – С. 669-679.

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови.

У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнятна для всього населення.

Стаття 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою.

Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством.

Рішення по суті звернення оформляється українською мовою чи іншою мовою роботи органу або організації, до якої звернувся громадянин. За бажанням громадянина таке рішення може бути видане йому в перекладі російською мовою.

Стаття 6. Обов’язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов’язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов’язків.

Стаття 8. Захист мов

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі.

Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному грунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Стаття 11. Мова роботи, діловодства і документації

В Українській РСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова.

У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути і

національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті,— мова, прийнятна для населення даної місцевості.

Стаття 18. Мова судочинства

Судочинство в Українській РСР здійснюється українською мовою.

У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, судочинство може здійснюватись національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті,— мовою, прийнятною для населення даної місцевості.

При розгляді в судах кримінальних і цивільних справ особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача, право виступати в суді рідною мовою.

Слідчі і судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їхню вимогу, в перекладі рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють.

Декларація
про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)*

Верховна Рада Української РСР,

ВИРАЖАЮЧИ волю народу України,

ПРАГНУЧИ створити демократичне суспільство,

ВИХОДЯЧИ з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,

ШАНУЮЧИ національні права всіх народів,

ДБАЮЧИ про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

ВИЗНАЮЧИ необхідність побудови правової держави,

МАЮЧИ на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

* Текст подано за: Закони України: Офіційне видання. — К., 1996. — Т. 1. — С. 5—9.

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. Народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. Державна влада

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Українська РСР регулює імміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. Економічна самостійність

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, і весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, які створені завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб’єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об’єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів. Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українською народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Ця Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Тема 20. Держава і право сучасної України

Розбудова незалежної Української держави

Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України і Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. ознаменували початок нового періоду нашої історії.

10 грудня 1991 р. Верховною Радою України була ратифікована Угода про створення Співдружності Незалежних Держав, підписана у Біловезькій Пущі керівниками Білорусі, Росії й України. Після того як до неї приєдналися й інші республіки і 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України підписали Декларацію про Співдружність Незалежних Держав, закінчив існування Союз РСР.

Перехід від статусу союзної республіки з обмеженим суверенітетом і вихід України на історичну авансцену як незалежної самостійної держави відбувався мирним еволюційним шляхом. Він передбачав реформування існуючих органів влади та створення нових, які мали відповідати принципам незалежної держави. 12 вересня 1991 р. Верховною Радою було прийнято Закон «Про правонаступництво України». Цей Закон розв’язав питання щодо території, населення, правової й державотворчої спадщини нової Української держави та перехід до неї прав і обов’язків від Радянської України. Законом підтверджувалася чинність на території республіки Конституції, законів та інших нормативних актів УРСР, якщо вони не суперечать законам України, ухваленим після 24 серпня 1991 р. Найвищим органом влади проголошувалася Верховна Рада, яка мала діяти в існуючому депутатському складі до нових виборів у парламент. Органи влади, управління, судів, прокуратури мали діяти до створення нових.

Проголошення Української держави зумовило необхідність визначити правовий статус її населення. Верховна Рада України 8 жовтня 1991 р. ухвалила Закон «Про громадянство України». Громадянами України

проголошувались «особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду й характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України». Громадянство України набували й особи, які перебували за межами України, за державним направленням, на військовій службі чи на навчанні, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали на території України. Ці особи не повинні були мати громадянство інших держав і не пізніш ніж через рік після набрання чинності цим Законом виявити бажання стати громадянами України.

На державу покладався обов'язок захисту громадян за кордоном, зазначалася неприпустимість видачі громадянина України іноземній державі, за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами.

Беручи до уваги, що на території України проживали громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становили 52-мільйонний народ України, Верховна Рада прийняла 1 листопада 1991 р. «Декларацію прав національностей України». Наголошувалося, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, народам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом. Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їхнього традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць. Вона бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур, гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання й поширення інформації. Держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою.

Забезпеченню міжнаціональної злагоди сприяло прийняття 25 червня 1992 р. Верховною Радою Закону «Про національні меншини в Україні».

Проголошувалося, що держава гарантує всім громадянам, незалежно від національного походження, рівні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Передбачалося вирішення комплексу заходів щодо вільного національно-культурного розвитку національних меншин.

Важливе значення для становлення суверенної Української держави стало законодавче визначення головних державних символів. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала Указ «Про Державний гімн України», яким було затверджено музичну редакцію Державного гімну (автор музики М. Вербицький). Постановами Верховної Ради від 28 січня 1992 р. затверджено Державний прапор України – національний синьо-жовтий прапор, від 19 лютого 1992 р.– тризуб як малий герб України, що вважається головним елементом великого герба України.

Досить інтенсивним був процес входження нової Української держави до світового співтовариства. Уже 2 грудня 1991 р., на другий день після референдуму, суверенну Україну визнала Польща, а протягом грудня – ще 68 держав світу, у тому числі усі найбільш розвинені і впливові (5 грудня – Росія, 25 грудня – США). В короткий термін створювалися дипломатичні та консульські представництва України за кордоном.

Після розпаду Радянського Союзу Україні дістався третій за розмірами (після США і Росії) ядерний потенціал. Здійснюючи проголошений у Декларації про державний суверенітет намір стати постійно нейтральною державою з неядерним статусом, Україна відмовилась від ядерної зброї. Незважаючи на протести радикально налаштованих депутатів, Верховна Рада 16 липня 1994 р. ухвалила рішення про приєднання України до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Такі гарантії були надані главами Росії, США, Великобританії, Франції та Китаю.

Особливе місце у розбудові незалежної держави відводилося створенню власних Збройних Сил. Першим кроком до цього стала постанова Верховної Ради від 24 серпня 1991 р. «Про військові формування на території

України», згідно з якою парламенту підпорядковувались усі війська, дислоковані на території республіки. Проте наявність на території України надто великого військового угруповання (понад 700 тис. військовослужбовців) та ядерної зброї не відповідала проголошеному курсові на нейтралітет та позаблоковий статус. До того ж на молоду державу ліг непомірний тягар утримання і матеріально-технічного забезпечення такої військової сили.

Концептуальні та юридичні засади створення Збройних Сил України та оборони країни було визначено у прийнятих Верховною Радою 11 листопада 1991 р. постанові «Про концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України», а також законах від 6 грудня 1991 р. «Про оборону України», «Про Збройні Сили України». Проголошувалось створення Збройних Сил України, які складалися з сухопутних військ (війська наземної оборони), військово-повітряних сил (війська оборони повітряного простору) та військово-морських сил. Оборона країни проголошувалась справою всього народу України. При цьому зазначалося, що Україна прагне до мирного співіснування з усіма державами і підтримує свою обороноздатність на рівні оборонної достатності для захисту від агресії.

Принципово важливим є визначення у Законі «Про Збройні Сили» таких засад воєнного будівництва, як: верховенство закону; підзвітність конституційним органам законодавчої й виконавчої влади; єдиноначальність і колегіальне вироблення рішень; позапартійність; гарантований соціально-правовий захист військовослужбовців та ін.

Організаційно-правові основи та порядок проходження військової служби визначався Законом України «Про загальний військовий обов’язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. Виходячи з права людини й громадянина на свободу совісті, Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. надав право на альтернативну (невійськову) службу громадянам України, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у Збройних Силах.

4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний

кордон України», яким установлювалися державний кордон, його режим і забезпечення охорони. Також 4 листопада 1991 р. було прийнято Закон «Про прикордонні війська України», в якому визначалися завдання, структура, права прикордонних військ, соціальний захист і відповідальність військовослужбовців-прикордонників.

У пострадянський період державний лад України мав ще перехідний характер. По суті це був конгломерат залишків радянської влади, новонароджених елементів парламентаризму та президентського правління.

На перших порах Верховна Рада України продовжувала діяти як вищий владний орган держави. Вона призначала вибори народних депутатів і затверджувала склад Центральної виборчої комісії, призначала Прем'єр-міністра і Уряд. Окрім того, вищий законодавчий орган обирав суддів Верховного Суду, обласних і Київського міського судів, призначав арбітрів Вищого арбітражного суду, Генерального прокурора, Голову правління Національного банку України. Щоправда, протягом 1991–1993 рр. її функції були дещо змінені. Так, вона затверджувала не весь склад уряду, а лише міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, фінансів, юстиції, голову СБУ, голову Держкомітету у справах охорони державного кордону та голову Державного митного комітету.

Становленню українського парламентаризму сприяло прийняття 17 листопада 1992 р. Закону «Про статус народного депутата України». Закон установлював права народних депутатів: обирати та бути обраним у органи Верховної Ради України; пропонувати питання для розгляду Верховною Радою або її органами; ставити питання про визнання законопроекту терміновим та про винесення його на загальнонародне обговорення або референдум; вносити проекти постанов, інших актів, поправки до них та ін. Визначались також обов'язки народних депутатів: бути присутнім та брати участь у засіданнях Верховної Ради та її органів; додержуватися регламенту Верховної Ради; підтримувати тісні зв'язки з виборцями, регулярно інформувати їх про свою роботу у Верховній Раді та її органах, про реалізацію своєї передвиборної програми та ін.

Закон регламентував процедуру депутатського запиту і встановлював обов'язок органів або посадових осіб, до яких звернуто запит, дати офіційну письмову відповідь не пізніше як у 7-денний або інший установлений Верховною Радою термін.

Чітко визначався зміст та обсяг недоторканності народного депутата. Зокрема, зазначалося, що «народний депутат не може бути притягнений до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладається в судовому порядку без згоди Верховної Ради... Не допускаються обшук, огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата, а також порушення таємниці кореспонденції, прослуховування телефонних переговорів та застосування інших заходів, що обмежують свободу депутата... Кримінальну справу щодо народного депутата України може бути порушено тільки Генеральним прокурором України. Така справа підлягає розгляду Верховним Судом України».

Закон установлював право народного депутата України вимагати усунення порушення законності й обов'язок посадових осіб, адміністрацій, працівників міліції негайно вживати заходів до усунення порушення, а при необхідності – притягнення винуватих до відповідальності з наступним інформуванням про це депутата.

Унаслідок неокресленості повноважень Президента, Прем'єр-міністра, неузгодженості функцій законодавчої і виконавчої влади, центральної влади і регіонів державний апарат працював із перебоями. Верховна Рада намагалася здійснювати управління державою, часто-густо втручаючись у розв'язання поточних питань. Законодавча діяльність парламенту не встигала за життям.

Президент України, у свою чергу, прагнув, не обмежуючись сферою виконавчої влади, взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. В результаті відчутним стало гальмування демократичних перетворень і економічних реформ.

Ускладнено відбувався процес створення місцевих органів державної

виконавчої влади. Верховна Рада, виходячи зі старих радянських підходів, хотіла мати свою вертикаль і також виконавчу владу. Президент намагався очолити виконавську державну вертикаль.

Законом від 5 березня 1992 р. запроваджувався інститут представників Президента в областях, районах і містах Києві та Севастополі як найвищих посадових осіб – голів місцевих адміністрацій. Представникам Президента надавались досить широкі повноваження, серед яких: забезпечення реалізації законів і розпоряджень центральних органів влади, контроль діяльності місцевого та регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування та форми власності. Однак контрольні функції не передбачали розв'язання питань, що входили до компетенції місцевих рад. Навіть, якщо рішення місцевих рад суперечили закону, представник Президента міг тільки призупинити їх дію до судового рішення з даного питання.

Верховна Рада Законом від 27 березня 1992 р. вивела місцеві ради із системи органів державної влади, надавши їм статус органів місцевого та регіонального самоврядування. Разом із тим передбачалось надання виконавчим комітетам сільських, селищних та міських рад повноважень, делегованих державою.

У лютому 1994 р. було прийнято Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», відповідно до якого після виборів безпосередньо населенням улітку 1994 р. місцевих рад та їхніх голів було скасовано інститут представника Президента. В новій редакції цього закону від 28 червня 1994 р. виконкоми відповідних рад отримали право виконувати одночасно й функції місцевих органів виконавчої влади, а на голів відповідних рад покладалися також функції глав місцевих державних адміністрацій.

Президентським Указом «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» від 6 серпня 1994 р. відповідальність за здійснення делегованих державою повноважень державної виконавчої влади покладалась на голів місцевих рад. Фактично у межах виконкомів рад

утворювалась нова державна адміністрація.

Наступна реорганізація органів влади на місцях відбулася з прийняттям у червні 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України. Зазначалося, що в областях, районах, містах Києві та Севастополі створюються державні адміністрації на чолі з головами цих адміністрацій. В селах, селищах і містах громадянами обираються органи місцевого самоврядування – відповідні сільські, селищні і міські ради на чолі з головами рад. Виконавчі органи цих рад – виконавчі комітети, які очолюють голови рад, здійснюють також ряд делегованих їм повноважень державної виконавчої влади.

На основі Конституції України з прийняттям у 1997 р. та 1999 р. законів про місцеві держадміністрації і про місцеве самоврядування відбулося законодавче оформлення виконавчої вертикалі. Але відсутність законодавства, що розмежувало б повноваження центру й регіонів та надало б місцевому самоврядуванню реальні важелі самоуправління гальмує поглиблення демократичних процесів.

Перші кроки розбудови України як суверенної правової держави відчутно позначилися й на функціонуванні судових та правоохоронних органів.

У квітні 1992 р. Верховна Рада прийняла Концепцію судово-правової реформи. Законом України «Про Конституційний Суд України» від 3 червня 1992 р. були закладені основи конституційної юстиції. Нині порядок організації і діяльності Конституційного Суду, процедура розгляду ним справ визначаються Законом України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України».

В Україні після отримання незалежності продовжувала діяти система судів загальної юрисдикції, основною ланкою якої були районні (міські) та міжрайонні (окружні) суди. Вони розглядали основну масу кримінальних і цивільних справ. Другу ланку становили Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський та Севастопольський міські суди. Вищою судовою інстанцією був Верховний Суд України. До судів загальної юрисдикції входили також і військові суди: гарнізонів, регіонів і Військово-

Морських Сил. В період 1991–1994 рр. на підставі законів «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., «Про органи суддівського самоврядування» від 2 лютого 1994 р. дещо розширились функції судів і посилилась незалежність суддів.

Крім судів загальної юрисдикції, в Україні діяла система арбітражних судів, які вирішували господарські спори, що виникали між юридичними особами, державними та іншими органами. Реформувавшись із державних арбітражів в арбітражні суди на підставі Закону України «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 р., вони продовжували діяти в режимі арбітрування.

Важливий крок у напрямі становлення суду як рівноправної гілки серед органів державної влади зроблений з прийняттям Закону України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992. Уперше судді були визнані носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Цей Закон визначав гарантії незалежності і недоторканності суддів, умови для зайняття посади судді та підстави для припинення повноважень судді. Передбачались заходи щодо матеріального і соціально-побутового забезпечення суддів, їх соціального захисту, установлювались підстави для дисциплінарної відповідальності суддів.

Основні засади побудови судової системи на основі принципу верховенства права були визначені в Конституції України. Разом із тим, Перехідними положеннями Конституції встановлювався п’ятирічний термін уведення в дію конституційних положень стосовно побудови за принципами територіальності і спеціалізації єдиної судової системи в Україні. Судова реформа передбачала поширення юрисдикції судів на всі правовідносини в державі з метою забезпечення права громадян на судовий захист. Перебудова судової системи також полягала у створенні в межах єдиної системи загальних судів ланки судів спеціалізованих, які б забезпечували режим законності в окремих сферах соціального життя. В судочинстві мали бути запроваджені засади, які б гарантували рівність усіх перед законом, а суд, здійснюючи правосуддя, робив це об’єктивно й неупереджено.

Відповідно до Перехідних положень Конституції України Верховна Рада України 21 червня 2001 р. прийняла «пакет» законодавчих актів про внесення змін до дванадцяти законодавчих актів, які регулюють діяльність судових органів і визначають їх повноваження, а також повноваження правоохоронних органів. Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. встановив правові засади судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування. Арбітражні суди було реформовано у спеціалізовані господарські суди.

Поглиблення судової реформи відбулося з прийняттям 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Згідно із законом судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Систему судів загальної юрисдикції складають: місцеві суди; апеляційні суди; вищі спеціалізовані суди; Верховний Суд України.

Чинним Законом не передбачено існування в Україні військових судів, у зв'язку із чим їх ліквідовано.

Правові основи організації і діяльності прокуратури були закладені Законом України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. Відповідно до Закону систему органів прокуратури становлять: Генеральна прокуратура України, прокуратури Кримської Автономії, областей, м. Києва (на правах обласної), міські, районні, міжрайонні, а також інші прирівняні до них прокуратури. Прокуратура перших років незалежності все ще перебирала на себе за радянською традицією роль органу тотального нагляду. Серед її функцій були: нагляд за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами; участь у розгляді в судах кримінальних, цивільних справ та справ про адміністративні правопорушення і господарських спорів в арбітражних судах та ін. Конституція України 1996 р. та подальші зміни в законодавстві створили можливість приведення системи і повноважень

прокурорських органів у відповідність до цивілізованих демократичних засад.

Організаційно-правові основи діяльності міліції України містяться в Законі України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. Відповідно до цього міліція – це «державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань». На неї покладається адміністративна, профілактична, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, виконавча та охоронна (на договірних засадах) функції. Закон визначає обов'язки і права міліції, порядок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, правовий і соціальний захист, відповідальність працівників міліції.

Важливе значення для захисту інтересів держави мало створення державного правоохоронного органу спеціального призначення – Служби безпеки України. Відповідно до Закону «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. компетенція СБУ полягає у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб. Служба безпеки України підпорядкована Президентові України і підконтрольна Верховній Раді України.

До системи правоохоронних органів функціонально належить і адвокатура України. Правовий статус та засади її діяльності спочатку визначав Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1991 р. Проте, з урахуванням змін у суспільних відносинах, міжнародних зобов'язань України, постала необхідність реформування інституту адвокатури. Прийняття, у зв'язку із цим, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. має сприяти досягненню відповідних цілей та завдань, які ставляться перед цим інститутом, та які не можна було повною мірою реалізувати у межах існуючого законодавства. Згідно з новим

законом, адвокатура України - недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом.

Конституційний процес

Початок ***конституційного процесу*** в Україні пов'язаний із прийняттям Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. Як уже зазначалося, у цьому документі затверджувалися конституційні основи створення незалежної суверенної демократичної Української держави, побудованої на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, гарантування демократичних прав і свобод, рівності усіх громадян перед законом.

У червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила розроблену Конституційною комісією на чолі з Л. Кравчуком *концепцію нового Основного Закону.* Цей документ ґрунтувався на положеннях Декларації 16 липня 1991 р., враховував норми міжнародного права. Навесні 1992 р. комісія оприлюднила проект Конституції, в якому передбачалося, що Україна має бути президентською республікою з двопалатним парламентом. Проект було винесено на всенародне обговорення, проте його суперечливі положення піддавалися різкій критиці, і він не знайшов підтримки ні на місцях, ні у Верховній Раді.

Доопрацювання даного проекту тривало понад рік. Він був доповнений з урахуванням положень альтернативних проектів, висунутих рядом політичних партій, індивідуальних розробок. Улітку 1993 р. новий проект був оприлюднений. Однак полеміка щодо того, якою республікою мала стати Україна – парламентською чи президентською, доповнилася дискусією з процедури прийняття Основного Закону. Частина радикально налаштованих депутатів парламенту наполегливо вимагала скликання Конституційної асамблеї.

Конституційний процес було фактично перервано. Продовжувала діяти

Конституція 1978 р., до якої за дуже короткий термін було внесено понад двісті поправок. За своєю сутністю це був документ радянської системи, який не відповідав потребам розбудови нової держави. До того ж поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим поправкам. Отже, чинна Конституція вже не виконувала свого основного призначення – стабілізації політичного життя і правової системи.

Другий етап конституційного процесу починається після виборів нового складу парламенту і Президента України і охоплює період з 10 листопада 1994 р. по 8 червня 1995 р. Почала діяти нова конституційна комісія. Знову ж таки проблема вибору форми державного правління, поділу владних повноважень між главою держави та парламентом виявилася нерозв’язаною.

Унаслідок протистояння між гілками влади у 1995 р. в Україні виникла конституційна криза. Її подолання потребувало нестандартних підходів. Таким виявився *Конституційний договір* між Верховною Радою та Президентом України, укладений 8 червня 1995 р. Зазначалося, що на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 р. простою більшістю голосів народних депутатів. Положення Конституції 1978 р. визнавалися чинними лише в частині, що узгоджувалась із зазначеним договором. На термін дії Конституційного договору розширювались нормотворчі та адміністративні повноваження Президента України й органів виконавчої влади і дещо обмежувалися права Верховної Ради й місцевих рад.

Конституційний договір дещо «розрядив» ситуацію між гілками влади. Розпочався *третій етап* конституційного процесу. Для роботи над проектом Конституції створюються робочі групи з числа фахівців у галузі конституційного права та членів конституційної комісії. Але після того як конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд до

Верховної Ради, протистояння знову загострилось. У поданому проекті передбачалася двопалатна структура парламенту, названого Народними Зборами, що неоднозначно було сприйнято депутатами. Гострі суперечки виникли з питань розподілу повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, державної мови та символіки, статусу Республіки Крим. Баталії навколо конституційного процесу посилились з появою альтернативних проектів Конституції.

У президентському оточенні виникло питання про звернення до народу у формі референдуму. Було підписано відповідний Указ Президента, після чого в країні виникла гостра політична криза. З метою знайти компромісне рішення у травні 1996 р. Верховна Рада утворила спеціальну комісію. Копітка діяльність комісії дозволила узгодити позиції різних політичних сил у парламенті щодо спірних статей проекту Конституції.

Завершенням цього етапу конституційного процесу стала так звана «конституційна ніч». Засідання Верховної Ради, розпочате 27 червня 1996 р. за рішенням народних депутатів, мало тривати доти, доки робота над прийняттям Конституції не буде завершена. Вранці 28 червня текст Основного Закону був проголосований у цілому і набрав необхідну кількість голосів. Прийняття Конституції підвело юридичну базу під державність українського народу, знаменувало собою завершення перехідного періоду становлення Української держави.

Сучасний етап конституційного процесу пов’язаний із подальшим внесенням змін до Конституції, спрямованих на її удосконалення.

16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому переважною більшістю голосів громадяни України висловилися за двопалатний парламент, зменшення кількості народних депутатів до 300, зменшення обсягу депутатської недоторканості. За рішенням Конституційного Суду України від 27 березня 2000 р. «схвалені Всеукраїнським референдумом за народною ініціативою питання, викладені в пунктах 2, 3, 4, 5 статті 2 Указу Президента України "Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою", є обов'язковими для

розгляду і прийняття рішень у порядку, визначеному Конституцією України, зокрема її розділом XIII "Внесення змін до Конституції України", та законами України». Втім народні депутати ухились від виконання волі народу.

У серпні 2001 р. Президентом України було ініційовано початок політичної (конституційної) реформи. Створена Верховною Радою України Тимчасова спеціальна комісія доопрацювала з урахуванням відповідних висновків Конституційного Суду законопроекти про внесення змін до Конституції України. Прийняття цих змін (Закон України «Про внесення змін до Конституції України №2222-IV» від 8 грудня 2004 р., який набув чинності з 1 січня 2006 р.) відбулося в умовах гострої політичної кризи, пов'язаної з президентськими виборами 2004 р. Суттєво зменшувалися повноваження Президента України і його вплив на парламент і уряд. Повноваження Верховної Ради України, яка отримала право формувати Уряд, значно збільшувалися. Зміцнювався статус Кабінету Міністрів України, який ставав більш незалежним від Президента України. Був відновлений прокурорський нагляд за додержанням законів у сфері прав і свобод людини.

Проте рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV був визнаний неконституційним через процедурні порушення при його ухваленні, і відновлена дія Конституції України від 28 червня 1996 р.

Останнім часом активізувалась діяльність щодо розробки нової редакції Конституції України. Указом Президента України від 25 січня 2012 р. схвалено підготовлену на основі напрацювань Науково-експертної групи та рекомендацій Європейської комісії «За демократію через право» Концепцію формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї.

На часі більш раціональне унормування практики політичних перегонів, відносин влади та опозиції. Очевидною є потреба спрямувати подальші конституційні реформації на посилення ролі місцевого самоврядування, розвиток інститутів громадянського суспільства.

Конституція України складається з Преамбули і 15 розділів, які об'єднують 161 статтю, в тому числі 2 статті Прикінцевих положень та 14 пунктів Перехідних положень.

В *І розділі «Загальні засади»* визначається, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою у формі республіки. Водночас вона характеризується як унітарна і світська держава.

Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ст. 2). Носієм суверенітету України є народ. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ст. 17).

Демократичну суть держави конкретизує принцип народовладдя. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Виключно народові належить право визначати і змінювати конституційний лад, це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5). Державна влада в Україні здійснюється у межах, установлених Конституцією і відповідно до законів України на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. При цьому держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15).

Соціальний характер Української держави визначає принцип соціальної спрямованості економіки, її зобов'язання відповідати перед людиною за свою діяльність, проголошення головним державним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини, забезпечення екологічної безпеки. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3).

Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, а також розвиткові всіх корінних народів і національних меншин України. У ст. 10 закріплюються засади мовної політики держави. Державною мовою в

Україні є українська мова. Тому держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Гарантується також вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин. Україна дбає й про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Проголошується принцип верховенства права (ст. 8). Визначено ознаки правової держави, як: найвища юридична сила Конституції; відповідність їй норм законів та інших нормативно-правових актів; пряма дія норм Основного Закону; гарантоване звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 8); заборона примушувати робити те, що не передбачено законодавством; обов’язок органів влади та самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19).

У цьому розділі врегульовано також важливі питання про основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності держави. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи. На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, не допускається розташування іноземних військових баз (ст. 17). Зовнішньополітична діяльність держави має бути спрямована на забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства (ст. 18).

Загальні засади у ст. 20 визначають державні символи України: Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів; Великий Державний Герб, основу якого становить малий Державний Герб України – Знак Княжої Держави Володимира Великого; Державний Гімн – національний гімн на музику М. Вербицького. Законом України „Про Державний Гімн України” від 6

березня 2003 р. у якості тексту Державного Гімну України визначено слова першого куплету та приспіву твору П. Чубинського „Ще не вмерла Україна”.

Розділ ІІ «Права, свободи та обов’язки людини і громадянина» розроблено з урахуванням принципових положень міжнародно-правових актів: Загальної Декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966), Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейської конвенції про права і основні свободи людини (1950 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990) та ін.

Установлені Конституцією права і свободи відповідають найвищим міжнародним стандартам, вони гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Забезпечується рівність всіх перед законом і не допускається привілеїв чи обмежень за ознаками раси, статі, етнічного і соціального походження, політичних, релігійних та інших переконань (ст. 24).

Конституція проголошує особисті права людини: на життя (ст. 27); на повагу до її гідності (ст. 28); на свободу і особисту недоторканність (ст. 29); на недоторканність житла (ст. 30); на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (ст. 31); на невтручання в особисте й сімейне життя (ст. 32); на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

У Конституції закріплено політичні права і свободи громадян. Це право на об’єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, (ст. 38); право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на письмові або особисті звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

Конституція передбачає широкий спектр економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина. До них належать: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї

інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право кожного, хто працює, на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50); право на захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (статті 51, 52); право на освіту (ст. 53); право на свободу творчості, захист інтелектуальної власності (ст. 54).

Уперше, порівняно з попередніми конституціями України, встановлюються гарантії прав і свобод людини і громадянина. Конституція надає кожному право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Зокрема, ст. 55 передбачає право на судовий захист, звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. А після використання всіх національних засобів правового захисту – звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Права людини захищають і інші конституційні норми. Кожен має право на правову допомогу. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. Ст. 62 встановлює презумпцію невинуватості особи у кримінальному судочинстві. Згідно зі ст. 63 особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Конституція містить і обов'язки громадян України. Проте їх кількість значно менша, ніж це було у попередніх радянських конституціях, що свідчить про більший рівень її демократичності. До них належать: обов'язки захищати Вітчизну (ст. 65); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66); сплачувати податки і збори (ст. 67); неухильно додержуватися Конституції України та законів

України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); батькам утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітнім дітям піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51).

Розділ III «Вибори. Референдум» встановлює основи організації виборів, референдуму й інших форм безпосередньої демократії. Ст. 71 проголошує, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Розділ IV «Верховна Рада України» визначає структуру й компетенцію єдиного органу законодавчої влади в Україні. Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів, які здійснюють свої повноваження на постійній основі. Народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята (ст. 76). Народні депутати складають присягу на вірність Україні (ст. 79) і користуються депутатською недоторканністю (ст. 80). Вони не можуть мати іншого мандата чи бути на державній службі (ст. 78).

Верховна Рада працює сесійно. Чергові сесії відбуваються двічі на рік. Позачергові скликаються на вимогу депутатів не менш як третини конституційного складу парламенту або на вимогу Президента України.

За Конституцією (статті 85, 92, 111) Верховна Рада України має вагомі повноваження у законодавчій діяльності, сфері державного будівництва та парламентського контролю. Вона вносить зміни до Конституції і приймає закони України, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, затверджує Державний бюджет України, виконує істотні функції по утворенню уряду та інших органів державної влади, схвалює Програму діяльності Кабінету Міністрів та здійснює контроль за його діяльністю, здійснює обрання суддів.

Розділ V Конституції «Президент України» надає Президентові України

статус глави держави. У ст. 102 зазначається, що «він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина». Президент обирається громадянами України на п’ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п’яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд (ст. 103).

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю; припиняє повноваження Верховної Ради, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; здійснює повноваження щодо формування органів державної влади. Він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; очолює Раду національної безпеки та оборони України; нагороджує державними нагородами; здійснює помилування; підписує закони; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним їх поверненням на повторний розгляд тощо (ст. 106).

Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111).

Розділ VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» визначає структуру й повноваження органів виконавчої влади. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. У своїй діяльності він керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом, із періодом повноважень якого збігається строк і його повноважень. Він підконтрольний і підзвітний Верховній Раді, яка схвалює програму діяльності уряду та контролює його діяльність. До складу Кабінету

Міністрів України входять: Прем’єр-міністр України, Перший віце-прем’єр-міністр, віце-прем’єр-міністри, міністри.

Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки, боротьби зі злочинністю та ін. (ст. 116).

Уряд у межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов’язковими до виконання.

До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети та інші відомства загальнодержавного рівня.

У розділі VII «Прокуратура» визначаються функції прокурорських органів та порядок призначення і звільнення Генерального прокурора України. За Конституцією на прокуратуру покладаються: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян (ст. 121).

Розділ VIII «Правосуддя» встановлює принципи і основні засади судочинства, структуру і порядок утворення судових органів України. Конституція покладає здійснення правосуддя виключно на суди, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Система останніх будується за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів

загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Іншими ланками судової системи є апеляційні та місцеві суди. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Конституція не допускає створення надзвичайних та особливих судів (ст. 125) чи делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами (ст. 124).

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п’яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою (ст. 127). Перше призначення на посаду професійного судді строком на п’ять років здійснюється Президентом України; в подальшому судді обираються Верховною Радою України безстроково (ст. 128).

Судді є незалежними й недоторканними (ст. 126); при здійсненні правосуддя вони підкоряються лише закону. Серед основних засад судочинства – законність; рівність усіх учасників судового процесу; змагальність сторін; право обвинуваченого на захист; гласність, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду та ін. (ст. 129).

Розділ IX «Територіальний устрій України» містить засади територіального устрою, основними з яких є єдність та цілісність державної території, збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів тощо. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус.

У *розділі X* «Автономна Республіка Крим» визначається конституційний статус Кримської автономії у складі України та її вищих органів, основні повноваження АРК.

Розділ XI «Місцеве самоврядування» встановлює гарантоване право

територіальної громади – жителів села чи добровільного об’єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради; спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст представляють районні та обласні ради (ст. 140). До складу місцевих рад входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Територіальні громади також обирають відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою та очолюють виконавчий апарат ради (ст. 141).

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов’язковими до виконання на відповідній території (ст. 144).

Розділ XII «Конституційний Суд України» містить принципові засади організації та діяльності, основні повноваження єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду. До його складу входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду, яких по шість призначають відповідно Президент України, Верховна Рада України та з’їзд суддів України. Термін їх повноважень – дев’ять років без права бути призначеними на повторний строк. Голова Конституційного Суду обирається зі складу суддів Конституційного Суду лише на один трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про конституційність (відповідність Конституції України) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради АРК. Ці питання розглядаються за зверненнями Президента України, не менш як сорока п’яти народних депутатів України, Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради

АРК. На Конституційний Суд України покладається офіційне тлумачення Конституції та законів України (ст. 150). Рішення Конституційного Суду з цих питань є обов'язковими до виконання, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» передбачає ускладнену процедуру внесення змін, що має сприяти стабільності Основного Закону. Конституція взагалі не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ст. 157).

У розділі XIV «Прикінцеві положення» зазначається, що Конституція України набуває чинності з дня її прийняття і цей день є державним святом.

Розділ XV «Перехідні положення» слугує врегулюванню та узгодженню нормативно-правової бази, процедурних питань у зв'язку із прийняттям Конституції. Зокрема, протягом п'яти років після набуття чинності Конституцією продовжувала діяти «стара» судова система, зберігався порядок арешту, що існував до того, тримання під вартою і затримання осіб підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

Отже, прийняття Конституції – це історична подія, що знаменувала п'ятирічний період утвердження суверенної України, заклала підвалини для її становлення як демократичної, соціальної і правової держави.

Формування правової системи

Реформування законодавства розпочалося разом із розбудовою незалежної Української держави. Проте, цей процес спочатку не мав достатнього системного характеру, що призводило до певної неузгодженості правових норм. З прийняттям Конституції України з'явились реальні перспективи щодо вироблення гармонійно поєднаної збалансованої законодавчої системи. В українське право впроваджуються європейські та міжнародні норми і стандарти. Разом з тим, цей процес має відповідати

правовому менталітету українського народу, цінностям і самобутності його правової культури. Отже, основними напрямами правової реформи є: приведення чинного законодавства у повну відповідність до Основного Закону, адаптація законодавства України до норм європейського і міжнародного права.

В умовах переходу до ринкових відносин підвищилась роль і значення *цивільного права.* Суттєво змінилися норми, що регулювали право власності, підприємницьку, договірну, торговельну та іншу діяльність. Удосконалення цивільного законодавства частково здійснювалося шляхом внесення змін і доповнень до ЦК УРСР 1963 р. Так, відповідно до змін, внесених Верховною Радою України 11 липня 1995 р., загальний термін позовної давності встановлено три роки, незалежно від того, хто є позивачем – фізична чи юридична особа. Проте застарілий радянський Цивільний кодекс був принципово непридатним діяти в умовах ринкової економіки. Тому основним шляхом реформування цивільного права стало прийняття окремих законів України, які стали базовими для розвитку цивільно-правової галузі („Про власність”, „Про підприємства в Україні”, „Про господарські товариства” та ін.) та проведення на цій основі робіт з кодифікації нового цивільного законодавства.

Цілком закономірно, що невдовзі після прийняття Конституції України, у грудні 1996 р., на розгляд Верховної Ради України було внесено проект нового Цивільного кодексу, який за своїм значенням мав стати другим після Конституції України актом національного законодавства. Але через низку причин політичного і догматичного характеру пріоритети законодавчої політики змінилися. Доопрацювання нового ЦК невиправдано затяглося. Протягом червня - листопада 2001 р. парламент розглянув і поетапно прийняв новий Цивільний Кодекс. Проте, зважаючи на необхідність детальнішого узгодження правових норм, Президент України відправив ці акти на доопрацювання. Після внесення відповідних змін 16 січня 2003 р. новий ***Цивільний кодекс України (ЦК України)*** був прийнятий, а з 1 січня 2004 р. він був введений в дію.

Кодекс складається з 6 книг, 90 глав та 1308 статей. До сфери регулювання ЦК належать особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Положення ЦК України також застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових і сімейних відносин, якщо вони не врегульовані актами законодавства. Спрямований на регулювання цивільних відносин в умовах ринкової економіки, Кодекс побудовано на демократичних засадах цивільного законодавства. Це: 1) неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність. Істотні зміни внесені в правове положення фізичних та юридичних осіб, як суб'єктів цивільних правовідносин. Значні новели стосуються підстав виникнення права власності, договірного права та майнової відповідальності за порушення зобов'язань.

У книзі 1 „Загальні положення" розкриваються основні положення Кодексу, що стосуються предмету цивільного права, зокрема, про основні засади та межі дії цивільного законодавства, здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків, способів захисту цивільних прав та інтересів. Книга розглядає учасників цивільних відносин і об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки й терміни, позовну давність.

Книга 2 „Особисті немайнові права фізичної особи" містить загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи (поняття, види, зміст, здійснення, забезпечення, обмеження, захист, поновлення особистих немайнових прав тощо). Йдеться про особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (на життя, на охорону

здоров'я, на свободу, на особисту недоторканість та ін.), а також, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (на ім'я, на інформацію, на свободу пересування тощо).

У книзі 3 „Право власності та інші речові права” рокриваються загальні положення про право власності та містяться норми про набуття, припинення, захист права власності, подаються норми, що регулюють право спільної власності, право власності на землю, право власності на житло. Подано норми, які визначають речові права на чуже майно, зокрема, право володіння чужим майном, право користування чужим майном (сервітуту), право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Книга 4 „Право інтелектуальної власності” містить загальні положення про інтелектуальну власність, а також норми, що регулюють авторське право та суміжні права на літературні й художні твори, комп'ютерні програми, винаходи, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки, комерційні таємниці тощо.

У книзі 5 „Зобов'язальне право” регулюються відносини майнового обороту. До неї включено загальні положення про зобов'язання та про забезпечення виконання зобов'язань, загальні положення про договір. Детально викладено норми стосовно окремих видів договірних та недоговірних зобов'язань.

Книга 6 „Спадкове право” містить загальні положення про спадкування, а також регламентує відносини, пов'язані з порядком спадкування (спадкування за законом і за заповітом, здійснення права на спадкування, виконання заповіту, оформлення права на спадщину, спадковий договір). Встановлено п'ять черг спадкування за законом: 1) діти спадкодавця, той з подружжя, який пережив його, батьки; 2) рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід; 3) рідні дядько та тітка спадкодавця; 4) особи, які проживали за спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини; 5) інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчогоступеня споріднення

усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. У п'яту чергу право на спадкування одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Перехід до ринкової економіки супроводжувався створенням значної кількості законів, спрямованих на регулювання й розвиток *правових відносин у господарській сфері.* Подальший розвиток господарських відносин спричинив потребу в систематизації та кодифікації нормативно-правових актів економічного спрямування.

16 січня 2003 р. прийнято ***Господарський кодекс України (ГК України),*** який, набув чинності 1 січня 2004 р. Об'єднавши правові норми у сфері господарських і комерційних відносин, Кодекс визначив правові засади господарської діяльності, яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності. Метою кодексу є забезпечення зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальної спрямованості відповідно до вимог Конституції України, утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України, сприяння гармонізації її з іншими економічними системами. ГК України складається з 41 глави та 418 статей, систематизованих у 9 розділів.

Перший розділ ГК містить загальні положення правової регуляції господарської діяльності. Сформульовано загальні принципи господарювання, серед яких: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом; вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України; захист національного товаровиробника та ін. Визначено основні напрями та форми участі держави і органів місцевого самоврядування у сфері господарювання. Подано основні норми антимонопольно-конкурентного права. Розкриваються основні засади господарської комерційної діяльності (підприємництва) та некомерційної господарської діяльності.

Норми другого розділу визначають правовий статус суб’єктів господарювання, у тому числі підприємств, господарських товариств, об’єднань підприємств. Йдеться про правовий статус громадянина як суб’єкта господарювання, особливості статусу інших суб’єктів господарювання.

У третьому розділі розкриваються майнові основи господарювання, правові засади використання природних ресурсів, норми щодо прав інтелектуальної власності, цінних паперів, корпоративних прав.

Норми четвертого розділу стосуються господарських зобов’язань. Подано загальні положення про господарські зобов’язання, про господарські договори. В окремих главах містяться норми, що регулюють питання цін та ціноутворення в сфері господарювання, виконання та припинення господарських зобов’язань, банкрутства.

П’ятий розділ визначає відповідальність за правопорушення у сфері господарювання, зокрема, йдеться про відшкодування збитків, штрафні, оперативно-господарські та адміністративно-господарські санкції, відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.

У шостому розділі розкриваються особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання (господарсько-торгівельній діяльності, комерційному посередництві, апітальному будівництві тощо).

Сьомий розділ систематизує норми щодо зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі іноземних інвестицій.

Норми восьмого розділу стосуються спеціальних режимів господарювання у вільних економічних зонах, на територіях пріоритетного розвитку, у виключних (морських)економічних зонах, на державному кордоні тощо.

Дев’ятий розділ містить прикінцеві положення, якими врегульовані питання у зв’язку із змінами в національному законодавстві з метою запровадження ГК України.

Подальший розвиток *адміністративного права* відбувався як шляхом внесенням змін і доповнень до чинного адміністративного законодавства, так

і прийняттям значної кількості законів та інших нормативно-правових актів, які містять адміністративно-правові норми.

Відповідно до Указу Президента України від 7 липня 1997 р. утворено державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи. Завданнями адміністративної реформи є поступовий перехід від галузевого до функціонального принципу побудови і діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, перебудова адміністративно-територіального устрою, спрощення і скорочення управлінських структур, удосконалення законодавчої основи адміністративних відносин, провадження ефективних адміністративних процедур.

Проте чинне вітчизняне адміністративне право поки що за змістом багато в чому є пострадянським і докорінно відрізняється від адміністративного права європейських країн. Якщо в Європі воно орієнтовано на забезпечення прав та інтересів людини в її стосунках з державою, то у нас - на задоволення потреб держави, державного управління. Реформування адміністративного права має перетворити його в провідну галузь правового забезпечення пріоритету прав людини у сфері публічної влади.

Інтенсивні зміни відбувалися в *податковому законодавстві*. На даний час основним джерелом податкового права є ***Податковий кодекс України,*** прийнятий 2 грудня 2010 р. (набрав чинності з 1 січня 2011р.). Кодекс визначає: вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні та порядок їх адміністрування; права та обов'язки платників податків та зборів; компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю; відповідальність за порушення податкового законодавства. Прийняття Податкового кодексу є лише стартом податкової реформи. Про недоліки, «білі плями», «підводні камені» Кодексу пишуть навіть самі автори у власних коментарях до нього. Тому на часі вдосконалення податкового законодавства.

Необхідність реформування *трудового законодавства* обумовлена потребами ринкової економіки, існуванням різних форм власності. Нові умови розвитку трудових відносин спричинили потребу посилення

законодавчого регулювання охорони праці, боротьби із безробіттям та соціального забезпечення. Верховною Радою з цих питань прийнята низка законів, серед яких: «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на підприємстві і професійного захворювання, які потягнули втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. Регулюванню актуальних питань трудових відносин, соціального захисту працівників присвячені закони «Про оплату праці» від 25 березня 1995 р., «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р., «Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів) від 3 березня 1998 р.

Подальшого розвитку зазнав інститут колективного договору (Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р.). Кабінетом Міністрів у березні 1993 та березні 1994 рр. прийняті Положення, в яких регламентовано укладання контрактної форми трудового договору.

Важливим напрямом реформування трудового законодавства є приведення його у відповідність до міжнародним норм.

Актуальним є питання прийняття нового Кодексу законів про працю. Чинний Кодекс (КЗпП), прийнятий 10 грудня 1971 р., хоча й зазнав понад 60 змін і доповнень, вже не відповідає новим історичним і соціально-економічним умовам.

Серед важливих напрямів реформування законодавства – розвиток *екологічного права* України. Основу правової охорони навколишнього середовища складають норми Конституції України, земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра та ін. Крім того, на нормативне врегулювання відносин з охорони навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів спрямовані закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. та ін. В цих актах визначено екологічні права та обов'язки громадян, природокористувачів, правові засоби охорони

атмосферного повітря, тваринного світу, водних ресурсів, порядок використання та охорони надр. Законом України від 21 вересня 2000 р. прийнята Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

Протягом десятиріччя відбувався бурхливий розвиток *аграрного законодавства*. Основним завданням його реформування було створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорони прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю.

13 березня 1992 р. Верховна Рада затвердила нову редакцію Земельного кодексу України (1990 р.), в якій проголошувалась юридична демонополізація земельної власності. Зазначалося, що власність на землю має такі форми: державну, колективну, приватну. Кодексом передбачалося, що суб'єктами права власності на землю можуть бути лише громадяни України. Юридичним особам надавалось право отримувати землі в постійне або тимчасове користування, а також в оренду на строк не більше як 50 років. Організаційно-правові засади приватизації земельних ділянок визначалися Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р.

Реформування аграрного законодавства відбувалося також шляхом прийняття нових законів. Так, Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. визначав організаційно-правові основи створення селянського (фермерського) господарства, передбачав створення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель колгоспів і радгоспів. Закон «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. врегульовував існування, поряд з державною, колективної і приватної власності на землю. Важливе значення мало прийняття законів «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. та «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р., які визначали правові, організаційні та соціально-економічні умови діяльності кооперативів у сільському

господарстві та оренди землі.

25 жовтня 2001 р. прийнято ***Земельний кодекс України (ЗК України)***. Кодекс проголошує землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель. Виходячи з цих основних положень, кодекс установлює принципи земельного законодавства. Серед них: забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави; невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом; пріоритет вимог екологічної безпеки та ін.

Визначено повноваження Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, органів виконавчої влади в галузі земельних відносин.

Подається правовий аналіз складу, категорій та цільового призначення земель України. Зокрема, розрізняються землі: сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, лісового, водного фонду, землі промисловості, транспорту, зв’язку, енергетики, оборони та ін. При цьому кодекс виходить з пріоритетності земель сільськогосподарського призначення: «землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання».

Законодавчо встановлюються права на землю: власності, користування, сервітуту (на обмежене користування чужою земельною ділянкою). Визначається правовий зміст добросусідства; порядок, умови та наслідки обмеження прав на землю.

Регламентуються питання набуття і реалізації права на землю

громадянами і юридичними особами, гарантії прав на землю. Визначаються правові засади управління в галузі використання і охорони земель. Установлюється відповідальність за порушення земельного законодавства.

Відповідно до Перехідних положень ЗК України, було встановлено мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення до 1 січня 2005 року, який після закінчення цього терміну неодноразово продовжувався Верховною Радою України. 20.12.2012 набув чинності Закон України про продовження мораторію на продаж сільськогосподарських земель до 1 січня 2016 року.

Норми *сімейного права* містить ***Сімейний кодекс України (СК України),*** прийнятий 10 січня 2002 р. Кодекс визначає поняття сім'ї, сімейні обов'язки, механізм захисту сімейних прав та ін. Детально окреслюються особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави їх виникнення. Шлюбний вік для жінки установлюється у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Зазначається також, що за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду, їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Врегульовано право особистої приватної власності членів подружжя, право спільної сумісної власності подружжя, аліментні обов'язки членів подружжя, а також батьків відносно неповнолітніх та повнолітніх дітей, аліментні обов'язки дітей відносно батьків та ін. Законодавчо визначено питання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, встановлено права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів. Кодекс передбачає випадки застосування законодавства України про шлюб і сім'ю до іноземних громадян та осіб без громадянства, а також законів про шлюб і сім'ю іноземних держав та відповідних міжнародних договорів до українських громадян.

У Сімейному кодексі спрощена процедура розлучення, усиновлення дітей. Установлюється право на свободу та індивідуальність у межах шлюбу; невиконання цих положень може стати підставою до розторгнення шлюбу.

Уперше в Україні на законодавчому рівні врегульовано питання

попередження насилля у сім'ї. Організаційно-правові основи діяльності у цьому напрямі визначає прийнятий 15 листопада 2001 р. Закон «Про попередження насилля у сім'ї». До основних заходів спеціального попередження насилля у сім'ї закон відносить: організацію системи реагування на інформацію про вчинене чи заздалегідь підготовлене насилля, зниження віктимності сім'ї, адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинене насилля в сім'ї, позбавлення батьківських прав тощо.

Інтенсивні зміни відбуваються в *житловому праві*. Основоположними для розвитку житлового законодавства є вимоги Конституції України, згідно з якими «держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду» (ст. 47). Водночас на державу та органи місцевого самоврядування покладається обов'язок надавати безоплатне житло (або за доступну плату) громадянам, які потребують соціального захисту. Разом з тим, недосконалість фінансово-кредитної системи, централізація будівництва, реконструкції та утримання житлового фонду, обмеження у виділенні земельних ділянок і спорудженні індивідуального житла значно загострили житлову проблему.

Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 р. створив юридичні умови для реалізації права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі, залучення їх до участі в утриманні і збереженні існуючого житла. Власники приватизованого житла отримали право продавати, дарувати, заповідати, здавати в оренду, обмінювати, закладати житло, тобто розпоряджатися ним на власний розсуд і у спосіб, не заборонений законом. Нові організаційно-правові засади утримання житлового фонду визначив Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29 листопада 2001 р.

Проте, продовжують діяти й деякі застарілі норми Житлового кодексу, введеного в дію з 1 січня 1984 р.

Реформування *кримінального законодавства* відбувалося шляхом внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу 1960 р. Так, у березні

1992 р. були скасовані такі міри покарання, як заслання і вислання. Законом від 24 грудня 1994 р. були внесені зміни у складі державних злочинів. Установлювалася кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, за посягання на територіальну цілісність України, за масові заворушення. Цим же законом значно зменшена була кількість санкцій, які передбачали застосування виключної міри покарання – смертної кари.

У березні 1997 р. було введено мораторій на виконання смертної кари. Рішенням Конституційного суду України від 29 грудня 1999 р. положення Кримінального кодексу 1960 р., які передбачали смертну кару як вид покарання, визнано такими, що не відповідають Конституції України. 22 лютого 2000 р. Верховна Рада ратифікувала протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари (1983 р.), підписаний від імені України 5 травня 1997 р.

5 квітня 2001 р. було прийнято ***Кримінальний кодекс України (КК України),*** який набув чинності з 1 вересня 2001 р. Кодекс поділяється на Загальну та Особливу частини і містить 447 статей.

Подальша деталізація положень Загальної частини спричинена появою нових інститутів кримінального права, які потребують спеціального регулювання (наприклад, множинність злочинів), нових норм (наприклад, про врахування вироку суду іноземної держави, виправданий ризик та ін.). З’явились самостійні розділи, присвячені повторності, сукупності і рецидиву, звільненню від кримінальної відповідальності тощо.

Визначається завдання Кримінального кодексу України – правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ст. 1). Установлюються основоположні принципи цивілізованого кримінального права: 1) підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного

діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом; 2) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком відповідно до закону; 3) ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

Залежно від ступеня тяжкості злочини розподіляються на чотири групи: злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі і особливо тяжкі злочини. Передбачається відповідальність за незакінчений злочин, а також умови звільнення від кримінальної відповідальності за наявності добровільної відмови від учинення злочину.

Значно розширено перелік обставин, що виключають злочинність діяння, порівняно з КК 1960 р., де такими вважалися необхідна оборона, крайня необхідність та затримання злочинця. КК 2001 р., окрім названих, передбачає фізичний та психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов’язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Визначено правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності: дійове каяття, примирення з потерпілим, передача винуватого на поруки, зміна обстановки та закінчення строків давності.

З урахуванням особливостей соціальних, політичних, економічних та культурних правовідносин, що склалися в суспільстві, введено нові види покарань: громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі. Окрім зазначених, кодекс містить і вже відомі види покарань: штраф, позбавлення військового чи спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи, конфіскація майна, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Усього передбачено 12 видів кримінальних покарань На відміну від КК 1960 р., види покарання

розташовані від менш суворого до більш суворого.

Особлива частина КК розпочинається з розділу «Злочини проти основ національної безпеки України». Це обумовлено тим, що захист прав і свобод людини і громадянина в державі перебуває в безпосередній залежності від стану її національної безпеки.

Норми щодо відповідальності за злочини проти особи, на відміну від попереднього КК 1960 р., поділено на три самостійних розділи: «Злочини проти життя та здоров’я особи», «Злочини проти волі, честі і гідності особи», «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи».

На відміну від попереднього Кодексу, який розрізняв відповідальність за злочини проти державної і колективної власності та проти індивідуальної власності, в КК 2001 р. міститься один розділ – злочини проти власності.

Кодекс містить нові види економічних злочинів: порушення порядку займання господарською та банківською діяльністю, незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, фіктивне підприємництво, ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, злочини, пов’язані з банкрутством, порушення антимонопольного законодавства, незаконна приватизація державного, комунального майна, незаконні дії щодо приватизаційних паперів тощо.

Кримінальний кодекс приведено у відповідність до загальноприйнятих норм міжнародного права. Передбачається відповідальність за такі дії, як пропаганда війни; планування підготовки, розв’язання та ведення агресивної війни; застосування зброї масового знищення; розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; екоцид; геноцид тощо.

Характерною рисою нового Кримінального кодексу є гуманізація системи покарань. Санкції Особливої частини передбачають в альтернативі три, а то й більше видів покарань і побудовані за схемою – від менш суворих покарань до більш суворих.

Значні зміни відбулись у *цивільному процесуальному праві*. Конституцією України скасовано прокурорський нагляд у цивільному судочинстві. Законом України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. визначено процедуру перегляду судових рішень, апеляційного і касаційного провадження, перегляду рішень, ухвал, що набрали законної сили у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами.

18 березня 2004 р. був прийнятий новий ***Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК України).*** Кодекс регулює судочинство з розгляду справ про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, земельних, житлових відносин, а також з інших правовідносин у порядку позовного, наказного та окремого провадження. ЦПК побудовано на демократичних принципах цивільного процесуального права: здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом; гласності та відкритості судового розгляду; змагальності сторін; диспозитивності цивільного судочинства, права на правову допомогу тощо. Кодекс складається з 415 статей та прикінцевих і перехідних положень, які систематизовані в 11 розділів.

Розділ 1 „Загальні положення" розкриває основні засади цивільного судочинства, містить норми, що стосуються цивільної юрисдикції, складу суду, учасників процесу, доказів, процесуальних строків, судових викликів і повідомлень, судових витрат, заходів процесуального примусу.

Розділ 2 „Наказне провадження" регулює безспірний порядок стягнення на підставі судового наказу з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, які належить право такої вимоги.

Розділ 3 „Позовне провадження" визначає питання підсудності, пред'явлення позову, відкриття провадження у справі, досудового провадження, судового розгляду, фіксування цивільного процесу, зупинення і закриття провадження, залишення заяви без розгляду, судових рішень та заочного розгляду справи.

Розділ 4 „Окреме провадження” врегульовує порядок цивільного судочинства в окремих випадках (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною чи поновлення її дієздатності; надання неповнолітній особі повної дієздатності; визнання фізичної особи безвісно відсутньою або проголошення її померлою; встановлення фактів, що мають юридичне значення тощо).

Розділ 5 „Перегляд судових рішень” стосується питань апеляційного провадження, касаційного провадження та провадження у зв’язку з винятковими або нововиявленими обставинами.

Розділ 6 «Процесуальні питання, пов’язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб)» регулює порядок виконання судових рішень та рішень інших органів із цивільних справ.

Розділ 7 «Судовий контроль за виконанням судових рішень» визначає право учасників виконавчого провадження та осіб, які залучаються до виконавчих дій, звернення досуду із скаргою до суду з приводу виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу. Врегульовує питання, пов’язані з розглядом скарг та виконанням ухвали суду.

Розділ 8 «Про визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні» містить норми, якими регулюються визнання та звернення до виконання рішень іноземних судів, що підлягають (не підлягають) примусовому виконанню.

Розділ 9 «Відновлення втраченого судового провадження» надає право особам, які брали участь у справі, або суду відновити втрачене повністю або частково провадження у цивільній справі, яка закінчена ухваленням рішення або в якій провадження закрито. Містить норми, які врегульовують порядок відновлення втраченого провадження.

Розділ 10 «Провадження у справах за участю іноземних осіб» визначає процесуальні права та обов’язки іноземних осіб, особливості розгляду справ за їхньої участі, процедуру виконання судових доручень іноземних судів та право звернення судів україни з дорученнями до іноземних судів.

Розділ 11 «Перехідні та прикінцеві положення» врегулює питання зміни законодавства, пов'язані із запровадженням нового ЦПК України.

Порядок вирішення господарських та інших спорів, що виникають між підприємствами, установами, організаціями, громадянами-підприємцями, державними та іншими органами регулює ***Господарський процесуальний кодекс України.*** Прийнятий 6 листопада 1991 р. набув чинності з 1 березня 1992 р., до 21 червня 2001 р. діяв як Арбітражний процесуальний кодекс України. ГПК України містить 125 статей, об'єднаних у 15 розділів. Кодекс розкриває загальні положення та урегульовує процедурні питання судочинства у господарських справах, що стосуються досудового врегулювання господарських спорів, підвідомчості та підсудності справ, доказів, судових витрат, строків, подання позову, порушення провадження, забезпечення позову, вирішення справ у першій інстанції, перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному порядку та за нововиявленими обставинами, виконання рішення, ухвали тощо.

Важливим кроком на шляху реформування судового права стало прийняття 6 липня 2005 р. ***Кодексу адміністративного судочинства України***, який набув чинності з 1 вересня 2005 р. Він визначає повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства. Кодекс містить 272 статті, об'єднані в 6 розділів та сьомий розділ – прикінцеві та перехідні положення. Перший розділ визначає загальні положення: призначення кодексу, завдання та принципи адміністративного судочинства, організація правової допомоги при вирішенні справ в адміністративному суді тощо. Другий розділ розкриває організацію адміністративного судочинства і містить норми, що стосуються адміністративної юрисдикції і підсудності адміністративних справ, складу суду, судових викликів, фінансування адміністративного процесу, учасників адміністративного процесу, доказів, судових витрат, строків. Розділ третій визначає порядок провадження в суді першої інстанції, зокрема, процедури звернення до адміністративного суду та відкриття провадження в

адміністративній справі, підготовчого засідання, судового розгляду справи, порядок ухвалення судового рішення тощо. Четвертий розділ стосується перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному провадженнях та у провадженнях за винятковими й нововиявленими обставинами. П’ятий розділ розкриває питання, пов’язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах. Шостий – визначає заходи процесуального примусу. Сьомий розділ (прикінцеві та перехідні положення) врегульовує питання, пов’язані із змінами вітчизняного законодавства з метою реалізації КАС України.

Удосконалення *кримінально-процесуального права* в перші роки незалежності здійснювалося шляхом внесення змін до кримінально-процесуального законодавства. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., легітимізувавши оперативно-розшукову діяльність, визначив межі законності її здійснення. Організаційно-правові засади забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства визначені у Законі України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 4 лютого 1994 р.

Було посилено процесуальні гарантії громадянам при зверненні їх до суду (закон від 15 грудня 1992 р.), розширено права підозрюваних, обвинувачених та підсудних осіб на захист, (закон від 23 грудня 1993 р.), встановлено порядок апеляційного та касаційного провадження, перегляду судових рішень у порядку виключного провадження (закон від 21 червня 2001 р.).

13 квітня 2012 року Верховною Радою України ухвалений ***Кримінальний процесуальний кодекс України*** — кодифікований закон, що визначає порядок кримінального провадження на території України, набрав чинності 20 листопада 2012 року. Кодекс складається з 614 статей, двох прикінцевих і 26 перехідних положень, об'єднаних у 46 глав і 11 розділів.

З ухваленням документу виконано більшість вимог Парламентської Асамблеї Ради Європи, яка закликала Україну якнайшвидше змінити старий Кримінально-процесуальний кодекс, що діяв в Україні з радянських часів.

КПК запроваджує змагальну модель кримінального провадження європейського типу. Докорінно змінюється система, в якій домінувало обвинувачення. Вперше законодавець закріпив 22 загальні засади, у відповідності до яких має здійснюватися кримінальне судочинство.

Суд за новим КПК - остаточний арбітр у питаннях, що розглядаються. Суд і тільки суд відповідає за захист прав обвинувачених і потерпілих. У судах запроваджена посада слідчого судді. У КПК надано визначення терміна «слідчий суддя». Це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому КПК, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. У судах першої інстанції слідчий суддя обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду на строк до трьох років. Слідчим суддею за посадою є голова Апеляційного суду. Розпорядженням голови Апеляційного суду слідчим суддею може бути призначений суддя Апеляційного суду. Слідчий суддя здійснює судовий контроль за дотриманням прав і свобод осіб на стадії розслідування. Обсяг такого судового контролю значно розширений - лише з дозволу слідчого судді можуть проводитися процесуальні дії, які обмежують конституційні права особи. Йдеться про накладення арешту на майно, примусовий привод особи, обрання запобіжного заходу, відсторонення від посади, проведення обшуку тощо. Водночас прокурор та слідчий позбавляються відповідних повноважень.

Новий Кодекс суттєво удосконалює систему запобіжних заходів, при цьому можливість тримання людини під вартою максимально звужується. Згідно з новим кодексом, запобіжними заходами визначені: особисте зобов’язання, особиста порука, застава, домашній арешт, тримання під вартою. До підозрюваного, обвинуваченого може бути застосований лише один із передбачених законом запобіжних заходів. Запобіжні заходи застосовуються слідчими суддями, судом.

Домашній арешт як запобіжний захід — новела у кримінальному процесі України. Полягає він в обмеженні свободи пересування підозрюваного, обвинуваченого. Це робиться шляхом ізоляції його в житлі. Особі

забороняється залишати житло цілодобово або у певний період доби. Цей вид запобіжного заходу може бути застосований лише до особи, яка підозрюється або обвинувачується у скоєнні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Контроль за дотриманням умов домашнього арешту покладається на органи внутрішніх справ. Домашній арешт встановлюється на строк не більше двох місяців, але може бути продовжений ще до шести місяців.

Новим у кримінальному процесі є застосування електронних засобів контролю, який полягає у закріпленні на тілі підозрюваного, обвинуваченого пристрою, який дає змогу відстежувати та фіксувати його місцезнаходження. Застосовуються ці засоби за ухвалою слідчого судді, суду.

Серед основних новацій КПК застосування суду присяжних, який передбачено в разі розгляду справ, пов'язаних з вчиненням злочинів, покаранням за скоєння яких є довічне ув'язнення.

Роль адвокатів посилюється. Новий Кодекс суттєво спрощує процедуру вступу у провадження захисника: відтепер для цього не потрібно окреме рішення про його допуск до захисту людини. Запроваджена також повна заборона доступу до матеріалів, що містять адвокатську таємницю.

Одним із важливих нововведень Кодексу є зміна порядку використання показань у кримінальному провадженні. Згідно з новим КПК, доказами можуть бути виключно показання, надані суду, а це унеможливлює примушення правоохоронцями осіб до давання показань.

Слідчі дії і допити, згідно з новим КПК, можуть проводитися із застосуванням фото- і відеозйомки. Нормами КПК стверджується, що слідчі дії не можуть провадитися, окрім виняткових випадків, у нічний час (з 22.00 до 06.00).

Новою є норма КПК про інститут угод, які можуть укладатися не лише між потерпілим і підозрюваним у скоєнні злочину, але й між прокурором і підозрюваним. Така угода даватиме право у випадку скоєння певних видів злочинів сплатити грошову компенсацію замість відбування покарання за ґратами. Подібна норма є в США, коли адвокат і прокурор можуть дійти

якоїсь угоди, "торгуючись".

Кримінальний процесуальний кодекс зобов'язує правоохоронців під час затримання негайно інформувати затриманого про його права і причини затримання. Уповноважена службова особа, яка здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, давати роз'яснення або показання або не говорити нічого.

Також встановлюється, що захисник повинен мати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та значитися в Єдиному реєстрі адвокатів України. Якщо особа не може дозволити собі найняти адвоката, суд, спираючись на постанову прокурора, доручає відповідному органу, який уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для захисту і забезпечити його присутність у кримінальному провадженні. У свою чергу відповідний орган зобов'язаний виконати постанову суду негайно.

Розвиток *кримінально-виконавчого права* відбувався шляхом внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 р. з урахуванням напрацювань вітчизняної кримінально-правової й пенітенціарної науки, а також положень міжнародно-правових актів стосовно поводження із засудженими та зарубіжного досвіду у сфері виконання покарань.

11 липня 2003 р. прийнятий ***Кримінально-виконавчий кодекс України,*** який набув чинності з 1 січня 2004 р. Кодекс складається із Загальної й Особливої частин, які містять 166 статей, об’єднаних у 26 глав та систематизованих у 5 розділів.

Норми Загальної частини визначають мету, завдання, чинність, джерела кримінально-виконавчого права; правовий статус засуджених; види органів та установ виконання покарань; особливості нагляду та контролю за виконанням покарань, участь громадськості у виправленні та ре соціалізації засуджених.

Норми Особливої частини встановлюють порядок та умови виконання покарань: а) не пов’язаних з позбавленням волі (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та ін.); б) у виді позбавлення волі (режим у колоніях, праця засуджених, виховний вплив тощо); в) у виді довічного позбавлення волі. Також подано норми, які регламентують звільнення від відбування покарання, допомогу особам, які звільнилися від відбування покарання, контроль і нагляд за ними.

Кодекс побудовано на демократичних принципах кримінально-виконавчого законодавства: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму тощо. При визначенні правового статусу засуджених конкретизовано конституційні права і свободи людини і громадянина, відображено положення міжнародних актів з прав людини та Мінімальних стандартних правил поводження з ув’язненими.

* * *

Розбудова незалежної Української держави – широкий багатоплановий процес, який відбувається в усіх сферах державного й суспільного життя. Необхідність проведення економічних реформ, утвердження демократії спричинили кардинальні зміни у державно-правовому розвитку.

Історичною подією стало прийняття Конституції України, яка заклала підвалини для становлення України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. Уперше державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Відбувається розвиток місцевого самоврядування. На часі подальший розвиток конституційного законодавства на ґрунті демократії і парламентаризму, проведення адміністративної реформи, удосконалення адміністративно-територіального устрою.

Розпочата глибока реформа судової системи й судочинства. Діяльність судових і правоохоронних органів усе більше спрямовується на захист життя, здоров’я, прав і свобод громадян, власність, природного середовища, інтересів

суспільства і держави від протиправних посягань.

Реформування правової системи ґрунтується на цивілізованих принципах і нормах права, що має сприяти утвердженню законності і гуманізму в суспільстві. Разом з тим, існує ще низка проблем, які законодавець має вирішити, щоб правова система Української держави повною мірою відповідала світовим стандартам.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте зміст та історичне значення Акту проголошення незалежності України (додається) і результатів Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., а також закону України "Про правонаступництво України" від 12 вересня 1991 р. (додається), інших основоположних нормативно-правових актів періоду становлення незалежності України.
2. З'ясуйте, в чому полягав перехідний характер державного ладу України в пострадянський період.
3. Охарактеризуйте процес становлення українського парламентаризму.
4. Проаналізуйте процес становлення президентської влади в Україні.
5. Поясніть, які кроки були зроблені на шляху реформування органів виконавчої влади.
6. Поясніть, як перші кроки розбудови суверенної правової Української держави позначилися на функціонуванні судових та правоохоронних органів.
7. Ознайомтеся з витягами з укладеного у червні 2005 р. між Верховною Радою та Президентом України Конституційного договору (додається). З'ясуйте, в якій політичній ситуації він укладався. Розкрийте основний зміст та наслідки Конституційного договору.
8. Розкрийте основний зміст Конституції України. Яке історичне значення мало прийняття Основного Закону України?

9. Розкрийте характерні риси реформування цивільного законодавства, основний зміст Цивільного кодексу України 2003 р.
10. Розкрийте характерні риси реформування господарського законодавства, основний зміст Господарського кодексу України 2003 р.
11. Розкрийте характерні риси реформування трудового законодавства, що були обумовлені існуванням різних форм власності, потребою посилення законодавчого регулювання охорони праці, боротьби з безробіттям та соціального забезпечення в умовах ринкової економіки.
12. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в сімейному праві. Для цього, передусім, зверніться до аналізу нового Сімейного кодексу України, прийнятого 15 січня 2002 р. Крім того, поясніть, яким законом уперше в Україні на законодавчому рівні врегульовано питання попередження насилля у сім'ї та розкрийте основний зміст цього закону.
13. Поясніть, які зміни відбуваються в житловому праві. Для усвідомлення цих процесів зверніться до основоположних щодо розвитку житлового законодавства вимог Конституції України.
14. Охарактеризуйте законодавче забезпечення процесу судової реформи та його поглиблення, що відбулося з прийняттям 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій та статус суддів».
15. Охарактеризуйте процес еволюції кримінального права, розкрийте основний зміст Кримінального кодексу України 2001 р.
16. Охарактеризуйте процес еволюції адміністративного права і процесу.
17. Охарактеризуйте процес еволюції цивільного процесуального права, розкрийте основний зміст Цивільного процесуального кодексу України 2004 р.
18. Охарактеризуйте процес еволюції кримінального процесуального права, розкрийте основний зміст Кримінального процесуального

кодексу 2012 р.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Постанова Верховної Ради Української РСР "Про проголошення незалежності України" (24 серпня 1991 р.)♠

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки *постановляє:*

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради

Української РСР

Л. КРАВЧУК

м. Київ, 24 серпня 1991 року

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)♣

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

---

♠ Текст подано за: Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1991. - №38. – Ст.502.

♣ Там само

здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ,

та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

24 серпня 1991 року

Верховна Рада України

Закон України

Про правонаступництво України•

(12 вересня 1991 р.)

Стаття 1. З моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР.

Стаття 2. До ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР.

Стаття 3. Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України.

Стаття 4. Органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади і управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України.

Стаття 5. Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською

•Текст подано за: Закони України: Офіційне видання. – К., 1996. – Т.2. – С.168.

РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України.

Стаття 6. Україна підтверджує свої зобов’язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України.

Стаття 7. Україна є правонаступником прав і обов’язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки.

Стаття 8. Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу Союзу РСР за станом на 16 липня 1990 року в частині, яка визначається окремою міждержавною угодою.

України не несе зобов’язань за кредитними договорами та угодами Союзу РСР, укладеними після I липня 1991 року без згоди України.

Стаття 9. Всі громадини Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України.

Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини.

Порядок збереження, набуття і втрати громадянства України регламентується Законом про громадянство України.

Закон України
”Про громадянство України”

(8 жовтня 1991 р.)♦

(*Витяг*)

Громадянство України визначає постійний правовий зв’язок особи Української держави, який знаходить свій вплив у їх взаємних правах та обов’язках.

♦Текст подано за: Закони України: Офіційне видання. – К., 1996. – Т.2. – С.216.

Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Ніхто не може бути позбавлений громадянства або права змінити громадянство.

Українська держава забезпечує охорону і захист прав, свобод та інтересів своїх громадян.

1. Загальні положення

Стаття 1. **Громадянство в Україні.**

В Україні існує єдине громадянство.

На підставі двосторонніх міждержавних договорів допускається подвійне громадянство.

Стаття 2. **Належність до громадянства України.**

Громадянами України є:

1) особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майновою стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України;

2) особи, які працюють за державним направленням, проходять військову службу, навчаються за межами України або виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни за умов, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали в Україні до моменту виїзду за кордон, не перебувають у громадянстві інших держав і не пізніш як через п'ять років після набрання чинності цим Законом виявили бажання стати громадянами України;

3) особи, які набули громадянства України відповідно до цього Закону...

Конституційний договір
між Верховною Радою України та Президентом України
про основні засади організації та функціонування
державної влади і місцевого самоврядування в Україні

на період до прийняття нової Конституції України

(8 червня 1995 р.)1

(Витяг)

Верховна Рада України

як єдиний законодавчий орган — з одного боку, та

Президент України

як глава держави і глава виконавчої влади з

другого боку, тобто

Сторони,

що є суб'єктами конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу,

виходячи з того, що

відсутність нової демократичної Конституції України є гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, а також політичних і державно-правових реформ...;

з *метою*

уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного Закону) України і нормами Закону "Про державну місцеве самоврядування в Україні" та введення цього Закону в систему правових актів, що визначають конституційний лад України;

подальшого забезпечення розвитку та успішного завершення конституційного процесу в Україні,

прагнучи до

забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина на в умовах кризового стану;

---

1 Текст подано за: Хрестоматія з історії держави і права України/ Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.) та ін.–К., 2003. -с.624-634

створення надійних гарантій існування суверенної України, збереження цілісності та недоторканності її території;

реформування державної влади на засадах чіткого розподілу функцій між її законодавчою і виконавчою гілками як необхідної передумови подолання економічної, соціальної та конституційної кризи;

створення політико-правових умов для здійснення економічних реформ, підтримання виробництва, забезпечення фінансової стабільності І соціального захисту населення;

запобігання політичному протистоянню владних структур з його можливими руйнівними наслідками для долі всієї країни і суспільства; забезпечення громадянського миру і спокою в Україні та створення і умов для гідного життя і праці людини, консолідації всіх здорових сил суспільства;

враховуючи

позитивні надбання, здобуті в тривалому процесі узгодження позицій Президента України та Верховної Ради України під час роботи над проектом Закону "Про державну владу та місцеве самоврядування І Україні";

на основі

доброї волі Сторін, взаємних поступок та компромісу дійшли згоди про таке:

I

На період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні", який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 року більшістю голосів народних депутатів України, а саме:

РОЗДІЛ І
Загальні положення

Стаття 1. Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян.

В Україні діє принцип верховенства Права.

Стаття 2. Вся повнота влади в Україні належить народові. Народ є єдиним джерелом влади і здійснює її як безпосередньо — шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

Ніхто не може привласнити право здійснювати державну владу.

Стаття 3. Державна влада в Україні будується на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову.

Стаття 4. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування обираються безпосередньо громадянами України, які проживають на її території відповідно міста, селища, села.

Стаття 5. Всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Забезпечення цих прав і свобод, життя, честі і гідності людини — обов’язок держави.

Суспільне життя в Україні базується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Власність в Україні є загальнодержавною, комунальною, колективною і приватною.

Закон гарантує рівний захист усіх форм власності, соціальну спрямованість ринкової економіки.

РОЗДІЛ II

Верховна Рада України

Стаття 6. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади України, до складу якого входять 450 народних депутатів, обраних на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

РОЗДІЛ III

Президент України

Стаття 19. Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади України.

Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах.

Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює і цю владу через очолювані ним Уряд — Кабінет Міністрів України та і систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади.

РОЗДІЛ IV

Уряд України — Кабінет Міністрів України

Стаття 29. Уряд України — Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним.

РОЗДІЛ V

Суди України

Стаття 36. Судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди складають судову систему України.

Судові рішення ухвалюються іменем України.

Стаття 37. Суди захищають права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави шляхом здійснення правосуддя.

Суди є незалежними. Усі державні та інші установи і громадяни зобов’язані поважати незалежність судів. Суди у своїй діяльності підкоряються тільки закону.

Суди України мають самостійне бюджетне фінансування.

РОЗДІЛ VI
Прокуратура України

Стаття 43. Прокуратура України є органом державного обвинувачення, здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі.

РОЗДІЛ VII
Місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування в Україні

Стаття 46. Органами державної виконавчої влади в областях, містах Києві та Севастополі (як містах загальнодержавного значення) і районах (крім районів у містах, за винятком міст Києва і Севастополя) є відповідно обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, які очолюють голови цих адміністрацій.

Стаття 49. Органами місцевого самоврядування в селах (сільрадах), селищах, містах є відповідно сільські, селищні та міські Ради, що обираються згідно з законодавством України громадянами України, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Стаття 59. Автономна Республіка Крим є адміністративно-територіальною автономією у складі України.

Автономна Республіка Крим самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією України та законами України.

РОЗДІЛ VIII
Заключні положення

Стаття 61. Законодавство України діє в тій частині, що не суперечить нормам цього Закону.

II

До прийняття нової Конституції України положення чинної Конституції України діють лише в частині, що узгоджується з цим Конституційним Договором.

IV

До прийняття нової Конституції України Сторони суворо дотримуватимуться положень цього Конституційного Договору і діятимуть у повній відповідності до нього.

До прийняття нової Конституції Сторони не виноситимуть на всеукраїнський референдум, консультативний референдум та опитуванні громадської думки інших питань, крім прийняття нової Конституції України, текст якої буде узгоджений Сторонами.

Сторони усвідомлюють, що невиконання положень цього Конституційного Договору призведе до хаосу в суспільному житті, розпалу економіки, виникнення загрози громадянського конфлікту і поставить під сумнів саме існування суверенної демократичної України.

* * *

Цей Конституційний Договір набирає чинності з моменту його підписання Президентом України та Головою Верховної Ради України і є відкритим для підписання народними депутатами України.

Конституційний Договір укладено 8 червня 1995 року в місті Києві у двох примірниках, тексти яких є рівно автентичними.

Голова Верховної Ради України Олександр МОРОЗ

Президент України Леонід КУЧМА

Конституція України

Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України

28 червня 1996 р.•

(Витяг)

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей,

виражаючи суверенну волю народу,

спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,

дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,

піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України,

прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,

усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями,

керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,

приймає цю Конституцію — Основний Закон України.

РОЗДІЛ І
ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

• Текст подано за: Конституція України. – К., 1996. - С. 5-12.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об’єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов’язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб’єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов’язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

ГЛОСАРІЙ

Абсолютна монархія - форма правління, за якої влада (законодавча, виконавча, судова) цілковито належить одній особі (цареві, королю, імператору)

Автохтонний -той, що виник, зародився на місці сучасного проживання

Блюзнірство - кощунство, богохульство

Борисфен -Дніпро

Борисфеніти -населення подніпров'я

Борть -а) пасіка

-б) дупло, вулик для диких бджіл

Братучаду - діти братів, двоюрідні брати; інколи перекладається як племінник з боку брата

Бурмістр (бургомістр) -міський голова

Варвари -у давніх греків і римлян назва чужоземців

Варяг - житель Скандинаві

Васалітет -система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших (сеньйорів)

Векша - дрібна грошова одиниця, приблизно 1/100 гривні

Вено (віно) - частина нерухомого майна нареченого, що записувалася ним на наречену при укладанні шлюбу

Верв - територіальна община

Вето - заборона

Видок -очевидець, свідок

Війт особа, яка очолювала місцеве управління в селі, місті

Віра (вира) - грошове стягнення на користь князя

Вірник - збирач віри

Віче - збори вільного дорослого чоловічого населення

Говядо - рогата худоба

Гривня - грошова і вагова одиниця

Гридин - князівський дружинник, молодший дружинник

Головник	- убивця
Головництво	-а) компенсація (відшкодування) родичам убитого
	-б) убивство
Гость	- іноземний купець
Дача	- позика
Домен	- велике феодальне землеволодіння
Доношеніе	- свідчення
Друзе	- другий, інший, наступний
Дуумвірат	- спільне правління двох володарів
Дякло	- натуральна рента на користь феодала
Етатизм	– течія у політико-правовій думці. Розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку. Як свідчить історичний досвід, така політика призводить до надмірної централізації і бюрократизації влади, посилення впливу репресивних органів, суттєво обмежує права і свободи особи.
Железное	- судове мито
Железо	- випробування розпеченим залізом
За голову	- за вбитого
Задниця	- спадщина
Закуп	-смерд, який з різних причин (наприклад, взяв у борг майно - “купу”) тимчасово втратив свою волю, але міг її знову здобути
Залога	- гарнізон
Запиратися	- відмовлятися
Заставання	- звинувачення чоловіком дружини у порушенні подружньої вірності
Збіжжя	-а) зерновий хліб;
	-б) майно (рухоме)
Знамениа (Знаменіе)	- знак, докази, сліди

Зубояденье - кусання в бійці

Жалоблива супліка - скарга, сперечання

Ізвод - показання свідків

Ізгой -людина, яка вибула з певної соціальної групи, але не увійшла до іншої

Імперія - а) монархічна держава, глава якої має титул імператора;

- б) форма державного устрою великої колоніальної держави

Інквізиційний процес - судово-слідчий процес із застосуванням тортур

Каганат -воєнно-політичне об'єднання ранніх тюрків

Канонічне право - сукупність правових норм, встановлених церковними канонами (правилами)

Клеть - будівля переважно господарського призначення

Кодифікація - спосіб упорядкування, систематизації законодавства, що полягає у перегляді чинних, заміні застарілих, внесенні нових норм і має результатом прийняття нового правового акта, який вносить зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин

Колбяг - житель північних районів Русі

Кормиличич - а) вихователь, дядько

- б) молочний брат

Куна - дрібна грошова одиниця; гривня складалася з 25 кун (пізніше – з 50 кун), дорівнювала резану

Курган -грунтовий (інколи кам'яний) насип над одним або кількома похованнями

Летцю - лікарю (від лечець - лікар)

Магістрат - орган міського самоврядування за магдебурзьким правом

Маршалок -а) урядовець Великого князя Литовського;

-б) голова повітового шляхетського сеймику

Мечник	-а) князівський дружинник -б) судовий службовець
Мир	- община, як сільська, так і міська (частіше вживалося у Новгородський Русі)
Монархія	- форма державного правління, при якій верховна влада зосереджується повністю або частково в руках одноособового глави держави, і, як правило, передається у спадок
Мостники	-майстри, які робили мости і дерев'яні мостові
Мука	- фізичне насилля
Надъражен	-враженний (від надразити - нанести удари)
Неври	- слов'янське плем'я
Ногата	- грошова одиниця; в гривні було 20 ногат
Налезуть	- зустріти, знайти
Огнищанин	- старший дружинник, боярин
Орда	-а) об'єднання кількох родів у степових кочовиків -б) об'єднання військових кочівницьких загонів, що здійснює загарбницький похід
Отрок	- молодший дружинник у князя, що виконував, зокрема, різні доручення свого володаря
Отчич	- феодал
Перетес	- знак на межі
Перст	- палець
Підсусідок	- безземельний селянин, що жив в чужому дворі на правах батрака
Подимщина	-податок, що сплачувався з диму, тобто з житлового приміщення
Подъездной	- збирач різних надходжень на користь князя
Поиметь	- взяти
Покон	-а) статут -б) звичай

Поліс - античне місто-держава

Порт - одяг

Посаг - придане нареченої

Посад -передмістя, торговельно-реміснича частина давньоруського міста

Послух - свідок доброї слави

Постигнути - наздогнати, знайти

Поток (потік) - покарання

Пошибаниє -згвалтування

Пояти, поняти -піймати, схопити, взяти

Приметати - підкидати, віддавати, поступатися

Продаж - грошовий штраф за скоєння злочину (стягувався на користь князя в двох розмірах – в 12 і в 3 гривні)

Прок - залишок майна

Пясть - долоня, кисть руки

Ранди - орендарі

Революція - докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового

Резана (різана) - дрібна грошова одиниця, яка дорівнювала куні; гривня мала 50 резан

Реформа - перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури

Ринути - кинути, штовхнути

Рота -присяга, клятва

Русин (Русич) - а) мешканець Київської Русі;
- б) мешканець міста

Ряд -договір, угода

Рядович - напіввільна людина, яка втратила волю за договором

Свада - сварка

Свод - процес пошуку несумлінного володільця речі

Сервітут - право користування чужою нерухомістю, річчю з певними обмеженнями, встановленими законами або договором

Серебщина - грошовий податок

Сестрину сынови -діти сестри, племінники

Скот а) худоба

б) майно

в) гроші

Словенин - а) житель Новгородської землі

- б) селянин

Смерд - вільний селянин

Смирять - а) примирити

б) помститися винному

Снеми -міжкнязівські (феодальні) з'їзди

Статок - спадщина

Стація - натуральний податок

Стольник - придворний чин в Російській державі, якій присвоювався, як правило людям знатного походження

Сюзеренітет -а) верховне право могутнього феодала над іншим – васалом

б) верховне право однієї держави щодо іншої – залежної від неї

Тать - злодій

Татьба - крадіжка

Тестамент -заповіт, духівниця

Тіун - господарський управитель князя, боярина або іншого феодала

Тнети - вдарити, поранити, відсікти, вбити

Тылеснь - тильна сторона долоні, тупа сторона зброї

Умучати - замучити

Умикати	- викрасти дівчину, жінку
Ureканье	- образа словом
Урок	-а) компенсація (відшкодування), яку отримували потерпілі від образ. Розмір залежав від характеру образи та від майнових збитків -б) мито, пеня, податок -в) статут, правило
Утяи, утнеть	- вдарити, поранити, відсікти
Федерація	- форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи
Харцизи	- розбійники
Холоп	-невільник, феодально-залежна особа
Чадо	- дитя
Челядь	-а) раби-полонені; -б) раби, які були об’єктом купівлі продажу; -в) збірна назва феодально-залежного населення вотчини
Ябетник	-а) князівський управитель, тіун -б) посадова особа в суді

ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

УІІ ст. до н.е. – ІІІ ст. до н.е. – Скіфська держава (Велика Скіфія).

ІІІ ст. до н.е. – ІУ ст. н.е. початок - Скіфська держава (Мала Скіфія).

УІІ ст. до н.е.- ІУ ст. н е - Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї.

У ст. до н.е. – ІУ ст. н.е. - Боспорське царство.

УІІ-ІХ ст. -утворення державного об'єднання „Русь" або „Руська земля" з центром у Києві.

907, 911, 944, 971 рр. - договори Київської Русі з Візантією.

988 р. -введення християнства, як державної релігії в Київський Русі.

ХІ ст., 10-30-ті рр. -Руська правда Ярослава.

ХІ ст., 50-70-ті рр. -Руська правда Ярославичів.

1113 р. -Статут Володимира Мономаха.

1119 – 1340 рр. - Галицько-Волинське князівство.

1339 р. -надання магдебурзького права м. Сянку.

1385 р. - Кревська унія між Польщею і Великим князівством Литовським.

1413 р. - Городельська унія між Польщею і Великим князівством Литовським.

1447 р. - Привілей Казиміра Ягайловича феодалам Литовського князівства на володіння землями і селянами (Віленський привілей).

1468 р. - Судебник Казиміра ІУ.

1489, 1492 р. – перші документальні згадки про козаків.

1529 р. - Перший або Старий Литовський статут.

ХУІ ст., середина - утворення Січі на о. Мала Хортиця.

1557 р. - "Устава на волоки".

1566 р. - Другий або Волинський Литовський статут.

1569 р. -Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським. Утворення Речі Посполитої.

1572 р.	- утворення польським урядом першого загону реєстрового українського козацтва.
1588 р.	- Третій або Новий Литовський статут.
1596 р.	- Берестейська церковна унія. Утворення української греко-католицької церкви.
1648-1654 рр.	- Національно-визвольна війна українського народу. Утворення української держави - Війська Запорозького (Гетьманщини).
1649 р.	- Зборівський договір.
1651 р.	- Білоцерківський договір.
1654 р., 8 січня	- Переяславська рада.
1654 р., березень	– „Березневі статті”.
1658 р.	- Гадяцький договір.
1659 р.	- Переяславські статті Ю. Хмельницького.
1663 – 1722 рр.	- діяльність Малоросійського приказу.
1663 р.	- Батуринські статті І. Брюховецького.
1665 р.	– Московські статті І. Брюховецького.
1667 р.	– Андрусівське перемир’я.
1669 р.	- Глухівські статті Д. Многогрішного.
1672 р.	– Конотопські статті І. Самойловича.
1674 р.	- Переяславські статті І. Самойловича.
1686 р.	– „Вічний мир” між Росією та Польщею.
1687 р.	- Коломацькі статті І. Мазепи.
1709 р.	- зруйнування Петром І Запорізької Січі; - Решетилівські статті І. Скоропадського.
1710 р.	- “Конституція П. Орлика”.
1722 – 1727 рр	- діяльність „першої” Малоросійської колегії.
1728 р.	- “Рішительні пункти” Д. Апостолу.
1734 – 1750 рр	- діяльність “Правління гетьманського уряду”.

1734 р. - “Процес короткий наказний”.

1743 р. - “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

1750-1758 рр. - “Суд і розправа в правах малоросійських”.

1764 р. – “Книга Статут и прочие права малоросийские”.

1764 р. - скасування царським урядом гетьманства на Лівобережній Україні і утворення “другої” Малоросійської колегії.

1767 р. – “Екстракт малоросійських прав”.

1775 р. - ліквідація царизмом Запорізької Січі.

1781 р. - остаточна ліквідація полково-сотенного устрою в Лівобережній Україні.

1783 р. - - Указ Катерини II про заборону переходів (повне закріпачення) селін в Лівобережній Україні.

1785 р. – „Жалувана грамота дворянству”, за якою козацька старшина зрівнювалася в правах з російським дворянством.

ХУІІІ ст., кінець - поширення загальноросійського адміністративного устрою на територію України.

1807 р. - “Зібрання малоросійських прав”.

1831 р. - скасування дії Литовського Статуту в Україні.

1837 р. -“Звід місцевих законів західних губерній”.

1837 –1841 рр. - реформа управління державними маєтками (реформа П. Кисельова).

1840 - 1842 рр. - поширення на Україну Зводу законів Російської імперії.

1845 р. - Уложення про покарання кримінальні та виправні.

1847 – 1848 р. - запровадження “Інвентарних правил” на Правобережній Україні.

1848 р. – ліквідація кріпосного права у Галичині.

1861 р. - ліквідація кріпосного права в Російській імеперії. Селянська реформа

1863 р. -Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про обмеження видання книг та викладання в школах українською мовою.

1864 р. - Положення про земські установи. Земська реформа;

- Судові статути. Судова реформа.

1870 р. - Міське положення. Міська реформа.

1876 р. - Емський указ Олександра ІІ про заборону друку і видання книг українською мовою.

1881 р. - Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою.

1889 р. - Закон про земських дільничих начальників.

1903 р. - Кримінальне уложення.

1904 р. - скасування тілесних покарань серед селян

1905 р. - революційний рух в Україні, утворення рад робітничих депутатів. Маніфест імператора Миколи ІІ “Про вдосконалення державного ладу”.

1906 р., квітень-липень - І Державна Дума.

1906, листопад - Царський указ про вільний вихід селян із общини. Початок столипінської аграрної реформи.

1907 р., лютий-червень - ІІ Державна Дума.

1907 р., листопад – 1912 р., червень - ІІІ Державна Дума.

1910 р. - Закон про право закріплення землі в приватну власність і про вихід на хутори та відруби.

1911 р. - поширення земських установ на Правобережну Україну.

1912 р., листопад –1917 р., лютий - ІУ Державна Дума.

1917 р., 23-27 лютого - Лютнева революція в Петрограді.

1917 р., 2 березня - зречення Миколи II з престолу.

1917 р., 3 – 4 березня - утворення Центральної Ради.

1917 р., березень - квітень - утворення Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів в Україні.

1917 р., 6 – 8 квітня - Всеукраїнський національний конгрес.

1917 р., 5 – 8 травня - І Всеукраїнський військовий з'їзд.

1917 р., 28 травня – 2 червня – І Всеукраїнський селянський з'їзд.

1917 р., 10 червня - І Універсал Центральної Ради.

1917 р., 15 червня - створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.

1917 р., 3 липня - II Універсал Центральної Ради.

1917 р., 11 – 14 липня - Український робітничий з'їзд.

1917 р., 16 липня - Статут Генерального Секретаріату.

1917 р., 4 серпня - затвердження Тимчасовим урядом (Петроград) "Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові тимчасового Правительства на Україні".

1917 р., 7 листопада - III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії.

1917 р., 25 листопада - ухвала Генерального Секретаріату про друкування грошей УНР.

1917 р., 2 грудня - Закон про утворення Генерального суду УНР.

1917 р., 3 грудня - Маніфест Раднаркому (Петроград) до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради.

1917 р., 4 грудня - відповідь Генерального Секретаріату на ультиматум РНК.

1917 р., 8 грудня - Закон Центральної Ради "Про порядок видання законів".

1917 р., 9 грудня - закони про державні кошти УНР, про Головну скарбницю та Державний банк України, про скасування Дворянського та Селянського банків та повернення зиску з цукрової монополії на користь УНР.

1917 р., 11-12 грудня - І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові. Проголошення України Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

1917 р., 17 грудня - утворення радянського уряду України – Народного Секретаріату.

1917 р., 23 грудня - закони Центральної Ради про заведення Генерального та Апеляційних судів та про організацію прокурорського нагляду.

1917 р., 25 грудня - постанова Народного секретаріату (Харків) про формування частин Червоної гвардії для боротьби проти Центральної Ради і Каледіна.

1917 р., 26 грудня - постанова Генерального Секретаріату про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати.

1918 р., 3 січня - Закон Центральної Ради "Про утворення добровільного війська (армії).

1918 р., 9 січня - IV Універсал Центральної Ради. Проголошення повної самостійності УНР. Перейменування Генерального Секретаріату на Раду Народних Міністрів;
- Закон Центральної Ради "Про національно-персональну автономію".

1918 р., 18 січня - Земельний закон, затверджений Центральною Радою.

1918 р., 2 березня - Закон про громадянство УНР.

1918 р., 6 березня - Закон про адміністративно-територіальний устрій УНР.

1918 р., 17 – 19 березня - ІІ Всеукраїнський з'їзд Рад. Обрання ВУЦВК. "Тимчасове положення про соціалізацію землі".

1918 р., 25 квітня - запровадження в Україні німецьких військово-польових судів.

1918 р., 29 квітня - Конституція УНР;
-державний переворот в Україні й перехід усієї повноти влади до П. Скоропадського, проголошеного на Всеукраїнському хліборобському з'їзді Гетьманом. "Грамота до всього українського народу" і "Закони про тимчасовий державний устрій України".

1918 р., 27 травня - Закон "Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави".

1918 р., 1 липня - Закон про українське громадянство.

1918 р., 8 липня -Закон "Про Державний Сенат";
- Тимчасовий закон "Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства".

1918 р., 15 липня -Закон "Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави".

1918 р., 24 липня - Закон про загальний військовий обов'язок.

1918 р., 1 серпня - Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України.

1918 р., 2 серпня - затвердження Гетьманом Закону про утворення фонду Національної бібліотеки.

1918 р., 2 жовтня - затвердження Гетьманом Тимчасового закону про утворення міських дум і проведення виборів гласних цих дум.

1918 р., 16 жовтня - Універсал Гетьмана про відновлення козацтва.

1918 р., 18 жовтня - створення Української Національної Ради у Львові.

1918 р., 9 листопада - утворення УНРадою виконавчого органу влади - Державного секретаріату.

1918 р., 13 листопада - Тимчасовий Основний закон УНРади.

- Закон УНРади про обов'язкову військову службу громадян ЗУНР.

1918 р., 13 – 14 листопада - утворення Директорії УНР на чолі з Винниченком.

1918 р., 16 листопада - Тимчасовий Закон про адміністрацію Західно-української Народної республіки.

1918 р., 3 грудня - декрет УСРР "Про організацію Всеукраїнської Надзвичайної Комісії".

1918 р., 14 грудня - відміна Директорією законів гетьманського уряду в галузі робітничого законодавства.

1918 р., 14 грудня - передвступний договір між УНРадою і Директорією УНР про об'єднання.
- зречення гетьманом П.Скоропадським влади.

1918 р., 26 грудня - Декларація Директорії УНР.

1919 р., 6 січня – проголошення Декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

1919 р., 11 січня - Декрет УСРР "Про порядок націоналізації підприємств".

1919 р., 22 січня - проголошення Акту возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну.

1919 р., 23 - 28 січня - Конгрес трудового народу.

1919 р., 20 лютого - "Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР".

1919 р., 6 – 10 березня - III Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження незалежності УСРР. Прийняття Конституції УСРР.

1919 р., 12 квітня - Декрет РНК УСРР про хлібну розкладку.

1919 р., 1 червня - укладення військово-політичного і господарського союзу радянських республік у Москві.

1920 р., 5 лютого - прийняття Всеукрревкомом Закону про землю.

1920 р., 21 – 23 квітня - Варшавський договір між УНР і Польщею.

1920 р., 4 серпня - введення в дію на території УСРР "Керівних начал з кримінального права РСФРР".

1920 р., 12 листопада - закони «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР», «Про Державну Народну Раду УНР».

1920 р., 28 грудня - Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР.

1921 р., 27 березня - Постанова ВУЦВК "Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком".

1921 – 1923 рр. – голод в Україні.

1922 р., 28 червня - Положення про прокурорський нагляд.

1922 р., 2 жовтня - Положення про адвокатуру.

1922 р., 16 грудня - Положення про судовий устрій УСРР.

1922 р. 30 грудня - І з'їзд Рад СРСР. Утворення Союзу РСР.

1922 – 1929 рр. – перша кодифікація радянського законодавства. Кодекси УСРР: земельний, кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільний, про працю, про народну освіту (1922); цивільний процесуальний (1924), виправно-трудовий (1925); про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадського стану (1926); адміністративний, кримінальний, кримінально-процесуальний (1927); цивільний процесуальний (1929).

1923 р., 1 серпня - Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови".

1924 р., 23 лютого - Положення про товарні біржі.

1924 р., 13 серпня - Положення про Державне Політичне Керування (ДПК) УСРР.

1924 р., 12 жовтня	- Постанова ВУЦВК "Про утворення Автономної Молдавської СРР".
1929 р. 7 – 15 травня	- XI Всеукраїнський з'їзд Рад. Прийняття Конституції УСРР.
1930 р., 5 січня	- Постанова ЦК ВКП(б) "Про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву".
1930 р., 5 квітня	- Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про заборону орендувати землю й вживати найманої праці в поодиноких селянських господарствах у районах суцільної колективізації".
1930 р., 2 серпня	- Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про ліквідацію округів та перехід двоступеневу систему управління: центр – район.
1932 р. , лютий	- Постанова ВУЦВК про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему управління: район – область – центр.
1932 р., 7 серпня	- Закон СРСР "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності".
1932 – 1933 рр.	– голодомор в Україні.
1933 р., 17 грудня	- Положення про Прокуратуру Союзу РСР.
1934 р., 16 липня	- Постанова ЦВК СРСР "Про утворення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ".
1934 р., 5 листопада	- Постанова ЦВК і РНК СРСР "Про особливу нараду при НКВС СРСР".
1934 р. 1 грудня	- Постанова ЦВК СРСР "Про виключний порядок судочинства у справах про терористичні акти".
1936 р., жовтень – 1937р., листопад	- чергова чистка КП (б)У і масовий терор в Україні (так звана „ежовщина").

1937 р., 30 січня - Конституція УРСР, затверджена XIУ Всеукраїнським з'їздом Рад.

1938 р., 16 серпня - Закон СРСР "Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік".

1938 р. 20 грудня - Постанова РНК СРСР "Про введення трудових книжок".

1939 р., 15 березня - проголошення самостійності Карпатської України.

1939 р. 23 серпня - договір про ненапад між Німеччиною і Радянським союзом.

1939 р. 1 вересня - початок Другої світової війни.

1939 р., 17 вересня - перехід радянськими військами польського кордону. Початок радянізації Західної України.

1939 р., 27 жовтня - прийняття Народними Зборами Західної України Декларацій про встановлення радянської влади в Західній Україні та про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.

1940 р., червень інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР.

1940 р.. 2 серпня - Закон СРСР "Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бесарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки".

1941 р., 22 червня - початок Великої Вітчизняної війни. Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про воєнний стан".

1941 р., 30 червня - проголошення Національними зборами у Львові Акта відновлення української державності;
- утворення Державного Комітету Оборони СРСР (ДКО).

1942 р., 20 червня - утворення Українського штабу партизанського руху (УШПР).

1942 р., 14 жовтня - утворення Української повстанської армії (УПА).

1944 р., 4 березня - Закон УРСР "Про утворення союзно-республіканського наркомату закордонних справ УРСР".

1944 р., липень - утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

1944 р., 28 жовтня - визволення радянськими військами території України від німецько-фашистських окупантів

1945 р., 27 квітня - включення Української РСР в число первісних членів ООН.

1945 р., 8 травня - указ Президії Верховної Ради СРСР "Про оголошення 9 травня Святом Перемоги".

1945 р., 29 червня - договір між СРСР і Чехословацькою республікою про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР.

1945 р., 4 вересня - скасування ДКО.

1946 – 1947 рр. – голод в Україні.

1947 р., 26 травня - Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про скасування смертної кари".

1950 р., 12 січня - Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про застосування смертної кари до зрадникіів Батьківщини, шпигунів, підривників-диверсантів".

1954 р., 26 квітня - Закон СРСР „Про передачу Кримської області із складу РСФСР до складу Української РСР.

1955 р., 24 травня - Положення про прокурорський нагляд в СРСР.

1956 р., 30 червня - постанова ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків".

1956 р., 14 липня - Закон СРСР "Про державні пенсії".

1957 р., 11 лютого - Закон СРСР "Про віднесення до відання союзних республік розв'язання питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою".

1960 р., 30 червня - Закон УРСР про судоустрій.

1960-ті – 1980-ті роки - друга кодифікація радянського законодавства. Кодекси УРСР: кримінальний , кримінально-процесуальний (1960), цивільний, цивільний процесуальний (1963), про шлюб та сім'ю (1969), земельний (1970), виправно-трудовий, про працю(1971), водний (1972), про надра (1976), лісовий (1979), житловий (1983), про адміністративні правопорушення (1984).

1978 р., 20 квітня - прийняття позачерговою УІІ сесією Верховної Ради УРСР Конституції УРСР.

1984 р., 7 грудня..............- Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення.

1985 р., квітень - проголошення на пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову.

1987 р., 30 червня - Закон СРСР про державне підприємство (об'єднання).

1989 р., 20 червня - Закон СРСР "Про статус суддів в СРСР".

1989 р., 28 жовтня - Закон УРСР "Про мови в Українській РСР".

1990 р., 15 березня - обрання М.Горбачова Президентом СРСР.

1990 р., 26 квітня - Закон СРСР "Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації".

1990 р., 16 липня - Декларація про державний суверенітет України.

1990 р., 3 серпня - Закон УРСР "Про економічну самостійність Української РСР".

1990 р., 20 грудня - Закон УРСР "Про міліцію".

1991 р., 7 лютого - Закони УРСР "Про власність", "Про підприємства".

1991 р., 24 серпня - проголошення Верховною Радою УРСР Акту незалежності України.

1991 р., 12 вересня - Закон України "Про правонаступництво України".

1991 р., 8 жовтня - Закон України "Про громадянство України".

1991 р., 5 листопада - Закон України "Про прокуратуру".

1991 р., 1 грудня - референдум про незалежність України. Обрання Президентом України Л. М. Кравчука.

1991 р., 6 грудня - Закони України "Про оборону України", "Про Збройні Сили України".

1991 р., 10 грудня - ратифікація Верховною Радою України угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

1991 р., 6 листопада - Господарський процесуальний кодекс України (до 21 червня 2001 р. діяв як Арбітражний процесуальний кодекс України).

1992 р., 28 квітня - прийняття Верховною Радою України Концепції судово-правові реформи.

1992 р, 3 червня - Закон України "Про Конституційний Суд України".

1992 р., 19 червня - Закон України " Про приватизацію державного житлового фонду".

1992 р., 25 червня - Закон України "Про національні меншини в Україні".

1992 р., 17 листопада - Закон України "Про статус народного депутата України".

1992 р. 15 грудня - Закон України "Про статус суддів".

1994 р., 10 липня - Президентом України обранний Л. Д. Кучма.

1995 р., 8 червня - Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України.

1996 р., 28 червня - прийняття Верховною Радою Конституції України.

1997 р., 19 лютого - Закон України “Про приватизацію державного майна”.

1999 р., 20 травня - Закон України “Про Національний банк України”.

1999 р., 14 листопада - Л. Д. Кучма повторно обраний Президентом України.

2000 р., 16 березня - Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану”.

2000 р., 19 жовтня - Закон України “Про державну підтримку малого підприємництва”.

2000 р., 7 грудня - Закон України “Про банки і банківську діяльність”.

2001 р., 18 січня - Закон України “Про громадянство України”.

2001 р., 5 квітня - Закон України “Про політичні партії в Україні”.

2001 р., 5 квітня - Кримінальний кодекс України.

2001 р., 21 червня - “мала судова реформа”. Прийняття Верховною Радою України “пакету” законодавчих актів про внесення змін до дванадцяти законодавчих актів, які регулювали діяльність судових органів, визначаюли їх повноваження, а також повноваження правоохоронних органів.

2001 р., 21 червня - Бюджетний кодекс України.

2001 р., 25 жовтня - Земельний кодекс України.

2002 р., 10 січня - Сімейний кодекс України.

2002 р., 17 січня - Закон України “Про вищу освіту”.

2002 р., 7 лютого - Закон України "Про судоустрій України".

2003 р., 16 січня - Цивільний кодекс України.

2003 р., 16 січня - Господарський кодекс України

2003 р., 11 липня - Кримінально-виконавчий кодекс України

2004 р., 18 березня - Цивільний процесуальний кодекс України

2004 р., жовтень-грудень - президентські вибори (1 тур – 31 жовтня, 2 тур – 21 листопада, 3 тур (переголосування) – 26 грудня). ПрезидентомУкраїни обрано В. А. Ющенка. „Помаранчева революція"

2004 р., 8 грудня - Закон України „Про внесення змін до Конституції України"

2005 р., 6 липня - Кодекс адміністративного судочинства України

2010 р., 7 лютого - президентські вибори. Президентом України обрано В. Ф. Януковича

2010 р., 7 липня - Закон України «Про судоустрій та статус суддів». Поглиблення судової реформи

2010 р., 30 вересня - рішенням Конституційного Суду України Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV визнаний неконституційним через процедурні порушення при його ухваленні, і відновлена дія Конституції України від 28 червня 1996 р.

2010 р., 2 грудня - Податковий кодекс України

2012 р., 13 квітня - Кримінальний процесуальний кодекс України

2012 р., 5 липня………....- Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.

Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – Ст. 429.

Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – У Києві : З друк. Всеукр. АН, 1929. – 335 с.

Галицько-Волинський літопис : дослідження. Текст. Коментар / НАН, Інститут історії України ; за ред. М. Ф. Котляра. – К. : Наукова думка, 2002. – 400 с.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : збірник документів / АН України, Ін-т археографії ; упоряд.: В. Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.

Документи Богдана Хмельницького, 1648 – 1657 / відп. ред. Ф. П. Шевченко ; упоряд.: І. Крип'якевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740с.

Історія української Конституції / упоряд.: А. Слюсаренко, М. Томенко ; Укранська правнича фундація. – К. : Право, 1997. – 464с.

Конституційні акти України, 1917–1920 : невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272с.

Літопис руський : за іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Є. Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 592с.

Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 207с.

Права за якими судиться малоросійський народ, 1743 / відп. ред. Ю. С. Шемчушенко. – К., 1997. – 547с.

Повість минулих літ / переказ В.Близнеця. – К. : Веселка, **1982**. – **226** с.

Саксонское зерцало : памятник. Комментарии. Исследования / отв. ред. В. М. Корецкий. – М. : Наука, 1985. – 272 с.

Собрание Малоросссийских прав 1807 г. / сост. К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко, В. А. Чехович. – К., : Науч. мысль, 1993. – 368 с.

Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. Ківалова С., Музиченка П., Панькова А. – К. : Юридична література, 2002. – 464 с. – Давньоруськ., укр. та лат. мовами. – (Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. ; т. 1).

Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. Ківалова С., Музиченка П., Панькова А. – К. : Юридична література, 2002. –. 560с. – Давньоруськ., укр. та лат. мовами. – (Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. ; т. 2).

Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. Ківалова С., Музиченка П., Панькова А. – К. : Юридична література, 2002. – 560с. – Давньоруськ., укр. та лат. мовами. – (Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. ; т. 3, кн.. 1).

Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. Ківалова С., Музиченка П., Панькова А. – Одеса : Юридична література, 2002. – 568с. – Давньоруськ., укр. та лат. мовами. – (Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. ; т. 3, кн. 2).

Судебник Казимира (1468 г.) / отв. ред. А. Тила. – Вильнюс**,** 1967**.–** 32 с.

Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наукова думка. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 592 с.

Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наукова думка. – Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 424 с.

Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 1 : З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с.

Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2 : Лютий 1917 р. – 1996 р. – 800 с.

Хрестоматія з історії держави і права : навч. посібник / упоряд.: Чайковський А. С.(кер.) Копиленко О. Л., Кривоніс В. М. [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

Підручники й навчальні посібники

Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посібник / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.

Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.

Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник./ В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2007. – 552 с.

Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посібник / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2003. – 416 с.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2006. – 724 с.

Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посібник/ В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.

Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.

Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація., А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 2. – 580 с.

Історія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

Історія українського права : курс лекцій / за ред. О. О.Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.

Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновський ; за ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. – Вид. 2-ге, допов. – К. : Україна, 2002. – 446 с.

Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. С.Кульчицький, Б. Й.Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.

Кульчицький В.С. Й. Історія держави і права України : навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.

Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посібник / П. Музиченко. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Знання, 2001. – 429 с.

Спеціальна та історична література

Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична книга, 2002. – Т. 2. : Історія держави і права України: Руська правда. – 592 с.

Антологія української юридичної думки : в 10 т. / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко. – К.: Юридична книга, 2003. – Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – 584 с.

Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985-1999 рр.) : навч. посібник / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕксОб, 2000. – 296 с.

Бабий Б. М. Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР, 1919–1984 гг. / Б М. Бабий. – К. : Наукова думка, 1984. – 196с.

Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак ; отв. ред. и авт. предисл. З. М. Черниловский. – М. : Юридическая литература, 1980. – 559с.

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : документи і матеріали : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь-Військо України, 1994.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.

Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський ; ред. О. Сущенко. – К. : Знання, 1993. – 315 с.

Верстюк В. Ф Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наукова думка, 1995. – 687 с.

Винниченко В. Відродження нації : в 3 ч. / В. Виниченко. – К. : Політвидав України, 1990.

Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.

Володарі гетьманської булави : історичні портрети. – К. : Варта, 1995. – 560 с.

Геродот із Галікарнасу Скіфія: найдавніший опис України з V ст. перед Христом / Слабошпицький М. Ф. – К. : Довіра, 1992. – 71с.
Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991–2000.
Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М. ; Л. : Ан СССР, 1949. – 622 с.
Голод, 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / С. І. Білокінь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. В. М. Литвин. – Київ : Наукова думка, 2003. – 888с.
Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Грищук. – Львів : Світ, 1992. – 168 с.
Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття : нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288с.
Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій ; Академія наук України, Ін-т історії України. – К. : Основи, 1996. – 217 с.
Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій ; Академія наук України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 48с.
Давня історія України : навч. посібник : у 2 кн. / П. П. Толочко (керівн. кол.), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький [та ін.]. – К. : Либідь, 1994–1995.
Давня історія України : навч. посібник : у 3 т. / П. П. Толочко (керівн. кол.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1997–2000.
Исаев И. А. История государства и права России : учебник / И. А. Исаев. – Москва : Юристъ, 1998. – 608с.
Іванченко Р. П. Історія без міфів : бесіди з історії української державності / Раїса Іванченко. – К. : Український письменник, 1996. – 335 с.
Історія України: нове бачення : навч. посіб. / авт. кол.: В.Ф. Верстюк, О.В. Горань, О. І. Гуржій [та ін.]. ; під ред. В. А. Смолія. – 2-ге вид., допопов. й перероб. – Київ : Альтернативи, 2000. – 463 с.
Копиленко О. Л. "Сто днів" Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. :

Україна, 1992. – 202с.

Копиленко О. Л. Держава і право України, 1917–1920 : навч. посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208с.

Котляр М. Шляхами віків : довід. з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1993. – 380 с.

Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX - на початку XX ст.) / В. С. Кульчицький. – Львів, 1965. – 62 с.

Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права / Р. М. Лащенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.

Литвин М. Р. Є. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Олір, 1995. – 368 с.

Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. – М., 1964. – 137 с.

Мироненко О. М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради : монографія / О. М. Мироненко. – К., 1995. – 327 с.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Дмитро Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.

Ольвия и ее округа : сб. науч. тр. / отв. ред. А. С. Русяева ; АН УССР, Ин- т археологии . – К. : Наукова думка, 1986 . – 136 с.

Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина : вибрані твори / Пилип Орлик. – К. : МАУП, 2006. – 736 с.

Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: історико-генетичний аналіз / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.

Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті / Ярослав Падох. – Львів, 1994. – 189 с.

Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. / А. Й. Пашук. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1961. – 48 с.

Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.

Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Наталія Полонська-Василенко. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002.
Пресняков А. Княжое право в Древней Руси : очерки по истории X–XII столетий / А. Пресняков. – СПб : Тип. М . А. Александрова, 1909. – 315с.
Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) : монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.
Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.) / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наукова думка, 2006 . – 280 с.
Революция на Украине по мемуарам белых : революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 436 с.
Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1982. – 591 с.
Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М. : Юридическая литература, 1988. – 176 с.
Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський ; передм. Г. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – 112 с.
Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. Смолій, В. Степанков ; НАН України; Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 107с.
Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М. : Госюриздат, 1955. – 139 с.
Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
Тацій В. Новий кримінальний кодекс України / Тацій В., Сташис В. // Право України. – 2001. – № 7. – С. 3–11.
Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1953. – 192 с.
Тищик Б. Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави : учбов. посіб. для студ. юрид. фак. / Б. Й.

Тищик, Б. А. Вівчаренко. – Івано-Франківськ, 1996. – 36 с.

Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К., 1968. – 171 с.

Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с.

Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 245

Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.

Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Б. Усенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 119 с.

Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко ; відп.ред. О. Н. Ярмиш ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Х., 1995. – 74 с.

Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу / В. А. Чехович ; відп.ред. Л. О. Зайцев ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Х., 1995. – 56 с.

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К. : Наукова думка, 1987. – 183 с.

Шаповал Ю. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.

Шевчук В. П. Г. Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.

Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов, 1974. – 190 с.

Юшков С. В. Курс истории государства и права СССР / С. В. Юшков. – М. : Госюриздат, 1949. – Т. 1. : Общественно-политический строй и право Киевского государства. – 543 с.

Юшков С. В. Русская Правда: происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков. – М. : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1950. – 378 с.

Енциклопедія українознавства : в 2 т. / під гол. ред. проф., д-ра Володимира Кубійовича і проф., д-ра Зенона Кузелі. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949.
Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990.
Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 288 с.